T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

TANZİMATIN BALKANLARDA YARATTIĞI ETKİLER (1839-1856)

Senem KÜÇÜKKOYUNCU MALHUT

Danışman
Doç. Dr. Bilgin ÇELİK

İZMİR - 2023

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum "Tanzimatın Balkanlarda Yarattığı Etkiler (1839-1856)" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

17/02/2023

Senem KÜÇÜKKOYUNCU MALHUT

ÖZET

Doktora Tezi

Tanzimatın Balkanlarda Yarattığı Etkiler (1839-1856)

Senem KÜÇÜKKOYUNCU MALHUT

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Balkanlar 19. yüzyılda modern-milliyetçi akımlardan hızla etkilenerek milliyetçi ayaklanmalara sahne olacaktır. Avrupa'ya yakınlığı ve Avrupa Devletleri'nin Balkan milletlerine etkisi ile ayaklanmalar gittikçe şiddetlenecektir. Etnik ve coğrafi sınır anlamında girift olan bu toplumlar Osmanlı Devleti'nden ayrılmak isteyeceklerdir. Ayrı dil, ayrı din, ayrı ırklar kendi yapısal özelliklerini modern gereçleri kullanarak ortaya koymaya çalışacaklardır. Tanzimat Fermanı'nın önemli amaçlarından biri Balkanlar'da ayrılıkçı/ulusal eylemlerin önüne geçmektir.

Çalışmanın sınırları belirlenirken Tuna'nın güney kısmı tercih edilmiştir. Çünkü bu bölge, Müslümanlar ve gayrimüslimler açısından olduğu kadar, milliyetçilik ve modernleşme açısından da anlatılmak istenen noktaları belirgin bir şekilde ön plana çıkarmıştır. Rumeli Eyaleti dahilinde bulunan Arnavutluk bölgesi, Makedonya bölgesi, Bulgaristan bölgesi ve Bosna bölgesi reform çağında Osmanlı Devleti ile kurdukları ilişkilerde, karar ve uygulamalarında Tanzimat Fermanı dönemine denk gelen sürede yaşanan gelişmeleri ile sürecin belirginleşmesinde kilit yerlerdir. Daha önce Bulgaristan ve Bosna Hersek hakkında ayrıntılı çalışmalar yapılmış olup, bu çalışma ile daha ziyade Tanzimat Fermanı'nın Arnavutluk ve Makedonya bölgesi açısından değeri, gelişimi ve olaylarına işaret edilmek hedeflenmektedir.

Çalışmanın birinci bölümde Tanzimat Fermanı sürecinde (1839-1856), Osmanlı Devleti'nde yaşanan modernleşme hareketinin başlangıcı ve genel seyri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölüm Balkanlar, özellikle Tuna Nehri'nin

güneyindeki Rumeli Eyaleti, Arnavutluk, Makedonya, Bosna ve Bulgaristan'a ayrılmıştır. Üçüncü bölüm, modernleşmenin sağladığı yeni rollerin ortaya koyduğu örnekler hakkındadır. Dördüncü bölüm, Tanzimat Fermanı döneminin sonuna yaklaşırken Balkanlar konusunda etkili olan gelişmelerin değerlendirilmesine ilişkindir. Bütünsel anlayışla ve bilimsel kriterlere ve etik kurallara uygun hazırlanan bu çalışmanın en önemli amacı literatüre, Tanzimat Fermanı döneminde Balkanlarda yaşanan gelişmeleri ortaya koyması açısından küçük bir katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Tanzimat Fermanı, Balkanlar, Arnavutlar, Müslüman, Gayrimüslim, Reformlar.

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Doctor of Philosophy(PhD)

The Effects of the Tanzimat on the Balkans (1839-1856)

Senem KÜÇÜKKOYUNCU MALHUT

Dokuz Eylul University

Graduate School of Social Sciences

Department of History

History Program

In the 19th century, the Balkans would quickly become the scene of nationalist uprisings, influenced by modern-nationalist movements. With the proximity of Europe and the influence of European countries on the Balkan nations, the uprisings will become more and more intense. Ethnic structures and borders are intricate in the Balkans and societies here will want to leave the Ottoman Empire. Different languages, different religions, different races will try revealing the characteristics of their own communities by using modern tools. One of the important aims of the Tanzimat Edict is to prevent separatist/national uprisings in the Balkans.

The geographical limit of the study subject is preferred as the southern part of the Danube. Because this region clearly highlighted the points that are wanted to be explained in terms of nationalism and modernization as well as Muslims and non-Muslims. The Albanian region, Macedonian region, Bulgarian region and Bosnia regions within the Rumeli Province are key places in the developments and clarification of the process during the Tanzimat Edict period. There were detailed studies on Bulgaria and Bosnia and Herzegovina before. With this study, it is aimed to point out the value, development and events of the Tanzimat Edict in terms of Albania and Macedonia.

In the first part of the study, information is given about the beginning and general course of the modernization movement in the Ottoman Empire during the Tanzimat Edict (1839-1856). The second part is divided into the

Balkans, especially the Rumeli Province, Albania, Macedonia, Bosnia and Bulgaria, located south of the Danube. The third chapter is about the examples of the new roles provided by modernization. The fourth chapter is about the evaluation of the developments in the Balkans toward the end of the period under consideration. The most important purpose of this study, which was prepared with a holistic approach and in accordance with scientific criteria and ethical rules, is to make a small contribution to the literature in terms of illuminating the developments in the Balkans during the Tanzimat Edict period.

Keywords: Modernization, Tanzimat Edict, Balkans, Albanians, Muslim, Non-Muslim, Reforms.

TANZİMATIN BALKANLARDA YARATTIĞI ETKİLER (1839-1856)

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii
YEMİN METNİ iii
ÖZET iv
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER viii
KISALTMALAR x

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI DEVLETİ'NDE 19. YÜZYIL MODERNLEŞMESİ VE TANZİMAT FERMANI

1.1. TANZİMAT FERMANI 12
1.1.1. Tanzimat Fermanından Önce Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Gelişmeler 12
1.1.2. Tanzimat Fermanı Hakkında 21
1.1.3. Daha Önceki Uygulamalardan Farkı Var Mı? 30
1.1.4. Tanzimat Fermanı Modernleşme midir? 37
1.1.5. Tanzimat Fermanının Fikri Kaynakları 46
1.2. 1839-1856 YÖNETİM STRATEJİSİ 50
1.2.1. Modernleşmenin İntikali 50
1.2.2. Uyum 56
1.2.3. Uygulama 60

İKİNCİ BÖLÜM
BALKANLARDA TANZİMAT FERMANI

2.1. BALKANLARDA YÖNETİM 71

2.2. TANZİMAT FERMANI'NA GİDERKEN BALKANLARDA YAŞANAN GELİŞMELER 79
2.3. VİLAYETLERDE ISLAHAT 88
2.4. TUNA'NIN GÜNEYİNDE YAŞANAN GELİŞMELER 93
2.4.1. Rumeli Eyaleti 95
2.4.2. Arnavutlar 98
2.4.2.1. Tanzimat Fermanı'ndan Önceki Durum ve Tosklar - Gegler 99
2.4.2.2. Tanzimat Fermanı Döneminde Arnavutlar 106
2.4.2.3. İsyanlar 108
2.4.3. Makedonya Bölgesi 124
2.4.4. Bosna 134
2.4.5. Bulgaristan 146

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MODERNLEŞMEDE YENİ ROLLER: BALKANLARDA ETKİLERİ

3.1. BALKANLARDA YÖNETİM: OSMANLI MİLLETİ OLGUSU İÇİNDE KARŞILIKLI PAYDAŞLARIN YAPISI 156
3.1.1. Müslümanlar – Müslümanlaşanlar 158
3.1.1.1. Pomaklar 172
3.1.1.2. Torbeşler 176
3.1.2. Gayrimüslimler ve Rumlaştırma Çabaları 178
3.2. YENİ ROLLER 187
3.2.1. Statü 187
3.2.2. Eşitlik-Müsavat 198
3.2.3. Yeni Kimlik: Osmanlıcılık 205
3.2.4. Esneklik 212
3.2.5. Merkezileşme 216
3.2.6. Aydınlanan Sınıf 223

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BALKANLARDA TANZİMAT REFORMLARININ UYGULAMA SONUÇLARI

4.1. DEVLET KARARLARINDA İSABET TARTIŞMASI 233

4.2. TANZİMAT DÖNEMİNİN TAASSUP VE MUTAASSIP DUYGULARLA İMTİHANI 240

4.3. DİNİ KİMLİKLERİN YERİNİ MİLLİ KİMLİKLERE BIRAKMASININ ETKİLERİ 247

4.4. KIRIM SAVAŞI VE ISLAHAT FERMANI 251

4.5. TEPKİLER, TEBRİKLER 265

4.6. BALKAN İRREDENTİZMİ 277

SONUÇ 285

KAYNAKÇA 293

KISALTMALAR

A.}AMD.	Sadaret Ahmedi Kalemi Evrakı
A.}MKT.MVL.	Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı
A.}MKT.MHM.	Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.md.	Adı Geçen Madde
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
C.DH.	Cevdet Dahiliye
çev.	Çeviren/Çevirenler
Der.	Derleyen/Derleyenler
Ed.	Editör/Editörler
Haz.	Hazırlayan/ Yayına Hazırlayanlar
HAT.	Hatt-ı Hümayun
HR.SFR.3	Hariciye Nezareti Londra Sefareti
HR.TO	Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ.DH	İrade Dâhiliye
No	Numara
Sad.	Sadeleştiren
s.	Sayfa No
ss.	Sayfadan Sayfaya

GİRİŞ

Devletlerin yaşadıkları olgusal değişimleri açıklamak için terimlerin yardımına ihtiyaç duyulur. Modernleşme kuramsal olarak 19. yüzyılda hem dünyadaki hem de Osmanlı Devleti'ndeki lokal veya genel değişim ve farklılaşmaları izah edebilmek açısından önemli bir çerçeve çizmektedir. Osmanlı Devleti altı yüz yıllık ömrünün ciddi bir kısmını çağdaşı diğer devletleri gölgesine alacak nitelikte yaşamış, 18. yüzyıldan sonra ortaya çıkan çöküş evresi ile de yeni yol arayışlarına sürüklenmiştir. Burada belirleyici unsur Osmanlı Devleti'nin eski yönetimsel gücünü sağlayacak uygulamaların mümkünse keşfedilip uygulanması olarak ortaya çıkmış olup, bunu 19. yüzyılda Avrupa'dan sağlayacaktır. Modernleşmenin yapısal kaynağı Avrupa olup, içeriğini tanımlamamıza fırsat veren olgular bütününün yapısı ve sınırı da Avrupa kaynaklı ölçeklerdir. Eisenstadt'a göre modernleşme, 17. yüzyıl ve 19. yüzyıl arası dönemde Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaşanan toplumsal, ekonomik ve politik sistemlerde meydana gelen değişimin bir ürünü olarak ortaya çıkan daha sonra Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu Asya, Afrika ve Güney Amerika topraklarına yayılan bir süreçtir.[1]

Kongar ise modernleşmeyi, Batılı toplumsal bilimciler tarafından bütün gelişmekte olan toplumların Batı toplumlarına benzer aşamalardan geçecekleri anlayışından hareketle oluşturdukları bir kavram olarak açıklamaktadır.[2]

Modernleşme sürecinin anlaşılır olabilmesi için literatür önce "*Batı*" ve "*Batılılaşmak*"[3] terimi ile karşılaşmaktadır. Batı terimi "*dünyanın düz sanıldığı*

---

[1] S. N. Eisenstadt, **Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim**, çev. Ufuk Coşkun, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007, s. 11. Ayrıca bkz. "*...Kökeninde bir Batı kelimesi ve bir Batı nosyonu olsa da (ilk defa 16. yüzyılda geç Latincedeki 'şimdi varolan', 'bu zamana ait' anlamlarıyla kullanılmış), modernite fikri bütün dünyanın ortak malı haline gelmiş, modernite kavramının, insanlar beğense de beğenmese de, büyük oranda yerine oturduğuna inanılan Avrupa ve Amerika'dan çok, en sonunda vardığına veya çeşitli karanlık sebeplerden dolayı hala varamadığına inanılan Asya, Afrika ve Latin Amerika'da, moderniteye değer veriliyor ve modernite üzerine düşünülüyor. Varlığı veya yokluğuyla, elde dilmesi veya edilememesiyle, bir kurtuluş veya bir yük olarak her yeri kaplıyor. Olabileceği şeylerden biri bir süreç, sabit ve kendi içinde bir bütün olan geleneksel bir hayat şeklini uyum sağlayan ve sürekli değişen, riskli bir hayat şekline dönüştüren bir hadiseler dizisidir, sosyal bilimlerde de bu haliyle, modernleşme olarak belirir. Weber, Durkheim, Marx, hatta Adam Smith, hepsi, Batı toplumuna (ve onların zamanında sadece Batı toplumuna) kapitalizm, endüstriyel ve bilimsel devrimler ve dünyanın geri kalanının keşfi ve ele geçirilmesiyle sağlanan enerjiye tutkundular...*" Bkz., Clifford Geertz, **Gerçeğin Ardından Bir Antropoloğun Gözünden İki İslam Ülkesinin Son Kırk Yılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 164-165.

[2] Emre Kongar, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı Cilt:1-2,** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 217.

dönemden kalma" bir ifade olsa da uzun bir dönemde dönüşmekte olan toplumların yaşadığı ivme hakkında evrensel olarak herkesin benzer bir gelişme üzerine hemfikir olduğu düşünceleri çağrıştırmıştır. Bu ifade şüphesiz öncelikli olarak Avrupa'yı düşündürmüş, Avrupa "*Batı*" uygarlığının tanımlanmasına sadece coğrafi olarak değil, sistemsel olarak da destek vermiştir. Avrupa gibi olmaya dayanan mücadele ve oluşumlar "*Batılılaşmak*" adına atılan adımların bütününü oluşturmuştur. Modern sözcüğünün kendisi hakkında ifade edilenler Pagan Kültürü[4] geçmişine göndermeler yapmaktadır. Buradaki gaye biraz Hristiyanlık dönemini Pagan dönemden ayırmak içindir. İnanç kültüründeki dönüşümü değişimin ana merkezine alan bu açıklama ile birlikte Hristiyanlığa ve Batı'ya doğrudan gelişim merkezli bir çerçeveden bakma eğilimi de hem temellenmiş hem meşrulaşmış olmaktadır.

Avrupa modernleşmenin merkezi konumunda bulunduğu son beş yüz yılda Avrupa olmuş ve 19. yüzyıl ortalarından itibaren ise bunu diğer toplumlara yaymaya girişmiş, ekonomik, toplumsal, siyasal ve idari olarak kendine benzer toplumların ortaya çıkışı için empoze sürecini başlatmıştır. Batılılaşmak-Avrupalılaşmak benzer etkiyi işaret etse de kelime özellikle kuramsal alt yapı olarak İkinci Dünya savaşından sonra tam olarak mevcut durumu açıklamaya yetmediğinden modernleşme-çağdaşlaşma terimleri bu dönüşümü açıklamak adına kuramsal bir metoda dönüşmeye başlayacaktır.[5] Modernleştiren devletlerin istila ettiği devleti kendine dönüştürmesi hakkındaki yargı ve eleştirilerin görünür olduğu dönem budur. Siyasi denge, kurumsal gelişme ve az gelişmişlik gibi kavramlar da bu açıklama grubuna ve modernleşme kuramına alt yapı sağlayacaktır.[6]

Kuvvet dengesinin daha adil hale getirilebilmesi ve milletlerin kalkınma hamleleriyle kaderlerine sahip çıkabilmesi için modernleşmeye ihtiyaçları vardır. Gelişmekte olan ülke fertleri modernleşme karşısında iki ayrı tavır takınabilir. Biri; kalkınmış ülkelerin bütün hayatlarını benimseme, ikincisi her türlü yeniliğin benimsenmesi şeklindeki mutlak modernizm. Bir de modern hayata kontrollü bir

---

[3] Kongar, a.g.e., s. 53.

[4] Jürgen Habermas, "Modernlik: Tamamlanmamış Proje", **Postmodernizm**, (Der. Necmi Zeka), çev. Gülengül Naliş, 2. Baskı, Kıyı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 30.

[5] Uygur Kocabaşoğlu, "Sunuş", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt:3, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 15.

[6] İsmail Coşkun, "Modernleşme Kuramı Üzerine", **İstanbul University Journal of Sociology**, Cilt 3, Sayı 1, 1989, s. 289.

şekilde girilebileceği görüşü vardır ki buna yeni gelenekçilik akımı denilebilir.[7] Kaygı, "*Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma*" adlı kitabında Doğu uygarlığı İslam geleneği ile, Batı uygarlığı "*çağdaş uygarlık*" arasında karşılaştırma yaparken; biri hayatın her alanına, üste başa giyilenlerden okullara ve devlet rejimine kadar her şeyi din geleneğinden gelen kurallara bulayan bir sistem olduğunu belirtir. "…*Batı uygarlığının üstünlüğü ve gücü ise geleneklerle çağdaş zorunlulukları birbirinden ayırmaya dayanmasıdır*…" demektedir.[8] Batı'nın ne olduğu hakkındaki görüşleri ise şöyledir; "…*var olan toplumlar, değişmeler, uygarlıklar, harslar, dinler, devletler, kişiler, teknolojiler, bilimler, çıkarlar ve savaşlardır*…" Bunların modern çağda görünüşleri Avrupa'nın güneyinde başladığı için "*Batı*" sözcüğü bundan gelir. Aslında sözcük bir bakıma Roma'nın ikiye bölünmesinden kalmadır ki[9] imparatorluğun batıda kalan vilayetlerini doğudakilerden ayırmak için kullanılmaya başlanmış, sonrasında gelişmenin merkezinin yerini işaret etmek için yaygınlaşmıştır.[10] Mesele Batı'ya odaklanarak Doğu'da olan değişmeleri, Batı'daki muadilleri olarak algılama eğiliminde olmak noktasında karşımıza çıkar. Kurumlarla ve yapılarla olan eşleştirme ve hatta karşılaştırma her zaman Doğu için bir tarihsizleştirmeye yol açmaktadır ki bu sorun Avrupa merkezli bakış açısının dayattığı bir problemdir. Batı dışı toplumlarda gelenek ile modernlik arasında ayrıcalıklı bir kopukluk olduğu varsayımı ise yanlış olamayacaktır. Zira "…*bu toplumların geleneksizleştirildikleri…* " ifade edilebilir. [11]

Modernleşme toplumların aynı zamanda gittikçe farklılaştıkları ve merkezileştikleri bir süreçtir. Modern öncesi toplumlar içinde özellikle tarihsel bürokratik imparatorluklar toplum amaçlarını kabul etmek yerine kendi amaçlarında ısrar eder. Hatta öncelikle bunu dikte etmeye çalışırlar.[12] Modernleşmede bir

---

[7] Tanzimat döneminin son zamanlarında ortaya çıkan aydın görüş aslında bu doğrultuya daha yakındır. Bkz. Yaşar Kaya, "Modernleşme", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:13, ss. 447-454. .

[8] Abdullah Kaygı, **Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma,** Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 272.

[9] "…*İ.Ö.31 tarihinde Octavyanüs, Kleopatra ile Antonius'u aktium deniz savaşında yenerek Mısır'ı işgal etti ve Helenizm diye adlandırdığımız tarihsel kesit sonraki yüzyılların belirlenmesinde önemli bir etken olacak bir olguyu açığa çıkardı: Doğu ve Batı. Helenler ilk kez Doğu ile tanıştı ve kendilerinin Batıyı temsil ettiklerini anladılar*…" Bkz. Tuncar Tuğcu, **Yabancılaşma Problemi Hıristiyanlığın ve Marksizmin Kökleri**, Alesta Yayınevi, Ankara, 2002, s. 21.

[10] Kaygı, a.g.e., s. 273.

[11] Fahrettin Altun, **Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 141.

[12] Osmanlı Devleti doğrudan Doğu tipi modernleşmeye örnek bir devlettir. Hatta bu eylem olarak kendi amaçlarının doğrultusunda toplumsal değişimde hedefledikleri konusunda da kendisini gösterir.

süreklilik vardır.[13] Bu süreklilik özellikle geleneksel toplumlarda bir defa tutunduktan sonra sistemi eskisinden çok farklı bir düzene doğru sürükler. Kültürel sistemlerde Batı'dakinden farklı gelişen değişim sürecini dış ve iç etmenlere[14] göre çeşitli toplum katmanlarında yaşanan bir olgu olarak ele almak gerekir.[15]

Modernleşmenin geleneksel olana açtığı savaş toplumsal dönüşümde en önemli gereklilik ve öncül olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski toplumsal kuralların mevcut ve güncel problemleri çözemediği noktada iyileştirme ve yenilenme hali her noktaya intikal eder. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde modernleşme 19. yüzyıl ile gelen problemlere güncel cevaplar ve çözümler arama peşinde olup, özellikle çağdaşı devletlerle sorunlarını görece "*diplomatik*" bir çerçevede çözebilmesine doğru gönüllü bir adımın ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Modernleşme algısı doğrudan toplumlar hakkındaki ilerlemeyi ifade eder. Burada esas olan modernleşmenin dönüştürücü etkisi ve bu yöndeki beklentidir. Osmanlı Devleti açısından da Tanzimat döneminde tam olarak modernleşmeden iyileştirici bir etki talep edilmiş, devlet aygıtları, kanun koyucuları bu yönde çalıştırmıştır. Diğer bakış açısına göre ise modernleşme toplumlararasında "*eşitlenme süreci*" başlatır. Modernleşme, insanoğlunun genel evrim çizgisi bakımından geri kalmış toplumların, zamanımızda bu çizginin son noktasına ulaşmış olan toplumlara yaklaşması anlamına gelir. Yani insanoğlunun gelişmesi yönünden modernleşmesi bir ilerleme değil bir eşitlenme sürecidir.[16]

Modernleşmenin düşünsel açıdan ortaya çıkmasında aktif olan mekanizma ideolojidir. İdeoloji sözcüğü Yunanca idea (düşünce tasarım) ve logos (söz, bilim) sözcüklerinden oluşur. Yani bir hayalin/düşün gerçekleşeceğini vadeden bir tarafı vardır. Aynı şekilde Hristiyanlık da bir hayalin açıkçası tanrının kayrısını yeniden kazanmayı vadediyor ve ilk bakışta akla uygun bir açıklama ile ideolojilerin vaatlerini ifade eder bir nitelik kazanıyor. Bu kısım Doğu toplumları ile Batı toplumlarını dinsel ögeler yardımı ile ayırmaya çalışanlar için önemli bir sonuç

---

[13] Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, çev. Hülya Tufan, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 45.

[14] Kemal Karpat, **Osmanlı'da Değişin, Modernleşme ve Uluslaşma**, çev. Dilek Özdemir, İmge Yayınevi, Ankara, 2006, s. 8.

[15] Karpat, ayanların bürokratik düzenle ve bu ortamda birbirleriyle çelişen grup ideolojileriyle ilişkilerinin 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı toplumunda ortaya çıkan iç değişimin merkezi dinamiklerini oluşturduğuna inanmaktadır. Bkz., Karpat, a.g.e. s. 9.

[16] Kongar, a.g.e., s. 292.

ortaya koymaktadır.[17] İdeolojinin ne olduğunu doğru anladığımızda İslam'ın bir ideoloji olmadığı ve bir tevhid dini olduğunu görürüz.[18] Doğu ve Batı'nın entelektüel ve kitlesel farklılıkları bu alandan merkez alıp farklılaşacaktır. Dünyayı yüzyıllar boyu din merkezinden anlamaya çalışan siyasi kurgular, bu yapısal fark nedeni ile iki ayrı yoldan değişim tesirinde kalacaktır. İslam Doğu'yu, Hristiyanlık Batı'yı temsil ederken; dönüşüm mekanizmasında aksak ya da esnek yapının ortaya çıkmasında hep göz önünde bulundurulan açıklamaları meşrulaştıran din merkezli bu ayrım olacaktır. İdeoloji bir bilinçlilik değil bir tasarımdır. Diğer taraftan da dinde olduğu gibi gaybe yani bilinmeyene, hikmetinden sual olunmayana yer vardır. 18. yüzyıl sonuna kadar toplumlar kendilerini yazılı belgelere dayanmadan yönetirken; burjuvazinin aristokrasi imtiyazlarına karşı mücadelesi ile toplumlar doğuştan gelen imtiyazlar yolu ile değil toplumsal ilişki içinde belirlenen dünyevi kurallarla ve yazılı metinlerle yönetilmeye başlanıyor. Bu mücadelenin siyasi önderliğini yürüten burjuvazi kendi siyasi perspektifini insanlığın geneli perspektifi olarak sunabiliyor. Diğer taraftan kapitalizm öncesi toplum biçimlerinde iktisadi artık politik zor yolu ile elde edilirken kapitalizmde ekonomik düzeyde gerçekleştirilmesi ekonomik sömürünün çıplak gözle algılanmasını zorlaştırıyor.[19]

İdeolojinin oluşmasında ve değişmesinde kullanılan toplumun dili en önemli yapıdır. Dil hem kuşaktan kuşağa dikey olarak hem de kişiler arasında yatay olarak aktarılır. Dilin ideoloji ile olan ilişkisi bir özdeşlik değildir. Dilin özünde sınıfsal bir üst yapı-alt yapı ayrımını kesen tarzıyla ideolojinin dönüştürülmesi ile dilin dönüştürülmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Dil iletişim ve bilgi aracı olmanın dışında iktidar aracıdır. İktidar ilişkilerinin ifadesi açısından ortam sağlar.[20] Bu ortamda iktidar dönüşümün alt yapısını, hazırlayıcılarını ve beklentilerini toplumla paylaşma fırsatı bulur. Dolayısıyla dil birliği konusunda özellikle 19. yüzyıl modern

---

[17] Doğu ve Batı'nın iktisadi yaklaşımları karşılaştırıldığında aralarındaki fark büyüktür. İki tarafta kazanmaya farklı kaynaklar ile ulaşmaktadır. "…*Batı'da kişi parayı pazarda kazanır ve onu güç ve nüfuz satın almak için kullanır. Doğu'da kişi önce gücü ele geçirir, sonra bunu para kazanmak için kullanır. Ahlaki yönden ikisi arasında bir fark yoktur, fakat ekonomiye ve devlet yönetimine etkileri çok farklıdır*…" Bkz., Bernard Lewis, **What Went Wrong? The Clash Between Islam and Modernty in the Middle East**, Perennial (Harper Collins), New York, 2002, s. 63'ten aktaran: V. Necla Geyikdağı, **Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914**, Hil Yayınları, İstanbul, 2008, s. 35.

[18] Tuğcu, a.g.e., s. 145.

[19] Ufuk Uras, **İdeolojilerin Sonu Mu? Söylem ve Eylem Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım**, Chivi Yazıları Yayınevi, İstanbul, 2004, ss. 42-59.

[20] Uras, a.g.e., ss. 74-77.

milliyetçilikleri ısrarlı bir tutum sergilemişlerdir. Balkanlarda ortaya çıkan modern milliyetçi olgularda dilin başat rol oynamasının etkisi, Osmanlı modernleşmesi sırasındaki dilde sadeleşmede ve toplumla bütünleşmede sağlayacağı fırsat açısından "*Osmanlıca*" olarak ifade edilecek olan dilde yeni yerini bulmuştur.

Altun'a göre modernleşmenin dört boyutu vardır: 1. Siyasal Modernleşme; siyasi partiler, parlamentolar, oy hakkı gibi katılımcı karar vermeyi destekleyen anahtar kurumları içeren modernleşme. 2. Kültürel Modernleşme; genellikle sekülerleşme ve ulusalcı ideolojiye bağlılığın üretildiği kültürel modernleşme. 3. Ekonomik Modernleşme; endüstrileşmeden farklı olmakla birlikte artan bir ekonomik dönüşümle özdeşleşen ve giderek büyüyen iş bölümü, yönetim tekniklerinin kullanımı, teknolojinin ilerlemesi ve ticari yeteneklerin artması gibi unsurları bünyesinde barındıran ekonomik modernleşme. 4. Toplumsal Modernleşme; artan okuma yazma oranı, kentleşme süreci ve giderek geleneksel otoriterliğin zayıflaması gibi öğelerden oluşan toplumsal modernleşme.[21] Bu boyutların farklı şekil ve aşamalarda Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıl itibari ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Smith ise modernleşmede zaman ve mekân çeşitliliğiyle ilgili düşünmeye yönlendirdiği bir açıklama ile modernleşme tanımlarını üç başlık içinde değerlendirir. Bunlardan biri; toplumsal değişim dahilinde yer ve zaman boyutunda evrensel olan; diğeri Rönesans ve Reform'a kadar geri götürülebilen ve sınırı laiklik ve kapitalizm ile çizilebilen tarihsel bir deneyim olan ve son olarak gelişmekte olan devletlerin liderleri tarafından takip edilen politikaları niteleyen bir yapıda ortaya çıkan modernleşme.[22] Smith'in tanımında temas edilecek ilk realite odur ki Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinde geçerliliği kesin olan yapı üçüncü tanımdır.

***

Guenon gelenek kavramına insanüstü menşei olan bir anlam yüklemektedir.[23] Guenon'a göre; modern düşünce, gelenek karşıtı bir düşünceden başka bir şey olmayıp diğer yandan modern dünyanın önemli bir özelliği Doğu-Batı arasında bulunan uyuşmazlıklardır. Fakat farklı olmak karşıt olmak anlamını da

[21] Altun, a.g.e., s. 23.
[22] Anthony D. Smitth, **Toplumsal Değişme Anlayışı: İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi**, çev. Ülgen Oskay, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996, ss. 88-91.
[23] Rene Guenon, **Modern Dünyanın Bunalımı**, çev. Mahmut Kanık, 4. Baskı, Hece Yayınları, 2014, s. 24.

kapsamamaktadır. Guenon, geleneksel karakter tüm Doğu uygarlıklarının ortak noktasıdır demekle birlikte; İslam uygarlığı olarak Yakındoğu -ki Osmanlı Devleti bölgenin en büyüğüdür- gelenekselliği açısından örneklemektedir. Bu iki yapı arasındaki kırılmada işaret edilen dönem son derece belirgindir. Batı da bir zamanlar -Rönesans'a kadar- geleneksel nitelikli uygulamalar ve bilgiler eşliğinde yaşardı. Bu zamanlarda Doğu ve Batı arasındaki ayrımın hiçbir anlamı yoktu. Fakat Batı özel olarak modern olduktan sonra bir anlam kazandı. Aralarındaki artık coğrafi olmaktan ziyade düşünce karşıtlığına dayanıyordu.[24]

Huntington'un dünya üzerindeki anlaşmazlıkları işaret ederken bilim adamlarının tek dünya beklentisini genelde ikiye böldükleri dünya düzeni üzerinden tanımlamaya çalıştıklarından bahseder. Batı ve Doğu, Kuzey ve Güney, merkez ve çevre kullanılan terimlerdir. Müslümanlar geleneksel şekilde dünyayı barışın ve savaşın olduğu yer olarak, dünyanın kültürel anlamda ikiye bölündüğü varsayımı üzerinden açıklama eğilimi gösterirler. Doğu-Batı ikilemi Batı'nın yarattığı mitler[25] olarak Tanzimat dönemi ile Osmanlı Devleti bu mitlerin kendi devlet geleneği içinde yer bulmasını sağlamaya çalışacaktır. Yani bir Şark medeniyeti olarak karşıtı olan Avrupalı kimliğine yakınlaşma hatta mümkünse bütünleşme eğilimini kendi şartları içinde sağlamaya koşullanacaktır. Gelenek dönüştürülerek geleneksel düzende modernleştirici unsurlar yerini bulmaya çalışacaktır. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti Ortadoğu kültür bölgesine girmiş bu durum 18. yüzyıla kadar devam etmiştir. 18. yüzyılda artık daha ziyade Avrupa kültürüne doğru bir eğilim başlamış ve bu durum artarak sürmüştür.[26]

Osmanlı Devleti bu dönemde gücü hakkında yeni uyanışlar içindedir. Batı'ya ilk yönelişle ilgili olarak yazarlar öncelikle "*geleneksel düzenin bozulması*"

---

[24] Guenon, a.g.e., s. 41. Modern dünyanın geleneği reddederek daha önceki birikimlerinin de tamamını yok saydığı kanaatindedir. Örneğin "… *Rönesans aslında birçok şeyin ölümü olmuştur. Greko-romen uygarlığına dönmek bahanesiyle bu uygarlığın ancak dış kabuğu soyulmuştur. Çünkü yazılı metinlerde yalnızca bu yönü açıklanabilmişti. Dolayısıyla eksik onarımın zaten çok iğreti bir özelliği olabilirdi, yüzyıllardan beri gerçek hayatlarını yaşamayı bırakmış olan şekiller söz konusu idi. Ortaçağın geleneksel bilimlerine gelince, bu çağda onlar, son birkaç eser verdikten sonra, vaktiyle bir tufanla yok olan geçmiş uygarlıklar gibi tamamen kaybolmuşlardır*…" Bkz., Guenon, a.g.e., ss. 47-55.

[25] Samuel P. Huntington, **Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması**, çev. Mehmet Turhan ve diğerleri, 14. Baskı, Okuyan Us Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 33-35.

[26] İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 14.

konusunu tartışmaktadır.[27] Hatta geleneksel düzenin bozulması hususu değerlendirilirken mevcut siyasi düzende başında sadece padişahın bulunduğu siyasi düzenin yavaş yavaş değişmeye başlaması şeklinde ifade edilmektedir. Klasik dönemde yönetim görevleri doğrudan sarayda yetiştirilen kapıkullarına verilirken Kanuni döneminde bu ilkeden ödün verilerek yüksek memur ve mülki amirlerin tayin ve terfilerinde geleneğe dikkat edilmez olması en önemli değişim örneklerinden birine argüman olacaktır. Geleneksel idari ve siyasi düzenin bozulması ile birlikte merkezi iktidarın otoritesi zayıflamış, taşrada otoritenin yerini zorba devlet görevlileri ve onlarla iş birliği halindeki ayan almaya başlamış bu durum tımar sisteminin bozulması, askeri mekanizmanın dağılması, savaş giderlerinin artması gibi sonuçlara neden olmuştur ki; dolayısıyla III. Selim döneminde öncelikle askeri alanda[28] başlayan reform çalışmalarının ana nedenini bu yapısal bozukluk oluşturmuştur.[29] III. Selim döneminin ıslahat hareketleri karşısına tepkiler ortaya çıkacaktır. Edirne Vakası, Boğaz Kaleleri Yamaklarının İsyanı ve Kuleli Vakası gibi toplumsal direnişlerle karşılaşılacaktır.[30]

Modern olma bilinci 17. yüzyılla birlikte Avrupa'da başlamıştır.[31] Avrupa, Doğu'ya göre kendi gelişmişliğini ve modernliğini keşfetmiştir. Bu dönemde Aydınlanma felsefesi ile birlikte oluşan yenileşmeye yönelik gelişmeler iktidarın gücünü de arttırmış ve bilgi ve yenileşmeye olan bağlılık iktidarın kaynağında yer almaya başlamıştır. Böylece yeni olan, geleneğe üstün gelmiştir. Geleneksel bir yaşam tarzı ise gelişmenin önündeki en önemli engel olarak[32] belirginleşmiştir.[33] Modern olmak, artık düne ait olmayan gerekirse geleneksel uygulama ve tanımların dışında ve başka yöntemlerle ele alınması gereken bir dünyada yaşamak demektir.

---

[27] Dimitri Kitsikis, **Türk-Yunan İmparatorluğu Arabölge Gerçeği Işığında Osmanlı Tarihine Bakış,** çev. Volkan Aytar, İletişim Yayınları, 1996, ss. 181-183.

[28] Solnon, a.g.e., s. 403.

[29] Şükrü Karatepe, **Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme**, 3. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999, ss. 41-43.

[30] Şüheda Günçe, **III. Selim Dönemi Ulema-Siyaset İlişkisi**, SAMER Yayınları, Kahramanmaraş, 2009, ss. 62-76.

[31] Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 9.

[32] "*…Belki de yapılması gereken şey, geleneği toplumsal ilerlemenin önünde bir engel olarak görmek değil, onu ilerlemeyi sağlayan bir güç olarak kullanabilmektir…*" Bkz., M. Zeki Duman, "Nilüfer Göle'nin Eserlerinde İslami Kimlik Arayışı ve bu arayışın Avrupa ve Türkiye'deki Tezahürü", **Mukaddime**, 10/2, 2019, s. 549.

[33] Abel Jeanniere, "Modernite Nedir?", **Modernite Versus Post Modernite,** (Der. Mehmet Küçük), çev. Nilgül Tutal Küçük, Say Yayınları, 2011, s. 16.

"*…tarihin büyük bir bölümünde ve dünyanın çoğu yerinde, bir avuç eğitim görmüş ve kafasını kurtarmış kimse dışında kalan insanların tümünün, içinde dünya hakkındaki düşüncelerinin kurdukları ortam geleneksel dinin öğelerinden oluşuyordu…*"[34] Modernleşme Kuramı, Aydınlanma Dönemi'nin ortaya çıkardığı yeni şartları tespit ederek, ortaya çıkan sorunları çözmek amacıyla kendine özgü bir bakış açısı geliştirmiştir. Modernleşme kuramının nesnesi toplumdur. Toplumsal değişimin "*gelişme*"[35] olarak değer yargısı kazanmış halidir. Buna göre, Aydınlanma ile birlikte Batı Avrupa ve dünya için yeni bir süreç başlamıştır. Bu sürecin öncesi "*geleneksel*"e ilişkindir, geride kalmıştır ve kalmalıdır. Sürecin devamı ise "*Modern*" olandır ve yeni olanı, geleceğe egemen olanı ifade etmektedir. Bu anlamda "*din*"de "*geleneksel*" olanın bir parçasıdır ve onunla aynı kaderi paylaşacaktır.[36] Geleneksel toplumların modern toplumlar haline gelmelerinde ekonomik süreçler çok önemlidir.[37] Modern ile geleneksel yapı arasında bazı farklılıklar vardır. Modern toplumunun devlet kurumunu çeşitli yönlerden değiştirdiğini ve geleneksel toplumla arasında oluşan farklılıkları özetle şu şekilde sıralayabiliriz. Geleneksel toplumda aile veya yerel nitelikli birincil gruplar ön plandadır ancak modern toplumda devletle kişi arasında bir sürü ikincil gruplar bulunmaktadır. Geleneksel toplumda devletin otoritesi ve egemenliği yüce ve fizikötesi bir nitelik taşırken modern toplumda devletin yapısı hukuki bir anlam kazanmakta; modern toplum devletin kamu hizmeti ve politikasını ön plana geçirmektedir. Bununla bağlantılı olarak modern toplumda milli bağ öncelikli iken geleneksel toplumda devlet, aile-akrabalık ya da belli bir zümre bağlarına göre şekillenmekte ve devletin mevcut yapısını korumaya yönelik bir anlayış ortaya konmaktadır. Yani devlet yönetimi ile politika arasında herhangi bir ayrım bulunmaz. Örneğin; devlet memuru olmak belli bir aileden gelmiş olmak gibi öznel bir esasa bağlıdır. Modern toplumda bu yapı değişmiştir; devlet memurluğu "*başarıya*" dayanan bir ölçüte göre seçiliyor. Böyle bir yapıya kavuşan

[34] Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848**, çev. Jülide Ergüder ve Alaeddin Şenel, V Yayınları, Ankara, 1989, s. 402.
[35] Onur Kınlı, **Osmanlı'da Modernleşme ve Diplomasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 46.
[36] Ayşe Şallı, "Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi", **Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, 2017, Yıl: II, Sayı: IV., s. 57.
[37] Kongar, a.g.e., s. 292.

devlet memurluğunun asıl amacı, siyasal seçilmişler grubuna hizmet etmektir.[38] Dolayısıyla modern olanın geleneği yerinden etmek gibi bir niyeti vardır.

> "…*toplum ve kültürlerin süreklilik anlamına gelen bir geleneğe ihtiyaçları vardır ki bu onun olumlu tarafıdır. Olumsuz tarafı ise bir tepkisellik ortamında özel bir tutum haline gelip katılaşmasıdır. Ortak bir düzlemi paylaşsalar da din ve gelenek farklı şeylerdir. Nitekim profan (din dışı) kökenli bir gelenek de kendini var kılabilmek için dinin kutsallıklarını kullanabilmekte ve hatta kendini dinin yerine koyabilmektedir. Esasen din-gelenek ilişkisinde sorunların en önemlilerinden birisi kendini, geleneğin din olarak algılanmasında gösterir*…"[39]

Avrupa için modernleşmenin tarihi yapısının ve kuramsal bir zemine sahip olabilmesinin geçmişi oldukça derin ve görece Osmanlı Devleti'nden oldukça ileridedir. Osmanlı Devleti'nin yapmaya çalışacağı da tam olarak farklılaştığı Avrupa Devletlerini tekrar yakalamak ile ilgilidir. Avrupa ve Doğu arasında modernliğin iki kutbu bulunmaktadır. Avrupa kendi modernlik tanımını Doğu üzerinden yaparken, Doğu da modernliğin gerekliliklerini Batı'dan öğrenecektir. Hatta Altun'un ifade ettiği gibi bazı modernleşme tanımları, Batı dışı dünyanın belli bir dönemden sonra yaşadığı dönüşümleri merkeze alırken, diğer bazıları da Batılı gelişmeyi temel alarak bir modernleşme tanımı ortaya koymaya çalışmaktadır.[40] Osmanlıda yenileşme politikalarının ilk muhatabı olan ordu, süreç içerisinde modernleşmenin en önemli taşıyıcısı haline gelmiştir. Geleneksel toplumun çözülmesi sürecinde ordu, en örgütlü toplumsal kurum olarak öne çıkmaktadır. [41]

Özellikle genelinde Doğu özelde ise Osmanlı Devleti'nin modernleşme hakkında örnek olabilecek "*Gönüllü Otoriter Modernizasyonu*" ise projelerinde gelenekten kopuşun, sömürgeci modernizasyondan daha fazla olduğu hakkındaki yorum Göle'ye aittir.[42] Çiğdem ise Batı dışı toplumların "…*modernleştikleri ancak modern olamadıkları savı ile modernitenin bir proje modernizasyon ise projeyi mümkün kılabilecek kurumsal evrime işaret eder*…" şeklinde açıklamaktadır.[43]

---

[38] Muharrem Sevil, **Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler**, Vadi Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 44-46.

[39] Mustafa Aydın, "Modern Toplumlarda Gelenek, Din ve İslam", **Tezkire, Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi**, Sayı:40, Eylül-Ekim 2004, s. 50-67.

[40] Fahrettin Altun, **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 23.

[41] Altun, a.g.e., ss. 118-119.

[42] Nilüfer Göle, "Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine", **Modernleşme ve Batıcılık, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt:3, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 65.

[43] Ahmet Çiğdem, "Türk Batılılaşması'nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı: Batılılaşma, Modernleşme ve Modernizasyon", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,** Cilt:3, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 68.

Modern toplumlarda demokrasi, teknik gelişim ve endüstri, adalet aranan en belirgin özelliklerdir. Projenin tam olabilmesi muhakkak ki ilkelerle mümkündür.

Gelenek ve modernleşme ilişkisi Türkiye'de İslamcı düşüncenin tartıştığı bir konu olmuştur. Aslında sorunsal olarak değerlendirilen konu İslam dünyası geri kalırken, Hristiyan dünyanın gösterdiği gelişim üzerinedir. Aktaş'ın ifadesine göre; her iki toplumda dinlerinden uzaklaşmanın etkisini yaşamışlardır.[44] Yenileşmenin ana omurga üzerinde gerçekleşmesi ile birlikte güncel ihtiyaçların, geleneksel olanlar üzerindeki baskısı ve yabancılaştırma formasyonu ile eskinin yeniye karşı refleksleri de dikkate değer bir noktadadır.[45]

İslam toplumu "*geleneksel*" olarak gelenekçidir. Eski toplumların kültürel mirasları İslam'ın ilkelerine aykırı olmamak şartıyla devam ettirilmiştir. Ancak bu ilkelere uygun olmayan unsurların bertaraf edilmesinde enerji ve kudret gösterilmiştir.[46] 19. yüzyılda Tanzimat Fermanı'nın ilanı, geleneksel yönetim mekanizmasının ne kadar hazır olduğu tartışmalı olan bir dengede değişimin uygulanmasındaki kararlığı temsil edecektir. Geleneğin ilk kırıldığı yapı fikri alanda olup, eski kural ve kaidelerin ihyasından mevcut durumunda vazgeçip; toplumsal, sosyal, siyasi alanlarda çok daha modern uygulamaları gündemine alacaktır. Bu fikir uygulama sahasına kâğıt üzerinde düşünüldüğü gibi aktarılabilmiş midir? Sorusunun cevabı müspet değildir. Tekeli ve İlkin, Osmanlı zamanında yapılan modernleşme çabalarını *Utangaç Modernite Projesi* olarak isimlendirirken[47] 19. yüzyıl başında yaşanan gelişmeleri Shaw, *Adem-i Merkeziyetçi ve Gelenekçi Reform Çağı* olarak değerlendirir. Gelenekçi reform çağının gölgesinden çok da çıkamadan, ikircikli bir modernleşme ile[48] yine geleneksel uygulamaların dahilinde Balkanlarda ıslahat sağlanmaya çalışılacaktır.

---

[44] Aktay'ın ifadesine göre; "…*Çünkü Hıristiyanlık harfiyen takip edildiği takdirde insanları her türlü rasyonellikten uzaklaştıran, mitolojik veya büyüsel vurguları son derece yüksek bir öğretiye sahipti. Buna mukabil İslam teorik olarak maddi gelişmeye bir motivasyon ve zihinsel zemin sağlamak bakımından çok daha elverişli görünüyordu. Sadece bu basit veri bile ilk dönem İslamcıların şu formülü benimsemelerini sağlamıştır: Batılılar geliştiler, çünkü Hıristiyanlıktan uzaklaşarak engelleyici bağlarından kurtuldular…*" Yasin Aktay, "Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dini Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü", **Bilimname**, Cilt:VI, Sayı:3, 2004, s. 131.

[45] Kemal Şamlıoğlu, **Tanzimat Yeniliğinin Retorik Problemleri**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2020, s. 29.

[46] Ahmet Tabakoğlu, "İktisadi ve Sosyal Yönlerden Tanzimat", **150. Yılında Tanzimat**, Aydınlar Ocağı, İstanbul, 1990, s. 41.

[47] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı, 3 Cilt**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003-2004.

[48] Sacit Kutlu, a.g.e., s. 58.

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI DEVLETİ'NDE 19. YÜZYIL MODERNLEŞMESİ VE TANZİMAT FERMANI

1.1. TANZİMAT FERMANI

1.1.1. Tanzimat Fermanından Önce Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Gelişmeler

Tanzimat öncesi döneme ait Batılılaşma, iyileşme veya yenileşme hareketleri safha olarak III. Ahmet Dönemi'nde başlamaktadır. Tanzimat'tan önceki yüzyıla ait gelişmeler, fark ediş, yüzünü Batı'ya dönme ve taklit-esinlenme safhalarını takip edip, modern kurumları tanıyıp kanunlaşma hareketlerinin başladığı bir dönemi beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde ıslahat, yenileşme, modernleşme, çağdaşlaşma ve Batılılaşmanın Tanzimat öncesi zamanları Lale Devri öncesi, Lale Devri, III. Selim Dönemi ve II. Mahmud zamanı şeklinde dört ana evreye ayrılabilir.[1]

Osmanlı Devleti 15. yüzyıldan sonra en kudretli devrine ulaştı. Bu arada Avrupa'da Rönesans ve Keşifler ile yeni bir tarihi çağ açılıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra kanun ve nizamlar bozulmaya başladı ve 17. yüzyıl ilk yarısından itibaren ıslahat ihtiyacı zorunluluğu hissedilir bir duruma geldi.[2] IV. Murad ve Köprülüler zamanında, ıslahat teşebbüsü devletin öncelikli konularındandır ve ıslahatın dayandığı fikirler, Koçi Bey'in Risalesi'nde olduğu gibi, kendi tarih ve kültüründen ilham almakta, eski kanun ve nizamların uygulanmasını vurgulamaktadır. Halen güçlü olmasına rağmen 17. yüzyılda Osmanlı Devleti çağını yaratma/şekillendirme gücünü kaybedecektir. Kâtip Çelebi'de ıslahata dair konuları ortaya koymaya çalışmış fakat saray entrikaları ve keyfi idarenin olduğu devirde başarı sağlayamamıştır.

---

[1] "*…Osmanlı Devleti'nin Lale Devrinden itibaren kalkıştığı modernleşme çabalarının hedefi açık ve net bir şekilde hem uluslararası sistemde yer bulabilmek hem de devletin geleceği ile ilgili kaygının lehte iyileştirilebilmesi adınadır. Devlet eli ile sağlanan reform çalışmalarında şüphesiz Avrupa'nın çağdaş aktörlerinin de etkisi büyük olacaktır...*" Bkz., Ejder Okumuş, **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 198.

[2] Mustafa Gündüz, **Osmanlı Mirası Cumhuriyetin İnşası, Modernleşme Eğitim Kültür ve Aydınlar**, Lotus Yayınları, Ankara, 2010, s. 13.

18. yüzyıldan itibaren özellikle Fransız İhtilali sonrası Avrupa devletlerinin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal yapılarında meydana gelen değişiklikler Osmanlı Devleti'ni daha çok etkilemeye başladı. Ancak Fransız İhtilali'nin milliyetçilik düşüncesine katkısı kimliklerin fark edilip özümsenmesi ve bunun sonucunda milliyetçiliğin siyasal bir hal alıp yayılması biçiminde olmuştu.[3] Milliyetçiliğin bu denli siyasi bir boyuta ulaşmasında ihtilal sonrası yayınlanan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde ortaya konulan "*millet*" tanımının etkisi de göz ardı edilemez. Yeni "*millet*" tanımında artık açık bir biçimde ulusların kendi kaderlerini kendilerinin çizmeleri gerektiği belirtilmekteydi.[4] Milli bilincin oluşması, eşitlik, özgürlük ve milliyetçilik gibi kavramlar çok uluslu devletler için artık bir tehdit olarak algılanmaya başlanmıştı. Çünkü bu düşünceler kendi toprakları içerisinde yaşayan farklı mezhep ve etnik grupların millet olma bilincini körükleyecek kavramlardı. Bu anlamda Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı bu düşünceleri bertaraf etmek için Avusturya Başbakanı Metternich başkanlığında birçok devletin katıldığı, 1815'te toplanan Viyana Kongresi yapıldı. Kongrede dikkat çeken gelişme ise bu devletlerin Fransız İhtilali'nin yaymış olduğu düşünceleri yok etmek için birlikte hareket etme çağrısında bulunmalarıydı. Ancak ileriki süreçte özellikle "*milliyetçilik*" boyutunda Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan isyanları çıkarları nedeniyle desteklemiş olmaları Batılı devletlerin ne denli samimi olduklarını göstermesi bakımından önemliydi. Ayrıca Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan gayrimüslimlerin Fransız İhtilali sonrası hemen bağımsızlık hareketine girişmeleri aslında millet bilincinin bu halklar arasında çok önceden var olduğunu göstermekteydi. Fransız İhtilali'nin Osmanlı Devleti'ne milliyetçilik bağlamında yansımaları ilk olarak Balkanlarda görülmüştür. Bu anlamda Balkan coğrafyasında yaşayan gayrimüslimler -Sırp, Yunan, Bulgar, Arnavut- milliyetçilik düşüncesinden büyük oranda etkilenmişlerdi.[5]

Osmanlı Devleti 18. yüzyılda büyük karışıklıklar içine girer. Geniş Katolik ve Protestan propagandaları bunun yanında ekonomik problemler ve toplumsal krizler

[3] D. Smith Anthony, **Milli Kimlik**, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 76.
[4] Sabri Sürgevil, "Çağdaşlaşma Sürecinde Milliyetçilik Kıskacında Balkanlar", **Tarih ve Milliyetçilik**, 1. Ulusal Tarih Kongresi Bildiriler, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Mersin, 1997, s. 273.
[5] Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s. 171.

söz konusudur. Avrupa medeniyetinden faydalanmak gerekliliği anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu an itibari ile başlayan yeni bir dönem ve yeni bir hiza alma halidir. Girdiği yeni evrede devlet savaş ve fetih politikalarını gözden geçirecek Avrupa da küçülen sınırları konusunda mevcut durumu göz önünde bulundurup yönetim katında askerler yanında diplomasi ve maliye alanında uzmanlaşmış kişilerden faydalanmaya başlayacaktır.[6] III. Ahmet zamanında ıslahat hareketlerinin tohumları ekilecektir. Lale Devri[7] olarak bilinen dönemde Tanzimat'tan önce, Avrupa'dan teşebbüs edilen ilk ıslahat hareketleri yaşanmıştır.

Karlofça Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun şartları kendisinin dikte etmediği ilk anlaşma olacaktır. Ardından Fransa 1740'ta kapitülasyonlar üzerinde süreklilik elde ederek aynı zamanda Katoliklerin himaye hakkını kazanmıştır. Rusya da Ortodoksların himaye hakkını elde etmeye çalışacak, 18. yüzyıl boyunca Avusturya ile birlikte Osmanlı aleyhine fütuhat siyasetini sürdürecektir. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya'nın Ortodoksları himaye hakkı resmen tanınacaktır.[8] Gayrimüslim tebaa, devletin siyasi birliğinin bozulmasında önemli bir unsur olarak bu noktadan sonra ortaya çıkmıştır.

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşları sonrasında ıslahat meselesi daha güç bir durumdadır. 1812 Bükreş Muahedesi ile Sırplara imtiyaz verilmesi, Eflak-Boğdan, Mora, Karadağ'a yabancı himayesi ile imtiyaz alabilecekleri güvencesinin sunulmasıyla Balkanlarda, din, ırk, hürriyet mücadeleleri daha şiddetlenmiştir. Bu dönemde Balkanlarda yaşayan ve göç etmek zorunluğu içinde bulunan Müslüman halk ise gittikçe devlete karşı itimat hislerinde bir kayıp yaşamaya başlamışlardır. Rumeli'nin serhad eyaletlerindeki Müslümanlar da gittikçe endişeye düşmüşlerdir. Özellikle en batıdaki ocaklar devletle ilgisini kesip müstakil hareket etmeye başlamışlardır. İmparatorluğun siyasi durumu III. Selim döneminden sonra daha vahim bir hale gelmiştir. [9]

III. Selim'e kadar Avrupa'dan kaynaklı ıslahatlar askeri alandadır. Devletin kurumlarındaki bozulma 18. yüzyıl sonuna doğru daha da artmış, mahalli ayan ve

---

[6] Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 27.

[7] Ahmed Refik**, Lale Devri**, (Sad. Dursun Gürlek), Timaş Yayınları, İstanbul, 1997.

[8] Ahmet Cevat Eren**, Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, (Haz. Alişan Akpınar), Derin Yayınları, İstanbul, 2007, s. 16-17.

[9] Eren, a.g.e., s. 22.

hanedanlar; eyalet idarelerini ele geçirmişlerdir. III. Selim devletin tüm kurumlarını elden geçirmeyi zaruri görür. Nizam-ı Cedid bu hareketin adı olacaktır.[10] Bu hareket Avrupa'nın ilim, teknik ve fen tecrübelerinden faydalanmayı içeriyordu. Tanzimat döneminin ön hazırlığının III. Selim ile başladığı ön kabulü ile ifade etmek gerekir ki, "…*Selim'in dönemi 16. yüzyıldan beri Avrupa'da ne gibi gelişmeler olduğunun farkına varıldığı ve demir perdenin kırıldığı bir dönemdir. Fakat bu kırık reform politikalarının bir sonucu olmaktan çok farkında olunmadan gerçekleşen bir yan ürün olarak görülmelidir*."[11] 19. yüzyıla kadar klasik Osmanlı yönetimi taşrada ahalinin yönetime katılmasını, demokrat ve özgürlükçü bir yerel yönetim akla dahi getirmemiştir. Böyle bir istek yönetilenler tarafından da akla bile getirilmemiştir.[12]

1789 çok keskin bir tarihtir hem Avrupa hem de Osmanlı Devleti için. Devlet içinde Nizam-ı Cedid hareketleri devam ederken, diğer taraftan Fransız İhtilali tüm Avrupa'da insan hakları sorununu tartışmalı bir platforma taşımaktadır.[13] III. Selim döneminde ilk defa din-devlet ilişkileri gündeme gelecektir. Fransız Devrimi'nin en çok eleştirilen tarafı da bu olacaktır. Devrim laiklik, kilise-devlet ayrımı, akla dayalı bir yapıyı yüceltme konusunu gündeme taşıdığı için bu tarafı ile imparatorlukta yankı bulacaktır. "…*Osmanlı Devleti Fransız Devrimini reddederken, reddediş gerekçesinde özellikle din-devlet ayrılığını zikretmesi ve bunun kendi dinleri ile uyuşmadığını vurgulaması, Osmanlı Devlet geleneğini anlamak bakımından önemlidir*…"[14] III. Selim dönemi Lale Devri'nde sinyalleri verilen Batılılaşmanın ikinci evresidir. Reform çabaları geniş bir muhalefetin ortaya çıkmasını da tetikleyecektir. Hatta bu muhalefet III. Selim'in tahttan indirilmesine de neden olacaktır. Hemen ardından gelen II. Mahmud döneminde ise idari ve mali konuları da içine alan daha geniş daha kapsamlı bir program başlatılacaktır. III. Selim'in padişahlığı esnasında özellikle askeri eksende başlattığı reform çalışmalarına ardılı

[10] Sina Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 6-8.

[11] Bu demir perde Osmanlı fikri ile Batı arasında oluşan, teknik ve kurumsal ve hatta hukuksal mahiyette uzlaşamaz durumu tasvir için kullanılmıştır. Bkz., Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Amaç ve Yönleri", **Orta Doğuda Modernleşme**, (Ed. William R. Polk ve Richards L. Chambers), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 48.

[12] İlber Ortaylı, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, Hil Yayın, İstanbul, 1985, s. 15.

[13] Enver Ziya Karal**, Osmanlı Tarihi, Cilt:5, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri**, 9. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 50.

[14] Okumuş, a.g.e., s. 210-211.

II. Mahmud'un eklediği reformlar, Tanzimat Dönemi modernleşmesinin uygun zeminini hazırlayacaktır.[15]

II. Mahmud dönemi ile açığa çıkan en büyük problem iktisadi çöküş olmakla birlikte problemler bundan ibaret değildir. Balkanlardaki Hristiyan unsurlar 18. yüzyılda Batı Avrupa ile yakın ilişkiye girmiş olduklarından Müslümanlardan çok önce milliyetçi duygulara kapılmışlardır. "*…Kendi Batılılaşma süreçlerini bağımsız olarak tamamlama istekleri artarak sürmekte ve ayaklanmalarıyla, şaşkın durumdaki imparatorluğu parçalamaya hazır görünmektedirler…"* Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma çabası Balkan milletlerinin Batılılaşmak kasıtlarına ne derece ket vurabilir konusu II. Mahmud döneminde tartışmalıdır. Gösterdikleri başarı, elde ettikleri sınırlı miktardaki Avrupa desteğiyle kısıtlıdır, ama bu bile Osmanlı Devleti için fazladır. Balkanlardaki milliyetçi dalgalanmanın başarısı aslında Avrupa'dan aldıkları destekle doğru orantılıdır. Zira devlet içindeki konumları, altyapıları ve olanakları son derece kısıtlıdır. II. Mahmud'un saltanatı sırasında müşterek Avrupa müdahalesi, Balkanların güneyindeki Yunan unsurunun gösterdiği eğilimle, bağımsız küçük bir Yunan Krallığı'nın kurulmasını mümkün kılacaktır. Diğer taraftan Romanya ve Sırbistan gibi küçük devletlerin özerkliklerinin önü açılacaktır. Güney doğuda Mısır ve Suriye'yi bile geçici olarak kaybeden Osmanlı Devleti II. Mahmud'un saltanatının son zamanlarında, imparatorluğun geri kalanını Mehmed Ali Paşa'dan korumak için Avrupalıların müdahale etmesini isteyecektir.[16]

"*…Diplomatik görevlerde veya yenileştirilmiş yönetim kademelerinde eğitilmiş, bütünüyle 'Batılılaşma yanlıları' tarafından hükümetle ilgili usullerin saray geleneğinden koparılarak biçimsel olarak 'Batılılaştırılması'…"* II. Mahmud'un saltanatının ancak son yıllarında mümkün olacaktır. Modern bilgiyi öğretmek için okullar kurulmuş, Osmanlı tebaasını inançlarına bakılmaksızın bir tutmak için, ulemayı dervişlerden, tacirleri şehzadelerden, Hristiyanları Müslümanlardan ayıran çeşitli türde başlık yerine keseden yapılmış fesin giyilmesine başlanmıştır. Bu tür bütün düzenlemelerde, az sayıdaki Batılılaşma yanlısı grup yalnızca alt tabaka ulema tarafından değil, genelde Türklerin çoğu tarafından da hoş karşılanmayacaktır. Reform çalışmaları yetersiz bir öngörü ve bakış açısı ile

[15] Okumuş, a.g.e., s. 200.

[16] Marshall. G. S. Hodgson, **İslamın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 243.

oluşturulmuş ve izlenmiş gibidir. Öncelik dış görünüş değil, insanların zihinlerinin aydınlatılması olmalı iken, II. Mahmud dönemi itibari ile bu gelişme evresi ıskalanmıştır. II. Mahmud Batı dünyasının değer ve uygulamalarını Doğu bağlamı içinde kurmaya çalışmıştır.[17]

II. Mahmud yeniçerileri ortadan kaldırmaya[18] ancak onlar "…*özerk soylu tabakanın büyük bölümünü yola getirmesine yardımcı olduktan ve aşikar askeri başarısızlıkları kendilerine duyulan saygıyı kentli muhafazakarlar arasında bile kaybettirdikten sonra cesaret edebilecektir…"* Bu arada devlet içinde sembolik yapılara karşı taassup sahibi tarafların karşı çıkış eğilimleri de temel kazanmaya başlamıştır**.** Fese karşı çıkma, genellikle halk arasındaki hoşnutsuzluğun sembolü olacaktır.[19] Yine de II. Mahmud döneminde yaşanan gelişmeler, imparatorluk içinde en gericilerin dahi, Avrupa'nın ulaşmış olduğu teknik noktayı anlamalarına yardımcı olacak yeterliliktedir. Özellikle Mehmet Ali Paşa'nın modern ordusu ile İmparatorluğun tam karşısında aldığı vaziyet özellikle imparatorluk korunacaksa bazı stratejilerin devreye sokulmasını muhakkak kılmıştır.[20] "…*İstanbul'da güçlü bir Müslüman otoritenin zaafa uğramış bir başka Müslüman otoritenin ayağını kaydırışını izlemek ilginçtir*…"[21]

Yaşananlar, 19. yüzyılda geçmişin gelecek ideolojisinde; modernleşmenin devreye sokulması gerekliliğini ve bu konuda Avrupa'nın tartışmasız üstünlüğünün kabul edilmesini zorunlu kılmıştır.[22] II. Mahmud döneminde Avrupa'nın üzerinde durduğu konu gayrimüslim halkın hukuki haklarının müslim tebaa ile eşit hale getirilmesidir. Avrupa bunu isterken diğer taraftan ortaya çıkacak önemli bir çelişkiyi de beslemekte olacaktır. Gayrimüslim tebaa bu eşit statü ile gelen hak kaybı

---

[17] "…*II. Mahmut gerçekten de dış görünüş üzerinde yoğunlaşmıştı. Osmanlı memurlarının geleneksel giyimini kaldırdı; Muzaffer Askerlerin yeni üniformaları gibi devlet memurlarına da yeni bir kılık getirmiştir. Memurlar artık kaftanın yerini alacak Batı giyimine göre yapılmış ama "Doğulu" bir yanı olan uzun ve siyah ceketleri giyeceklerdi. Ayrıca siyah botlar ve siyah, gri pantolonları Batı modasına göre dikilmişlerdir. Bu giyimi Fas'ta ilk yapıldığı kentin adını alan koni biçimli çuhadan bir şapka olan fes tamamlıyordu. Sonuçta ortaya çıkan giyim ne geleneksel, ne de tam Batılıydı ve bu anlamda II. Mahmut'un getirdiği değişimin uygun bir simgesiydi*…" Bkz., Wheatcroft, a.g.e., s. 162.

[18] Hamiyet Sezer, *"Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışının Taşraya Yansıması",* **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:XIX, Sayı:30, Ankara, 1998, ss. 215-239.

[19] Hodgson, a.g.e., s. 244.

[20] Halil İnalcık, **Osmanlı ve Modern Türkiye**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 59.

[21] William M. Sloane, **Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar**, çev. Sibel Özbudun, 2. Baskı, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008, s. 22.

[22] Shaw, a.g.e., s. 49.

dolayısıyla ilerleyen süreçte memnun olmayacaktır ve bu gittikçe büyüyen bir problem teşkil edecektir. II. Mahmud'un bu hususta düşündüğü eylemleri dolayısıyla belli durumdadır. Tebaaları arasında din ve mezhep farklarının yeni bir hukuk anlayışı ile ortadan kalkmasına taraftardır.[23]

Engelhard II. Mahmud için "*…zaman zaman Avrupalıların üstünlüklerini görüp anlıyor, fakat Türk kalmaya devam ediyordu.*" ifadesine Ahmet Rasim'in değerlendirmesi olumludur. Hatta padişahın "*Türk milliyetçiliğini tercih etmesi* " yorumu ile de kendi içinde gururlu bir tavır içindedir.[24] II. Mahmud 19. yüzyılda Osmanlı Devleti bünyesindeki ulusal hareketlerle baş etmek, ordu ve yönetimi yenilemek, Mehmet Ali Paşa'ya söz geçirebilmek Rusya'nın etkisini ve bölgede yükselen İngiliz-Fransız iktisadi ve siyasi rekabeti karşısında kendi varlığını dengede tutmak gibi zor ve çetin sorunlarla boğuşmak durumundaydı.[25] Bu aslında modernleşmenin kendi esaslarını, Osmanlı Devleti'ne entegre etmeye çalışan zihniyetin, içinde bulunduğu ikilem hakkında bir yargıyı da açıklar nitelikte görünmektedir. Diğer taraftan iyileşmeye doğru yeni hareketlilik önemlidir. Bu naçizane bir ifade olarak padişahtan af dilemek için huzura çıkan Ali Paşa tarafından da açık açık ifade edilecektir. [26]

Müslümanlar karşılaştıkları yeni askeri yöntemleri benimsemekten hemen hemen hiç geri kalmamışlardı ve birkaç yüzyıldan beri, Müslüman hükümetler Garplıların son zamanlarda üstünlüklerini ispatlattıkları askeri konularda onların yöntemlerini memnuniyetle benimsemişlerdi. Ama etkili askeri reform, silahlı güçlerin ve gün geçtikçe daha aşikâr bir şekilde -askeri rejimi desteklemek için- sivil rejimin ve -sivil yönetimi desteklemek için- bir bütün olarak nüfusun önemli kesiminin sosyal alışkanlıklarının çok daha geniş anlamda Batılılaşmasını

---

[23] Eren, a.g.e., s. 33.

[24] Ahmet Rasim, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri,** (Haz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1987, s. 160.

[25] Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 42.

[26] Kavalalı Mehmet Ali Paşa Avrupa devletlerin baskısı ile Osmanlının şartlarını kabul edip padişah huzuruna çıktığında padişaha Avrupa'nın fen, eğitim ve sanayide çok ileri gittiğini, bunun için her köy ve kasabaya uygun okulların açılıp bunun da takibinin yapılması halinde modernleşmenin sağlanabileceği ile ilgili izahatı oldukça mühimdir. Bkz. Mir'atı Şuunat, **Tanzimat'a Dair Mehmed Memduh**, Cilt:1, (Sad. Hayati Develi), Nehir Yayınları, İstanbul, 1990, s. 23'ten aktaran Ebubekir Sofuoğlu, "Osmanlı Modernleşmesinde Sorunlar", **Türkler Ansiklopedisi**, (Ed. Cemal Güzel ve diğerleri), Cilt:14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 639.

gerektiriyordu. Ve halk buna tam olarak hazır değildi. Hodgson, Koca Petro ve II. Mahmud'u yapmaya çalıştıkları reformlar konusunda karşılaştırdığında bu konuda ulaştığı sonuç; "*Petro sadece medeniyete dahil olmakta gecikmiştir. Fakat milleti buna hazırdır*" şeklinde olacaktır. Osmanlı Devleti'nde ise bu söz konusu bile değildir.[27]

Osmanlı Devleti'nin iki temeli ulema ve askerdi. Asker, devlet savunmasında görevlidir ve siyasete karışmamalıdır. Böylelikle siyasete müdahil olacak olanlar bilim adamları olacaktır. Padişah bu sınıfın desteği sayesinde devleti yönetmelidir. Bilim adamları, devlet içinde en geniş ve yaygın siyasi kuvvettir ve ordu bu sınıfın yanındadır. Bu yapı 1826 tarihine kadar devam etmiştir.[28]

19. yüzyıl boyunca Osmanlı devlet adamları ülke yönetiminde, eğitimde ve orduda Avrupa modeli reformları benimsemeye çalışmışlar,[29] Batı örneğine yönelik reformların imparatorluğu canlandıracağını ve hem yeni Avrupa müdahalelerini engelleyeceğini hem de imparatorluktaki gayrimüslim unsurların ayrılıkçı faaliyetlerini durduracağını ümit etmişlerdir.[30] Bu dönemdeki reformlar Osmanlı Devleti'nde modernleşme ve laikleşme açısından bir başlangıcın temelini atacaktır. Mustafa Reşid Paşa bu dönemde yetişmiştir. Diplomattır. Paris ve başka yerlerde büyükelçilik yapmıştır. Sultan II. Mahmud öldüğünde Londra'dan yurda dönüp Batı'da yine ayaklanma ve reformlar filizlenirken Osmanlı İmparatorluğu'nda modern bir hükümet sistemi kurabileceğini kanıtlamaya çalışmıştır. [31]

Tanzimat ile Mustafa Reşid Paşa'nın aklında bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşu için kesin bildiğini hissettiği koşulların ortaya çıkışının mümkün olabileceğine olan inancıdır. Reşid Paşa Avrupa'da iken şunu anlar ki: Avrupa, Osmanlı Devleti'nin yapacağı ıslahata büyük önem vermektedir hatta Fransa Kralı ıslahatların mümkün olması durumunda Osmanlı'nın Avrupa hukukundan yararlanacağı fikrindedir.[32] İmparatorluk olarak maddi manevi desteğin özellikle Fransa ve İngiltere tarafından sağlanmasının yolunun açılacağı düşünülmektedir.

---

[27] Hodgson, a.g.e., s. 246.
[28] Halil İnalcık, **Osmanlı Devleti Toplumu ve Ekonomisi**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 29.
[29] Neşet Çağatay, "Tanzimat ve Türk Eğitimi", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 62-63.
[30] Gül Tokay, **Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908**), AFA Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 12.
[31] Lord Kinross, **Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü**, çev. Meral Gaspıralı, Altın Kitaplar, İstanbul, 2009, s. 480.
[32] Eren, a.g.e., ss. 34-35.

Reşid Paşa'nın görüşü; İngiltere ile paralel düzeyde ve içeriği Osmanlı Devleti'nde esaslı reform programının uygulanması gerekliliği hakkındadır. Bu doğrultuda Sadrazam Koca Hüsrev Paşa'nın bilgisi dışında henüz padişah olmuş olan Abdülmecid ile birkaç defa bir araya gelip fikirlerini paylaşır. Padişah da ifade edilen durumu idrakten geri kalmayacaktır. Bu ikna evresi Tanzimat Fermanı'nın yolunu açacaktır.[33] Padişah Abdülmecid de bu fikirde görünmektedir.[34] Sultan II. Mahmud'un emrettiği esaslar dahilinde bir Tanzimat Fermanı hazırlanmasını Abdülmecid, Reşid Paşa'dan resmen ister.[35]Avrupa kamuoyunu da hesaba katarak reformcu bir yasa taslağı hazırlanır. II. Mahmud'un son vasiyeti budur. 3 Kasım 1839'da yabancı diplomat kalabalığının önünde Reşid Paşa, Gülhane Hattı Hümayunu'nu okur. Tanzimat denilen reform ve düzen dönemini bu şekilde başlatmış olur.[36] Islahatların icrası konusunda ilk defa teşebbüste bulunan Reşid Paşa olacak ve sultanın tüm tebaasını eşit gördüğünü ifadesine denk olabilecek şekilde ilk on sene icraatlarda bulunacaktır.[37] Genel kanı "…*hiçbir Türk devlet adamı Reşid Paşa kadar garp diplomasisi ile manevra etmek ve ihtilafları halleylemek kabiliyet ve iktidarını gösterememiş*…" [38] olduğu hakkında toplanmıştır.

Tanzimat Fermanının ilanına kadar olan süreçteki gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin ıslahat tarihi hakkında önemli bir veri sağlamaktadır. Tanzimat Fermanı ilan edildiğinde ıslahat açısından çok önemli bir aşamaya gelen imparatorluk, Avrupa'nın yayılmacı milliyetçilik olgusuna bu derece davetkâr bir tablo hazırladığının pek de farkında değildir.

---

[33] Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, (Sad. Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi, 1985, Ankara, s. 50-51.

[34] Karal, a.g.e., s. 170.

[35] Yılmaz Öztuna, **Tanzimat Paşaları Ali ve Fuad Paşa**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 33.

[36] Kinross, a.g.e., s. 481

[37] Eduard Driault, **Şark Mes'elesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, çev. Nafiz, (Haz. Emine Erdoğan), Berikan Yayınları, Ankara, 2003 , s. 214-215.

[38] Süleyman Kani İrtem, **Abdülmecid Devrinde Saray ve Babıali**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 68.

1.1.2. Tanzimat Fermanı Hakkında

Tanzimat, Tanzimat Fermanı'nın 3 Kasım 1839 (26 Şaban 1255) tarihindeki ilânından 1876 yılına kadar süren dönemin adıdır.[39] Sultan II. Mahmud'un oğulları Abdülmecid ve Abdülaziz'in padişahlıkları sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda ilan edilen devrimlere Tanzimat adı verilir.[40] Tanzimat Fermanı[41] ilan edildiğinde padişah Abdülmecid'dir.[42] Tanzimat Fermanı, 1839'da Sultan Abdülmecid'in sadrazamı Mustafa Reşid tarafından Gülhane Parkı'nda yabancı devletlerin elçileri, şeyhülislâm, Rum ve Ermeni patrikleri, Hahambaşı, saray erkânı, devlet adamları ve büyük bir halk topluluğunun huzurunda okunmuştur. Ferman, kişilerle devlet arasındaki ilişkilere hukuki yönden yenilikler getiren, şeriata dayanan eski yasaları değiştirmeyi öngören, Tanzimat-ı Hayriye adı verilen ıslahat hareketini siyasî ve hukukî yönden teminat altına alan belgedir.[43] Hattı Hümayun büyük devletlerin şahitliğine aslında bir anlamda garantisine sunulmuştur.[44]

Tanzimat bir dönem olarak ele alındığında başlangıcını II. Mahmud'a hatta III. Selim'e kadar götürenler olduğu gibi, sonunu 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'e kadar uzatanlar da bulunmaktadır.[45] Ali Paşa'nın 1871'de vefat etmesi,[46] 1876

---

[39] Enver Koray, **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 19-27; Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 78-90.

[40] Salahi Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğunun Gayrimüslim Uyruklar Üzerindeki Etkileri", **Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 340.

[41] Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 44.

[42] Sultan Abdülmecid kendisine babasını örnek almıştı. "*Sultanların en zarifî diye tanınır*." Onu hükümdarlığa layık bir öğrenci olarak gören Stratford Canning şöyle tarif eder "*nazik…insancıl…".* Stratford Canning, hükümdarla arasına samimi bir bağ kurmuş; politikaları üzerinde etki sağlamıştır. Abdülmecid'in annesi Bezmialem Sultan, Stratford Canning'e şunu itiraf etmiştir, "*…kendisi ile işbirliği yapacak on paşa bulabilse başarısı garanti olacaktı*." Bkz. Kinross, a.g.e., s. 480.

[43] Cevdet Eren, "Tanzimat" **İslam Ansiklopedisi**, C. XI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 719.

[44] Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 47. Tanzimat Fermanı okunurken o sırada İstanbul'da bulunan Fransız Kralı Lui Filip'in oğlu Fransuva Juavil de davet edileceklerdir. Bkz. Ünal, a.g.e., s. 300. Ayrıca davetliler arasında Yahudileri temsilen Hahambaşı Moşe Freko, Yahudi cemaat liderleri, bankacılar ve tüccarlarda olduğu ve Tanzimat Ferman'nın Yahudiler üzerinde bıraktığı etkiler hakkında Bkz. Moshe Sevilla Sharon, **Türkiye Yahudileri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 92.

[45] Yonca Köksal, "Tanzimat ve Tarih Yazımı", **Osmanlılar I**, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Aralık 2010, Ankara, s.193.

[46] Carter Findley, **Modern Türkiye Tarihi, İslam Milliyetçilik ve Modernlik**, çev. Güneş Ayas, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 127.

Kanun-u Esasi'nin ilanı[47] ve Abdülhamit'in tahta geçişi 1878'de meclisin kapatılması ya da 1878'de Mithat Paşa'nın sürgüne gönderilmesi hatta II. Meşrutiyet[48] gibi örnekler Tanzimat döneminin sonu için öngörülmüş tarihlerdir. Tokay'ın beyanı "…*Tanzimat Dönemi 1870'lerin diplomatik ve iç siyaset bunalımı ve 1876'da II. Abdülhamit'in tahta geçmesiyle son buldu*…"[49] şeklindedir. Tanzimat dönemi; Osmanlı Devleti'nde 1808 yılı ile başlayan 1876'da Kanun-u Esasi ilanı ile son evresini bulacak olan demokratikleşme hareketinin ikinci aşamasını oluşturur.[50] Malhut, Osmanlı modernleşme serüvenini aşamalar halinde dönemlere ayırdığı çalışmasında Lale Devri, III. Selim ve II. Mahmud dönemlerini Başlangıç ve Gelişme; Tanzimat ve Islahat Fermanlarını içine alan dönemi Olgunlaşma ve Formalleşme; I. ve II. Meşrutiyet dönemlerini ise Yaygınlaşma ve Demokratikleşme olarak sınıflandırıp isimlendirmektedir. Ayrıca Osmanlı'nın yeni bir medeniyet dairesine girişini simgeleyen Tanzimat Fermanı'nın altyapısının II. Mahmud zamanında atıldığını ve II. Mahmud zamanındaki çeşitli modernleşme atılımlarının, kurumsallaşma ve bürokratikleşme hamlelerinin Tanzimat'ın hazırlayıcısı olduğunu vurgular.[51] Doğal olarak Tanzimat dönemini sadece fermanın ilanı süreciyle kısıtlamak doğru olmayacaktır.

Tanzimat bir kavram olarak ele alındığında, siyasi, idari, iktisadi ve sosyal yaşayışta topyekûn bir değişmeyi ve yeniden yapılanmayı ifade eder. Tanzimatın kelime anlamı, "*düzenleme*", "*nizamlama*", "*yapılanma*" ya da "*reorganizasyon*"dur. Sözlükte "*düzenlemek, sıraya koymak, ıslah etmek*" anlamındaki tanzim kelimesinin çoğulu olan Tanzimat, literatürde "*mülkî idareyi ıslah ve yeniden organize etmek*" şeklinde kullanılır. Bununla birlikte Tanzimat, düzenlemelerin yapıldığı dönemi nitelendirir. Tanzimat hareketi farklı şekillerde tanımlanmıştır. Eren, Tanzimat'ı, Türkiye'de meşruti bir idarenin kurulmasına, İslam-Hrıstiyan alemlerinin birbirine

---

[47] Coşkun Çakır, "Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasi Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2004, ss. 9-69. Tanzimat hakkında kaleme alınan pek çok araştırma ve çalışmayı değerlendirdiği kapsamlı makalesinde Coşkun Çakır, Hilmi Ziya Ülken'in bu tarihi 1871 ile bitirdiği, Cemil Bilsel'in 1876'yı işaret ettiğini belirtir.

[48] Eren, a.g.e. **s.** 11.

[49] Tokay, a.g.e., s. 12.

[50] Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan-ı", **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergis**i, Cilt:26, Sayı: I, Ankara, 2006, s. 253.

[51] Mustafa Malhut, "Osmanlı-Türk Modernleşmesi ve Modernleşme Aşamalarının Değerlendirilmesi", **Sanat ve Sosyal Bilimler Sempozyumu Tam Metin Bildiriler Kitabı**, (Ed. Nagihan Çetin ve diğerleri), Paradigma Akademi, Çanakkale, 2021, ss. 297-325.

yaklaşmasına ve barışmasına zemin hazırlayan bir kültür ve ıslahat hareketi olarak tarif etmiştir.[52] İnalcık'a göre bazen sadece "…*Osmanlı İmparatorluğunda hâkim Müslüman kitle ile tabi Hristiyan kavimler arasındaki münasebetlerin bir safhası olarak*…" düşünülmüştür. Bazen de Tanzimat sadece Batı'nın etkisi ile gerçekleştirilen bir olay olarak değerlendirilmiştir. Her ikisi de büyük oranda Tanzimat'ta etkilidir. Bunun anlaşılması için Tanzimat'ın gerçekleştiği koşullar öncelikle iyi anlaşılmalıdır.[53] İnalcık için Tanzimat sadece "*garplılaşma hareketi*" değildir, Tanzimat imparatorluğun bütün 19. yüzyıl tarihini izah eden temel bir hadisedir. Tanzimat iktisadi ve ictimai temelleri sarsılan bir imparatorlukta yeni prensipler vaad eden bir süreçtir.[54] Aslında bu süreç Küçük Kaynarca Antlaşması'nda (1774) belirtilen, "*Osmanlı'nın Hristiyanlığı ve kiliseleri koruma vaadi*" (m. 7) ile somutlaşmıştır.[55]

Kinross, "…*herhangi bir İslam ülkesinde anayasal belgelerin ilki olan bu belge, yasal, sosyal ve politik tüzük, imparatorluğun tebaaları için temel ilkelerini ürettiği kararları sultanın riayet etmeyi taahhüt ettiği bir Magna Carta*"dır. Barthold'un Tanzimat hakkında ifade ettikleri ise "…*Garp Medeniyetinin İslam medeniyetine nazaran yüksekliğini kabul demek olan Tanzimat… fakat bu yükseklik sadece maddi şeylere teknike münhasır olduğunu ve manevi sahada İslam medeniyetinin Garp Medeniyetine daima faik bulunduğunu iddia edenler pek çoktur*…"[56] şeklindedir. Berkes ise Tanzimat Fermanı'nın bir anayasa, hatta kanun olmadığı ifadesini paylaşır.[57] Tanzimat Fermanı hukuki biçimi açısından tek yanlıydı ve bir fermandı. Sened-i İttifak tarzında iki yanlı bir sözleşme değildi. Maddi anlamda Tanzimat Fermanı anayasal nitelik taşımasına rağmen şekli anlamda anayasal bir niteliği yoktu.[58] Bununla birlikte Reşat Kaynar "*Garplılaşma tarihinin merkezine aldığı Tanzimat Fermanını modernleşme tarihinin açık ilk hamlesi*

[52] Eren, a.g.e., s. 12.
[53] Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, s. 31.
[54] Hattın bugün konuştuğumuz dile çevrilmiş hali için; Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, Cilt:6, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 2982.
[55] Enver Ziya Karal, **Tanzimat-ı Hayriye Devri**, Cumhuriyet, 1999, s. 7.
[56] Barthold, a.g.e., s. 224.
[57] Hatta Fermanı Avrupa'daki "*charte*" türünden bir belge olarak tanımlar. Bkz., Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (Haz. Ahmet Kuyaş), 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 214.
[58] Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, YKY, İstanbul, 2006, s. 92-93; Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000, s. 17-18.

olarak" işaret eder.[59] Burada şu açıktır ki Müslüman ile gayrimüslim arasında tam bir müsavat teminine çalışılmıştır. Burada dış etkiler söz konusudur. Ayrıca Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya desteğini kazanmak ve Avrupa kamuoyunu Osmanlı tarafına çekmek de amaçlanan hedeflerdendir.[60]

Ferman Takvim-i Vaka-yı'nın nr. 187, 15 Ramazan 1255 tarihli nüshasında yayınlanmıştır.[61] Ferman Avrupa'da "*charte*"[62] tabir olunan hükümdarın verdiği imtiyazlar mahiyetini içermektedir.[63] Tanzimat Fermanı ile, Osmanlı Devlet yönetimi yeniden yapılandırılıyor; Osmanlı Devleti'ni oluşturan unsurlar arasındaki eşitsizliğin giderileceği müjdeleniyordu.[64] "…*Müslüman ve Hıristiyan bütün tebaanın can ve mal güvenliğinin sağlanması, verginin düzenli usule göre ayarlanması ve toplanması ve askerlik ödevinin düzenli bir usule bağlanması…*"[65] yenilikleri getiriliyordu. Gülhane Hattı Hümayunu ile ilk defa olarak tebaa için haklar ve ödevler kabul edilmiştir. Karal, Tanzimat Fermanı'nı içerdiği yenilikler bakımından 5'e ayırmaktadır. Bunlar şu şekilde özetlenebilir; 1. Kuruluştan itibaren devlet kuran ve şeriata bağlı olan devlet içinde gelişme halen devam etmektedir. 2. Yüz elli yıldan bu yana şeriata ya da kanunlara uyulmadığı dolayısıyla devlet güç kaybetmektedir. 3. Bazı yeni kanunların gerekliliğine dair gelişen bir inanç vardır. 4. Yeni kanunların dayanacağı ilkeler Müslüman ve Hristiyan tüm tebaanın ırz, namus, can ve mal güvenliği, verginin düzenli toplanması, askerliğin düzenli bir şekle girmesi şeklinde belirtilebilir. 5. Kanunların uygulanması için gerekli tedbirler alınacaktır.[66]

Tanzimat'ı Avrupa'dan mülhem, programlı bir reform hareketi olarak kabul edenlerle birlikte Osmanlı Devleti'nde Avrupa'ya benzer bir yönetim tarzı oluşturma çabası olarak görenler de vardır. Öte yandan Tanzimat'ı hukuki açıdan değil siyasi

---

[59] Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, ss. 164-190.

[60] Engelhardt, a.g.e., s. 13-14; Roderic H. Davison, **Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)**, çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınevi, 2004, s. 121-122.

[61] Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", **Tanzimat I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara,1999, s. 39.

[62] Armaoğlu, Magna Carta ile fermanın benzer tarafları hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Armaoğlu, a.g.e, s. 224.

[63] Eren, a.g.e., s. 38.

[64] İnalcık, a.g.m., s. 33.

[65] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, s. 171; Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, (Der. Tülay Ercoşkun), İmge Kitabevi, Ankara, 2007; Askerlik hakkında Bkz. Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Askerlik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

[66] Enver Ziya Karal, a.g.e., ss. 170-178.

bir eser olarak tanımlayanlar da bulunur. Uygulamalar ve reform girişimleri hakkında Ortaylı'nın yorumu Osmanlılığın restore edildiği hakkındadır. Bu restorasyon 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde bulunan milliyetçiliğe rağmen ortaya çıkmış gibi görünmektedir.[67] 19. yüzyıl Avrupası büyük devrimlerin meydana geldiği ve milliyetçilik akımları ile yeni bir aşamaya girmeye başlamıştır. Buradaki milliyetçilik, faydacı, pratik ve liberaldir; toprak ve egemenlik gibi gözle görünür unsurlara bağlıdır.[68] Tanzimat dönemi; 19. yüzyıl Osmanlı yönetimlerinin bir birlik siyaseti versiyonu tasarlamaları[69] ile oluşmuş, milliyetçiliğe modern gereklilikler ile uyum sağlamaya çalışan bir dönemdir.[70] Böylelikle 1830'lar Avrupa'sının idari ve içtimaı yapısının temel nitelikleri ile geleneksel Osmanlı kurumları birleştirilmiştir.[71]

Padişah, fermanda Tanzimat'ın amacının yalnız din ve devleti değil, ülkeyi ve milleti kalkındırmak olduğunu da vurgulamıştır.[72] Tanzimat, Türkiye'de meşruti bir idarenin kurulmasına vesile olan, İslâm-Hıristiyan âlemlerinin birbirlerine yaklaşmasına zemin hazırlayan bir kültür ve ıslahat hareketi olarak da değerlendirilmektedir[73] Tanzimat, fevkalade şartlar sebebiyle ortaya çıkmış bir olay değil, aksine yüz elli yıllık bir ıslahat programının sonucudur. Tanzimat ilk kez bir ıslahat programının belgeye dayandırılması açısından önem taşır ve dikkat çeker. Bu açıdan Tanzimat önceki ıslahat hareketlerine göre daha önemli kabul edilmiş ve üzerinde daha çok durulmuştur.[74] Tanzimat kopmak üzere olan toplum bağlarını yeniden kuvvetlendirmek çabasıyla ortaya çıkmıştır ve Avrupalı büyük güçlerin baskısı ve müdahaleleri altında gerçekleşen gayrimüslim cemaatlerin Türk ve diğer Müslüman unsurlarla birlikte yaşayabilecekleri bir yapının kurulmasına çalışıldığı

---

[67] İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I**, 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s. 216.

[68] Lewis, a.g.e., s. 332.

[69] Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi**, Çeviren: Ebru Kılıç, Versus Kitap, 2011, İstanbul, s. 364.

[70] "*…II. Mahmud'un ölümünden birkaç ay sonra çok görkemli bir tören yapıldı 3 Kasım 1839'da. Osmanlı ileri gelenlerinin, imparatorluk tarihinde ilk defa yabancı devlet temsilcilerinin toplandığı Gülhane meydanında padişahın özel isteklerinin ifadesi olan Hatt-ı Şerif'i dinlemek üzere hazır bulundular. Hariciye Nazırı belgeyi okudu. Belgenin özünde fark edilen şudur ki bu bir değişiklik değil, restorasyondur…*" Bkz. Andrew Wheatcroft, **Osmanlılar**, 2. Basım, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 154.

[71] İnalcık, **Osmanlı ve Modern Türkiye**, a.g.e., s. 61.

[72] Cezmi Eraslan ve Kenan Olgun, **Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento**, 3F Yayınları, İstanbul, 2006, s. 21.

[73] Eren, a.g.md., s. 710.

[74] Zafer Gölen, "Osmanlı Devleti'nde Islahat Hareketleri ve Tanzimat", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Şubat 1999, ss. 107-108.

görülür.[75] Bu dönemde Osmanlı devlet sisteminde, sosyal ve toplumsal hayatta yapılan pek çok değişiklikler yalnız Müslümanların hukukunu etkilememiş aynı zamanda gayrimüslim tebaanın da haklarını değiştirmiştir.[76] Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıldan başlayarak Avrupa ve Akdeniz'de güncelliğin en ön sırasındadır.[77]

Tanzimat'ı ortaya çıkaran faktörleri iç faktörler ve dış faktörler olmak üzere ikiye ayrılabilir ki dış faktörler Avrupa'nın bunun için uğraşmış olmasıdır. İç faktörler ise Mısır Sorunu, ticaret anlaşmaları ve Balkanlardaki milliyetçilik hareketleri olarak belirlenebilir.[78] Tanzimat uygulanmasında Fransız İhtilali olduğu kadar, Makedonya, Balkanlar ve Mısır'ın egemenliği yolunda başlatılan eylemler[79] ayrıca Anglosakson dünyanın da Tanzimat Döneminde belirleyici olduğu kesindir.[80]

"*…Ferman akıcı ve açık fakat çizdiği program açısından bilimsel ve mantıklı olmaktan ziyade idari ve gelişigüzeldir…*"[81] Padişahın kanun çıkarma usulü, örfi hukukun gereğindendir. Dolayısıyla ferman usule uygun görünmektedir. Şeriata çok bağlı tablo içinde, Avrupa'daki hukuk ve devlet anlayışına ait fikirler vardır.[82] "*…Kuran dili ve yazısı ile yazılan bir Osmanlı fermanında her sözcük değerlidir ve bir anlam taşır…*" Fakat yabancılar özellikle fermanda bulunan derin anlamı kavramakta güçlük yaşamışlardır. Bu sebeple önce kendi bildikleri metinlerle karşılaştırma yoluna gideceklerdir. Magna Carta ya da Haklar Bildirisi[83] ile karşılaştırmışlardır.[84] Tanzimat Fermanı'nın İngilizce ve Fransızca nüshalarının

---

[75] Ahmet Gündüz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Ağustos 2008, s. 175.

[76] Bilal Eryılmaz, **Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, s. 91.

[77] Robert Mantran bu hususta Enver Ziya Karal gibi; gündem maddeleri olarak Mısır Seferi, Rusya ile savaşlar, Sırbistan ve Epeiros'da başkaldırı, Yunanistan bağımsızlık savaşı, Mısırlı Mehmet Ali ile anlaşmazlık gibi konuları sıralamaktadır. Bkz., Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt:II, çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 47.

[78] Eryılmaz, a.g.e., s. 91.

[79] "*…Sırp İsyanları, Yunan İsyanları ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Ayaklanması. 19. yüzyıl başlangıcında belki de Osmanlı İmparatorluğunun durumunu maddi manevi en iyi algılamayı sağlayacak olan örnekler olarak okunmalıdır…*" Bkz. Enver Ziya Karal**, Osmanlı Tarihi, Cilt:5, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri**, 9. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

[80] Çağrı Erhan ve İrşat Sarıalioğlu, "Osmanlı Modernleşmesinde Anglosakson Etkisi (1839-1852)", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 16, Sayı 63, 2019, ss. 87-104.

[81] Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 50.

[82] Eren, a.g.e., s. 39.

[83] 1689 tarihli Haklar Bildirisi (Decleration of Rights/Bill of Rights) ile İngiltere'de vergi koyma ve yasa yapma yetkisi parlamentoya devredilmişti.

[84] Wheatcroft, a.g.e., s. 155-156.

üslupları ve mesajları farklı anlamlar içermektedir.[85] Yapılan çevirilerde Türkçe kelimelere kendi verdikleri anlamlar dolayısıyla ifadeler farklılaşmıştır. Çıkan en önemli sonuç şudur ki, Avrupalı temsilciler yeni reform programı karşısında kendi tarihi deneyimleri ve tecrübeleri ile yorum yapmaktadırlar. Belirsiz ve eksik kalan noktaları zaman zaman kendi yorumlama güçleri ile kapatma eğilimi içindedirler. Diğer taraftan özellikle imparatorluk hayatında ilk defa böyle bir programla karşılaşan Osmanlılar ise bunu ağır ağır da olsa modernleşmeye bağlı olarak düşünürler. Kısacası geçmiş tecrübe ve yaşamlarının tesiri ile iki tarafın fermana bakış açıları birbirinden çok farklıdır.

O zamana kadar yapılan yenilikler ağırlıklı olarak devletin uğradığı askeri yenilgiler göz önüne alınarak genellikle askeri alanda yoğunlaşmıştı. Tanzimat Fermanı'nın hareket noktası ise esas itibari ile böyle bir endişeden doğmuş değildir. Devletin başına gelen olayların sebeplerini gerek devlet gerek Osmanlı toplum düzeninde görmüş ve bu düzenin temellerini ve devlet işleyişini yeniden düzenlemeyi amaç edinmiştir.[86] Ferman, hem bir insan hakları demeci hem de anayasal nitelikte ortaya çıkmıştır. Ferman padişahın müsaadat-ı şahaneleri yani bir lütfu olarak yukarıdan bahşedilmiştir. Dolayısıyla bu da fermanın zayıf noktasını teşkil etmektedir. Yine dolayısıyla halk fermanı benimsemekte zorlanmış yüksek muhtemeldir ki devlet erkanının gözünden fermana bakamamıştır.[87] Yönetimin amacı "*korkunç durumdaki Türkiye'nin kurtuluşuna büyük yardımı olacağına…*"[88] inandıkları Tanzimat'ı bir dünya görüşü olarak sunmak ve Osmanlı Devleti'nde memnun olunmayan eski düzeni yeni nizamla değiştirip, devlete bir nevi yeni bir hüviyet kazandırmaktır.[89] Tanzimat'a gerek duyulmasını 17. yüzyıldan itibaren İslam hukukunun uygulamalarının ihmal edilmeye başlanmış olunmasına bağlayan bakış açısında geleneksel düzen kaynaklarına atfedilen önem söz konusudur.[90]

Driault, "*...Tanzimat zaman-ı düveliyye'nin lazım-ı gayr-i müfarikidir…*" diyerek Osmanlı Devleti'nin bundan sonra Avrupa'nın vesayetinde olduğunu,

---

[85] Hatt'ın Fransızca metninde Müslüman olmayanların haklarının Türkçe metinde olduğundan çok daha geniş ele alındığı da doğrudur. Bu belirsizliklerin var olduğunu kabul etmeme yoluyla onları dengeleme çabası olarak değerlendirilmiştir. Bkz.Wheatcroft, a.g.e., s. 155.

[86] Tayyip Gökbilginli, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri," **Belleten**, C. XXXI, 1965, ss. 95-99.

[87] Armaoğlu, a.g.e., s. 222.

[88] Engelhard, **Tanzimat ve Türkiye**, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 12.

[89] Aydın, a.g.e., s. 15.

[90] İhsan Süreyya Sırma, **Tanzimat'ın Götürdükleri**, 12. Baskı, Beyan Yayın Yayınları, 2018, s. 21.

mevcut hükümetin yardıma ihtiyacı olduğu inancını ifade etmektedir. Hristiyan halka olan tutum tavır ve adaletin Avrupa tarafından kabul edilemez olduğunu vurgulamaktadır. Diğer taraftan Abdülmecid'in ıslahat uygulamaları konusunda samimi bir padişah olduğunu, II. Mahmud ve III. Selim'in idarelerinde İstanbul'da zeki, genç ve ıslahat lüzumunu fark eden bir siyasi grubun oluştuğunu[91] işaret ederken aslında fermanın devlet içinde uygulayıcılarına işaret etmektedir.

Tanzimat Fermanı Türklerin ilk insan hakları beyannamesi olarak da değerlendirilmiştir. Aslında ferman padişahın otoritesini sınırlamayı amaçlayan bir anayasa değildir. Padişahların tahta çıkarken ilan ettikleri, hukuka ve adalete uygun davranma sözünü içeren geleneksel fermanların radikal bir örneğidir. Bu hattı hümayunlar; yeni normlar koyan, eleştiren hukuki belgeler olup, bunlarda klasik şekil muhafaza edilmiş hatta belgelerde kaligrafi bile klasik dönemdeki gibi korunmuştur.[92]

Belgelerin dile getiriliş şekli oldukça klasik olmakla birlikte, ele aldığı konular uygulamalar açısından Osmanlı Devleti'nde oldukça farklı bir döneme yol açtığı açıktır. Bu dönemi farklı kılan bir diğer ilginç örneklerden biri; taşıdığı mesaj ile dönem hakkında fikir veren 19. yüzyıl ikonografisinin ilginç örneklerinden andaç madalyonlardır. Abdülmecid döneminin madalyonu *"...çağdaşlığı kadim tarihsel meşrulaştırmayla birleştirme çabası olması..."* açısından önemli olan madalyondur. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kendisini nasıl gördüğünü anlatması açısından bu madalyonun üzerindeki ibareler çarpıcıdır.

> "*…Madalyonun ortasında Fransızca 'Cet Etat subsistera Dieu le veut' (Bu devlet yaşayacaktır, Tanrı onu emrediyor) ibaresi yer alır. Bunun üzerinde, tepesinde Osmanlı sancağının asılı olduğu ve azgın dalgaların dövdüğü bir kale görünür. Kenarında 'Justice egale pour tours' (Herkese eşit adalet); 'Protection des faibles' (Mazlumlann korunması); 'L'Etat Releve' (Devletin dirilişi) vb ibareler bulunur. Madalyonun arka yüzünde, Orta Asya Türk serpuşu'nu çevreleyen IL Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman, Mustafa Reşid Paşa ve Köprülü vezirlerinin adları görülür. Bu madalyonda şanlı bir geçmişin anılan halihazırdaki bir kuşatılmışlık duygusuyla iç içe simgelenmektedir…*"[93]

Kısacası madalyonla şanlı bir geçmişi çağdaş bir geleceğe bağlı olarak aktarım söz konusudur.

[91] Driault, a.g.e., s. 214.
[92] İlber Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2009, s. 195.
[93] Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 13.

Tanzimat Fermanı yapı olarak İslamiktir. Bu büyük oranda devletin asıl özelliğinin teokratik olmasıyla ilgilidir. Tanzimat Fermanı devletin bu özelliğiyle bağlantılıdır ve modernleşmenin bu ilk büyük adımında kendisini göstermiştir. Ferman önceki devrin yöneticilerine yönelik bir eleştiri ile başlamaktadır. Son 150 yıllık sürede çeşitli sebeplerle güçsüzlük ve fakirlik, halkı ve devleti sarmalamıştır. Nedeni ise şeriata ve kanunlara uymayan yöneticilerdir.[94] Tanzimat devletin teokratik vasfında bir değişiklik meydana getirememiş ve getirmek de istememiştir. Hatta devlet içinde meydana gelen bozulmaların nedenini şeriattan uzaklaşmaya bağlayan bir anlayışa sahip olunmuştur. Devletin gelişiminde ve tebaanın refahında her zaman şeriata bağlılığın başarı ve etkisi olduğu; son 150 senede şeriata uygun hareket edilmemesinin bozulma ve düzensizliklerde etkili olduğu 1839 fermanında vurgulanmıştır.[95] Tanzimat'tan itibaren Osmanlı Devleti'nin aldığı "*simgesel önlemler*" ile gerçek önlemler arasında yakın bir ilişki vardır. Osmanlı Devleti'nin halkın çoğunluğunun benimsediği İslam dininin alınan önlemlerin açıklanmasında referans noktası olarak yeri büyüktür.[96] Hatta "…*Tanzimat Osmanlı Devleti'nin mevcut olan dini ve ilahi karakterinde hakiki hiçbir tahavvül husule getirmemiş ve getirmek istememiştir. Bilakis, memleketin siyasi ve ictimai vaziyetindeki bozukluğun hakiki sebeplerini şeriatin hükümlerinden uzaklaşmakta bulmuştur*."[97] *"...Metnin en ısrarcı İslami yönüdür. Ferman yeni kanunları "şeriata uygun kanunlar olarak tanımlamakta ve bu ifadeyi altı kez kullanmaktadır…*"[98] Abdülmecid, Hırka-i Saadet dairesinde Tanzimat Fermanı'na uyacağına ilişkin Kuran-ı Kerim'e el basarak yemin edecektir.[99] Bu hareket İslami uygulamaların en geleneksel ve en güçlü meşrulaştırıcı versiyonudur. Fermanda padişahın kendi yetkisini hukuki anlamda sınırladığına dair bir ifade yer almazken fermanın gereğini yerine getirmek noktasında yemin etmesi İslam dünyasındaki uygulamalar dikkate alındığında yeni bir durum olmamakla birlikte iyi bir örnektir.[100]

---

[94] Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:12, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 783.
[95] Okandan, a.g.e., ss. 53-54.
[96] Itzchk Weismann ve Fruma Zachs, **Osmanlı Reformları, Taşrada Uygulanışı ve Etkileri**, Türkçesi: Oktay Etiman, Islık Yayınları, İstanbul, 2017, s. 13.
[97] Okandan, a.g.e., s. 115.
[98] Findley, a.g.e., s. 44.
[99] Necdet Sakaoğlu, **Bu Mülkün Sultanları,** Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 411.
[100] Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", **Türkler Ansiklopedisi,** (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Cilt:12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 784.

Tanzimat Fermanı'nın İslamik karakterini değerlendirip eleştirenlerden[101] Butrus abu Manneh ve Namık Kemal isimleri ön plana çıkmaktadır. Fermanın İslami gelenekte zaten var olan ilkeleri yeni bir formda sunmuştur yorumu fermanın İslami karakterini vurgular. Berkes fermanın hukuksal değerlendirmesini yaparken benzer bir yorumda bulunur.[102] Osmanlılarla birlikte klasik İslam düşüncesinde şeriattan başka kanun dayanağı bulunmaması durumu değişikliğe uğramış ve sultani kanunlar adıyla doğrudan sultanın iradesine bağlı kanunlar da mevcut olmuştur. Bu kanunlar şeriatın ihtiva etmediği konular hakkında olsalar da çıkarılış kaynaklarının meşrulaştırılması için hatta gerekli olduğunun kanıtlanması için İslam toplumunun menfaatine yönelik olduğu sürekli vurgulanmıştır.[103] Fermandaki mal, can ve namus güvenliği ile ilgili hükümler tamamıyla yönetici sınıfına yönelik gibidir. Yeni haklar düzeniyle yönetici zümre, Padişah karşısında yasal güvencelere ulaşmıştır. Bu ayrıcalığa sahip olan yüksek zümre kulları devleti daha çok sahiplenmişlerdir.[104]

1.1.3. Daha Önceki Uygulamalardan Farkı Var Mı?

Osmanlı Devleti'nin reform ve ıslahat çalışmaları konusunda geçmişi uzundur. Yaşanan sürecin olay ve yapılarına göre, zaman mekân ilişkisi içinde birbirinden farklı düşünce ve metodlarla gerçekleştirilen önceki ıslahat programlarıyla karşılaştırıldığında farklar vardır.

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Devleti bunalım içindedir. Eski denge bozulmuş, bozulan dengenin nedenlerini tespit etmek gerekli olmuştur. Bu çağdaki düşünürlere egemen felsefe "*Kanun-i Kadime*" dönülmek olacaktır. Örneğin Naima her ne kadar dış etkilerin farkında ise de asıl sebep olarak iç etkilere odaklanmaktadır. 18. yüzyıl ıslahat hareketlerinin ana merkezi ise askeri konulardır. Toprak kayıpları ve Avrupa karşısındaki itibar kaybının sebebi olarak en fazla

---

[101] "*…Kaba bir incelemeyle İslamcılık ile modernlik ilişkisini ele alan literatürün önemli bir kısmının, İslamcılığın nasıl modern bir ideoloji olduğunu ispatlamaya çalıştığı fark edilebilir. İslamcılığın son yüzelli yıldır gündeminin merkezine aldığı 'özgürlük', 'adalet', 'eşitlik', 'bağımsızlık', 'halkçılık', 'sivil toplum', 'İslamî kimlik', 'bir beden siyaseti' veya 'siyasal beden tasavvuru', 'aidiyet' gibi kavramların hepsi de modernleşme süreci ile birlikte ortaya çıkan bir dizi anlatının birer türevi oldukları ispatlandığı ölçüde bu iddia da geçerlilik kazanıyor…*" Bkz., Aktaş, a.g.e., s. 134.

[102] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, a.g.e., s. 214.

[103] Halil İnalcık, **Osmanlı ve Modern Türkiye**, a.g.e., s. 61.

[104] Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 238.

üzerinde durulan konu askeri alanda geri kalma olarak düşünülecek ve bu doğrultuda çalışmalar yapılacaktır. Oysaki karşılaştırıldıklarında 19. yüzyıl modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti'nin en fazla dikkate aldığı konu hem ekonomik hem toplumsal açıdan dış kaynaklı gelişme ve problemlerdir. [105] 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin daha önceden "*dostluk ve iyi niyet*" yaklaşımı çerçevesinde verdiği ayrıcalıklar büyük rahatsızlık meydana getirecektir. Özellikle hukuksal açıdan ayrıcalık[106] konusunun Osmanlı tebaasından olan vatandaşları da kapsayabilen genişlemesi karşısında Osmanlı Devleti önlem alma ihtiyacı içinde bulunacaktır. Bu durum özellikle Avrupa ile iş birliği halinde çalışan gayrimüslim Osmanlı tebaasına yaygınlaştırılarak ortaya "*protected subject*" yani koruma altındaki unsur statüsünü çıkarmıştır ki[107] bu statünün ortaya çıkış tezahürü ve bu olgu ile mücadele aslında Osmanlı Devleti'nin tüm modernleşme serüvenin de odak noktasıdır. Konsolosluklar Balkanlar gibi Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl boyunca gayrimüslim kesimin kalabalık olduğu kentlerinde yoğun siyasi faaliyetler çerçevesinde görev icra etmişlerdir. Bu yetkiler ilk bakışta gayet sıradan konsolosluk görevleri olarak algılanabilir. Yani kapitülasyonlar ile elde edilmiş ayrıcalıklı bir statünün ürünüymüş gibi görünebilir. Fakat karşılaştırıldıklarında Osmanlı topraklarında görev yapan konsolosları Avrupa'daki meslektaşlarından ayıran bazı noktalar vardır. Bunların en başında adli yetkilerle donatılmış olmaları gelir. Diğerleri ise bu konsolosların, siyasi açıdan devletlerini temsil yetkisine sahip olmaları, gerektiğinde doğrudan Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalede bulunmaları ve protesto çekebilmeleri gibi hususlardır.[108]

Namık Kemal Osmanlı vatanının -yani sadece Türk milletini değil- bir bütün olarak savunmaya giriştiğinde Osmanlı Devleti'nin modernleşme süreci hakkında bulunduğu alanın "*ara bölge*" olarak tanımlanabileceğinin bilincindedir. Ara bölge olarak sadece Müslümanları değil Hristiyanları da içeren güçlü ve modern bir Doğu devletinin çatısı altında unsurların birleştirilmesini ve böylece Batı'nın gücü

[105] Zeki Arslantürk, **Naima'ya Göre Osmanlı Devleti'nin Çöküş Sebepleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 132.

[106] "*…Haric ez memleket yani ülke dışılık, yani bulundukları ülkenin yasa ve mahkemelerine tabi olmama ayrıcalığı…*" Bkz., Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 49.

[107] Konsolosların bu durumun ortaya çıkışındaki etkinin takibi için bkz. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 50.

[108] Bahadır Apaydın, **Kapitülasyonlar ve Osmanlı Türk Adli ve İdari Modernleşmesi,** Adalet Yayınevi, Ankara, 2013, s. 150.

karşısında denge kurulmasını istemiştir.[109] Bu ara bölgede Avrupa ile doğrudan köprü vazifesi gören Balkanlar denge unsuru olarak -hatta dengenin tekrar tekrar bozulmasına vesile olarak- çok önemli bir yapıda karşımıza çıkmaktadır.

Devletler varlıklarını idame edebilmek için kendilerini zaman zaman revize eden, sorun çözmeye çalışan, cevaplar bulmaya çalışan kurumlar olmuşlardır. Tarih içinde buna benzer pek çok örnek bulmak mümkündür. Osmanlı Devleti için bu sorun çözme mekanizması 19. yüzyıla gelindiğinde önceki dönemlerden farklılık gösterip; yönetimsel algı ve mekanizmanın kendisi hakkında iyileştirme politikalarını gündemine alacaktır. 19. yüzyıl yenileşme hareketleri ilk değil devam niteliğindedir.[110] 17. ve 18. yüzyıllarda daha farklı şekillerde ifadeye geçen ve uygulanmaya çalışılan iyileştirmeler 19. yüzyılda görece kendi dönemine uygun şekil ve koşulların ürünü olarak ortaya çıkacaktır.

> "*…Reformdan uzak kalmak Allah'ın namus hassası olup insanlık kanunları zamanının hükmü ile değişmekle, iki yüz sene evvel pek mükemmel ve hayırlı kavmin mizacında ve dünya milletlerinin gidişinde diye kabul olunan bir kanun ve usul, o vakitten beri meydana gelen değişiklikler dolayısıyla bir işe yaramaz dereceye gelmek tabiatın emri olduğundan devlet bakanları için asıl lazım olacak kabullenilecek olayı düşünüp tartışmak ve devleti bugünkü ihtiyaçlarına ve zamanın hükmüne göre incelemek ve yorumlamakla idareyi ona uydurmak ve mevcud nizamları göz önüne alıp, ince yerinde duruma oturtmak meselesi*"[111]

olduğundan geçmiş deneyimlerden ders çıkarılıp aynı yöntem izlenmemiş, reform konusunda zamanın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmayı tercih eder bir yaklaşım ortaya çıkmıştır.

Tanzimat, fevkalade şartlar sebebiyle ortaya çıkmış bir olay değil, aksine yüz elli yıllık bir ıslahat programının sonucudur. "*…Mustafa Reşid Paşa Osmanlı Devleti'nin bakasını, Kavanini Şer'iyeye müstenit ve teamül halinde mer'i bulunan ve zamanla birçok suiistimaller neticesi hakiki mahiyetini tamamen değiştiren Osmanlı esas teşkilatının tamamen değiştirilmesinde, ıslah edilmesinde*

---

[109] Kitsikis, a.g.e, s. 193.

[110] "*…Tanzimat-ı Hayriye 18. yüzyıl başlarından beri devam edegelen ıslahatın tamamlanması demek olacaktı…*" Bkz., Karal, a.g.e., s. 170.

[111] Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Cild:1, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, ss. 83-84. Tarih-i Cevdet hakkında Bkz. *"... Tarih-i Cevdet 19, yüzyıl Osmanlıca metinlerinin en önemlilerinden biri olarak kabul edilir. Daha sade, daha yalın bir edebiyat dilinin ilk ustalık örneklerinden olması kadar, 1774-1826 arası Osmanlı İmparatorluğu tarihinin standart anlatısı olması da bu değerlendirmede büyük rol oynar. Burada hemen belirtilmelidir ki, gelenek itibariyle 1774-1826 arası yıllar için Tarih-i Cevdet'in kaynak olarak kullanılmasının temelde hatalı ya da eskimiş bir yaklaşım olduğu kesinlikle iddia edilmiyor. Aksine, kaynak eleştirisi gibi bir hedef gütmemesine rağmen çalışmamın Tarih-i Cevdet'i, tasvirini yaptığı çağ için daha iyi kullanılabilir bir kaynak haline getireceğini ifadede fayda vardır…*" Bkz., Christoph K. Neumann, **Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 1.

görüyordu…"[112] Tanzimat ilk kez bir ıslahat programının belgeye dayandırılması açısından önem taşır ve dikkat çeker. Bu açıdan Tanzimat önceki ıslahat hareketlerine göre daha önemli kabul edilmiş ve üzerinde daha çok durulmuştur.[113] Padişah Abdülmecid fermanda Tanzimat'ın amacının yalnız din ve devleti değil, ülkeyi ve milleti kalkındırmak olduğunu vurgulamıştır.[114] Dolayısıyla bu tarafı ile de daha önceki ıslahat belgelerinden farklıdır. Sadece tek bir alanda değil topyekûn bir düzenlemeyi hedeflemektedir. Ayrıca ferman, Osmanlı Devleti'nde meşruti bir idarenin kurulmasına vesile olan, İslâm-Hıristiyan âlemlerinin birbirlerine yaklaşmasına zemin hazırlayan bir kültür ve ıslahat hareketi olarak da değerlendirilmektedir.[115] Dolaysıyla imparatorlukta ulus devlet niteliğinde modern toplumsal normlara uygun koşullar için altyapı niteliğindedir.

Tanzimat Fermanı'nı öncekilerden ayıran en önemli konu, ortaya çıktığı dönem ve uygulama şeklidir. Örneğin gayrimüslimlerin isimleri zikredilmemiş onlardan millet-i saire olarak bahsedilmiştir.[116] Millet Sistemi Osmanlı Devleti'nde din esasını temel alıp milletleri sınıflarken Tanzimat Fermanı bu ifade ve anlayıştan uzaklaşma noktasındadır. Bunun diğer önemli bir etkisi ve farkı din yerine etnik yapılanmaya olan tercih ve ayrımın artık daha kategorize bir şekilde ortaya çıkışı olacaktır. Tanzimat Fermanı'nda önce devletin içinde bulunduğu problemler ve bunların nedenleri sıralanmış ardından nelerin yapılması gerektiği üstünde durulmuştur. Tanzimat'ın en önemli özelliği Tanzimat'ın kıblesinin Batı'ya dönük oluşudur.[117] Bu dönüş 19. yüzyıl Avrupa gelişmelerini doğrudan hedef alacak tüm toplumsal ve hukuksal yapılanmada İmparatorluğun kendi örneği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Daha önceki ıslahatlarda kısım kısım iyileştirme söz konusu iken, Tanzimat Dönemi topyekûn bir reformu üstelik padişahın ifadesine dayalı bir belge eşliğinde sağlamaya odaklanacaktır.

Toplum, anlam sistemi ile ikame edilmiştir. Dolayısıyla toplumun değişmesinde anlamı iptal etmeyecek bir kendiliğindenlik olması gereklidir. Modern

---

[112] Okandan, a.g.e., s. 104.
[113] Gölen, a.g.m., s. 107-108.
[114] Cezmi Eraslan ve Kenan Olgun, a.g.e., s. 21.
[115] Eren, a.g.m., s. 719.
[116] Hasan Gümüşoğlu, **Devlet-i Aliyye'nin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 83.
[117] Coşkun Çakır, "Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasi Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2004, s. 9.

olana doğru evrilmek, modern olmayan toplumlarda kendiliğinden bir süreçten ziyade gelişme ve ilerleme temelinden güç alan bir nedenseli, paradigmasının temeline yerleştirmiştir. Ayrıca toplumun çoğunluğunu oluşturan ve gelenekselliği sürdüren kitleler devre dışı bırakılmıştır. Bu projeyi gerçekleştirmek için Batılı olmayan toplumlarda yabancı bir aristokratik seçkinler zümresine ihtiyaç duyulmuş ve bu zümre nedensel nedenden hareketle topluma müdahale etmiştir.[118] Bu seçkinler yapısı da Osmanlı Devleti'nde restorasyon sürecine müdahale konusunda ilk deneyimdir. Modernleşmenin aşamalarına bakıldığında ilk belirtilmesi gereken nokta şudur ki, reformların gerçekleşmesinde modernleşmenin gerekliliği olan yapıyı topluma arz edecek olanlar, öncelikle bürokrasi sınıfı dahilinde ön plana çıkan ekip olacaktır. Reformlar pratikte Osmanlı Aydını tarafından değil, "…*Osmanlı bürokratları, katipler, muhasebeciler, idareci ve benzerlerince*…" yerine getirilmeli idi.[119] Modernleşmenin gerçekleştiricileri önceki reform dönemleri ile karşılaştırıldığında farklı bir sınıftır. Ortaylı'nın özetinde Cevdet Paşa Rusya'da yapılan askeri inkılaplarla Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen yeniçeriliğin kaldırılması vakalarından bahseder. İngiltere ve Fransa'da halk devrim ve inkılabın içinde yer almaktadır. Oysaki Rusya ve Osmanlı Devleti'nde, inkılap saltanat tarafınca sunulmuştur.[120]

Modem devlet fikrini gerçekleştirme safhaları içinde Modernleşme uygulayıcılarının 19. yüzyıldan öncekilerden önemli bir fark daha vardır. Rönesans'tan itibaren Batı gelişmesi ile Osmanlı gelişmesini karşılaştırmalı bir şekilde ele alırsak eğer bazı benzerliklere rağmen Osmanlı toplumunda Avrupa da ortaya çıkan ve gittikçe Batı düzenine damgasını vuran bir unsurun bulunmadığını görürüz. Bu unsur "*bağımsız aydın*" kategorisidir. Bu kavram siyasal iktidardan bağımsız kitleyi ifade etmektedir.[121] Değişim modernleşme teorilerinin öngördüğü gibi Batı kültürünü benimseyen üst düzey bürokrat ve aydın zümresi tarafından yönetilecektir. Önce askeri ve idari alanlarda yapılan düzenlemeler, ilerleyen dönemlerde siyaset, eğitim, kültür ve sosyal alanın diğer yönlerini de içine alıp büyüyecektir. Modernist değişim modelinin benimsenmiş olmasında bürokrat-aydın

---

[118] Çınar, a.g.e., s. 12-13.
[119] Shaw, a.g.e., s. 45.
[120] Cevdet Paşa, **Tezakir**, **13-20**, (Haz. Cavid Baysun), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, ss. 217-219.
[121] Taner Timur, **Osmanlı Kimliği**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 122.

kadroların pozitivist bilim anlayışına bağlı olması şüphesiz ki büyüktür.[122] Dolayısıyla modernleşmeciler geleneksel kurum ve değerlere pozitivist bilim ideolojisi ile karşı çıkacaklardır.[123]

18. yüzyıl reform belgeleri ile 19. yüzyıl reform belgeleri karşılaştırıldığında; aralarında insanı anlamaya yönelik farklar büyüktür. 18. yüzyıl belgelerinde padişahın öfkesini, gazabını, memnuniyetini fark edebilirken; Meşveret Meclisi'nin tutanaklarından bürokratların neler düşündüğü ifade ettiği anlaşılabilirken; 19. yüzyıl için bu gibi fark etmelerin Tanzimat öncesi döneme kadar olabildiği belirtilmelidir.[124] Burada II. Mahmud'un merkez teşkilatındaki geniş reformları oldukça etkilidir. Taşra bürokrasisindeki reformlar ise büyük oranda Abdülmecid döneminde olacaktır. Abdülmecid döneminin yeni belge şeklinde insanı duygu olarak anlamaktan çok belgeler şekli ve formatı ön plana çıkarmaya çalışan yapıdadır.[125] Bu aslında görece bir şekilde 19. yüzyıl insanının yazılmasının zor koşullarını işaret etmektedir. İnsana bakış üzerinde Tanzimat Fermanı'nın sağladığı en büyük farklardan biri, fermanla getirilen teminatların bütün tebaaya yaygınlaştırılması olmuştur. Osmanlı Devleti'nde daha önce yapılan ıslahat ve reform hareketlerine kıyasla diğer önemli bir fark da devletin eski yapısına kıyasla yaşadığı laikleşmedir. Bunda her ne kadar gayrimüslim tebaanın özel konumu ve Batılı devletlerin müdahalesi göz önüne alınmış olsa da kurumsal, yapısal ve hukuksal bir laikleşme göz önündedir.[126]

Reform dönemlerinin padişahlarının yetiştiği koşul ve durumlar da ayrıca bir önem taşımaktadır. Abdülmecid diğer padişahlardan çok farklı olmamakla birlikte, bazı yenilikler getirmiştir. Yeniliklerin kararlaştırılması ve ilk uygulamalar bunun en önemli kanıtlayıcısıdır.[127] III. Selim ve II. Mahmud'un giriştiği yenilik hareketlerini

---

[122] Murtaza Korlaelçi, "Bazı Tanzimatçılarımızın Pozitivistlerle İlişkileri", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 25-30.

[123] Şükrü Karatepe, **Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme**, 3. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 21.

[124] Kevin Goodwin, **The Tanzimat And the Problem of Political Authority in the Ottoman Empire, 1839-1876**, History Honor Thesis, 2006, ss. 1-23.

[125] Ali Akyıldız, "İnsanı Yazmak", **Osmanlı Araştırmaları, İSAM**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 2017, ss. 228-235.

[126] "…*Sultan Abdülmecid: 1846'da irad ettiği bir nutukta tasdik ve teyit etmiştir: tebaa arasındaki din ve mezhep farklılıkları sadece şahısları ilgilendiren, vatandaşlık haklarına tesir etmeyen şeylerdir…*" Bkz. İnalcık, **Osmanlı ve Modern Türkiye**, a.g.e., s. 62.

[127] Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim", **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 203, Ağustos 1988, ss. 601-626.

ve sonuçlarını bilerek işe başlamıştır. Ordunun yeniden düzenlenmesine ilişkin atılan en önemli adımlar askeri alanda ve Abdülmecid döneminde olmuştur.[128] Geleneklerden daha çok devrin gereklerine göre yetişmiştir. Örneğin yurt içinde kısa geziler yapılması bir yeniliktir. Döneminde üst kademelerinde görev alanlar sıklıkla değişecektir.[129]

1845'te muhaliflerin etkisi ve padişahın rahatsızlığı Tanzimat hareketini çıkmaza soktuğunda kendinden önceki padişahlardan farklı olarak Abdülmecid, 29 Nisan 1846'da Tanzimat uygulamalarının vaziyetini yerinde görmek için İstanbul'dan karayolu ile Varna'ya gidecektir. Geri döndüğünde imar, maarif, eğitim ve diğer alanlarda ıslahata devam edilmesine önemle işaret etmiştir.[130] 1847 Nafia Nezareti bu çalışmalar sonucu ortaya çıkacaktır.

19. yüzyıl ortalarına doğru bürokrasi içinde beliren bir çatlak olmuştur. Mardin, ideolojik olarak saraya komplo kurma cesareti ile müsaderenin kaldırılışı arasında; doğrudan bağlantı kurmaktadır.[131] 19. yüzyılda bu kalıp uluslaşma dolayısıyla kırılmaya başlamıştır. Bununla beraber eski düzende devam etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı bürokrasisi oldukça renklidir. Örneğin 19. yüzyılda ne Avusturya'da ne de Rusya'da hâkim ulusun -yani birincisinde Almanca konuşan Katolik Avusturyalının, ikincisinde ise Ortodoks Rus'un- dışında herhangi bir etnik gruptan sefir, nazır, devlet adamı görülemezdi.[132] 19. yüzyıl ilk yarıda Osmanlı İmparatorluğunda ise, nazırlar, sefirler, valiler vardır.

Diğer devirlerde gerçekleştirilen reform programlarından farklı olarak ortaya çıktığını ifade edebileceğimiz son konu Tanzimat Fermanı reformlarının kutsal toprak anlayışının temel birimi olan "vatan" kavramına bakışları ile ilgilidir. "*…Vatan sözcüğü Tanzimat Fermanında tam olarak hangi manada kullanılmıştır tam olarak anlaşılması güç bir konudur…"* Tam olarak I. Dünya Savaşı'ndan sonra belirginleşen ve sahip çıkılması gereken kutsal toprak anlamını taşıdığını savunabilmek için gerekli doneler mevcut değildir. Fakat özellikle askerlik hizmeti,

---

[128] Tokay, a.g.e., s. 16.
[129] Çadırcı, "Türkiye'de Yönetim", ss. 602-603.
[130] Ahmet Cevat Eren**, Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, (Haz. Alişan Akpınar), Derin Yayınları, İstanbul, 2007, s. 58; Tahir Bilirli, **Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846**), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 424.
[131] Mardin, a.g.e., s. 136.
[132] Ortaylı, İktisadi ve Sosyal Değişim, s. 214.

herkesin kanun karşısında eşitliği gibi bütüne hitap eden, bütünün koruyuculuğuna sığınan bir anlama geldiği de açıktır. [133]

Tanzimat meclislerinin eskisinden farkı ise başkanlığın kadılardan alınıp bürokratlara verilmesi ve gayrimüslim tebaanın, dini reisleri ve kocabaşıları sayesinde yönetime katılabilmesidir.[134]

1.1.4. Tanzimat Fermanı Modernleşme midir?

Osmanlı Devleti 16. yüzyıldan sonra pek çok alanda "*değişme*" yerine mevcudu "*koruma*" eğiliminde olmuştur. Çağdaşlaşmanın temel şartlarından birisi birey olabilmektir. Batı dünyasındaki çağdaşlaşma, uzun bir tekâmülden sonra tebaanın ihtiyacına cevap bulma şeklinde gelişirken, Osmanlı toplumunda mevcut değerler ihtiyaca cevap veremediği için Batı toplumunun çağdaş değer ve kurumları tebaanın adına tepeden, yönetim tarafından modernlik hâlinde Tanzimat, Islahat ve yenilikler adı altında uygulanmaya konmuştur. Modernlik sürecinde Osmanlı ve diğer Türk-İslâm toplumları entelektüellerini yetiştirememenin sıkıntısından kurtulamamıştır.[135] Tanzimat bireyciliği ile geleneksel İslam toplumuna has değerleri farklılaşacak, bunu yaparken de devletin politikasının gücünü kullanacaktır. Modern toplumlara özgü çıktılardan önemli biri gerçekleşmiş olacaktır. Her ne kadar şer-i ifadeler anayasal düzenin dağılımını açıklamak için dayanak olarak kullanışmış olsa da Fermanın inkılapçı fikir ve kurumları Osmanlı toplumunun içine nüfuz ettirdiği açıktır. "…*Bu fikir ve kurumlar arasında, sultanın taahhütte bulunması, taahhütlerini bir yeminle tasdik ve teyit etmesi, fermanın prensiplerine uygun olarak kanunlara riayet etmesi, müzakere ve tartışma serbestliği teminatı altında teşri faaliyetini yürütecek bir meclisin kurulması*…"[136] Bu durum Tanzimat Fermanının diğer iyileştirme hareket ve dönemlerinden farklı ve ileri boyutta olduğunu düşündürecek, gerçek bir modernleşme olduğu konusunu ise tekrar tartışmaya açacak bir husustur.

---

[133]Tobias Heinzelmann, **Cihaddan Vatan Savunmasına, Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856**, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 106.
[134] Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Eren Yayınları, İstanbul, 1992, s. 180.
[135] Şamlıoğlu, a.g.e., s. 131.
[136] İnalcık, **Osmanlı ve Modern Türkiye**, a.g.e., s. 62.

Modern ya da modernleşmekte olan toplumların belli özelliklerini verdikten sonra sorunlarından genel özelliklerinden bahseden Eisenstadt[137] genelde modernleşme özelde ise siyasi modernleşme sorunlarını irdelediğini belirttiği eserinde bu sorunlara sosyolojik açıdan yaklaşmaktadır ki, tezin modernleşme olgusundan tam olarak beklediği budur. Yani Osmanlı Devleti'nde geneldeki modernleşmenin, özelde siyasi modernleşmenin Müslüman ve gayrimüslimler açısından Tanzimat Dönemi Balkanlarında değerlendirilmesidir. Eisenstadt kitabında çöküş ya da gerileme durumu karşısında modernleşmekte olan ve modernleşmiş toplumların bu tür bir kurumsal çerçeveyi geliştirmelerinin altındaki koşulları anlatır. Osmanlı Devleti'ni bu kuramsal olgu ile takip etmek, Tanzimat döneminde yaşanan gelişmeler doğrultusunda mümkün görünmektedir. Osmanlı İmparatorluğu uzun yüzyıllar yaşamış çok geniş bir alanda imparatorluk kurmuş ve birbirinden farklı pek çok etnik yapıya ev sahipliği yapmıştır. Yaşadığı süreç içinde durağan olmadığı[138] değişim ve yenilenme konusunda birbirinden farklı dönemlerde birbirinden farklı yöntemleri devreye soktuğu açıktır. 1500'den sonraki yüzyıllarda ve bu dönemin büyük bir bölümünde Osmanlı İmparatorluğu her ne kadar Avrupa olarak kabul edilen yerlerin dörtte birini kontrol etmişse de İmparatorluk Avrupa uluslararası sisteminin bir üyesi olarak kabul edilmemiştir.[139] Reformlar modernleşme yönünde Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı döneminde kendine has bir yönetim algısı olan imparatorluk için çok yeni safhaları başlatmıştır. Tekeli'nin "*modernite projesi*"nin Osmanlı'daki birinci aşaması olarak nitelediği "*sıkılgan/utangaç modernite (1826-1923*)" devri 19. yüzyıl odaklı çözümlemelerimizde önemli bir dayanak oluşturmaktadır.[140] Dolayısıyla bu tanım bile koşulların zorlandığı fakat görece daha modern bir dönemi işaret etmektedir.

Tanzimat Fermanı; modern olana öykünme geleneksel düzenden uzaklaşmaya niyet ve eylem göstermedir. Din ve gelenek birlikte yeni olan oluşumlara karşı eskiyi diri tutma çabası taşırlar.[141] Tanzimat bu anlamda toplumda sekülerleşmenin tartışılır, kitap ve edebiyat ile okunur olmasını sağlayarak; her anlamda bir

[137] Eisenstadt, a.g.e., s. 7.
[138] Shaw, a.g.e., s. 46.
[139] Huntington, a.g.e., s. 64.
[140] Kınlı, a.g.e., s. 49.
[141] Modernleşme ile birlikte hatta geleneklerin bir kısmı da kayba uğramaktadır. Ali Yaşar Sarıbay, "Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslam", **Toplum ve Bilim**, 29/30 Bahar-Yaz, 1985, s. 47.

düzenleme ve eşitlik mizacını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Doğu ve Batı toplumları birbirinden o derece farklı iken ortak bir potada bir araya gelmeye çalışacaklardır. Genelde ikiye bölünen dünya düzeni üzerinden tek dünya beklentisini tanımlamaya çalışan Hristiyanlar gibi Müslümanlar da benzer bir ayrım yaparlar. Geleneksel olarak dünyayı *Dar ül-İslam* ve *Dar ül-Harb* olarak ikiye ayırmış[142] olsalar da 19. yüzyıl modernleşmesi ile bu iki dünya görüşü eşitlenmeye çalışmıştır. Bunu yaparken kanun ve nizamnamelerin gücü, eğitimin seküler bir noktaya ilerlemeye başlaması, can, mal güvenliğinin sağlanması; sadece adil değil topyekûn eşit olunmaya çalışılan yapısı ile Tanzimat döneminin modernleşmek demek olduğu ifadesi yanlış olmayacaktır.[143] Tanzimat Dönemi ile birlikte ise artık reformcular daha geniş bir modernleşme programı ile hareket etmeye başlayacaklarıdır. Reform ihtiyacı artık daha kapsamlı reformistlerde bunun daha farkındadır. Kültürel sistemlerde batıdakinden farklı gelişen değişim sürecini dış ve iç etmenlere[144] göre çeşitli toplum katmanlarında yaşanan bir olgu olarak ele almak gerekir.[145] Modernleşme algısı doğrudan toplumlar hakkındaki ilerlemeyi ifade eder. Burada esas olan modernleşmenin dönüştürücü etkisi ve bu yöndeki beklentidir. Osmanlı Devleti açısından da Tanzimat döneminde tam olarak modernleşmeden iyileştirici bir etki talep edilmiş, devlet aygıtları, kanun koyucuları bu yönde çalıştırılmıştır. Diğer bakış açısına göre ise modernleşme toplumlararasında "*eşitlenme süreci*" başlatır. Modernleşme, insanoğlunun genel evrim çizgisi bakımından geri kalmış toplumların, zamanımızda bu çizginin en ilerisinde bulunan toplumlara yetişmesi demektir. Yani insanoğlunun gelişmesi yönünden modernleşmesi bir ilerleme değil bir eşitlenme sürecidir.[146]

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşullarda modernleşme sadece siyasi ya da ekonomik bir sistemde değil aynı zamanda zihniyette bir değişim olarak da gereksinim duyulan bir olgudur.[147] Örneğin; Reşid Paşa, Lord Ponsonby ile iletişime

---

[142] Huntington, a.g.e., s. 33.
[143] Ahmet Cihan, **Osmanlı'da Eğitim**, 3F Yayınları, İstanbul, 2007, s. 106.
[144] Karpat, a.g.e., s. 8.
[145] Karpat, ayanların bürokratik düzenle ve bu ortamda birbirleriyle çelişen grup ideolojileriyle ilişkilerinin 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı toplumunda ortaya çıkan iç değişimin merkezi dinamiklerini oluşturduğuna inanmaktadır. Bkz., Karpat, a.g.e., s. 9.
[146] Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 292.
[147] Robert N. Bellah, "Religious Aspects of Modernizatin in Turkey and Japan", **American Journal of Sociology**. Cilt:64, Sayı:1, 1958'den aktaran Fahrettin Altun, a.g.e., ss. 157-158.

geçer ve ülkeye hayat ve mal güvencesi getirecek önlemler alma hazırlığında olduğunu bu konuda kendisine danışmak istediğini bildirir. Ponsonby bu durumda Reşid Paşa'ya ihtiyatlı davranmasını önermiştir. Lord Ponsonby, Padişahın ölümü durumunda alınacak tedbirler geciktirilmemesi gerektiğini çünkü Ruslar, Fransızlar ve Avusturyalılar'ın uyanık davrandığından bahsedecektir. Lord Ponsonby[148] daha sonra Hatt-ı Şerif'in okunma törenini anlatacak ve metnin İngilizce ve Fransızcasını da Lord Palmerstone ile paylaşacaktır.[149] "*…bu girişimi başlatan Osmanlı sultanın Mısır'daki valisi Mehmet Ali Paşa, Avrupa dışındaki bir ülkenin ilk yerli modernleşmecisi...*"[150] olsa da Tanzimat Fermanı'nın özellikle Mısır Paşası Mehmet Ali'ye inananlara bir yanıt olduğunu iddia edenler pek çoktur.[151]

Tanzimat dönemi reformları şüphesiz ki Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma aşaması modernleşme; değişim meselesidir. Batının öngördüğü şekliyle, iktisadi, toplumsal ve kültürel alanda Batı'nın gelişim çizgisine yaklaşabilme halidir. Tanzimat olayı bir Batılılaşma olayı olarak ortaya çıkmaktadır.[152] Kaynağını Avrupa'dan alan; 18. yüzyıl sonrası Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerini klasik dönem uygulamalarından oldukça farklılaşmak pahasına etkileyecek olan bu olgunun arka planı oldukça geniş ve etki alanı oldukça büyük olmuştur. Modernleşme kavramı, genel olarak gelişme ve ilerleme anlamındaki değişimi ve bu değişimle uygulamaya geçirilen temel prensipleri açıklar. Modernleşme kavramının içerdiği dinamikler Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl yaşadığı dönüşümü, devletin tüm yapısı içinde sağladığı değişimi anlamaya, tartışmaya büyük bir imkân verir. Osmanlı Devleti duygusal olarak Avrupa medeniyetine yaklaşma isteği içinde olacaktır 19. yüzyılda. Avrupa tehlikeli görünecek kadar çok gelişmiş ve Osmanlı Devleti bu yapıyı yakalamalıdır. Ayrılıkçı milliyetçilik duygusu diğer taraftan Avrupalı emperyalistlerin tutumu bu duyguyu daha da perçinleyecektir.[153] Genel bakış açısı bu

---

[148] "*…Hattı hümayun tercümeleri büyük devlet elçileri ile paylaşılmış, verdikleri cevaplar da Cemil Bilsel tarafından "Tanzimat'taki Harici Siyaset" isimli yazının sonuna eklenmiştir…*" Ponsoby'e ait cevapta buradadır. Tanzimat ilanından duyduğu memnuniyeti iletecektir. Bkz., Kaynar, a.g.e., s. 186.

[149] Sonyel, a.g.m., ss. 341-343.

[150] J. M. Roberts, a.g.e., s. 518.

[151] W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, çev. Fuad Köprülü, 4. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1977, s. 224.

[152] Mehmet Aydın, "Tanzimat'la Aranan Hüviyet", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 15.

[153] Carter V. Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, çev. Ayşen Anadol, 2. Basım, Kitap Yayınevi, 2008, İstanbul, s. 192.

olmakla birlikte bu tutumun kapitalizm merkezli düşünceden kaynaklandığı asıl modernleşmenin II. Mahmud ile olduğu konusunda düşünce belirtenlerde vardır.[154]

Siyasetnameler Türk toplumlarında yönlendirici ve yol gösterici bir kaynak olarak karşılanmıştır. Türk tarihinin uzun ve büyük parçalarından biri olan Osmanlı Devleti içinde zaman zaman çok önemli rol oynamıştır. "*Pend*" öğüt anlamında olup Feridüddin Attar'ın Pendnamesi (*Pendname-i Attar*) ahlaki nasihatler içeren bir yapıttır. Timur'un işaret ettiğine göre 19. yüzyılda üç defa basılmıştır. 1837, 1838 ve 1839 tarihleri Tanzimat'ın hemen öncesi ve sırasını işaret etmektedir. Timur bunun tesadüf olmadığı kanaatindedir.[155] Dolayısıyla Tanzimat ahlaki nasihatler göz önünde bulundurulup, dönüşümün Avrupa koşulları dahilinde gerçekleştirilmeye çalışıldığı bir dönem olarak yorumlanabilecektir.

1830'da Ümera-i Bahriye'den Halil Paşa'nın ifadesi "*…Avrupa'yı taklidde isti'cal göstermez isek Asya taraflarına geçmeye razı olmaklığımız iktiza edeceğine kana'at-ı kamile hasıl eyledim…*" şeklinde biraz da sakınılan bir durumu açığa çıkarmaktadır. Driault'a göre Osmanlı büyük bir tehlike içindedir ve adet ve barbarlık açısından Avrupa'dan hiç bu kadar farklı olmamıştır. Hatta "*…Avrupa'dan def-ü teb'id edilmeye layık ecnebi bir cism add ve telakki edilmekte olduğu…*" belirtilecektir. Görünen o ki Osmanlı Devleti kendisinde bu durumun fark edildiğini bildiğinden, Islahat ve Tanzimat'ın icrasına çalışmıştır.[156] Tanzimat öncesinde yabancı devlet himayesinde gittikçe güçlenen Hristiyanlar karşısında, özellikle serhad eyaletlerinde Müslüman halkın can ve mal emniyeti tehlikede hatta 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşları sonrasında ıslahat meselesi oldukça güç bir durumdadır.[157] Yazar ıslahatlara Avrupa müdahalesine işaret etmektedir. Hatta ıslahatların icrasında başarılı olunmayışı da bir açıdan buna bağlıyor. Devletlerin Osmanlı Devleti'ne "*sulh ve müsalemet içinde*" askeri gücünü arttırmaya fırsat bırakmak istemediğine vurgu yapmak istemektedir.[158] Modernleşme Osmanlı Devleti için bir yol, istikamettir. Mevcut koşullar içinde şartların ilettiği noktada tartışmasız şekilde modernleşmedir. Taklitte biraz daha belirgin fakat aydınların "*insan hakları*" konusunda zihinsel dönüşüme yatkın olduğu bir modernleşmedir.

---

[154] Öztuna, a.g.e., s. 103.
[155] Taner Timur, **Osmanlı Kimliği**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 94.
[156] Driault, a.g.e., s. 186.
[157] Eren, a.g.e., ss. 22-24.
[158] Driault, a.g.e., s. 187.

Kaya, Türk deneyimini farklı bir modernlik modeli olarak anlamayı hedeflediği eserinde karşılaştırmalı tarihsel sosyoloji geleneğinde son zamanlarda meydana gelen gelişmeler ışığında çoklu modernlikler kavramının merkezi bir önemde olması gerekliliği üzerinde duracaktır. Batılı olmayan toplumların modernleşme eğilimlerini "*Batılılaşmak*" haline indirgemeyi tartışmaktadır. Çıkış noktası Batı ile modern olmanın arasındaki eşlik, tarihlerin, medeniyetlerin farkı, modernleştirici aktörler ve projelerinin çoğulluğu konularıdır.[159] Türk modernleşmesi Batı ile Doğu arasındaki bölünmeyi anlamak açısından oluşturduğu sınır ve başlangıç noktası olarak önemlidir. Dolayısıyla Türk deneyimi "…*ne saf bir Batı modernlik modeli ne de saf bir İslami Doğuyu temsil etmektedir*…"[160]

Modern toplum olgusunun özgürlük karşısına, disipline edilmiş mekanizmaları alternatif olarak getirmektedir.[161] Dolayısıyla aslında modernleşme organizasyonların devreye girmesi ile birlikte halk arasında uyanan hoşnutsuzlukta modernleşmenin bu yönü oldukça etkilidir. Özgür mültezim, gayrimüslim, kanun, kilise, eğitim merkezi bir gücün tüm rollere tahakküm kuracak bir organizasyona kalkışmasının neticeleri olacaktır. Diğer önemli olgulardan biri de modernliğin sınırlandırıcı tarafıdır. Devlet potansiyel sonsuzluğa sınır getirebilmeli, korumalıdır. Tanzimat Fermanı bunu kanun ve kaidelerle sağlamaya çalışacaktır. Özgürleşme söylemi modern zamanların söylemlerinde yer alır. Bilimsel devrim dönemi boyunca siyasal devrimlerde kendi kaderini tayin talebine ve iktisadi faaliyetlerin mutlakiyetçi bir devletin denetim ve düzenlemelerinden bağımsızlaşmasına kadar uzanır.[162] Dolayısıyla modern olmanın diğer bir göstergesi Osmanlı Devleti'ndeki ayaklanmaların örneklerine baktığımızda Fransız ve Amerikan devrimlerinde de böyledir. Özgürleşme modern zamanın ifadesidir. Osmanlı Devleti genel yapıdaki modernleşme ile kendi siyasasında takip edeceği modernleşme ile mücadeleye kalkışacaktır.

Modern yönetsel söyleme göre bürokrasi karşıtı ve bir anlamda organik, esnek, çağdaş yönetime ulaşma süreci "*dış çevre*" olarak adlandırılan kısımdaki

---

[159] İbrahim Kaya, **Sosyal Teori ve Geç Modernlikler Türkiye Deneyimi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 9-10.
[160] Kaya, a.g.e., ss. 11-27.
[161] Peter Wagner, **Modernliğin Sosyolojisi**, çev. Mehmet Küçük, Doruk Yayınevi, Ankara, 2003, s. 14-15.
[162] Wagner, a.g.e., ss. 28-31.

değişiklikler ile başlar. Modern istek, esnek ve kolay uyum gösterilen kurumlara duyulan ihtiyaçtan[163] ileri gelmektedir. Bu sürecin altyapısı Osmanlı Devleti'nde vardır, Tanzimat Fermanı ile kurumsallaşacaktır.

Modernleşmenin sağladığı statüsel dönüşüm eşitlikçi ve milliyetçi bakış açısı ve toplumsal dönüşüm her alanda vardır. Dönüşüm modernleşme ile birlikte imparatorluğun ideolojisinde de yaşanan bir dönüşümdür ki söylem ve eylem üzerine çok geniş çaplıdır. İdeoloji dünyaya zihinsel bir düzen verme eğilimi olarak insanların gerek dış gerekse iç dünyalarındaki kaostan kaçınma eğilimine hitap etmektedir.[164] Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl ortamının kaotik yapısı ile bu yolla mücadeleye kalkışacaktır.

Tanzimat Dönemi için açıklamaları için modernleşme kuramı öne çıkmaktadır. Yapılan icraatları devlet eli ile gerçekleştirilen modernleşme olarak tanımlamak mümkündür. Geleneksel dönem açıklamalarının dışında modernitenin ulusal devlet hakkındaki uygulamaları hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Geleneksel yapının durağanlığının aksine modernitenin dinamik yapısı aradaki farkın ortaya çıkmasında ve fark edilmesinde çok etkilidir. Bu yapı Osmanlı Devleti'nde de kolaylıkla fark edilmektedir.[165] Devletin etrafındaki gelişme ve olaylara bağlı olarak sarsılan desteğini yenileme ve kuvvetlendirme ihtiyacı[166] modernleşme evresini zorunlu kılmıştır. Tanzimat Dönemi reform hareketine Ortaylı, "*zorunlu modernleşme*" demektedir. Tanzimat modernleşmesinin gelirlerin arttırılması doğrultusunda yani mali sistemde bir reform gerçekleştirmeye çalışıp merkezileşmeye yöneldiği açıktı.[167] *"...Tanzimat –hadiselerin mecbur kıldığı şuursuz bir taklit ıstırarıyla da olsa-*" Osmanlı İmparatorluğunu Avrupa'ya yaklaştıracak bir ıslahat hareketi olarak tasarlanmış ve bu tasavvur, hareket meylinin ne olması gerektiği ile ilgili zorunlu koşulları ortaya çıkarmıştır.[168]

Politik katılımdaki genişleme Osmanlı Devleti gibi kozmopolit imparatorluklarda önemli bir modernleşme göstergesi olarak kabul edilebilir.

---

[163] Paul du Gay, **Bürokrasiye Övgü,** çev. Engin Yıldırım ve diğerleri., Değişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.101.

[164] Uras, a.g.e., s. 45.

[165] Maurus Reınkowski, **Düzenin Şeyleri Tanzimat'ın Kelimeleri, 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması**, çev. Çiğdem Canan Dikmen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 26-27.

[166] Abadan, a.g.e., s. 33.

[167] Ortaylı, **Tanzimat Devri Mahalli**, s. 28-32.

[168] Abadan, a.g.e., s. 33.

"*…politikaya katılma tek başına modernleşmenin varlığı ile de açıklanamaz, insanların politik eylemde bulunabilmeleri için, bir toplumda modernleşmeye koşut olarak politik kaynakların, politik fırsat yapısının ve politik güdülerin de bireyi teşvik edici yönde çalışması gerekmektedir…*"[169]

Ağaoğlu'nun düşüncesinin anahtar sözcüğü bireydir. Modern toplumlar özgür bireyleri yaratır. Doğu ile Batı tam da burada farklılaşır. Batı'da özgürlüklerin elde edilmesi bireyselliklerin serbestçe gelişmesine izin verilip maddi ve entelektüel ilerlemeyi sağlarken Doğu'da birey boğulmuştur. Tanzimat'tan itibaren Batılılaşma'nın Batı'dan esinlenilen kurumlar, kanunlar ve yönetmeliklerle halledilebilecek bir iş olduğu sanılmıştır. Ağaoğlu bu fikre kısmen katılır, onun görüşüne göre asıl olması gereken kitlelerin zihnine dönüşümü yerleştirebilmektir.[170] Zihniyet dönüşümü izleri Tanzimat deviniminde görebildiğimiz fakat güçlenemeyen ve kitlelere ulaşamayan bir formdadır.

Modernleşme toplumda sarsıcı etkiler yaratır; o vakte kadar yaşayan kültür kalıplarını ve kurumları yıkar. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme ne zaman başladı sorusuna, "…i*nsanların insana layık güvenceyi elde ettikleri 1839 Gülhane Hatt-ı'nın okunduğu gün …*" şeklinde cevap vermektedir."[171] Bu tarih aynı zamanda toplumda Doğu ve Batı kültürünün de kutuplaşmaya başladığı tarih olarak ifade edilebilir. Bunun asıl nedeni olarak Hristiyanlık veya İslamlık da görülmemiştir. Osmanlı modernleşmesi kültürel bir tepki yaratmıştır. Ortaylı, Osmanlı modernleşmesinin tarihi boyunca radikal girişimler karşılarında; kaide-i tedriç denen tutuculuk prensibini ve tutucu grubu bulmuşlardır. Çoğunlukla bu iki grubun uyum sağlaması; tutucu gruba ve prensiplere verilen ödünle olduğu fikrindedir.[172] Modernleşme var olan değişmenin değişmesi olarak açıklandığında değişimin toplumda zaten var olagelen bir durum olduğu belirtilebilir. Kutuplaşmada var olan mesele daha ziyade yarar ve zarar ilişkisi açısından ortaya çıkan dengesizliktedir. Tanzimat modernleşmesi de bu kapsamda ifade edilebilir. Osmanlı Devleti'nde yüzyıl başında zaten başlamış olan değişim devletin padişahının belge olarak onayladığı bir yapıyı ortaya koymaktadır. Osmanlı'nın Tanzimat ile başlayan

---

[169] Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Akademi, Bursa, 2007, s. 3.
[170] Georgeon, ss. 120-127.
[171] Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, s. 13.
[172] Ortaylı, a.g.e., s. 14.

modernleşmesini "*Geç modernleşme*" olarak işaret edilebilmesi de aslında Avrupa'ya görece ifade edilen bir durumdur.[173]

Lale Devri'nde yaşanan ıslahat hareketleri yüzyıllar sonra "*savunmacı modernleşme*" olarak tanımlanacaktır.[174] İçinde biraz kabullenme ve "*taklitçilik*" barındıran bir savunmacı modernite olduğu hatta ilk adım olarak bu durumun; Avrupalılar tarafından utangaç bir açılım olarak ifade edileceğini belirtmek gerekir.[175] Tanzimat dönemi için yapılabilecek en net tanım ikircikli kararsız modernleşmedir.[176]

Kırmızı'ya göre Tanzimat Devri'nin ilk safhası modernist ilerlemeci Türk tarih yazımında kutsal bir yere sahiptir. Çağdaş kurumlara süreklilik arayışları için âdeta bir altın çağa dönüşen Abdülmecid Devri devlet modernleşmesinin köklerini bulmak için başvurulan bir mitler hazinesidir. Batılılaşma'nın *asr-ı saâdet*i olarak mitleştirilen bu dönemle ilgili tarih yazımı, yakından bakıldığında önemli boşluklara ve sıkıntılı yaklaşımlara sahiptir. Büyük teleolojik anlatıların çökmeye yüz tuttuğu bu zamanda, dönemi kendi konteksti içinde değerlendirerek yapılacak daha nice amprik çalışmalara ihtiyaç vardır. Taşra idaresinin modern teşkilatlanması zaviyesinden mitlerin ötesine bakıldığında, döneme atfedilen kuruculuk vasfının hiç de genelleştirmelerde göründüğü kadar berrak olmadığı anlaşılmaktadır. Sadece kurucu metinler değil, kalıcı uygulamalar da Abdülmecid Devri sonrasında görülmeye başlanacaktır.[177]

Tanzimat Fermanı bir modernleşme eğilimi içerse de içinde modern toplumlarda varlığını bekleyebileceğimiz bazı yorum ve uygulamalardan mahrumdur. 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nde görülmeye başlanan modernleşme hareketleri dolaylı olarak meşveretin tekrar canlanmasını; aslında "*sınırlı iktidarın*" oluşmaya başlamasını mümkün kılmıştır. İktidarın tam olarak sınırlanmasına yardımcı ve Tanzimat'tan önce oluşturulan; Meclis-i Ahkam-ı

---

[173] Ortaylı, a.g.e., s. 15.

[174] Peter Burke, **Tarih ve Toplumsal Kuram**, çev. Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994'ten aktaran Ejder Okumuş ve diğerleri, **Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**, Özgü Yayınları, İstanbul, 2006, s. 199.

[175] Jean-François Solnon**, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa**, çev. Ali Berktay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019, s. 379.

[176] Kutlu, a.g.e., s. 58.

[177] Abdülhamit Kırmızı, "Mülkiye Binasını Bütün Bütün Yeniden Kurmak Erken Tanzimat Devrinde Taşra Teşkilatı", **Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul, 2015, s. 305.

Adliyye yasama işi görüp padişah iradesinin kanunlaşmasına yardımcı; Dar-ı Şura-yı Babıali ve Dar-ı Şura-ı Askeri yönetim ve askerlik işleri bakımından yardımcı kurumlar olarak modernleşmeye ve iktidarın sınırlanmasına doğru gidilen süreçte önemli olmuşlardır. Fakat yine de Soysal'a göre "*...Gülhane hattı hümayunu da bir iktidar sınırlaması sayılamaz...*"[178] 1839, 1845 Hattı Hümayunu hatta 1856 Islahat Fermanı ve 1861 Hatt-ı Hümayunu benzer nitelikleri tekrar eder. Fakat bu metinlerde de doğrudan iktidara bir sınırlama yoktur. Modern toplumlarda iktidara doğrudan bir sınırlama olmasını beklenir. Dolayısıyla bu yönü ile Tanzimat Fermanı henüz iktidar sınırlamasına hazır değildir. Kanunlaştırma hareketi Tanzimat döneminin en önemli özelliklerinden biridir. Özellikle keyfi yönetime koyulacak engellerin sınır belirlemesi için üzerinde ağırlıkla durulmuş bir konudur. Ortadan kalkan keyfiyet tutumu yazarlara göre; Batı ile temasa geçildikten itibaren, mal ve can güvenliğinin öneminin "*padişahın malı addedilen kulların*" hayati ve ekonomik değerleri için şart olduğunun anlaşılması ile ortadan kaldırılmak istenmiş ve "Tanzimat uygulamaları" oluşturulmuştur.[179] Uygulamalarda devrin esaslarına göre bir yol takip edildiği kesindir. "*…imparatorluğun Hristiyan unsurları için "reform projeleri hazırlanmıştır...*" Ancak şu kısım dikkat çekicidir. Söz konusu reformlar Osmanlı İmparatorluğu'na genellikle Hristiyan nüfusun ağırlıklı olduğu vilayetlerde çıkan ayaklanmaların ardından ve Osmanlı yenilgisini takip eden bir antlaşma vasıtasıyla -örneğin 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, 1829 Edirne Antlaşması ve 1878 Berlin Antlaşması- kabul ettirilmiş[180] bir manzaradadır.

1.1.5. Tanzimat Fermanının Fikri Kaynakları

Osmanlı devlet yapısında modernleşmenin nasıl geliştiği önemli bir konudur. Devlet kurumlarındaki bozuklukların basit birkaç düzenleme ile ya da kanun-u kadimin layıkıyla uygulandığında düzeleceğine inananlar devletin almaya başladığı

[178] Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 25-26.
[179] Kalaycıoğlu ve Sarıbay, a.g.e., s. 9.
[180] Tokay, a.g.e., s.15.

yenilgilerle ciddi düzenlemelere ihtiyaç duyduğunu idrak etmişlerdi.[181] Bunun için Avrupa'ya raportörler göndermeye Avrupa'dan uzmanlar getirtmeye ve modernleşme hareketinde daha aktif rol almaya başladılar. Bu aktif rol, Osmanlı devlet adamları ve aydınlarına Batı'yı daha yakından tanıma fırsatı sağlamaktaydı.[182]

Abdurrahman Şeref Efendi'ye göre Osmanlı Devleti'nde eski tarz idare değiştirilmeliydi. Parlamenter sistemin faydasının farkındaydı. Geleneksel yöntemler terkedilmeli ve uygarlık açısından esas hukuk kuralları idarede esas alınmalıydı. Dolayısıyla padişah otoritesi kısmen de olsa azaltılmalıydı. 19. yüzyılda yüzyıllar boyu kapitülasyonların dayattığı ekonomik sistemde sanayii üretimine vurulan öldürücü darbeyi 1838 Ticaret Antlaşması gerçekleştirmiştir. İngiliz tüccarına ülke içinde her türlü ticaret serbestliği sağlayan bu anlaşma "*ilelebet mer'i ve muteber olmak üzere"* onaylanmış, takiben diğer Avrupa devletleri, Fransa, İspanya, Felemenk, Prusya bu metni imzalamışlardır. Anlaşmanın uzun vadedeki etkisi Osmanlı Devleti'nin kaynaklarının kuruması, devletin ödeme gücünün azalması ve önce İngiltere olmak üzere borç para alınmaya başlanması şeklindedir.[183] İngiltere'ye Osmanlı topraklarında büyük ayrıcalıklar tanınmıştır. Özellikle yed-i vahid usulünün ilgası dolayısıyla devlet büyük zarara uğramağa mahkûm olmuştur. İlerleyen süreçte Tanzimat Fermanı'ndaki bir cümlenin açık esin kaynağı İngiltere olacak ve bu anlaşmayı işaret ederek: "*İmparatorluğumuz bir süre önce tekel belasından kurtulmuştur.*"[184] ifadesini kullandıracaktır. Sayar, Tanzimat'ı taşıdığı ekonomik ruh itibariyle 1838 Ticaret Antlaşması'nın uzantısı olarak görür ve şunları ifade eder: "*1838 Ticaret Antlaşması Osmanlı ekonomisinde yapısal bir değişikliğe gidişin tescili olan Tanzimat ile ekonomik liberalizmin içselleştirilmesinin başlangıcıdır.*"[185]

1838 Ticaret Antlaşması dolayısıyla Padişah ve Mustafa Reşid Paşa çeşitli eleştirilere maruz kalmışlardır.[186] Anlaşma dolayısıyla Babıali ile Mısır yönetiminin arası açıldığından İngiltere Osmanlı lehine yardımcı olmuştur. Fakat İngiltere,

---

[181] İ. YE Petrosyan, "XIX. Asır Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Hareketi Gelenekler ve Yenilikler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 21-24.

[182] Sofuoğlu, "Osmanlı Modernleşmesinde Sorunlar", a.g.m., s. 631.

[183] Muzaffer İlhan Erdost, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülkiyet İlişkileri Asya Biçimi ve Feodalizm**, Onur Yayınları, Ankara 1984, ss. 116-119.

[184] Kitsikis, a.g.e., s. 188.

[185] Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 205, 229.

[186] Halil Cin ve S. Gül Yılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzen**i, 2. Baskı, Çağ Üniversitesi Yayınları, Adana, 2000, s. 366.

Osmanlı ile ittifak yapmamıştır. Nizip'de Osmanlı büyük bir yenilgiye uğrar. II. Mahmud bunu duymadan ölür. Yerine oğlu Abdülmecid geçer. Avrupa büyük devletleri Osmanlı karşısında bu kadar kuvvetli bir Mısır Paşa'sı istemediklerinden olaya müdahale ederler. Avrupa Devletlerinden tam itimat için ıslahat meselesi önemlidir. Devletin kamusal ve yürütme erkinde yapılan ıslahatlar sonucu; Tanzimat ilanı mümkün gibi görünse de ilk yapılması gereken; tekrar ortaya çıkan Mısır Meselesi'nin halledilmesi olacaktır. Tanzimat ilanı için bu lazımdır.[187]

Mustafa Reşid Paşa'nın Paris ve Londra elçilikleri büyük devletlerin düşünce ve görüşlerini anlamak açısından önemlidir.[188] Geleneksel yöntemler terkedilmeli ve uygarlık açısından esas hukuk kuralları idarede esas alınmalıydı. Bu konuda Avusturya Başvekili Metternich[189] ve İngiltere'nin Tory Kabinesi dostane uyarılarda bulunmuştu.[190] II. Mahmud döneminde girişimlerde bulunulsa da gerçek mahiyete ulaşılamamıştır. Reşid Paşa'nın görüşü; İngiltere ile paralel düzeyde ve içeriği Osmanlı Devleti'nde esaslı reform programının uygulanması gerekliliği hakkındadır. Bu doğrultuda Sadrazam Koca Hüsrev Paşa'nın bilgisi dışında henüz padişah olmuş olan Abdülmecid ile birkaç defa bir araya gelip fikirlerini paylaşır, padişahta ifadede geçen durumu idrakten geri kalmayacaktır. Bu ikna evresi Tanzimat Fermanı'nın yolunu açacaktır. Abdurrahman Şeref Efendi; Reşid Paşa'nın reform konusunda içtenliği ve isteği konusunda emindir. Diğer taraftan siyasi olarak Nizip olayı dolayısıyla Mısır meselesinin canlanması Avrupa'da meydana getireceği nahoş etki göz önünde bulundurulmuş ve padişah da ikna edildiğinden hızlıca, net, basit teoriler ile kaleme alınmıştır. Mevcut durum gereği mecburi bir acelecilik gelişmiş olması muhtemeldir. Hukuki dokunulmazlık ve vatandaş eşitliği prensiplerine mali ve askeri işler karıştırılmış ve yazılışında düzensizlik fark edilmiştir.[191]

Tanzimat Fermanı ile başlayan sürecin fikri kaynaklarının çeşitliliği hakkında fikir sahibi olan çok taraf ve bakış açısı vardır. Tanzimat Fermanı'nın geliştirdiği

---

[187] Ahmet Cevat Eren, a.g.e., s. 33.

[188] Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 72-73.

[189] Prens Metternich bulduğu her fırsatta Osmanlı Devleti'ne sürekli reform yapılması gerekliliğini ifade etmiştir. Meternich yeni liberal Avrupa tutumunun güncel yüzüdür. Bu kilise üzerinde telkin gücü açısından da bir kırılma ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'nde reformlar bu sürece denk gelecektir. Bkz., Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 90.

[190] Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 49.

[191] Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 49-50.

reformların Vaka-i Hayriye'nin meyvesi[192] olduğunu ifade edenler; İngiltere ve Fransa'nın etkisi oldukça büyüktür[193] şeklinde ifade buyuran; II. Mahmud dönemini ayrıca önemseyen[194] ifadeler daha da çoğalabilir. Her birinin argümanı ifade ettikleri tarihsel süreç dahilinde büyüktür. 1839 Hattı Şerifi'nin oluşmasında Mısır Meselesi dolayısıyla[195] devletin dış ve iç işlerine Avrupa devletlerinin müdahalesi ayrıca mağdur oluşlarına sürekli vurgu yapılan Ortodoks tebaanın himayesini bahane eden Rusya'nın bu işlevini değiştirmek isteyen Batılı devletlerin büyük etkisi olduğu inkâr edilemez.[196]

İngiltere ve Fransa'nın etkisi hem dolaylı hem de doğrudan ferman üzerinde oldukça büyüktür Buralarda bulunan diplomatlar değişikliklere kanaat getirme noktasında daha çabuk farkındalık yaşayacaklardır. Örneğin Mustafa Reşid Paşa, fikirlerinin olgunlaşmasında İngiltere ve Fransa'daki sefaret yıllarının çok büyük bir etkisi olacaktır.[197]

> Türkgeldi, bu önemi "…*Sadr-ı esbak Reşid Paşa, eslâf ve ahlâfına mütefavvık büyük bir ricâl-i siyâsî olup Tanzîmât-ı Hayriyye'nin ilânı, devlet için mesâil-i hayâtiyyeden olan Mısır meselesinin halli ve Kırım Muhârebesi'nde lehimize ittifâk-ı düveliyyenin tesisi yolunda hidemâtı, birricâl-i siyâsiyye için herbiri ayrı ayrı medâr-ı fahr ve şeref olacak muvaffakiyyetlerdir...*"[198] şeklinde açıklamaktadır.

Çoğu tarihçi Mustafa Reşid Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde hem devlet kavramına ve hem de Osmanlı toplumuna bir ileri hamle yaptırdığına şüphe duymamıştır.[199] Tanzimat Fermanı öncesi ve sırasında özellikle Avrupa ile yürütmeye çalıştığı diplomasi önemlidir. "… *hiçbir Türk devlet adamı Reşid Paşa kadar garp diplomasisi ile manevra etmek ve ihtilafları halleylemek kabiliyet ve iktidarını gösterememiştir.*"[200] Anlaşılan Reşid Paşa'nın düşüncesi Mısır

---

[192] Christoph K. Neumann, "Dar Zamanda Benlik Arayışı, Son Dönem Osmanlı Tarihyazımında 1850-1900 Kimlik Tanımlamaları ve Kalkınma Stratejileri", **Osmanlı ve Balkanlar Bir Tarih Yazımı Tartışması**, (Der. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi), çev. Beril İdemen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 89.

[193] Ali Akyıldız, **Osmanlı Merkez Bürokrasisi 1836-1856**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 344-346.

[194] Mümtaz'er Türköne, "Tanzimat Ne Zaman Başladı?", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:14, (Ed. Hasan Celal ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 681.

[195] Atilla Çetin, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği**, Özel Baskı, İstanbul, 1998, s. 112.

[196] Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1946, ss. 51-76.

[197] Akyıldız, a.g.e., ss. 344-346.

[198] Ali Fuad Türkgeldi, **Rical-i Mühimme-i Siyasiyye**, (Haz. Hayrettin Pınar ve Fatih Yeşil), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 6.

[199] Armaoğlu, a.g.e., s. 223.

[200] İrtem, a.g.e., s. 168.

Meselesi'nin kâğıt üzerinde kalemle çözülmesine yönelik olmasıdır.[201] Bu devrin modern usullerine riayette şark toplumundan bir bürokrat olarak garplıların usul ve yöntemleri ile hareket etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu yapı Tanzimat Fermanı'nın hazırlık koşullarını da sırasını da etkileyecek bir mahiyet yaratmıştır.[202] Fakat elbette bir antitez fikir bu durum içinde karşımıza çıkmaktadır. Mustafa Reşid Paşa'yı Tanzimat Fermanı ile İslam Hukuku'nu büsbütün altüst ettiği hakkında eleştiren ifadeler de vardır.[203]

İngiltere 1833-1841 arası süreçte Osmanlı Devleti'nin reformları ile yakından ilgilenmiştir. Reform sürecini desteklemiş ve Batı medeniyetine yaklaşmasına yardım etmiştir. İngiltere bunu reform taraftarı Osmanlı yöneticilerini destekleme, koruma ve teşvik etme ile sağlamıştır. Dolayısıyla bu durum Tanzimat reformlarında ve Osmanlı modernleşmesinde bir ivme meydana getirmiştir. Bir yönü ile Osmanlı Devleti'ni felaketi olan Nizip Savaşı Tanzimat reformlarının hayata geçirilmesine sağladığı fırsat ile modernleşmeye fırsat sağlamıştır.[204]

1.2. 1839-1856 YÖNETİM STRATEJİSİ

1.2.1. Modernleşmenin İntikali

Modernleşmenin Osmanlı Devleti için bir intikal meselesi olduğu hakkında pek çok tarihçi, araştırmacı ve kuramcı fikir beyan etmiş; farklı dönemlerde bazen aynı sayılabilecek bazen de farklı olan açıklamalar yapmışlardır. Osmanlı Devleti'nin ıslahat tarihi yani hareketleri iki evreye ayrılır: Birincisi; Islahattaki hakim fikirler kendi tarihi ve geçmişinden kaynak alır. İkincisi; Islahat hareketlerinde daha ziyade Avrupa kültür ve medeniyetinin etkisi vardır. Tanzimat buradadır.[205]

Sanayi devrimi, Fransız ihtilali ve kapitalizm sonrası Osmanlı Devleti egemen üretim biçiminin değişmesi ile birlikte bu gelişimi destekleyici yasal ortamında Avrupa da hazır olduğu gerçeği Osmanlı Devleti'nin dikkatinden

[201] Fatma Aliye Hanım, **Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı**, (Sad. Metin Hasırcı), Pınar Yayınları, İstanbul, 1994, s. 54.
[202] Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa", **Tanzimat 2,** MEB, 1999, İstanbul, 1999, s. 734.
[203] Sırma, a.g.e., s. 21.
[204] Ahmet Dönmez, **Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi Diplomasi ve Reform 1833-1841**, KitapYayınevi, İstanbul, 2014, ss. 316-319.
[205] Eren, a.g.e., s. 12.

kaçmamıştır. "Doğu Despotizmi" olarak tanımlanan Osmanlı merkez otoritesinin yetki devri şeklinde açıklanabilecek devletin kendi kararlarını sınırlamaya başladığı merci olarak Sened-i İttifak[206] işaret edilebilir. Ama asıl 1838 Ticaret Antlaşması Osmanlı egemenliğinin ekonomik bağımsızlığa dönüşme noktası olması açısından önemlidir.[207] Çavdar, Tanzimat Fermanı 1838 Ticaret Antlaşması tamamlayan Avrupa burjuvazisinin Osmanlı ülkesi içindeki eylemlerini güvence altına alan yasal bir çerçeve olarak kabul etmektedir.[208]

Tanzimat Fermanının ilanını izleyen dönemde Osmanlı Devleti içinde yaşanan gelişmeler bu kapsamda değerlendirildiğinde, yapılan modernleşme tanımlarının paralelinde Avrupa benzeri "değişimin" sivil bürokrasi tarafından gerçekleştirilmeye çalışıldığı açıkça görülür. Siyasal öncelik 1839'da saraydan Babıali'ye geçecektir. Bu önemli bir işarettir.[209] Bürokrasi siyasi ve idari hayatın yönlendirilmesinde çok etkili olmuştur Osmanlı Devleti'nde. Özellikle Tanzimat Fermanı ile birlikte can ve mal güvenliği açısından kendilerini garanti altına almış olmaları siyasi ve idari konumlarını güçlendirmelerinde çok etkili olmuştur. Batılı devlet örgütlenmesinde bürokratlar siyasi kararların uygulayıcısıdır. Türkiye'de ise bürokratlar uygulayıcılıkla yetinmeyip siyasi kararların alınmasında etkili olmuşlardır.[210]

Türk Düşününde Batı Sorunu[211] adlı kitabında Berkes, Tanzimat'ın Batı uygarlığına bakış açısını eleştirirken, Tanzimat'ın Batı uygarlığının ulusal ekonomiler içinde derilen ürünler olduğunu anlayamamalarını eleştirir. Buradan da anlaşılabileceği gibi Berkes, Batılılaşmaktan endüstri ve mevcut düzenin ihtiyaç çerçevesinde iyileştirilmesini anlamaktadır. Berkes kitaplarında Tanzimat dönemi aydını ve Batılılaşma anlayışını ayrı bir şekilde eleştirir. Bu dönemin algılamalarına bağlı olarak Batı ile ilişkilerin sadece oradaki durumların ülkede taklit edilmesi şeklinde olduğundan da şikâyetçidir. Düşünüş tarihinde de Avrupa'da bizdekinden

---

[206] Magna Carta ile büyük benzerlikler taşıdığı; vergilerin saptanası konusunda hanedan ve büyük toprak sahiplerinin ortak şekilde hareket etmesinin ve cezalar konusunda hükümdarların keyfiliğine bir sınırlama getirme noktasında düzenlemeye gidilmesi konularının en temel benzeşme olduğu hakkında bkz., Sina Akşin, "Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** 1992-1994, Cilt:16, Sayı:27, Ankara, 1994, s. 121.

[207] Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm, 1860-1990**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s. 8.

[208] Çavdar, a.g.e., s. 9.

[209] Findley, **Modern Türkiye'nin Tarihi**, a.g.e., s. 132.

[210] Karatepe, a.g.e., s. 22.

[211] Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu,** Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

farklı bir uygarlık olduğu "*Batı*" görüşünün farkına Tanzimat'ta varılmıştır. Fakat bu Tanzimatçılar Avrupa'daki sivil hayatın, yönetim kural ve ilişkilerinin, kanunların uygulanmasının hemen oluverdiğini düşünmüşlerdir. Berkes asıl buna isyan eder. Batılılaşmak derken kastedilen iyileşmeye doğru olmalı ve mevcut kurumlar yine devlet içindeki ihtiyaca göre düzenlenmelidir. Tanzimatçılar Batı uygarlığı ile medeniyetin aynı şey olduğunu düşünmüşlerdir. Berkes, Avrupalıların da öyle düşündüğü, kendilerinden olmayan her toplum ya da devlete medeniyet dışı olarak baktıkları konusunda bizi aydınlatır.[212] Modernleşme temelde bir değişim hikâyesidir. Bu hikâyeye Osmanlı Devleti 18. yüzyıl sonları itibariyle dahil olmaya başlayacak, 19. yüzyıl boyunca değişim, ivmesi farklılıklar göstererek devam edecektir. 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başında reformcuların elinde şekillenmeye çalışan modernlik hikâyesi toplumun tüm yapısına Batı bilgi birikimi ve deneyiminin yerleştirilmesi isteği ve çabası olarak ortaya çıkacak, Tanzimat Dönemi ile birlikte ise artık reformcular daha geniş bir modernleşme programı ile hareket etmeye başlayacaklardır.

Tanzimat'ın merkezîleşme ve idareyi yenileme konusunda önemli aşamalar kaydettiği söylenebilir. Ancak bu dönemde merkezîleşme açısından yapılamayan pek çok şey de vardı. Vergiler arttığı halde iltizam usulünün kaldırılamaması, güçlü mültezimlerin ve eski âyanın yerel idarelerde etkilerini sürdürmesine katkıda bulundu. Bu ayan ve mültezimler hem yeni kurulan bürokratik kadrolarda hem de yerel meclislerde yer edinerek, idare üzerindeki etkilerini sürdürmeye devam ettiler. Merkezden atanan memurlar çoğunlukla bu yerel güçlerle iş birliği içinde olmaya zorlanıyordu. Yolsuzluk ve kötü idareyle ilgili şikâyetler gün geçtikçe arttı. Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki vergi farklarının kaldırılması da hiç kimseyi memnun etmedi. Vergilerin azalacağı umut edilmişken, devlet gelirlerini arttırmayı amaçlayan politikalar sebebiyle ahali daha fazla vergi ödemek zorunda bırakıldı. Bu da çeşitli isyan ve karışıklıklara neden oldu. Kanunlaştırma hareketleri de sultanın otoritesini tam anlamıyla kısıtlayıp, yerine çoğulcu bir idareyi yerleştirecek düzeye ulaşmadı. Her ne kadar kimi vilayetlerde, özellikle Balkanların bazı bölgelerinde

[212] Kaygı, a.g.e., s. 278.

önemli oranda ekonomik kalkınma gerçekleştiyse de tarımda ve toprak rejimindeki reform çabaları, kaynak yetersizliği ve hatalı planlamalar nedeniyle yarım kaldı.[213]

Osmanlı imparatorluğunda modernleşmenin ortaya çıkış kaynakları Avrupa toplumlarında izlerini takip ettiğimiz bir süreç değildir. Tıpkı milliyetçilik olgusunun Osmanlı Devleti'ne sirayet etmesi gibi aslında modernleşmeden de bir "*sirayet*" hali olarak bahsetmek yanlış olmayacaktır. Tanzimat'ın bu "*sirayet*" alanında etkileri oldukça büyüktür. Uygulamalar ile modernleşmeyi toplumda kalıtsal ve herkes tarafından ulaşılabilir kılmayı amaçlamıştır. En azından Tanzimat söz konusu olduğunda fikir babalarının aklındaki etki budur.[214]

Osmanlı reformlarını iki kategoriye ayırmak mümkündür. İlk grup iç dinamiklerden kaynaklanan reformlar ve ikinci grup da dış baskılardan kaynaklanan reformlardır. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı hükümetlerinin başlattığı reformlar gelişme gösterirken, aynı yetkililer Avrupalıların önerdiği reform projelerini engellemeye çalışıyorlardı. Osmanlı yöneticileri, uluslararası reform planlarında daima imparatorluğun toprak bütünlüğünü tehdit eden bir unsur gördüler. Bu nedenle ihtilalin anatomisini inceleyebilmek için bu iki grup reform arasındaki farkı Osmanlı görüş açısından anlamak çok önemlidir. Birinci gruptaki reformlar Osmanlı'nın 1774'te Rusya'ya yenilmesiyle başladı. Bu tarihte Osmanlılar ilk kez Osmanlılar ilk kez Müslüman olmayan bir güç karşısından toprak kaybediyorlardı. Yenilgi Osmanlı reformlarında yeni bir güç karşısında toprak kaybediyorlardı. Yenilgi Osmanlı reformlarında yeni bir dönemin Batılılaşmanın başlangıcı oldu. Batı modeli askeri kurumların oluşturulması biçimindeki bu Batılılaşma, Tanzimat sürecinde diğer temel alanlara yayıldı ve imparatorluğun kesin dağılımına kadar da devam etti. Reform projeleri tarihte genelde büyük savaşlar sonrası Osmanlı İmparatorluğunda Hristiyan nüfusun ağırlıklı oldukları bölgelerde daha hızlı hayata geçirilmeye çalışılmıştır.[215] Uluslararası ortamda Tanzimat, algısal düzeyde Avrupalılara hamisi olmaya çalıştıkları toplumlara karşı daha net kurallar dahilinde yaklaşma fırsatı vermiştir. Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nde özellikle Balkanlarda yaşayan

---

[213] Köksal, a.g.m., s.193.

[214] Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Akademi, Bursa, 2007, s. 31.

[215] Tokay, a.g.e., s. 15. Girit, Doğu Rumeli ve daha sonraları Ermenilerin bulundukları "Doğu Vilayetlerindeki" ve Makedonya örneklerinde olduğu gibi, İmparatorluğun Hristiyan unsurları için "reform projeleri" hazırlanmıştır. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması, 1829 Edirne Anlaşması ve 1878 Berlin Anlaşması'nda olduğu gibi.

gayrimüslim reaya üzerinde etkili olmaya başlamışlardır. Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya dini duygulardan çok; politik düşünce ile Hristiyan tebaanın müracaatlarını kabul etmişler, Tanzimat hakkında bir tutum takınmışlardır. Kapitülasyonlar, gayrimüslim Osmanlı halklarının korumacılığına da girişmeleri için bir diğer önemli kapı olmuştur. Kapitülasyonları elde eden devletler, aynı zamanda koruyuculuk hakkı da isteyecek ve bu durum Osmanlı Devleti idaresinde büyük sorun oluşturacaktır.[216] **"…***Bürokrasiyi dengeleyecek iktidarın yokluğu, Osmanlı Devleti'ndeki etnik azınlıkların, koruma için Batı devletlerine başvurmaları sürecini açıklamaya yardımcı olmaktadır.* **…"**[217] Osmanlı İmparatorluğu'nun kendini savunma konusundaki kararlılığı, dönemi modernleşmede en dinamik açılımları sağlamıştır.[218]

Osmanlı modernleşmesi, Avrupa'da olduğu gibi toplumsal yapıda meydana gelen siyasi ve ekonomik dönüşümler ile ortaya çıkna emperyalizm çağı ile eşzamanlı olarak ortaya çıkan bir sonuç değildi. Süreç Avrupa'da bireyin hukuki ve siyasi haklarını içine alarak gelişmiş ayrıca geleneksel ve tarımsal toplumun kentsel ve laik bir sanayi toplumuna dönüşmesini sağlayan bir süreç olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Avrupa emperyalizmi karşısında imparatorluğun varlığı ve bütünlüğünü koruma maksatlı, devlet tarafından başlatılan ve yönlendirilen "savunmacı" bir reform programı olarak ortaya çıkmıştır. Bu reform programı ile modernleşme hız kazanacaktır. Sadece idari, askeri ve mali alanlarda değil, -modernleşmenin tüm geleneksel toplumların yapısında sağladığı değişim ile olduğu gibi- geleneksel toplumunun yapısında, özellikle kentlerdeki yaşam biçiminde ve en önemlisi zihniyet dünyasında önemli değişimleri sağlamıştır. Değişimin en önemli sonuçları kamusal alanda ortaya çıkan devlet müdahalesindeki artıştır. Aynı zamandaş reformlar dönemin aydınları tarafından tartışılacak, ve algısal pekçok farklılık ortaya çıkacaktır. Örneğin kadınların toplumdaki özgürlükleri ile ilgili ifadeler kullanılmaya başlanacaktır.

Yönetim mekanizmasının pek çok noktasında devletin isteği ve bürokratik yapının devreye girmesi ile yapılan düzenlemelerin, halkın düşüncelerinde ve yaşam

---

[216] Yusuf Akçura, **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (18. ve 19. Asırlarda),** TTK Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 6.
[217] Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, 2004, İstanbul, s.119.
[218] Carter Findley, **Modern Türkiye Tarihi, İslam Milliyetçilik ve Modernlik**, çev. Güneş Ayas, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.132.

tarzında istenilen yönde ve şekilde değişimlere yol açacağı beklentisi vardır. Gerçi burada daha fazla ileri gitmeden Tanzimat dönemindeki devlet adamının bilinçli ve planlı bir toplum mühendisi olduğunu iddia etmemek gerekir.[219] Tanzimatçıların en önemli hedefi devletin idari mekanizmasını kontrol altına alıp imparatorluğun ömrünün sürekliliğini sağlamaktır. Devlet merkezi denetimin elde edilebilmesi için gerekli olan yeni kurumsal yapılanmayı sağlamaya çalışmıştır. Devlet-toplum mekanizmasını diriltmek için toplum üzerinde yeni kontrol mekanizmaları oluşturma gayreti gösterdiği gözlenmiştir. Bu durum toplumsal dönüşüm konusunda devletin sorumluluğu üzerine alması ve çalışmalarını bu doğrultuda gerçekleştirmesi ile sonuçlanacaktır. "Otoriter" de olsa "devletçi-seçkinci" de olsa bakıldığında Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmelerin savunmaya dayalı bir değişim politikası olduğu gözlenmiştir. Devletin en önemli amacı ise Avrupa devletlerinin egemenlik kurma çabalarına karşı korunmak ve Avrupa kültürünün harekete geçirdiği değişim ve modernleşmeyi sağlayabilmektir.

Bunların yanında örnekler göstermektedir ki etnisite anlamında millet olgusu da çok yakından takip ettiği fikirlerden değildir. "…*etnisite anlamında milletler nedir Arnavutmuş, Arapmış, Hırvatmış… (Hatta millet sistemi ve tanımı din merkezlidir.) Osmanlı'nın zihninde öyle şeyler vazıh(açık) değildir*…" Devlet dairelerinin ve bürokrasinin dili Türkçedir. Türkçe konusundaki bu Türklüğe rağmen kimlik bilinci haline gelmiş bir Türklük söz konusu da değildir. Kendini Türk olarak tanımlamak bir gayreti de 19. yüzyıl başında olgun bir konu değildir. Önce Müslüman kimliğini sonra da Osmanlı kimliğini tanıyacak, hatta İlber Ortaylı'nın ifade ettiği gibi "…*Osmanlılıkla Türklüğün kavgasını edecektir…*"[220] İntikal noktasında öncelikli mevzu algısal değişiklik gibi görünmektedir. 19. yüzyıl milliyetçilik çağrısına kendi sistematiği ile dahil olmak en önemli hamlesi olacaktır. Modern ulus devletlerin karakterindeki tek millet tek devlet yapısını "Osmanlı" özelinde kurumsallaştırmaya intikal etmiş olacaktır.

Osmanlı imparatorluğunda modernleşmenin ortaya çıkış kaynaklarına bakmakta yarar vardır.[221] Avrupa toplumlarında izlerini takip ettiğimiz bir süreç

---

[219] İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 140.
[220] Ortaylı, "Tarih Üzerine Bir Mülakat", s. 102.
[221] Meltem Toksöz, "Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, s. 211.

değildir. Tıpkı milliyetçilik olgusunun Osmanlı Devleti'ne sirayet etmesi gibi aslında modernleşmeden de bir "*sirayet*" hali olarak bahsetmek yanlış olmayacaktır. Tanzimat'ın bu "sirayet" alanında etkileri oldukça büyüktür. Uygulamalar ile modernleşmeyi toplumda kalıtsal ve herkes tarafından ulaşılabilir kılmayı amaçlamıştır. En azından Tanzimat söz konusu olduğunda fikir babalarının aklındaki etki budur. Özellikle modernitesini iç dinamikleri ile değil de dıştan gelen etki sağlamaya çalışan bir toplum olarak karşımıza çıksa da sirayete mazhar olunmaya çalışılan alan modernleşmenin kendisidir.

1.2.2. Uyum

"*…Tanzimat bir geçiş ve buhran devridir…*"[222] Değişim programının Balkanlarda uygulandığı koşullar kendi içinde devletin politikasına bazen yön verir, bazen doğrudan devletin politikasından etkilenir şekildedir. Balkanlar kendi içinde Osmanlı yönetiminin farklı şekillerde uygulandığı yapısı yanında; Avrupa Devletlerinin kendilerini Balkan etni yapılarına garantör tayin etmeleri; ortaya çıkmaya başlayan 19. yüzyıl milliyetçi hareketlere kendi lehlerine destek vermeleri, bunun yanında taşıdıkları tarihi ve kültürel özellik ve birikimler ile garantör yapılarını meşrulaştırma çabaları Osmanlı Devleti'nin uygulayacağı politikalarda belirleyici, yol gösterici olmuştur. Tanzimat reformlarının belki çok satıhta kalan ve bazılarının söyledikleri gibi harice karşı gösteriş kabilinden şeyler mahiyetinde kalmıştır.[223] Bakıldığında halkın reformlara uyum sağlamak konusunda en fazla sıkıntı yaşadığı konu bu merkezden beslenmiştir. "*Evlatlarını"* her ne kadar ikiye ayrılmış bir çerçevede sınırlarla ifadeye kalkışsa da 19. yüzyılın en mühim meselesi reformlara halkın bütünsel uyum niyetidir.[224]

Gerçekleştirilecek reform programlarına uyum konusunda en yüksek fayda bir önceki padişah zamanında altyapısal anlamda ve büyük oranda hazırlanmıştır.

> "*…bütün işlerinde Batı teknik ve kültürüne doğru bir yönelme vardı. Osmanlı Devleti'ne temelinden itibaren yeni bir düzen ve Avrupai bir hüviyet verilmek gayesiyle onun ölümünden bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat-ı Hayriye aslında tamamen II. Mahmud'un eseridir. O'nun Devrinde hazırlanmış, hatta kısmen tatbik edilmiş resmen ilanını göremeden vefat etmiştir. Yaptığı ıslahat, süratle*

[222] Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1999, s. 78.
[223] Koray, a.g.e., s. 91.
[224] Mahmud Fuad, **Tabiiyyet**, (Haz. Cihan Osmanağaoğlu), Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 28.

yıkılmaya giden Osmanlı Devleti'ni bir müddet daha ayakta tutmuş ve ömrünü uzatmıştır. Bazı tarihçilere göre bir müddet daha yaşasa idi, oğlu Abdülmecid zamanındaki gibi yarı doğulu yarı Batılı bir Tanzimat olmaz devlet muhakkak ki tamamen Batılı bir hüviyet alırdı."[225]

Tanzimat Fermanın ilanı bir yıl önce tasarlandığı hakkında Lütfi Efendi ve Abdurrahman Şeref Efendi bilgi vermektedir. Akif Paşa II. Mahmud'u durdurduğu için "*Tanzimat-ı Hayriyye*" adı ile ilanından bir buçuk yıl önce başlatılan reformlar 1839 Abdülmecid padişahlığı sırasında ilan edilecektir.[226] II. Mahmud Tanzimat'ın ilanını geciktiren sebep olarak meselenin bütün teferrüatı ile düşünülüp hazırlanması gerektiğini düşünecektir. Bunun için başvekil Mehmet Emin Rauf, Hariciye Nazırı Mustafa Reşid, Serasker Said, Hasib ve Nafiz Paşalardan mürekkeb bir meclisin haftada iki defa toplanıp bu meseleyi incelemesini emretmiştir. Ancak bu sırada Mısır Meselesi ortaya çıkmış, İngiltere ile yürütülmesi planlanan diplomasi ve ittifak ve bu konuya bağlanan ümit mevcut durumu, kararları ve izlenen eylem planında değişiklik yapılmasına neden olmuştur.[227] Tanzimat, Osmanlı Devleti'ne Batı tarzında bir ruh ve şekil vermek ve Fransız İhtilali ile ortaya çıkan insan hakları prensiplerini Osmanlı memleketlerinde yaşayan halka da tanıtmak amacıyla girişilen büyük bir devrim hareketidir. II. Mahmud'un yeniçeri ocağının ilgasından sonra giriştiği ıslahat hareketlerinin maddi ve manevi hedefleri bu idi.[228] Bunların hemen hepsi fiilen tatbike bile muvaffak olmuştu. Ancak bunun memleket çapında olarak resmen ilanı kalmıştı. II. Mahmud'un en büyük sıkıntısı da yanında yeteri kadar ıslahat taraflısı rical bulunmaması idi. Devlet erkanından bir kısmı onu saydıklarından, bir kısmı korkup çekindiklerinden aslında pek aşırı buldukları bu harekete taraftar görünüyorlardı. Bunların içinde bu hareketin tek samimi tarafları Mustafa Reşid Paşa'dır. En büyük rakip ve düşmanı ise Akif Paşa'dır. Tanzimat'ın da bir hattı hümayunla ilanına engel olan Akif Paşa olacaktır.[229]

Tüm modernite olgusu içinde Osmanlı İmparatorluğuna yer bulmaya çalışırsak eğer Barkey bizi şu noktaya taşır ki; Osmanlı "*Batının doğuyla buluşmasının merkezine yerleşmiş olan Osmanlılar, kimliklerini burada kazanmışlar, bir bütünlük ve çeşitlilik dengesini burada sağlamışlardır; öyle ki modern dünyanın*

[225] Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi,** Cilt:5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 2948.
[226] Türköne, a.g.m., s. 681.
[227] Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, Cilt:6, s. 2978.
[228] Sırma, a.g.e., s. 28.
[229] Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, Cilt:5, ss. 2793-2974.

tam da bu dengeyi arama sürecinde bir köşe taşı oluşturmuşlardır…"[230] Dünyanın kültürel olarak ikiye bölündüğü varsayımı üzerinden Doğu-Batı ikilemi Batı'nın yarattığı mitler[231] olarak Tanzimat dönemi ile Osmanlı Devleti bu mitlerin kendi devlet geleneği içinde yer bulmasını sağlamaya çalışacaktır. Yani bir şark medeniyeti olarak karşıtı olan Avrupalı kimliğe yakınlaşma hatta mümkünse bütünleşme eğilimini kendi şartları içinde sağlamaya koşullanacaktır. Modernleşme kavramına yaklaşımda Osmanlı Devleti'nin Doğu kimliksel yapısını göz önünde bulundurmayı zorunlu kılan, daha doğrusu modernleşmeyi Doğu kimliğine sahip bir imparatorluğun modernleşme süreci olarak algılamaya çalışmayı zorunlu kılan bir durum söz konusudur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin modernleşme süreci oldukça Osmanlı Devleti'ne özgü, hatta devlet yapısının kadim geçmişinin izin verdiği ölçüde olduğu oldukça açıktır. Dolayısıyla dışında çok uzun kaldığı bir yapıya derhal uyum sağlayamayacaktır. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya en yakın toprakları olan Balkanlarda, modernleşme ve dönüşüm algısının odak noktasını oluşturan Tanzimat Devri ıslahat programlarının getirisi, pratikteki uygulamaları özellikle Müslüman ve gayrimüslim halk üzerindeki etkileri "*hâki millet*" tartışmalarını güncellemek dışında bir etki yaratmayacaktır. Amaç; Tanzimat döneminde gayrimüslim halk yığınlarının tatmin edilebilmesi[232] olduğundan Müslüman kesim olumsuzluk yüklenmiş bir koşul ile ıslahat programına dahil olmaya çalışacaktır.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda sağladığı etki ve yayılımı genel olarak tüm sisteme entegre olabilmesinde artı değer olarak gören değerlendiren çok taraf vardır. Balkanlara adım atması ile aşiretten imparatorluğa evrilmiş, Balkanlardan çekilmesi ise emperyal yapısında bozukluk ortaya çıkarmıştır.[233] Dolayısıyla devlet uluslararası sisteme dahil olmak ve uyum içinde kalmaya devam edebilmek için modernleştirici aygıtları devreye sokmaya gayret edecektir. Balkanlar Osmanlı Devleti açısından uyumun başladığı, 19. yüzyılda ise ahengin bozulduğu bir coğrafi yapıdır. Zira "*…Avrupalıların Osmanlılar tarafından soykırım yapıldığına inandıkları Balkanlarda bile, köy yaşamının atalardan kalma nefretleri çoğu zaman Hrıstiyan ve*

[230] Barkey, a.g.e., s. 18.
[231] Huntington, a.g.e., s. 34-35.
[232] Mustafa Gencer, "Osmanlı Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İşleri", **Turkish Studies,** Volume 3 / 2 Spring, 2008, ss. 356-369. Gencer II. Meşrutiyet döneminde bu tutumdan gayrimüslim halkın tatmininden ziyade artık Müslüman halkın ön plana çıkarıldığını ifade eder.
[233] Ali Budak, **Osmanlı Modernleşmesi ve Gazetecilik**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014, s. 10.

Müslüman arasındaki kesin bölünmeden daha önemli olabilir…"di.[234] Oyunun içinde kalmak konusunda gayretleri imparatorluktan ulus devlete geçiş sırasında hayata, düşüncelere ve davranışlara "*ikilem*" ya da "*tereddüt*" olarak yansımış olsa da Osmanlı Devleti'nin göstermeye çalıştığı gayret tereddütsüz çabalarından bellidir.

Tanzimat ile birlikte ortaya girift bir kurumsallaşma sorunu da çıkmamış değildir. Tanzimat'tan önceki döneme kıyasla çok daha fazla kurum yöneten ve yönetilen arasında görev yapmaya başlamıştır. Bu farklılaşma modern toplum örgüsünün en doğal hali olmakla birlikte; Osmanlı Devleti gibi geleneksel kadim kurallarla uzun yüzyıllar yönetim sağlamış bir yürütme erkinin zaman zaman zorlanmasına engel olamamıştır. Tanzimat döneminde karşılaşılan eleştiri, başkaldırı ve ayaklanmalarda şüphesiz bu sancılar etkili olmuştur. Aslına bakıldığında bunların tümü gösterilemeye çalışılan uyumun sancıları gibidir.

Ulusların dönüşümü için büyük fedakârlıklar ve uzun zaman dilimleri gerekliliği su götürmez bir gerçekliktir. Söz konusu Osmanlı Devleti içindeki dönüşüm olduğunda öncelikli ifadeler olumsuz olsa da bu hatırda bulunmalıdır. Diğer yandan "*…dinsel hoşgörü, Türkiye'nin örgütlenişinde hem temel hem de söz konusu örgütlenişi bütünleyen bir öge olmuştur; Osmanlı egemenliği, Hristiyanlığın varlığını paralel biçimde sürdürmesini ve uygarlık alanında atılan adımları, gelişmeleri engellememiştir.*"[235]

Reformlar "*hükümdarın hizmetkarları*" tarafından uygulanmıştır. Bu reformların varlık nedeni her şeyden önce ve açık şekilde dışarıdan ve içeriden Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne yönelen meydan okumaya karşı bir meydan okuma olarak şekillenmiştir. Bazı yazarlar Osmanlı Devleti'nde yaşananları 17. yüzyıl sonrasında askeri üstünlüğün Hristiyan toplumların lehine yitirilmesi ile nedenselleştirdikleri negatif bir ifade ile süreci açıklamaya daha yakındır. Dolayısıyla artık saldıramayan, savunmaya geçen bir imparatorlukta reformlar aracılığı ile bütünü korumaya hizmet eden bir reform politikasını açıklamaya çalışırlar.[236] Dolayısıyla bu yapı Osmanlı Devleti'ni uzun ve savunmacı bir modernleştirmeyi yetkili kılmıştır demek yanlış olmayacaktır. Ordunun modernize

---

[234] Wheatcroft, a.g.e., s. 166.

[235] Bernard Camille Collas, **1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni**, Bileşim Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 59.

[236] Cengiz Aktar, **Türkiye'nin Batılılaştırılması**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 22.

edilmesi, devletin merkezileştirilmesinde hep Osmanlı Devleti'nin savunmacı tutumunun etkisi vardır. "*…mantık savunmacı konumdan kaynaklanır. Diğer yandan hem değişimde hem korumada, konjonktürel düzenlemede olduğu gibi yapısal dönüşümlerde, anın ya da geleceğin çekişmelerinde, hep merkezin önceliğinde ısrar eder…*"[237]

Osmanlı toplumu, kendi değer sistemleri, inanç ve kültür yapısıyla güçlü olmanın verdiği üstünlük duygusunu yüzyıllarca sürdürebilmiş nadir imparatorluklardan biridir. Ancak, Batının reform, Rönesans çağının getirmiş olduğu yenilik hamleleri yanında istemsizce kendi doğal yapısı dolayısıyla yabancı kalmış ve kapalı toplum kimliğini yansıtmıştır. Bu kapalılık devresini ancak, 1800'lerin başlarında kırabilmeye başlamış, Batı değer ve normlarıyla kurulan temaslar Osmanlı devletini önemli bir kültür değişmesi içine itmiştir. Tanzimat, bu yenileşme hareketinin hukuki bir tescilidir. Yeniliğe olan tutum ve eğilimler 1839'ların kapısına bir çığ gibi birikmiş ve resmi otoriteyi Batılılaşma süreci içine itmiştir. Hemen her alanda sürdürülen yenileşme hareketleri, yüzyıllarca kapalı kalmanın ruhi gerilimlerinin bir salınım alanı gibi düşünülebilir. [238] Bu yapı dahilinde Avrupa ile kendi alanında kurduğu ilişkilerin vesile olduğu koşullar ile Tanzimat aydını dediğimiz sınıf, Tanzimat döneminin uyum sağlama sürecini yöneten ve yönlendiren önemli bir birim olarak ortaya çıkacaklardır.

1.2.3. Uygulama

Tanzimat uygulaması önemli bir meseledir ve devletin herhangi bir hazırlığı olmadığı hususu çok aşikardır. İlk olarak 1840 yılında eyaletlere birer ferman ile Tanzimat Fermanı'nın hükümleri açıklanmıştır.[239] Eşitlik ve adaletin uygulanacağı şekil ve sınırlar devletin en küçük birimine kadar açıklanabilmesi düşünülmüştür. Tanzimat Fermanı'nda içerik olan görüşlerin padişahın ağzından ifade edilmesi istibdad yanlısı olanların aleyhte ifadelerde bulunmasını engellemiştir. 150 senedir çeşitli sıkıntılar dolayısıyla şeriat hükümleri de diğer kanunlarda uygulanamamış bu

[237] Aktar, a.g.e., ss. 23-25.
[238] Orhan Türkdoğan, **Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği**, Mayaş Yayınları, Ankara, 1985, ss. 41-42.
[239] Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler" (1840-1856)**, Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 96-99.

Osmanlı Devleti'nin gücünü doğrudan etkilemiş ve Tanzimat reformlarıyla eski refah dönemi tekrar hedeflenmiştir.[240]

Tanzimat Fermanı ile haklar ve yükümlülükler yönünden Osmanlı tebaasının devlet ile ilişkileri belirlenip, padişahın yetkileri sınırlandırılırken, bu yeni prensiplere uygun olarak yeni kurumlarda ortaya çıkar. Bu kurumların başında Divan-ı Hümayun'dan boşalan yeri doldurmak üzere 1838 tarihinde II. Mahmud tarafından Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye kurulmuştur. Padişahın danışma kurulu olarak çalışan Meclis-i Vala mutlakiyetçi bir sistemde kuvvetler birliği esası içinde hükümdarın yasama, yürütme ve yargı erklerini kullanmaktaydı. Tanzimat'ın ilanından sonra da bir reform meclisi, yüksek yargı organı olarak işlev görmüştür. Bu meclise Babıali'de bir bina yapılmıştır. Meclis-i Vala bir danışma meclisi gibi kurulmuş, bunun yanında imparatorluğun kuvvetler ayrılığı prensibinin gelişmesinde de rol oynamıştır. Görüşmeler, karar alma süreci ve işleyişi bakımından oldukça demokratik sayılabilecek bir serbestlikte çalışmıştır.[241] Meclis-i Vala 1854'te ikiye ayrılıncaya kadar ana yasama organı gibi çalışmıştır. Meclis-i Vala Tanzimat reformlarını planlamakla kalmıyor aynı zamanda denetliyordu. Her yıl Meclis-i Valayı Ahkam-ı Adliyye açılış toplantılarına katılmış, gerekli gördüğünde meclis çalışmalarında yer almıştır. Tüm alanlarda yapılacak yenilikler için komisyonlara hazırlık yaptırıp, özel meclislerde tartışılmasını sağladıktan sonra Meclis-i Vala'ya gönderip onaylanmasını sağlamıştır.[242]

Meclis-i Vâlâ'nın 1838-1854 yılları arasındaki, birinci tek yapılı dönemindeki, başarılı çalışmaları işlerin aşırı derecede artmasına yol açmıştır. Öte yandan Tanzimat Fermanı'nın ve hazırlanması tasarlanan Islahat Fermanı'nın (1856) uygulanması önemli bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştı. Ayrıca Meclis-i Vâlâ'nın kurucusu ve koruyucusu Mustafa Reşid Paşa'nın rakipleriyle çekişmeleri, daha geniş yetkilerle donatılmış, gerektiğinde yüksek rütbeli devlet adamlarını da yargılayacak (sadrazam, nâzırlar) bir meclisi teşkilini elzem hale getirmişti. Bu nedenlerle ikiye ayrılarak, 26 Eylül 1854 tarihinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adıyla iki organ teşkil edildi. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, yasama ile

[240] Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 41; Armaoğlu, a.g.e., s. 221.
[241] Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 1.
[242] Çadırcı, "*Türkiye'de Yönetim*", s. 601-602.

görevlendirildi. Tanzimat reformlarının gerektirdiği bütün kanun, nizamnâme, dâhilî nizamnâmeler bundan sonra Meclis-i Tanzimat'ta hazırlanıp kararlaştırılacaktı.[243] 1854 yılında Meclis-i Ali Tanzimat'ın kurulmasıyla Balkan topraklarına teftiş amacıyla memurlar gönderilmeye başlanmış, meclis Balkanlarda çıkan karışıklıklarla yakından ilgilenmiştir. Özellikle gayrimüslimler ve Müslümanlar arasında çıkan anlaşmazlıklarla idari meseleler hakkında meclis üyeleri aktif rol oynamıştır. Bosna Hersek İsyanı en fazla mesai harcanan hadiselerden biri olmuştur.[244] Tanzimat hareketi boyunca pek çok kanun Fransa Devleti'nin ihtilalden sonra yapmış olduğu kanunların tesiri ile yapılmıştır. Aslında en önemli hedef devletin güç kazanması ile ilgilidir.[245]

Reşid Paşa'nın reformları 1841'de düşmesine neden olmuştur. Ülkenin yeni kurumları iyi çalışmıyordu. Yeni vergi toplama sistemi bir fiyaskoydu. Reşid Paşa'nın yerine; tarzı eski tip reformculara benzeyen Rıza Paşa göreve gelmişti. Yasa kaldırılmış; sultan ulemanın etkisi ile Reşid Paşa'yı görevden alır; Paris'e eski görevine sürgün edilir. Yabancılara ve Batı fikirlerine duyduğu nefretle ünlenen İzzet Mehmet Paşa sadrazam olunca Reşid Paşa'nın reformları durduruldu hatta tersine çevrildi.[246] Onunla iltizam usulü geri gelmiş; yönetimle ilgili radikal reformlar zamansız olarak nitelenmiştir. Reşid Paşa 1845'te tekrar iktidara gelinceye kadar reformlarını uygulamak için ihtiyaç duyulan bürokratların yetiştirilmesine öncelik verdi. Meclis-i Maarifi Umumiye Üniversite kuruldu.[247] Reşid Paşa Paris elçiliği ile görevlendirildikten itibaren Rıza Paşa devri başlamıştır. Devletin bu dönemdeki işlerliğinde baskın bir karakterdir. Paşalar sadrazamlar o ve onun memurlarının etkisinde hareket etmişlerdir. Mustafa Reşid Paşa'dan sonra büsbütün etkili olmuştur

[243] M. Yasin Taşkesenlioğlu, **Meclis-i Ali-i Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 43; Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde**, s. 50-51. Yeni meclis Bakanlar Kurulu ile eşit güce sahipti. Başkanı doğrudan padişaha başvurabilecekti. Meclis-i Vâlâ sadece Sadâret tarafından kendisine sunulan konuları kararlaştırırken Meclis-i Tanzimat bu konuda bağımsız kılınacak ve kendi uygun gördüğü meseleleri ele alabilecekti. Meclis-i Tanzimat, üst rütbeli memurları yargılayabilecek, tanıklık etmek üzere çağırabilecek, nezâret arşivlerini incelemek üzere memurlar gönderebilecek ve Tanzimat hükümlerinin uygulanıp uygulanmadığını denetleyebilecekti. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez yasama gücü diğerlerinden üstün sayılarak denetleme yetkisine sahip kılınmıştır. Bkz. Akyıldız, a.g.e., ss. 296-298.

[244] Taşkesenlioğlu, a.g.e., s. 72-73.

[245] Taşkesenlioğlu, a.g.e., s. 22.

[246] Kinross, a.g.e., s. 484.

[247] Çağ, a.g.e., s. 67.

fakat şurası bakidir: Tanzimat Fermanı dolayısıyla artık devir eski yapısından farklıdır.[248]

Osmanlı Devleti'nin mali teşkilatı üç kesimden oluşmuştur. Merkez maliyesi, tımar sitemi ve vakıflar. Yani gayr-i safi milli hasılasının önemli bir kısmını bu üç kesim oluşturmuştur. Eski mali sistem yıkılıp yerine Batı sistemine uygun yeni bir mali yapı oluşturma iddia ve tatbikatında olan Tanzimat dönemi mal bunalıma yeni sebepler eklemiştir. Bunlar karşılıksız para ihracı, bütçe harcamalarının belli bir usule bağlanamaması ve bütçe gelir-gider dengesini sağlayacak yönetimin oluşamamasıdır.[249] İlk temettüat tahsili 1840'ta muhassıllar aracılığı ile yapılırken, 1845'te yerel unsurlar yani vali, defterdar, kaymakam ve müdürler aracılığı ile yapılmıştır. Buradaki amaç, yerel yöneticilere ve halka devletin güvendiğini göstermektir.[250] 1839 Tanzimat ile halkın birbirine eşitliği kabul edildikten sonra o tarihe kadar ocaklık olarak devlete temin ettikleri kereste, güherçile, kendir gibi maddelerle köprücülk, derbendcilik, yolculuk gibi bazı mükellefiyetler son bulmuş ve bunların yerine tek bir vergi alınması kararı erilmiştir. Bunun için halkın gelirinin bilinmesi konusu önemlidir. Muhassıllar desteği ile halkın tüm mal, mülk ve hayvanlarının içine alan temettü gelir sayımları yapılmaya başlanmış, 1840 itibari ile yürürlüğe konmuştur. Muhassıllık 1841 de kaldırılmıştır. Mali işler için eyaletlerde vali yanında ve gözetiminde çalışan defterdarlar tayin edilmiştir. Yönetim bütün vilayetleri aynı statü ile merkeze bağlamıştır.[251] 1845'te devlet "*Tensikat-ı Mülkiye*" kapsamında askeri, idari ve mali düzenlemelere gidecektir. Bu düzenlemeler hazine gelirlerinin arttırılması ve daha adil bir vergi düzenlemesi ile reayanın rahatlatılmasını hedeflemektedir.[252] İlk temettü sayımı Tanzimat sonrası başlasa da sonuçlanamamış ve 1845'te yeniden sayım başlamıştır. 1845-1846 ve 1848-1849'da zaman zaman uygun vaziyetin esasına göre vergilere ilaveler yapılmak durumu ortaya çıkmıştır.[253]

---

[248] Cevdet Paşa, **Tezakir, 1-12**, (Haz. Cavid Baysun), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 9-10.

[249] Ahmet Tabakoğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi", **Türkler, Cilt:14**, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2022, s. 208.

[250] Bilirli, a.g.e., s. 424.

[251] Tabakoğlu, a.g.m., s. 211.

[252] Bilirli, a.g.e., s. 423.

[253] Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 313-314.

Tanzimat'la birlikte sancak merkezlerinde Müslüman ve zımmi üyelerden oluşan meclisler kurulmuştur.[254] 1844'de İngiliz Büyükelçisi Lord S. De Redcliffe'nin baskısı sonucu II. Mahmud tarafından konan Hristiyanların mezhep değiştirmeleri yasağı kaldırılmıştır.[255] Abdülmecid Tanzimat hareketi konusunda kararlı, 1845'deki fermanında; ilim ve fende ilerleme, yeni okulların açılması, fakirlere yardım konusunda alınacak tedbirleri açıklar.[256] Abdülmecid geleneklerden çok devrin gereklerine göre yetişmiş bir padişahtır. Padişahlık anlayışında değişiklikler vardır, yurt içinde halkın durumunu görebilmek için küçük geziler yapacaktır. 1845'te Silistre ve Girit'e gitmiştir.[257] 1845'te İmar Meclisleri kurulmuştur. Özellikle vergi reformundan sonra büyük sorunlar çıkmıştı.[258] Aynı zamanda bu reformlara bağlı olarak, muhassıl, vali memur sorunları ile de uğraşmıştır.[259] Üyeleri ulema, devlet ricali ve askeriyeden olabilirdi. Değerlendirmeler sonucu 5 Rumeli 5 Anadolu'da toplam on imar meclisi düşünülmüştür. Ünver söylenenin aksine, İmar Meclisleri [260] sancak ve kazalar temsilcilerinin gelip bir görüşme yapılması sonucu belirlenmediği, imar meclislerinin gönderileceği eyaletlerin yer ve konumları yakınlıkları da göz önünde bulundurulup başında belirlendiğini ifade etmektedir.[261] Devlet imar meclisi memurlarını sahaya sürerken muhtemelen durumu tahmin edebilmektedir. Çünkü talep edilen nakdi yardım için devlet bütçesi yetersizdir. Dolayısıyla Balkanlarda ihtiyaç hasıl olan yol,

[254] Musa Çadırcı, **Ülke Yönetimi**, s. 63.

[255] Böylece zımmiler çeşitli Hristiyan mezheplerinin propagandasına açık hale gelmiştir. 1845 padişah Babıali'ye giderek reformların tüm çabaya rağmen istenilen sonucu vermediğini belirtmiştir. Abdülmecid her eyaletten iki delegenin İstanbul'a gelmesini sağlamıştır. Müslüman zımmi delegeler istek ve görüşlerini belirtmişlerdir. 1846 Sultan din ve mezhep ayrılığının tebaanın kendi işi olduğunu; siyasal haklara din işlerinin karıştırılmasının uygun olmadığını belirtir.Bkz. Bozkurt, a.g.e., s. 43.

[256] Eren, a.g.e., s. 50.

[257] Çadırcı, "Türkiye'de Yönetim", s. 601.

[258] Abdülhamit Kırmızı, "Mülkiye Binasını Bütün Bütün Yeniden Kurmak' Erken Tanzimat Devrinde Taşra Teşkilatı", **Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul, 2015, s. 287.

[259] Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde**, s. 46.

[260] İmar meclisleri; meclis-i umumide yapılan görüşmeler neticesinde izlenecek yol bellidir. Önce İstanbul'a taşradan temsilciler gelecektir. Sonrasında imar meclisleri sevk edilecek; bu meclisler ile gerekli sayım işlemleri sağlıklı olacak şekilde yapılacaktı. "...Meclisler gittikleri yerlerin imarı açısından eksik gördükleri noktaları tespit; özellikle bayındırlığın temeli olan yol yapımı, nehir güzergâhlarının tesviyesi, köprü inşası ve okulların düzenlenmesi gibi hususları bizzat tahkik etmekle vazifeli olacaklardı. Bkz. Metin Ünver, "Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması: İmar Meclislerinin Kurulması Süreci", **Eski Çağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar**, (Ed. Feridun M. Emecen), Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 130.

[261] Ünver, a.g.m., s. 130

köprü, çeşme kaldırım yapım ve onarım masraflarının yerel halk tarafından sağlanması beklenmiştir. Ödeyemeyeceğini bildiği halde devlet Tanzimat uygulamalarına atfettiği önemi göstermek gayreti ile böyle davranmış olmalıdır.[262]

1846 da memurların hak, selahiyet ve mesuliyetini gösteren bir İdare Kanunu yayınlanmıştır. Bu kanun memurun salahiyetini ve görevini göstermesi açısından önemlidir.[263] 1847 Sultan Reşid Paşa'yı tekrar sadarete getirirken tayin fermanında şunu belirtir; kısaca reformların gerçekleştirilmesini istemekte fakat henüz başarılı olunamadığını itiraf eder.[264]

Tanzimat gibi merkezi bürokrasiyi güçlendiren idari reformların getirisi olarak kurucu kadroların etkisiyle hariciye, yönetici sınıf içinde ayrıcalıklı bir konuma taşınmıştır. İdareci kadroların diplomat kökenli oluşları, Batı etkisinin, sefaretnamelerin yarattığı etkinin kat kat ötesinde tepeden inmeci reformların kendini göstermesiyle sonuçlanmıştır. 19. yüzyılda diplomasinin Osmanlı modernleşmesindeki etkileri iyiden iyiye netleşmeye başlamıştır. Dolayısıyla maddi kültür diplomatik kültürün etkisinden doğal yollar ve unsurlar dahilinde etkilenmiştir.[265]

Tanzimat Fermanı uygulamalarında ilk başarısızlık vergidir. [266] Tanzimat, herhangi bir yasalaşma programının ayrıntılarına girmeksizin, bir yönetme ilkesi vaat ederken uygulamada o kadar aşamalı ve eşit olmayan bir biçimde yaşama geçirilebilmişti ki içerdiği reformların hiç etkili olmadığı iddialarını haklı çıkaracak bir mahiyet kazanmıştır. Ayrıca bu devirde "*…mülkiyete keyfi olarak el koyma uygulanamaz olmuştur. Sipahiliğin ilgası ile birlikte toprağa bağımlı kölelikte 1840'lar ile 1850'lerden itibaren uygulanamaz olmuştur…*" [267]

1853 Haziranında bir hatt-ı hümayunla Hrıstiyan tebaanın mezheb hürriyeti yeniden ilan edilmiştir. Bu yeterli olmamış Osmanlı'nın bakış açısından daha açık bir layiha kaleme alınıp Paris kongresi murahhaslarına tebliğ olunmuştur. [268]

---

[262] Bilirli, a.g.e., s. 426.
[263] Ünal, a.g.e., s. 306.
[264] Bozkurt, a.g.e., s. 44.
[265] Kınlı, a.g.e., s. 159.
[266] Serap Toprak, **19. Yüzyılda Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri ve Avrupalı Devletlerin Balkanlar Politikası**, Gece Akademi, Ankara, 2019, s. 29.
[267] Michael Palairet, **Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Evrim**, çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Basımevi, İstanbul, 2000, s. 51.
[268] Driault, a.g.e., s. 247.

Milli eğitim sistemini düzene sokmak için Meclis-i Daimî Maarif-i Umumiye kurulmuştur. Fakat burada da başarıdan pek söz edilemez. Eğitim alanında modernleşme Osmanlı Devleti'nde merkezileşme çabaları açısından bir kamu hizmeti olarak değerlendirilmiş devletin dönüşümde gerekli olacak olan bürokratların yetiştirilmesi açısından ciddiyetle ele alınan bir konu olmuş uygulamalar ise başta Kırım Savaşı olmak üzere devletin bazı siyasi ve askeri problemlerinin akıbetine göre şekillenmiştir. Düzenli eğitim kurumları olarak görülen ve değerlendirilen Rüştiyeler 1847 yılından itibaren kurulmaya başlanmış, öncelikle Bursa ve Edirne ve 1853'ten itibaren de Bosna eyaletinin sancak merkezleri olan yerlerde açılmıştır. Bosna Vilayeti'nde beş sancaktan oluşan Bosna Vilayeti'nin her kaymakamlık merkezine bir rüştiye mektebi açılması kararlaştırılmıştır.[269]

İdari örgütlenme açısından da Tanzimat döneminde yenilikler ve düzenlemeler mevcuttur. Memleket eyaletlere, eyalet sancaklara, sancak kazalara ve kazalarda köylere ayrılmıştır. Her valiye bir muhafız bir defterdar verilmiştir. [270] Bazı eyalet ve sancaklarda yerel meclisler kurulmuştur. Bu meclislerde Müslüman ve Hristiyan ahali nüfusları oranında temsil edilmiştir.[271]

Tanzimat'tan sonra pek çok kanun Fransız ihtilalinden sonra yaptığı kanunların etkisi ile yapılmış tek amaç Osmanlı Devleti'nin eski gücüne kavuşmasını sağlamak olmuştur. Bu sebeple Tanzimatçılar, gayrimüslimler üzerinden siyaset yapan Avrupa karşısında da Balkanlarda ortaya çıkan olaylar karşısından da kanunları uygulama yolundan vazgeçmemişlerdir.[272]

19. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı devlet yönetimi, belli aralıklarla ceza kanunları yayımlamıştır. Bilindiği gibi, Osmanlı hukuku şeriat, geleneksel kurallar ve sultanın iradesi unsurlarıyla temellendirilmektedir. Söz konusu üç unsur, her zaman birebir uygunluk göstermez. Unsurlar arasında anlaşmazlık çıkması halinde

---

[269] Ercan Uyanık, "Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştiyeler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı:49 (2009/1), İstanbul, 2010, ss. 92-95.

[270] Bu halk meclisleri yakın plandan halkın nabzını tutabilmek olayları takip edebilmek, özellikle şikâyet noktalarını anlayabilmek açısından son derece verimli görünmektedir. Fakat pek çok eserde karşılaşılan önemli bir tutum ve tavır konuya soru işareti ile yaklaşılmasına neden olmaktadır. Bu tutum halkın zaman zaman yanlış ya da eksik paylaşımda bulunmasıdır. Bu dikkate alınması gereken önemli bir taraftır. Örneğin bkz., Uzun, a.g.e., s. 18.

[271] Armaoğlu, a.g.e., s. 222.

[272] İbrahim Sivrikaya, "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimat'tan Sonra Uygulanışı", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1972, s. 139'dan aktaran Taşkesenlioğlu, a.g.e, s. 22.

son karar, İslam hukukunun kurallarınca belirlenir, dolayısıyla İslam hukukunun üstün olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İslam hukuku, yerel hakimler pozisyonunda olan kadılara belli ölçülerde yorum hakkı da tanımaktadır.[273] Hukuksal anlamda, kadıların yorumunun ne ölçüde devreye girdiğini kontrol etmek çok mümkün değildir ve devlet bu muğlaklığı asgari seviyeye indirmek için kendi iktidarını da belirginleştirecek kanunların oluşturulmasına büyük önem vermiştir. Bu sayede, sistemi rasyonel temeller üzerine bina ederken merkezileşmek hedefine de bir adım daha yaklaşılmış olunacaktır. Tanzimat da dahil olmak üzere, sonrasında yayınlanmış ceza kanunları, hedefin ne kadar önemsendiğine işaret etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, değişen devlet anlayışı içinde devletin suça müdahale yetkisini devralacak gücü kazanmış olmasıdır. Zira geleneksel yöntemler, örneğin kamusal alanlarda ibret adına suçluların cezalandırılması, bir bakıma devletin suç olgusu karşısında yetersiz kaldığını göstermekteydi. Dönüşüm dahilinde, üzerinde durulması gereken bir başka kurumsallaşma çabası da Nizamiye Mahkemeleri vakasında söz konusudur. Osmanlı, modernleşme ile birlikte ceza sisteminde yaptığı değişiklikler ile kısmi bir değişimi hedeflememiştir. Ceza sisteminde meydana gelen değişim yapısal bir dönüşümün dahilinde yaşanan gelişmeler olarak değerlendirilmelidir. Hapishanelerin kurulması da bu değişim ve dönüşüm sürecinin bir parçası olarak meydana gelen gelişmelerdendir. Hapishaneler ani olarak ortaya çıktığına ilişkin olan düşünce, eksik kalmış olacaktır.[274] Tanzimat Fermanı sonrasındaki dönemde yaşanan toplumsal değişim nedeniyle güvenlik alanında yeni ihtiyaç ve meseleler söz konusu olmuştur. Söz konusu dönemde şehirleşme hızlı, kırsaldan şehre göç aktiftir. Ayrıca jeopolitik nedenlerle yaşanan nüfus hareketleri ve görülen iktisadi dönüşüm nedeniyle şehirlerde ekonomik olarak zayıf sınıfların ortaya çıkması kamu düzeninin idamesi konusunu gündeme getirmiştir.[275]

Tanzimat Fermanı sonrasında sosyal güvenlik ve emeklilikle ilgili birçok yapılanma sağlanmıştır. Tanzimat'ın yapısı merkezileştirme programının devlet eli

---

[273] Hasan Şen, "Osmanlı'da Hapishane Mefhumu", **Osmanlıda Asayiş, Suç ve Ceza (18. ve 20. Yüzyıllar)**, (Der. Noemi Levy ve Aleksandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 204.

[274] Şen, a.g.m, ss. 204-207.

[275] Noemi Levy, "19. Yüzyılda Osmanlı'da Kamu Düzeni Konusunda Çalışmak: Bibliyografya Üzerine Bir Değerlendirme", **Osmanlıda Asayiş Suç ve Ceza, 18. ve 20. Yüzyıllar**, (Der. Noemi Levy ve Aleksandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s. 62.

ile gerçekleştirilmesi çerçevesine dayanmıştır. Dolayısıyla sosyal güvenliğe ait uygulamalara devlet bürokrasisi hâkim olmuştur. Bununla birlikte sosyal güvenliği sağlamaya yönelik vakıf statüsündeki sandıklar tamamen devletin kontrolüne alındı. Örneğin; Arpalık uygulaması kaldırılmış, adliye mensupları gibi emekli olan bürokratlara "*mazuliyet akçesi*", ilmiye zümresine de "*tarik maaşı*" verilmeye başlanmıştır. Ayrıca ilmiye ve adliye tekaüt sandıkları adında iki ayrı emekli sandığı kurulmuştur. Yetim kalmış çocuklar için 1851'de Eytam İdaresi kurulmuş ve Eytam Sandıkları oluşturulmuştur.[276]

Reşid Paşa Tanzimat'ın uygulanması konusunda ciddi davranmıştır. Sultan Abdülmecid ise Tanzimat'ın "…*süratli adımlarını geri almak emeli uyandığı hissediliyordu*…" şeklinde değerlendirilmiştir.[277] Yeni uygulamalarda, genelde işin başındaki adamların eskilerden oluşu sıkıntı yaratmıştır. İşlerin düzeni konusunda hangi yollara gidilebileceğini kestirememişlerdir.

Can güvenliği, mal ırz ve namusun korunması ve vergi adaleti gereken askerin toplanma şekli ve hizmet süreleri düzenlenmesi gereken esaslar olarak belirlenmiş koşulların iyileştirilmesinin sağlayacağı yeniliklerden bahsedilmiştir. Can güvenliği, keyfi öldürmelerin, zorbalık ve eşkıyalığın her şeyden önemlisi insanlara en temel hakları olan yaşam hakkını verip garanti altına almak açısından önem taşımaktadır. Uygar toplum olabilmenin en temel koşulu sayılır. Mal ve ırz namusun korunması da Tanzimat güvencesine alınmış yine kötüye kullanımların önüne geçilebilmesi hedeflenmiştir. Vergi adaleti gerekli adalet ortamında belirlenmesi ve toplanması maliye işlerinin büyük faydasına olacaktı. Toplanan meblağ yanlış yollara sapmadan doğrudan devlet hazinesine girebilecekti. Bu da bütçeye daimilik kazandıracaktı.[278] Vergilerin adaletli olmasının bir diğer artısı da aslında toplumsal manada huzursuzlukların belli bir süzgece bağlanmasının garantilenmesiyle, vergi kaynaklı kargaşaların önünü kesebilecekti. Askere alınma şekli ve hizmet süresinin belirlenmesi de düzen ve asayiş bakımından düzenlenmeye çalışılmıştır. Vatan korunması tüm fertleri ilgilendiren müşterek bir durumdur. Dolayısıyla eşitlik ve

[276] Mehmet Çanlı, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:14, Ankara, 2001, ss. 57-73; Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınevi, İstanbul, 2005.
[277] İrtem, a.g.e., s.75.
[278] Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., ss. 43-45.

kardeşlik inancı etrafında hareket çemberinin genişlemesi ve iyileştirilmesi düşünülmüştür.

Tanzimat Fermanının ilanından önce vezirlerin bile can ve mal güvenliği yoktur. Bir padişah fermanıyla öldürülebilir ve mallarına el konulabilirdi. Tanzimat'la bu durum değişmiştir. [279] Tanzimat'ın yönetimde en temel getirdiği değişikliklerden biri, Babıali kadrosunun keyfi cezalara mahkûm olabilmesi halinin, ferman okunduktan sonra bir suç – ceza olgusuna yerleşebilmesidir.[280] Pertev Paşa fermandan önce sorgusuz öldürülen son vezir olmuştur.[281] Kendisi Tanzimat'ın ilanından önce fikri hazırlık safhasında Babıali'de hedef ve çıkarların birbiriyle ayrışmaya başladığı süreçte oluşan iki hizipten birinin başındadır. Diğer hizbin başında ise Akif Paşa vardır. Akif Paşa II. Mahmud'u Pertev Paşa'nın tehlikeli fikirleri konusunda ikna etmiş, bu İstanbul'da Akif Paşa'nın direktiflerini uyguladığı Rus siyasetinin İstanbul'da etkili olmasının yolunu açmıştır. Fakat II. Mahmud'un denge siyaseti, Mustafa Reşid Paşa'yı Hariciye Nazırı olarak görevlendirmesi Rusya'nın koruyuculuğunda çalışan, reformların karşısında duran siyaset yerine İngiliz siyasetinin uygulanmasını mümkün kılacak,[282] bu durum Dönmez tarafından "…*reformcular kazandı*…" şeklinde açıklanacaktır.[283]

Tanzimat Fermanı hazırlanırken ve ilan edilirken göz önünde bulundurulan şartlar içtenlik esasına dayalı olmakla birlikte önemli bir problem bu içtenlik hissiyatında yaşanmış görünmektedir. Şöyle ki ferman içeriğinin uygulanması aşamasında aynı içtenlik kaygısı devam ettirilemediği için yaşanan aksiliklerin de etkisi ile Babıali[284] eski yöntem ve alışkanlıklarına geri dönüp bunları sürdürmeyi tercih etmiş görünmektedir.

Tanzimat hattında yer alan ilkelerin uygulanmasına hemen geçilmiş, ülke yönetimi, verilendirme, askerlik ve hukuk alanında önceki dönemlere göre köklü değişiklikler yapılmıştır. Yenilik kararları alınması ve uygalanmasının denetlenmesi hükümet tarafından yapılmıştır. Yeniliklere karar veren ve yürüten kuruluşlar

[279] Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 19.
[280] Kalaycıoğlu ve Sarıbay, a.g.e., s. 7.
[281] Abdurrahman Şeref Efendi, a.g.e., s. 19.
[282] Oral Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, İmge Kitabevi, 1993, Ankara, s. 193.
[283] Dönmez, a.g.e., ss. 215-219.
[284] 1755-1839 yılları arasında Babıali beş defa tamamen yanmıştır. Dolayısıyla bu süreçlerde bürokrasi işleyişi ve davaların aksaması söz konusudur. Bkz., Akyıldız, a.g.e., s. 21.

önemlidir. 1826'dan sonra şeyhülislamın yavaş yavaş eski gücü kaybolmaya başlayacaktır. Politik etkenliğini kaybetmeye başlayacaktır. Merkez örgütünde önemli görev seraskerindi. Asakir-i Mansure-i Muhammediye kurulması ile genelkurmay başkanı karşılığında demek olan serasker makamı sadrazamla eşitti.[285]

Tanzimat'la birlikte gelen yeni sürecin önemli problemlerinden biri önceki dönemden süregelen parasal sıkıntılardır. Bu sebeple ilk yapılan şeylerden biri parasal kaynaklara çözüm yolları bulabilmek için "*kâğıt para*" çıkarılması olmuştur ki, bu uygulama Doğu ülkeleri ve Avrupa devletlerinde de vardır.[286]

Modernleşmenin yaşandığı görece sükûnet döneminde, daha sağlıklı bir dönem yaşanmış; salgınlar nispeten daha az yaşanmıştır. Açlık devamlı vardır, ya da eşkıya saldırıları da vardır; ancak diğer taraftan bir yerde elde edilen mahsul daha önceleri çürümeye terk edilirken başka bir yerde kıtlık yaşanabiliyorken; artık ürün, ihtiyacı olan bölgelere taşınabilir hale gelmiştir.[287]

[285] Çadırcı, "Türkiye'de Yönetim", s. 604.
[286] M. Belin, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi**, çev. Oğuz Ceylan, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1999, s. 469.
[287] Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu**, İnkılap Kitabevi, çev: Bilge Umar, İstanbul, 1998, s. 108.

İKİNCİ BÖLÜM
BALKANLARDA TANZİMAT FERMANI

2.1. BALKANLARDA YÖNETİM

Balkanlar sıradağ ya da dağlık manasına gelen bir kelimedir.[1] Balkan ne demek, Balkanlar neresi, Balkanlar Hristiyan Batı mı Müslüman Doğu mu? gibi sorular Çağ'ın kaleme aldığı *Avrupa'nın Ötekisi Balkanlar* kitabında ele alınmaktadır.[2] Kökünün Türkçe olduğu büyük oranda kabul gören bu coğrafi ifade; Avrupa'nın en ucunda bir öteki haline dönmüştür.[3] Stratejik değeri Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlaması dolayısıyla büyüktür.[4] Dağların varlığı ve yapısı halkların birbirinden etkilenmelerini sınırlandırmış ve birbirlerinden farklı düşünceler geliştirmelerine olanak sağlamıştır.[5] Balkan yarımadasına "*Balkan*" adını Osmanlılar vermiştir. Balkan tanımı 16. yüzyıl sonrası seyyahların eserlerinde yer almaya başlamış ve giderek kalıcı hale gelmiştir.[6]

Kuzeybatı Avrupa'da bulunan çeşitli kontluk ve dukalıklara 1830'a kadar verilen ad, Felemenk'tir. Avrupa'nın Balkanlar kesiminin, Felemenk ve İber yarımadasından; hem ticaret ve kentleşme oranı olarak hem de büyük toprak sahipliği, toprak sahiplerinin geleneksel uygulamaları ve özerk kent yapısı açısından arz ettiği farklılık büyüktür.[7] Hatta bu fark Balkanlardaki devrim modelini derinden etkileyecek ve bölgede yerel toplulukların devrimleri ile hanedan düzeyindeki devrimlerin çoğunlukla iç içe geçmesine neden olacaktır. Bu nedenler Balkanlarda güney bölgede yaşanan gelişmelerin hem kendine hem coğrafyasına hem de tarihi yapısına uygun olarak şekillenmesine vesile olacaktır.

Balkanlarda bünye itibari ile birbirine benzer memleketler bulunmaktadır. Kültür ve ziraat tarzları, adet ve geleneklerinde bu muhtelif memleket insanlarını

---

[1] Halil İnalcık, Türkler ve Balkanlar, **BAL-TAM Türklük Bilgisi 3**, Prizren, 2005, s. 20.
[2] Galip Çağ, **Avrupa'nın Ötekisi Balkanlar**, Karatekin Üniversitesi, Avrasya Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi, Avrasya Araştırmaları Serisi, Çankırı, 2012, s. 2.
[3] Çağ, a.g.e., s. 10.
[4] Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi, 18. ve 19. Yüzyıllar**, Cilt:1, çev. İhsan Durdu ve diğerleri, 3. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1.
[5] Jelavich, a.g.e., s. 3.
[6] Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 14.
[7] Charles Tilly, **Avrupa'da Devrimler 1492-1992**, çev. Özden Arıkan, Alfa Yayıncılık, 2016, s. 131.

ayıracak fazla bir ayrım yoktur. İnsan tiplerinde bile benzerlik vardır, bu insanlar arasında ırk itibariyle de büyük tezatlar yoktur. Bütün Balkan milletleri Arnavutlar, Yunanlılar, Romenler bilhassa Slavlar, Frenk, Cermen, Macar, Bulgar unsurlarından oluşurlar.[8]

Balkanlar'ın 14. yüzyıldan önce İslam ve Müslümanlarla yalnızca ara sıra temasları vardı. 13. yüzyılda Bizans topraklarına sığınan bir grup Selçuklu Türkü, Tuna deltası ile Varna arasındaki bölgeye yerleştirildi. Kalıcı olarak kalanlar Hristiyanlığa geçerek Gagauz topluluğunun başlangıcını belirledi. Bu iletişime rağmen; bölgeyi İslam dini ile daha geniş temaslara sokan ve Müslüman toplulukların kalıcı olarak yerleşmesine yol açan şey, bölgenin Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi olmuştur.[9] Balkanlar'daki ilk Müslüman topluluklar, 14. yüzyılda Osmanlı fethi sırasında ortaya çıkmıştır. Müslümanların sayısı sonraki yüzyıllarda göç ve İslam'a dönüş yoluyla artacaktır. İlk fetihlerin ardından Osmanlılar, Anadolu'dan gelen Türkleri bölgedeki hâkimiyetlerini güçlendirmek için Trakya, Makedonya ve daha sonra yarımadanın kuzeydoğu bölgelerine yerleşmeye teşvik ederler. Diğer bir amaç ise, bu alanlar yoğun yıkım ve nüfus kaybı yaşadığı için yerel ekonomiyi canlandırma ihtiyacıydı.[10]

Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki hikâyesi üç ana eksende toplanır: Balkanlar'da ilerleyiş ve hakimiyetin sağlanması dönemi (1354-1683); hakimiyetin zayıflaması ve gerileyiş dönemi (1683-1821); hakimiyetin yıkılışı ve Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarından çekilmesi dönemi (1821-1913).[11]

Westphalia Antlaşması'nda[12] 1453 öncesi Balkan devletlerinin öykülerinin bilimsel olarak tarihsel sayılamayacağı, kurumsal, tarihsel ve önderleri açısından merak uyandırdığı, ancak bugünün koşullarını açıklamaya yetersiz olduklarını, 15. yüzyılda Osmanlı Devleti hakimiyetinden sonra bu anlamda tarihsel bir nitelik

[8] Muhlis Etem Bey, "Balkan Konferansları", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt:10, Sayı:61, s. 154.
[9] Milena B. Methodieva, **Empire and Nation, Muslim Reform in the Balkans**, Stanford University Press, Stanford, California, 2021, s. 11.
[10] Methodieva, a.g.e., s. 13.
[11] Caner Sancaktar, "Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyeti ve Siyasal Mirası", **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt:2, Sayı:2, 2011, ss. 27-47.
[12] William M. Sloane, **Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar**, çev. Sibel Özbudun, 2. Baskı, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008, ss. 19-20.

kazandıkları ve bunun da Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda varlığı ile mümkün olduğu kanaatini taşır.[13]

Bugün Balkanlar olarak bildiğimiz coğrafya iki yüzyıl önce terimsel olarak böyle kullanılmamaktaydı. Burası Rumeli yani Osmanlı Devleti'nin Bizans Devleti'nden fethettiği Roma topraklarıydı. 18. yüzyılda Rumeli coğrafyası hakkında pek fazla şey bilinmezken, önce sadece bölgedeki sıradağı açıklamak için kullanılan Balkan kelimesi, 19. yüzyılda bölgenin tamamını açıklamak için kullanıldı. Hatta 1880'lerden önce Balkan halkları diye de bir tanımlama yoktu.[14]

16. yüzyıl da Avrupalılar Osmanlı Devleti'nden korktukları kadar hayranlıkla da izlerler fakat bu 17. yüzyıl itibari ile bu değişmiştir. Zulüm ve zorbalık rejimi olarak işaret edilmeye başlanmış, dini hoşgörüye yapılan vurgu azalmış, imparatorluğun meşru bir devlet olmadığı, hakimiyetini de adaletsizlikle koruduğu ifade edilmiştir. Bu tavır değişikliği Osmanlı Devleti'nin gücünün eskisi gibi olmadığı bir evrede ortaya çıkacaktır. Avrupa farklılaşmaya başlamış, gittikçe daha güçlüdür. Balkanlar Avrupa ile Asya arasında bir yerde bu kültür kodları içinde bulunur. Avrupa'da fakat Avrupa'ya ait değildir. 19. yüzyıl seyyahları da Balkanların Avrupa'da değil Asya'da olduğu kanaatini ifade edecektir.[15] Diğer taraftan 19. yüzyıl sonuna dek Avrupa'dan Balkanlar'a gidenler tarafından Balkan köylüsünün mutlu ve refah durumundan söz edilmiştir ki bu durum Hristiyan Avrupa'daki olumsuz durumla karşılaştırılmıştır. Bu çelişkili durum, 15. ve 16. yüzyılda Avrupa'daki büyük köylü isyanları sırasında daha çok dikkat çekmişti.[16]

Jelavich, Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'dan oluşan beş modern Balkan devletinin tarihinin yaklaşık üç yüzyıllık bir dönemini ele aldığı çalışmasında; Balkan devletleri açısından kırılmayı Karlofça Antlaşmasına bağlayıp başlangıç tarihi olarak belirlemektedir. Barbara Jelavich'e göre 1699 Karlofça Antlaşması, Balkan yarımadasının modern tarihinin başlangıcına uygun bir dönüm noktası teşkil eder. Bu anlaşma ile Osmanlı önemli bölgeleri Hristiyan güçlere bırakmıştır.

---

[13] Sloane, a.g.e., ss. 16-18.
[14] Mark Mazower, **Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar**, çev. Ayşe Özil, Alfa, İstanbul, 2010, ss. 25-27.
[15] Mazower, a.g.e., ss. 34-37.
[16] Bernard Lewis, **Ortadoğu: İki bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, çev. Selen Y. Kölay, 3. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2003, s. 147.

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ise bir diğer önemli dönemeçtir. Balkanlarda Osmanlı Devleti'nin varlığı ile ilgili yeni bir aşamaya geçilmiş, Rusya sadece toprak kazanmamış, İstanbul'da bir Ortodoks kilisesi inşa etme, bu Ortodoksları temsil etme hakkı kazanmış; ayrıca Kırım Hanlığı bağımsız bir devlet olmuştur. Anlaşma sonrasındaki dönemde Balkanların demografik yapısında ilerleyen süreci etkileyecek diğer gelişme de 17. yüzyılda başlayıp 18. yüzyılda da devamı gelen; çok net olmayan nedenlerle bölgenin küçük bir bölümünde yaşanan gelişme tersine dönmüştür. Balkanların ticaret yaşamında çok önemli rol oynayan Ermeni ve Yahudi nüfusu büyük ölçüde Batı Avrupa'ya göç sonucunda azalmış, bu gelişme sonucu kasabalar daha Yunanlı, daha Slav, daha Arnavut olmuşlar; bu kasabalar ve etrafında yaşayan köylüler arasındaki dil ve farklılıklar da aynı şekilde azaltmıştır.[17]

Balkan tarihi büyük oranda kasıtlı olarak kullanılan dinsel argümanlarla süslüdür. Hatta bölgenin tarihini tekrar gözler önüne sermek ve heyecan yaratmak için kullanılan mitler; yeni devletlerin sil baştan oluşturmaya çalıştıkları yeni hikayeler için veri olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Elbette bu açıklamalar yapılırken verilerin mutlak koşulda sağlam kaynaklara dayandırılması fikri göz ardı edilmiştir. Dolayısıyla bakıldığında ulusların meşruiyet ihtiyacı zayıf bir tabana oturmakla birlikte sorgulanır bir giriş yaratmıştır.[18]

Balkanlarda Müslüman Osmanlı ve gayrimüslim dünyanın birbirine temasının tarihi kökenleri oldukça eski ve girift durumdadır. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı fetih politikasının Balkanlar üzerindeki dağılımı hem Osmanlı Devleti'nin hem de bölgede yaşayan gayrimüslim tebaanın hayatını ciddi şekilde etkilemiştir. Osmanlı Devleti özellikle 16. yüzyılda tüm Müslüman dünyasının lider devleti olarak Akdeniz havzasında bulunan gayrimüslim devletlere nazaran lider güç olarak açığa çıktığı andan itibaren; iki yüz yıl boyunca bu gücünü koruyacaktır. Teritoryal alanın hızlıca genişlemesine imkân veren Balkan fetih politikası, beraberinde Osmanlı Barışı; gayrimüslim ailelerin çocuklarının alınıp eğitilmesi ile şekillenen devşirme

[17] Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 16.
[18] Çağ, a.g.e., s. 34.

usulü;[19] Şer'i hükümler esasının temel alınıp şekillendirdiği hukuk ve vergi düzenini beraberinde getirmiştir.

Tilly'e göre 19. yüzyıl başında yeniçerilerin ortadan kaldırılışına kadar geçen zamanda ortaya çıkan geniş çaplı ayaklanmalar; zayıf düşen merkeze karşı yerel hakları ortaya atabilmek adına fırsat sağlamıştır. Balkan kralları geçmiş bin yıllık dönemde, büyük güçlerin gölgesinde tahta çıkmıştır. 19. yüzyılda yaşananlar bu geleneğin bir uzantısıdır. "B*alkanlarda fetihlerin ve toprak uğruna girişilen mücadele de hüküm sürmesi; savaş ve devrim arasındaki çizgiyi Avrupa'nın başka yerlerinde olduğundan çok daha fazla belirsizleştirdi*." Yeni İmparatorluk ile birlikte çok sayıda dinsel bölünme de -Müslüman, Katolikler, Rum Ortodokslar, Bulgar Ortodokslar, Kalvenciler, Lutherciler, Üniteryenler ve daha pek çok cemaat- doğup büyümüştür. "*Fransız Devrimi bölgede doğrudan pek yankı uyandırmamış; asıl etkisini gösteren Napolyon'un imparatorluğu olmuştur. ...fetihleri daha önce güçlü sanılan devletlerin ne kadar savunmasız olduğunu ve bağımsız devlet kurmanın temeli olarak milliyet ilkesinin geçerliliğini göstermiştir*." 1803 itibariyle bağımsızlık hareketi bir ivme kazanmıştır. Balkanları asıl etkileyen Napolyon fetihleri ve beraberindeki milliyetçilik olmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı'nın Balkan topraklarında Avrupa'da başka güçlerin yardım sağlayıp teşvik ettiği bağımsızlık savaşları başlamıştır.[20] 19. yüzyıl Osmanlı Devleti için pek çok çelişkinin yaşandığı bir dönemdir. III. Selim ve II. Mahmud dönemi ile başlamış olan ıslahat programları bir tarafta devam ettirilirken, diğer tarafta Balkanlarda ortaya çıkan milliyetçi sorunlar, Panslavizm ile Arap sahasında Fransa ve İngiltere'nin kışkırttığı hareketlilik devletin acziyetini ortaya çıkaracaktır.[21]

Balkanlarda istimalet (uzlaştırıcı/hoşgörülü) politikası özellikle gayrimüslim tebaanın gözetilmesi ve hoşgörü gösterilmesi ile ilgili olarak geliştirilmiş, hakları iade edilip, kendi dinlerinde serbestiyet verilip vergi muafiyeti sağlanıp ısındırıcı bir

[19] Osmanlılar Balkan vilayetlerindeki Hristiyan ailelerin yetişkin oğullarını seçerek askere alıyorlardı. Osmanlı Türkçesi öğrenip İslam'a döndürülecekleri yeni hayatları için, bu ihtida işlemi adına çok az itiraz olmakla birlikte aileler ortaya çıkan tercih fırsatı dolayısıyla mutlu olmuşlardır. Bkz. J. A. R. Marriot**, The Eastern Question, a History of the Ottoman Turks and of European Diplomacy in the Balkans to 1917,** Oxford at The Clerandon Press, 1918, s. 108.

[20] Tilly, a.g.e, ss. 136-139.

[21] Yusuf Oğuzoğlu, "Balkanlardaki Türk Varlığı'nın Tarih İçinde Gelişmesi", **Balkanlardaki Tük Kültürünün Dünü Bugünü Yarını Uluslararası Sempozyum**, (Haz. Hasan Basri Öcalan), Bursa, 2002, s. 15.

politika takip edilmiştir.[22] 19. yüzyıla kadar yönetimin bazı hizmetleri mahalli gruplara, dini cemaatlere, vakıflara bırakmıştır. Balkanlarda ve Türk yönetiminin yerleşmesi ve tutunması için vakıf sisteminin büyük etkisi olmuştur.[23] Demografik yoğunlukları nispetinde bu politikanın etkisi 19. yüzyılda farklı tezahür edecektir. Osmanlı nüfusu 19. yüzyıl başında 14 ile 23 milyon arasında olduğu tahmin edilmekle birlikte muhtemelen bu rakam 10-12 milyon eksiktir.[24] 1844-1856 arası dönemde Osmanlı nüfusu 35,4 milyondur. Bunun 15,5'i Balkanlarda yaşamaktadır. 10,7'si Anadolu'da 5,4'ü güneybatıdaki Arap topraklarında ve 3,8'i Afrika topraklarında yaşamaktadırlar. Balkanlarda kilometrekare başına düşen insan sayısı Anadolu'ya göre daha fazladır. Bu rakamlar içinde çağdaşlar için en belirgin farklılıklar dinler arasındadır. 21 milyon Müslüman, 13 milyon Rum Ortodoks, 0,9 milyon Katolik ve 0,2 milyon Musevi ve 0,3 milyonu diğer dinlere mensuptur.[25] Nüfus bakımından en büyük millet; Yunanları, Sırpları, Bulgarları, Arnavutları, Eflaklıları ve Karadağlıları içine alan "*Rum Milleti*" idi. Ama buradaki "*Rum*" kelimesi, etnik olarak "*Rumları (Yunanlıları)*" değil "*Hıristiyan Ortodoksları*" kastediyordu.[26] 18. ve 19. yüzyıl başında Fenerlilerin ellerinde bulundurdukları en önemli mevki voyvodalıktı. "*Aydın voyvodaların bazıları Yunan kültürünün koruyucularıydılar ve maiyetleri Osmanlı boyunduruğu altında soyutlanmış Ortodoks dünyasına batı düşünüşünün aktarılmasında etkili oldu*."[27]

"*Bazen Balkanlı tarihçilerde Balkan kültürünün Avrupalı olup olamayacağını tartışmıştır. Onların bakışında Balkan ruhunun ne Asyalı ne de Avrupalı*

---

[22] Maurus Reinkowski, **Düzenin Şeyleri Tanzimat'ın Kelimeleri, 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması**, çev. Çiğdem Canan Dikmen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 119.

[23] Fuad Köprülü, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 394-395.

[24]Osmanlı Rus Savaşı'nın Edirne Anlaşması ile neticelenmesi sonrasında çağdaş anlamda ilk nüfus sayımı 1831'de yapılmıştır. Bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2. Baskı, Ankara, 1997, s. 8.

[25] Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik**, çev. Güneş Ayas, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 63.

[26] Hristiyan Ortodokslara millet statüsü 1453'te İstanbul'un fethiyle birlikte verildi. II. Mehmet İstanbul'u fethedince Fener Rum Patrikhanesi'nin başındaki Patriği görevden aldı ve yerine sıkı bir anti-Katolik olan Gennadius'u getirdi. Rum Milleti'nin merkezi Fener Rum Patrikhanesi ve başı (Millet Başı) Fener Rum Patriği oldu. Osmanlı vilayetinin idaresi hakkındaki fermanı imzalatan Mehmet Ali Paşa Kabinesi'dir. (28 Kasım 1852). Bu ferman yazılışındaki ayrıntılar ve ıslahatın bazı dikkate değer yönlerini içermekte olduğundan önemlidir. Bkz. Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 105.

[27] Richard Clogg, **Modern Yunanistan Tarihi**, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 33-35.

göremedikleri açıktır. Siyasi gerekçelerle Rusya'nın da içine alındığı medeni Avrupa Balkanlara karşı mesafelidir."[28] Avrupa merkezli düşünce ve yazım dili indirgemeci ve ayrımcı bir içeriktedir. Avrupa felsefesinin Hegel, Kant, Herder, Marx gibi en ünlü temsilcileri Avrupalı aklın üstün olduğunu savlamışlardır.[29] Onlara göre, Doğu her türlü barbarlık, akıl-dışılık ve yozluğun; Batı ise her türlü incelik, zerafet ve aklın egemen olduğu yerlerdir. Balkan adı 19. yüzyıla gelindiğinde bölge için sıklıkla kullanılan bir ad değildir. 1878'e kadar sıklıkla "*Avrupa Türkiye'si*", "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kısmı*", "*Avrupa Levanteni*" şeklinde ifade edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlara ilişkin kendi nitelemesi ise "*Rumeli*" ya da "*Osmanlı Avrupası*" şeklindedir. Avrupalı gezgin yazarlar Balkanlar'ı Avrupa'dan ayırıcı coğrafi ve kültürel bir birlik oluşturdukları yönündeki saptamaları ile Balkanları 18. yüzyılda keşfederler. Bu döneme kadar, kendine özgü bir görünüme sahip olamayan sadece Osmanlı Devleti'ne ait bir bölge olarak değerlendirilmiştir. Halka yönelik bilgiler olmamakla birlikte Venedikliler ve Habsburglar Balkanlarla ilgili olarak ilk kesin bilgileri derleyen toplumlar olmuşlardır. Ortak özellikleri şüphesiz Osmanlı Devleti ile iletişim halinde olmalarıdır. Lord Byron 19. yüzyıl erken dönemlerinde Yunan sever bir tutumla Antik Yunan mirasını etkinleştirecektir. Bu Yunan severlik en genel ifade ile de Türk karşıtlığını beraberinde taşıyacaktır. Bu karşıtlık Balkanlardaki Türk varlığına doğrudan olumsuz bakmayı pekiştirecektir.[30] Sonrasında İnkılapçılara göre milliyetçilik içeriğinin Osmanlı Devleti'nden kurtulma hareketi olarak algılanmasının altında yatan neden budur. Türk olmayan kavimler arasında milliyetçilik yani Bulgar Yunan Sırp Karadağ hatta Arap milliyetçiliği böyledir.[31]

Her ne kadar Balkanlarda 19. yüzyılda Hristiyan dininin vurgulanması ile sağlanmaya çalışılan bir milliyetçilik olgusu gerçekleşse de aslında karşılaştırıldıklarında mantık Haçlı Seferlerinin çok da dışında değildir. "*Haçlı*

---

[28] Çağ, a.g.e., s. 13.

[29] "*Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne bakarak yarattığı çok boyutlu ve karmaşık görüntüsü 18. yüzyılda yerini oldukça tekdüze ve yekpare bir imgeye bırakmıştır. Her ne kadar bu imge Avrupalılara kendilerinin üstün olduğunu söylemektedir*." Avrupa merkezci bakışa açısının yüzyıllar içinde aldığı şekil açısından bkz. Aslı Çırakman, "Avrupa Fikrinden Avrupa Merkezciliğe", **Doğu Batı Düşünce Dergisi, Avrupa**, Yıl:4, Sayı:14, Ankara, Şubat, Mart, Nisan 2001, ss. 28-29.

[30] Oktay Saydam, "Avrupa'da Balkanlar ve Arnavutluk İmgesinin Düşünsel ve Yazınsal Kökenleri ve Yazınsal Kurgu-Düşünsel Gerçeklik Etkileşimi", **Uluslararası Balkan, Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri 8-10 Nisan 2010, Tiran-Arnavutluk**, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü, Edirne, 2013, s. 395.

[31] Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, 5. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1986, s. 17.

seferlerinde dinsel amaç bir ciladır." İtalyan burjuvazisi hiçbir dinsel amaç taşımaz. Dördüncü Haçlı Seferi'nde gerekli maddiyatı sağlayan Venedik, Papa tarafından aforoz edilmeyi göze alarak; Zara Limanı'na saldırır. Burada Hristiyan kıyımı! yapılır. Bu Venedik'in Bizans ekonomisini tekeline almayı sağlar ki hedef İstanbul'dur. Buradaki papaların dinsel bir amaçla davrandıkları ileri sürülemez. Kilise kendi gücünü büyültme, otokratik merkezileşmesini sağlama alma gayretindedir.[32] Balkan milliyetçiliğinin yaratılması, canlandırılması ve gerçekleştirilmesinde de benzer yapıda bir hedef vardır. Hedef yine hem yönetimsel erk üzerinde sağlanmaya çalışılan kurgu, hem de coğrafi konumu esasına bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin başşehri İstanbul'dur. Balkanlar ve Anadolu, Boğazlar ekseninde, 330 tarihinde Konstantinopolis'in kuruluşundan 1919'a kadar hemen hemen 1600 yıl kesintisiz olarak iki imparatorluk, Doğu Roma ve Osmanlı İmparatorluklarının idaresi altında bir siyasi bütün olarak birleşmiştir.[33]

Çağ, 19. yüzyılda Balkanlarda başlayan yeni kopuşun aslında "*14. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl başına kadar Osmanlı Devleti'nin Balkan topluluklarını içinden çıkardığı koyu karanlık taassuba tekrar geri dönüş*…" olarak ifade ederken; Batı medeniyetinin bu duruma bulduğu isminde Balkanizm/Balkanlaşmak olduğunu ifade etmektedir.[34] "*Balkanizm kavramının temel noktası; Oryantalizmin doğuyu ötekileştirmesi ile tamamıyla özdeşleşir*."[35] Aslında 19. yüzyılda Fransız İhtilali etkisi ile meydana gelen kopmalar Balkan halkları için kaos mudur yoksa kurtuluş mu? Tartışmasında en önemli hareket noktasını buradan almaktadır. Balkanizm[36] 19. yüzyılda tarihsel ulusçuluk algısından beslenip onunla birlikte gelişmiştir.[37] Daha önceki yüzyıllarla karşılaştırıldığında yeni terimler eşliğinde Balkanlarda kimliksel yapıların medeni dünyanın hoşgörüsüne göre şekillendirmenin önemli bir sınavı da aslında bu şekilde verilmiştir. Şentürk'ün görüşü; Balkan kavimlerinin Osmanlı hakimiyeti altında siyasi nizam ile pek çok sosyal ekonomik ve siyasi faydalar ile

[32] Doğan Avcıoğlu**, Türklerin Tarihi**, Dördüncü Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 1780-1781.
[33] Halil İnalcık, "Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar", **GAMER**, 1/1, 2012, s. 2.
[34] Çağ, a.g.e., s. 6-7.
[35] Çağ, a.g.e., s. 19.
[36] Pavlos Hatzopoulos, **The Balkans Beyond Nationaliszm and Identity,** L. B. Tauris, London-New York, 2008, s. 4-5.
[37] Çağ, a.g.e., s. 24.

geri bir feodal düzenin karışık durumundan, mevki olarak çok daha yüksek bir statüye ulaştıkları hakkındadır.[38]

2.2. TANZİMAT FERMANI'NA GİDERKEN BALKANLARDA YAŞANAN GELİŞMELER

18. yüzyılda Avrupa ile ticaret görülmemiş şekilde büyümüştür, imparatorluk içinde merkeziyetçi sistemin bırakılması, Balkan halklarının geleceği bakımından önemli gelişmelere yol açmıştır. 18. yüzyılda Avrupa pazarının gıda maddelerine verdiği yüksek fiyatlar ve taşımacılığın gelişmesi sonucu Balkanlarda dış pazar için tarım ürünleri yetiştirmek, özellikle buğday, pamuk, zeytinyağı ihracatında büyük gelişmelerden Hristiyan köylü payını almıştır. Bu arada devlet topraklarının kontrolü altına geçiren ayan ve ağalar bu gelişmeden aslan payını alıyorlardı. Yeni yükselen bu egemen sınıf genişleyen tarım toprakları için reaya emeğini sömürüyordu. Sahile ve limana yakın bölgelerde özellikle Bosna, kuzey ve doğu Bulgaristan, Teselya, Makedonya ve Arnavutluk'ta, Balkan köylüsü köy knezleri ile toprak sahibi Müslüman ağalar arasında şiddetli bir çatışma başlamıştır. Merkez, eyaletlerdeki eski kontrolünü kaybetmiş, bozulan düzeni toparlamak konusunda yetersiz kalmıştır. Diğer taraftan 18. yüzyılda Rusya ve Habsburglarla felaketli savaşlar sırasında hazineye para ve asker sağlanması ancak bu ayan ve ağalarla mümkündü. Bu koşullar altında merkezi hükümet onlara ayrıcalık tanımak, toprak ve köylü üzerinde kontrollerini onaylamaktan başka bir şey yapamazdı.[39]

18. yüzyıl gibi erken tarihlerden itibaren Balkanlarda ortaya çıkmaya başlayan ayaklanma ve savaşlar vardır. Örneğin; Bosna 1736-1739 arasında Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya devletleri arasında olan savaşta çok etkin rol oynamıştır. Avusturya kuvvetlerinin Bosna Eyaleti'ne yönelttikleri saldırı sonrasında Bosna Valisi Hekimoğlu Ali Paşa saldırılara karşı yaptığı savunmalarla ile mücadele edecektir.

> Bu dönem hakkında "*Arnavut ve Boşnakların zamanın yiğitleri oldukları herkesçe bilinmektedir. Bunların ta eski çağlardan beri yörede meydana gelen savaşlarda yiğitlik ve yüreklilik gösterdikleri tarihlerde yazılı olduğu gibi bu tarihçede de üç yıl*

[38] Hüdai Şentürk, **Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi 1850-1875**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 29.
[39] İnalcık, a.g.m., s. 38.

müddetle Avusturya, Sırp ve Karadağ eşkıyasına ne derece karşı koydukları okuyanlar tarafından apaçık görülecektir." şeklinde yazacaktır Ömer Bosnavi.[40]

Osmanlı Devleti'nin askeri ve tebaası olgusu ile hareket eden bu etnik unsur, Osmanlı Devleti'ne karşı 19. yüzyılda bambaşka bir halet-i ruhiyededir. Balkanlardaki Hristiyan unsurlar 18. yüzyılda Batı Avrupa ile yakın ilişkiye girmiş olduklarından Müslümanlardan çok önce milliyetçi duygulara kapılmışlardır. "*Kendi batılılaşma süreçlerini bağımsız olarak tamamlama istekleri artarak sürmekte ve ayaklanmalarıyla, şaşkın durumdaki imparatorluğu parçalamaya hazır görünmektedirler*."[41] Ayaklanmaların sonuçlarındaki başarı sınırlı miktardaki Avrupa desteğiyle kısıtlanmış olsa da bu bile Osmanlı Devleti için gerekenden fazladır. II. Mahmud'un saltanatı boyunca, müşterek Avrupa müdahalesi, Balkanlar'ın güneyinde imparatorluğun her yerindeki önemli Yunan unsurunun belli bir eğilim göstermek durumunda kalacağı, bağımsız küçük bir Yunan krallığının kurulmasına imkân sağlarken; Rus müdahalesi kuzeyde, Karadeniz'den geriye kalan birçok bölge ile Romanya ve Sırbistan'ın özerkliklerine yol açacaktır. [42]

Balkan milliyetçiliğinin gelişimi dahi Balkanların kendi atmosferine uygundur. Balkanların kendine özgü atmosferinde; kan davası gibi bitmeyen tarihsel sorunlar ve kimlik tartışmalarıyla gerçekleşir. Bahadır, Balkan milliyetçiliğinin özünde 19. yüzyıl Avrupa milliyetçilik akımlarının yerel ve kırsal bir psikolojiyle sahiplenilmiş şekli olduğu söylenebilir demektedir. Balkanlar bölgesinin dış dünyadan komşu dünyadan Avrupa'dan Akdeniz'den vs. az etkilenen kendine ait ve dışa kapalı politik bir iklimi vardır. Sorunlar büyük ölçüde bölge karakterinde, bölge ölçeğinde ve tarihseldir.[43]

Balkanlılara Avrupalı kimliğine sahip olabilmek için 19. yüzyılda Osmanlı kimliğinden kurtulması ve Osmanlı geçmişini reddetmekten geçtiği aktarılmıştır.[44] 19. yüzyıl Balkanlarında Osmanlı Devleti idari yönetimine karşı değişen önemli bakış açısı devletin idare olgusuna doğrudan tutumu etkileyecek boyutta olur.

---

[40] Ömer Bosnavi, **Tarih-i Bosna Der Zaman-ı Hekimoğlu Ali Paşa**, (Haz. Kamil Su), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

[41] M. S. G. Hodgson, **İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 243.

[42] Güneydoğuda Mısır ve Suriye hatta Hicaz bile geçici olarak kaybedilmiştir. Bkz., Hodgson, a.g.e., s. 243.

[43] Gürbüz Bahadır, **Batıdan Doğuya Uzanan Çizgide, Balkanlar ve Türkler**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002, ss. 150-152.

[44] Mazower, a.g.e., s. 44.

Devletin çok uzun yıllar barış esaslı yönetimine karşı, özellikle Balkan milletleri mevcut yönetimi "*boyunduruk altında olma*" hali ile eş değer tutmaya başlamışlardır. Bu "*boyunduruk*"tan ilk kurtulan Sırbistan olur. "*19. yüzyılda alabildiğince kullanılan Osmanlı boyunduruğu teması İmparatorluğun sadece Hrıstiyan eyaletleri için bir gerçektir*."[45] Boyunduruk altında devlet olgusu dramatikleştirilmekte ve literatür ile bu algı hususi bir önemle desteklenmektedir.

Osmanlı Devleti'nde ayaklanmalar yüzyılı olan 19. yüzyılda "*Fransız İhtilalinin sonuçlarının Balkanlarda kısa zamanda Balkan halklarının geleceğini kesin olarak etkileyebilecek bir duruma dönüşebileceğini sezinleyecek insan sayısı fazla değildir*."[46] Özellikle Balkan topraklarında meydana gelen isyanlar, devletin günden güne zayıflamasına ve sonunda parçalanmaya kadar varan bir sürece götürmüştür.

> "*19. yüzyıl Balkan halkları için milli kimliğin inşası, milliyetçiliğin yayılması ve milliyetçi-ayrılıkçı ayaklanmaların gelişmesi dönemi oldu. Bu milli uyanışın sekiz temel kaynağı vardı: (1) 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkan ülkelerinde ticaret ve imalat ile uğraşan bir burjuva sınıfının ortaya çıkması. (2) Toprak beylerinin (özel çiftlik sahipleri) Osmanlı merkezi yönetimi karşısında güçlenmesi. (3) Zengin aile çocuklarının Batı Avrupa üniversitelerinde eğitim görüp milliyetçi ve liberal düşüncelerle tanışmaları. (4) Fransız Devrimi'nin ve ardından Napolyon'un Balkanlar'a milliyetçi ve liberal düşünceleri getirip yayması. (5) 18. ve 19. yüzyıllar boyunca Balkan köylülerinin yoksullaşması ve bundan dolayı Osmanlı yönetimine tepki gösterip kendi ulus-devletlerini kurmak için mücadeleye girişmeleri. (6) Balkan kiliselerinin ve din adamlarının milliyetçiliği desteklemeleri, yaymaları ve ayrılıkçı hareketlere destek vermeleri. (7) Osmanlı merkezi yönetiminin Balkanlar üzerindeki otoritesini yitirmesi ve böylece bölgede bir otorite boşluğunun ortaya çıkması. (8) Avrupalı büyük güçlerin Balkanlar'a hâkim olmaya çalışmaları ve bu amaçla bölgedeki milliyetçi-ayrılıkçı grupları desteklemeleri*."

Örneğin; Rusya 19. yüzyıl boyunca "*Pan-Slavist*" siyaset uygulayarak bölgedeki Slav unsurları destekledi. İngiltere- Fransa-Rusya üçlüsü, Osmanlı Devleti'ne karşı ayrılıkçı-milliyetçi Yunan ayaklanmalarını ve Yunanistan'ın bağımsızlığını desteklemiştir.[47]

19. yüzyıl ilk yıllarında ilk kopuşun devamında yaşanacaklar hem Osmanlı Devleti adına hem de Balkanlarda yaşayan diğer milletler için farklı bir tarihi

---

[45] Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt:II, çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi. İstanbul, 1995, s. 14.

[46] Dimitris Loules, "Fransız Devriminin Yunanistan'daki Etkisi", çev. Selda Kılıç, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:15, Sayı:26, Ankara, 1991, s. 291.

[47] Sancaktar, a.g.m., s. 32.

yönelim meydana getirdi. Panslavizm bu yönelimin adıdır.[48] Rusya'nın özellikle Çarlık döneminde uyguladığı, Slav ırkından olanları kendi hâkimiyeti altında bir devlet halinde toplama siyaseti tabir olarak da ilk defa 1826'da İgnatiyev tarafından kullanılmıştır.[49] Tanzimat reformlarının gündeme gelmesinden iki yüzyıl önce Dubrovnikli Şair İvan Gunduliç "*Osman*" adlı manzumesinde Slav kavimlerinin birbirlerine yardım ve hoşgörü göstermelerini ifade etmiş; Balkan Slavlarının Türk hakimiyetinden "*kurtulmaları*"nın bir Slav Devleti müdahalesi ile olabileceğini belirtecektir. 17. yüzyılda da ifadeye geçen bu söylem, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl reformları ile Balkanlarda neyi iyileştirmesi gerektiği ve tarafına olan tutumun ne olduğu hakkında geniş bilgi vermektedir. [50]

19. yüzyıldaki sistematik ayaklanmalardan önce 18. yüzyılda Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan gibi bazı Osmanlı Balkan eyaletlerinde daha çok, vergilerin toplanması ve birtakım ekonomik sebeplerden ötürü ufak çaplı köylü ayaklanmaları olmuştu. Ancak ilk büyük ayaklanma 19. yüzyıl hemen başında Sırbistan'da patlak verdi. Sırp İsyanı[51] ile olan devrim 19. yüzyıl başında yepyeni bir çağ başlatmıştır.[52] Bu Osmanlı Devleti için önemli bir dönüm noktası olacaktır.[53] 1804'te Sırbistan'da

---

[48] "*1804'te Sırpların Osmanlılara karşı ayaklanması üzerine tüm Slavların koruyucu ağabey olarak Rusya'ya başvurulmasından sonra, Rusya da Panslavizmler ilgilenmeye başlamıştır. Birinci Panslavist Kongre Prag'da toplanmıştı; ikincisi 1867'de Moskova'da toplandı. Panslavizm düşünce akımının merkezi Prag'dan Kiev'e, Moskova'ya kaydı. 1837'de Mikhail Pagodin Moskova'da Tarih Kitaplığı'nı ve Slav Eski Yapıtları Müzesini kurdu. Panslavist akımı Ruslar geliştirmeye çalıştılar*." Bkz. Mehmet Ali Ayni, **Milliyetçilik**, Maarif Basımevi, İstanbul, 1943, ss. 53-54'ten aktaran Alaeddin Şenel, **Irk ve Irkçılık Düşüncesi**, 2. Baskı, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1993, s. 101.

[49] Hans Kohn, **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği**, çev. Agah Oktay Güner, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, ss. 11-12.

[50] Kohn, a.g.e., s. 13.

[51] Anderson 1804'te Sırbistan'da başlayan isyan hakkında detaylı bilgi verir. Bunu da bölgedeki Sırpların Yeniçerilere gösterdiği tepkidir. 1808'de Rus-Sırp antlaşması Sırpların Osmanlılara dayanması için biraz güç. Sırp İsyanı İstanbul'da yaşanan kaosa paralel olarak büyümüştür. Fakat 1813'e gelindiğinde İsyan zayıflamıştır. 1817'e gelindiğinde zayıf ve ilkel bir düzeyde bir Sırp devleti ortaya çıkmaya başlamıştır. Avrupa devletlerinden ise çok az yardım görmüşlerdir. Gelişmiş anlamda herhangi bir kültürden yoksun, geri kalmış bir köylü halk sınıfıdır Sırplar. Bu halleri ile Osmanlı Devleti'ne karşı bir tehdit olamazlar. Bkz., Anderson, a.g.e., s. 68.

[52] Selim Aslantaş, **Osmanlı'da Sırp İsyanları, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 9.

[53] Pazvandoğlu Osman babasının kaybının intikamını almak üzere Osmanlı Devleti padişahına karşı bir ordu kurar ve padişahın askerlerini bozguna uğratır. Kişisel bir duygu hareketi ile köklenen bu olay bambaşka bir yöne doğru seyredecektir. Padişahın Vidin de yaşadığı bozgun bölgedeki asayişi, güç dengesini büyük ölçüde etkileyecektir. Sağladığı güç 1795'te bağımsızlığını ilan etmesini sağlayacaktır. Sultan Selim Pazvandoğlu'nun üzerine bir ordu gönderir. Fakat aynı anda Napolyon'da Mısır'ı işgal etmektedir. Askerlerin Vidin'den Mısır'a kaydırılması gerekliliği Vidin'deki yeniçerilerin Belgrad'a geçmesine vesile olur. Belgrad valisi padişahın yeniçeriler hakkında olan "*kovma*" kararını uygulayamamış, otorite boşluğu kaosu büyütmüştür. 1799 da

başlayacak olan isyan sorunu çözmek konusunda izlediği politikada hiç umulmayan bir sonuç ortaya çıkaracaktır: 1817'de kurulan özerk Sırbistan Prensliği. Roberts bunu "*…o zamanlar görülmese de Doğu Sorunun başlangıcıydı*." diye işaret edecektir.[54] 1812 Bükreş Muahedesi ise Sırplara imtiyaz verilmesi, Eflak-Boğdan, Mora, Karadağ'a yabancı himayesi ile imtiyaz alabilecekleri güvencesi vermekle aslında bir yöntem belirtmiştir. Dolayısıyla Balkanlarda, din, ırk, özgürlük mücadeleleri daha şiddetlenir. Yine aynı zamanlarda Osmanlı Devleti'nde Balkanlarda yaşayan, göç etmek zorunluğu içinde bulunan Balkanların Müslüman halkı ise gittikçe devlete karşı itimad hislerinde bir kayıp yaşamaya başlayacaklardır.[55]

Sırp İsyanı 1806 da başlamıştır. İsyanın başında Kara Yorgi vardır. "*…1804'e kadar Viyana'nın adamı iken…*" mezhep birliği ve Panslavizm fikriyle Rusya'ya yakınlaşmıştır. 1806'da Belgrad şehrine kale hariç egemen olmuştur. Osmanlı Devleti'nin buna sessiz kalmayacağını bilen Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Bükreş Antlaşması ile Osmanlı-Rus savaşı sona ermiştir. Belgrad ile güneyindeki araziden ibaret olan küçük bir Sırbistan Prensliği kurulmuş ve otonom verilmiş, Osmanlıya bağlı kalacakları teyit edilmiştir. Belgrad, Semendire vesair bu küçük prensliğe bırakılan yerlerdeki Türk kaleleri Türk askerinin elinde kalıyordu. Böylece Sırbistan'ın dolayısıyla Yugoslavya'nın küçük bir nüvesi kurulmuş oluyordu.[56] Sırp İsyanı sonrasında yaşanan Müslüman göçün ardından Rusya

---

padişah reformları uygulama alanı oluşabilmesi adına gayrimüslimlerin silah taşımasına müsaade eder. Bir tarafta reform karşıtı yeniçeriler ve dayılar diğer tarafta sipahiler ve sultanın taraftarları vardır. Özellikle böyle bir kararın dini bir esasa göre düzenlenmesi gerekliliğine inanan ulema gelişmelerden rahatsızdır. 1804 de Belgrad'daki yeniçerilerde bu kararı kendilerine karşı bir savaş ilan gibi görürler. Yeniçeriler zaman geçirmeden kendilerine karşı saldırıya geçeceklerine inandıkları knezlere karşı saldırıya ve katliama başlarlar. Bu gelişmeler asıl Sırp İsyanı'nı hızlandırır. Gelişmeler karşısında sakin kalan köylüler katliamlara karşı ayaklanırlar. İsyanın ilk andaki hedefi Sırbistan'da yapılması düşünülen reformlara karşı direnen dayılar ve yeniçerilerdir. Bu nedenle de III.Selim ve bölgedeki sipahilerin desteklediği bir harekettir. Fakat umulmayan bir şey olur. Ayaklanma zamanla devletin bölgedeki varlığına karşı dönüşür. Bunun üzerine padişah isyan üzerine bir ordu gönderir. Fakat bu ordu düzenli bir ordu olarak örgütlenen Sırp ordusu karşısında hezimete uğrayacaktır. İsyan doğrudan Müslümanları hedef alacak, Sırpların başlattığı bu isyanlar Vidin'de ve Bosna da karşılığını bulacaktır. İsyancıların isteğine uygun olarak artık mesele iki toplum arasında bir mesele haline dönüşmüştür. Bkz. Metin Edirneli, **Balkanlar ve…,** TRT Kurumu, Ankara, 2016, s. 47- 48; Glenny, a.g.e., ss. 26-27.

[54] J. M. Roberts, **Avrupa Tarihi**, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 478.

[55] Ahmet Cevat Eren**, Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, (Haz. Alişan Akpınar), Derin Yayınları, İstanbul, 2007, s. 22.

[56] Belgrad kalesi 1867'de Sırbistan'a verilecektir. Sırp Prensliği'nin başkenti 1839'a kadar Kraguyevaç iken bu tarihte Belgrad'a nakledilmiştir. Kara Yorgi 1813'de bir ihtilal ile devrilecektir. Yerine Obren oğlu Milan prens olmuştur. Gerek Rusya yerine Avusturya'ya

bölgeye Gaguzlar, Almanlar, Rumlar ve Bulgarlar olmak üzere çok sayıda Hristiyan'ı yerleştirip geri dönüşün engellenmesi ve demografik yapının yenilenmesi için çalışmayı ihmal etmemiştir.[57]

1821'deki Yunan İsyanı ise daha güçlü ve derindir.[58] 1821'de Yunanlıların Türklere karşı başlattığı devrim[59] bir sonraki noktada hem Doğu Sorunu'nun derinleşmesine hem de Balkan halklarının bu durumdan ciddi şekilde etkilenmelerine ortam yaratacaktır.[60] Yunanlı liderlerin çoğu bağımsızlığı hedef almıştır. Söylemlerindeki hedef; kökleri Mora İsyanı'nda yatan, kuşakların ulusal bağımsızlık yolunda verilen şehitlerden biri olarak gördüğü Rhgas Pherios'un şiirlerindeki gibi milliyetçi ve laik bir söylem etrafında gelişmiştir. Yunan ayaklanmaları ile Balkanlardaki halkların özgürleşme girişimleri arasında bir etkileşim vardır. Yunanlılar kurtuluşlarının ilk anlarından itibaren daha ziyade meşruti bir yönetim arzusu içindedir. "*Sırp mizacı ise tam tersi özellikler gösteriyordu*."[61] Buradaki durumu yazan, birazda Miloş'un karar alıp uygularken meclise danışmaması dolayısıyla Doğu despotu imajı çizmesine bağlamaktadır.

Yunan ulusal hareketi özellikle Rusya tarafından desteklenmiş, "*…1809 Sırp Ayaklanması; 1821 Yunan Ayaklanması Rus altını ile kışkırtılmıştır*." Hatta Türk paşaları da Rus hile ve entrikalarının etkisi ile hükümete karşı ihtilal hissiyatı ile hareket eder olmuşlardır. Batılı diplomatlar Osmanlı Devleti'nin iç meselelerini

---

dayanması gerek ihtilali başlatan aile olmaması bakımından Obrenoviçler ülkede Kraguyevaç kadar popüler değildir. Ancak Babıali Obrenoviçler'e yakın davranmıştır. 1817'de Miloş'un prens olduğunu teyit eden Babıali, 1830'da yayınladığı II. Mahmud tuğralı ferman ile Sırp beyliğinin Obrenoviç'lere ırsi olarak geçtiğini bildirdi. Bu Karacyrayeviç ailesine dolayısıyla da Rusya'ya ağır bir darbeydi. Bkz., Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar Avrupa Devletleri**, Cilt:4, 3. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 46.

[57] Edirneli, a.g.e., s. 50.

[58] Rusya olayın anahtarıdır. 1821'den önce Osmanlı-Rus ilişkileri gergin bulunmaktadır. Güney Rusya tarımsal zenginliği Yunan gemileri ile Batı Avrupa'ya taşımaktadır. Mora İsyanı boğazların bu gemilere kapatılmasına neden olmuştur. Bu duruma Ortodoks bir halk ve hükümetin Müslümanların baskısına maruz kalan dindaşlarına beslediği doğal sempati de eklemiştir. Bkz. Anderson, a.g.e., s. 80.

[59] "*…buradaki Türk paşaları hükümete karşı ihtilal bayrağını kaldırdılar. Bütün bu işlerde Rus hileleri, entrikaları ve para kaynakları hiç eksik olmadı. Batılı diplomatlar Türkiye'nin iç politika meselelerini hiç anlamadılar. Bu meseleler onlar için ayda geçen işler kadar uzaktı… Rus oldukları Balkanlar'ı işgal etti ve Osmanlı İmparatorluğu parça parça bölündü*." Bkz. Denis Vevchenko, **Containnig Balkan Nationalism, Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856–1914**, Oxford University Press, USA, 2016, s. 119.

[60] 1804'te çıkan isyan hakkında Osmanlı Devleti'nin tutumu, "*…bölgede bulunan Türk garnizonu içerisindeki "…asi askerlerin hizaya getirilmesi amacıyla ses çıkarmamayı tercih…*" şeklinde olacaktır. Dolayısıyla duruma müdahil olma konusundaki tutumunu bu gerekçeye göre şekillendirecektir. Bkz. Roberts, a.g.e., s. 478.

[61] Sloane, a.g.e., s. 115.

anlamaktan uzak hareket ederken Rus orduları Balkanlarda işgal ve ilerleme fırsatı bulacaktır.[62] II. Mahmud bu sırada bu sırada bir ferman yayınlayarak tüm müminleri Müslümanların yardımına koşmaya çağırmış; Rum patriği İstanbul'da asılmıştır. Büyük Güçler ise Yunan sorunu konusunda aynı fikirde değillerdir.[63] Süreç 1827'de Yunanistan'ın kurulması ile tamamlanacak,[64] Osmanlı Devleti böylelikle Şark Meselesi karşısında verdiği mücadelede yenilecek, eğer hayatta kalmak istiyorsa modernleştirici ve iyileştirici kaynakların takibine daha sıkı sarılacaktır.

19. yüzyıl sonuna doğru hareketteki niteliği değişecek olan Bulgaristan 19. yüzyıl başında "*mesele*" olarak devletin gündemine gelecektir. Bulgar grupları Sırp ve Yunan ayaklanmalarında[65] Osmanlı'ya karşı çarpışmışlar; Ruslar 1806, 1811 ve 1829'da Balkanları istila ettiklerinde Bulgar gönüllüleri Ruslara katılmışlar ve Kırım Savaşı'nda da Rusların yanında savaşmışlardır ve Bulgar Meselesi[66] bunun üzerine ortaya çıkmıştır.[67]

Viyana Kongresi ile 18. yüzyıl boyunca Rusya ve Habsburg ile yapılan pek çok savaşa, Fransız İhtilali'ne hatta Napolyon'a rağmen bu dönemde pek az Balkan bölgesi uzun vadeli olarak el değiştirmiştir. Fakat Avrupalılar tarafından yapılan ilhaklar 1815 Viyana Antlaşmasıyla teyit edilmiştir.[68] Bu antlaşmayı izleyen dönem, Balkan halklarının Osmanlı hükümetinin emperyal, dini örgütlenmesinden kopup

---

[62] Kohn, a.g.e., s. 118.

[63] Fransa, Avusturya ve İngiltere; Yunanlılar için etkili bir şeyler yapmaya niyetli olmayıp kaçınabildikleri ölçüde isyana karışmayacakları ortadadır. Canning; Osmanlı yanlısı tutum içinde, Yunanistan'a müdahale etmeye isteksiz. Osmanlı İmparatorluğunu Doğu Akdeniz de Rusya yayılmacılığına karşı bir engel olarak görmekte ve onu zayıflatmaktan kaçmaktadır. Avusturya Başbakanı Metternich ise Yunanlılara düşmandır. Çünkü krallarına başkaldırıp Rus müdahalesine müsait bir zemin hazırlıyorlardı. Fakat Rusya yine de temkinlidir. Çünkü Avrupa da barışın bozulmasından korkmaktadır. Bkz. Anderson, a.g.e., ss. 77-80.

[64] Eren, a.g.e., s. 29.

[65] Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Cilt:6, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, ss. 2988-3000.

[66] 1814 de Filiki Eterya isimli bir örgüt kurulur, örgütün amacı, Bulgar ve Sırplarında desteğini alarak harekete geçmektir. Mora İstanbul'da eşzamanlı isyan hareketi başlar fakat II. Mahmud, Tepedelenli Ali Paşa'nın gücünü kırmaya karar verdiğinden ve üzerine asker yolladığından Yunan ulusçu hareketi avantajlı konuma gelir. Mora'da çıkan ayaklanmaya Osmanlı yöneticileri sert tepki verecektir. Kayseri, Edremit, Edirne ve Tarabya piskoposlarıyla beraber İstanbul'da Patrik Grigorios Dikoeos Flessas ve önde gelen bazı metropolitler suçlu bulunarak idam edilmişlerdir. Avrupa kamuoyunun Osmanlı adına düşünceleri aleyhte şekillenecektir. Filiki Eterya her ne kadar Rusya'dan destek alma niyetinde olsa da Rusya 1814 Viyana Kongresi'nde alınan kararlar sebebi ile destek olmamıştır. Ayaklanmayı bastırma görevi Mehmet Ali Paşa'ya verilmiştir. Bkz., Ertan Köse, **Yunanistan ve Bitmeyen Kin**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 28.

[67] Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu**, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 59.

[68] 1814-15 Viyana Kongresine Osmanlı Devleti katılmamıştır. Sonrasında Şark Meselesi fiilen siyasi bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Bkz., Jelavich, a.g.e., s. 3.

ulusal devlet sistemine geçişlerine yol açacak hareketlerin başlamasını mümkün kılacaktır. 1815'ten sonra, Avrupa'nın Büyük Güçleri, onun için savaşmaktan kaçınmak için onu korumaya çalıştı. Sırbistan ve Yunanistan'ın Balkan Hristiyan ulus devleti olarak plansız ve cansız ortaya çıkışı da statükonun korunması politikasını meşrulaştırdı. 1839'da Büyük Güçlerin beklentisi iddialı sekülerleştirici ve modernleştirici reformların Osmanlılar tarafından uygulanmasıydı.[69] Bu reform programı ile Osmanlı Devleti, iç durumlarını istikrara kavuşturmak ve yerel Hristiyanların statülerini iyileştirmek için fırsat yakalamış olacaklardı.[70]

Eyaletlerde karışıklık çok büyüktür. Eflak Eyaleti'nde idaresizlik, Rusya'nın entrikaları için zemin hazırlar mahiyettedir Bulgaristan huzursuzluk içindedir, Sırbistan prensine karşı ayaklanmış haldedir. "*Arnavutluk ise isyan ürperişleri içinde çırpınmaktadır… Selanik'te birlikler geciken paralarını almak için ayaklanmışlar, kumandanlarını öldürmüşlerdir*." [71]

18. yüzyılda sayısı oldukça düşük iken, 19. yüzyıl sonrasında Anadolu'da gittikçe artan bir nüfus oranları vardır. Bunda fermanların yarattığı olumlu hava kadar 19. yüzyıl başında Balkanlarda başlayan isyan hareketlerinin de önemli bir etkisi vardır. İsyanlar ekonomik nedenli olmayıp güvenlik kaygısı ile yapılan göçleri arttırmıştır.[72] Bu durum Balkan nüfuslarında gayrimüslimlerinde yaşadığı kaygıyı açıklaması açısından önemlidir.

Avrupa ile Osmanlı arasındaki ilişkilerde özellikle denge politikası dikkat edilmesi gereken bir noktada olup bu ilişkilerin merkezinde bulunan ticari bağlar mutlak olarak değerlendirilmelidir. Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde özellikle devletin Balkanlar topraklarındaki kendi iç devinimlerine etki eden faktörler iyi gözlenmelidir. Bununla ilgili ilk vurgulardan biri Avrupa ile olan ticari ilişkilere yapılabilir. Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarının Avrupa ile yaptığı ticaretlerinin

---

[69] Halil İnalcık, "Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", **İmparatorluk Mirası Balkanlar ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, (Der. L. Carl Brown), çev. Gül Çağalı Güven, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 41.

[70] Vevchenko, a.g.e., s. 66.

[71] Stanley Lane Poole, **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, çev. Can Yücel, 2. Basım, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s. 93.

[72] Rumların göçleri kıyı şehirleri ile sınırlı kalmaz. Manisa aydın Akşehir gibi yerleşim yerlerine, ayrıca iç kesimlerden Trabzon ve Giresun gibi liman kentlerine yerleşirler. Ayvalık da Rum göçlerinde önemli ve ayrıcalıklı bir şehirdir. 40 bin insanın yaşadığı, hastanelerin, okulların kurulduğu, limanlarında 2000 geminin bulunduğu bir şehirdir. 1773'te padişahın büyük ayrıcalıklar tanıyan fermanı ile bu konum daha da pekişir. Fakat bu statü 1821 Yunan İsyanı ile son bulacaktır. Bkz., Edirneli, a.g.e., s. 54-55.

sosyal, kültürel ve ekonomik katkılarını özellikle kendi kimliklerini tanıma da etkisi açısından göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Ticaretin sağladığı kazançla kültür etkinlikleri de destekleniyordu. 19. yüzyılda ortaya çıkan Yunan, Sırp ve Bulgar "*Milli Rönesansları*" daha 18. yüzyılın son dönemlerinde, zenginleşen tüccarların Balkanlar'ın her köşesinde okulların ve kütüphanelerin kurulmasına para yardımı yapmalarıyla başlamıştı. Bunun sonucunda oluşan görece büyük kitap piyasası matbaaların açılmasına da neden olmuş, çeşitli halkların dillerinde kitaplar basılmıştı. 18. yüzyılda Osmanlı merkezi yönetimi adına Eflak ve Boğdan'da voyvodalık yapan zengin Fenerli Rumlar da bu etkinliklere arka çıktılar. Yönetici olarak bulundukları ülkelerde yabancı olmalarına ve çoğunlukla görevde kısa süre kalmalarına karşın kütüphanelere, ressamlara ve mimarlara destek oldular.[73]

İki başka etmen çok daha önemlidir. Bunlar vergi gelirlerinin Osmanlı eliti tarafından kullanılış tarzı ile Avrupa devletleri ve ekonomileriyle ilişkileridir. Son konu Avrupalı tüccarların sahip oldukları ayrıcalıkları da kapsar. Bu ayrıcalıklar 18. ve 19. yüzyıllarda öylesine arttırmıştır ki, Osmanlı Devleti'nin hareket etme yeteneğini gözle görülür biçimde sınırlandırmıştır.[74] Osmanlı İmparatorluğu'nda Rum Ortodoks Kilisesi'nin uzun süre ayrıcalıklı bir konumu olmuştur. Osmanlı bürokrasisi, devletin tebaası olan çeşitli halkları, pek ender durumlar dışında, etnik gruplar olarak görmüyordu. Dini aidiyet çok daha önemliydi ve bu nedenle hem Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Balkanlar'daki halklar, hem de Suriye'deki Ortodokslar tümüyle İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı sayılıyorlardı. Bununla birlikte, millet olarak adlandırılan dini grupların yapısı ve kendi aralarında sıralanışı 19. yüzyıldan önce, son dönemlerde olduğu kadar belirgin değildi. Bu yüzden 19. yüzyılın form el örgütlenmesinin izdüşümünü 16. ya da 17. yüzyıllarda da aramaktan kaçınmak gerekir.[75]

Balkanlarda yaşanan siyasal ve sosyal sorunların temelinde her zaman öncelikle yaratılmaya çalışılan tek ulus tek devlet ideolojisi olmuştur. Aynı şekilde "*vaat edilen*" topraklara kavuşmayı amaçlayan ırkçı ve yayılmacı politikalarda sorunun diğer boyutunu oluşturmuştur. Leomir Giorgiev bu durumu şöyle

---

[73] Suraiya Faroqhi**, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, çev. Elif Kılıç, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 65.
[74] Faroqhi, a.g.e., s. 68.
[75] Faroqhi, a.g.e., s. 88.

açıklamaktadır: Balkan ülkelerinin garip özellikleri vardır. Genellikle her Balkan ülkesinde azınlık durumunda olan etnik bir grup bulunmaktadır. Fakat aynı zamanda bir sınır komşusu da bu etnik azınlığın kendi siyasi devletidir.[76] Diğer taraftan Balkan ülkelerinde tarihi bir istek ve ilke hep var olmuştur.

2.3. VİLAYETLERDE ISLAHAT

Tanzimat'ın ilk yıllarına bakıldığında imparatorluk yönetiminin taşra örgütlenmesi geleneksel sistemden çok önemli bir ayrım göstermemiştir. Ancak 19. yüzyılda ülkenin ulaşım ağı ve dış ticaret kanalları değiştiğinden üretim ve kontrol merkezleri değişmektedir. Buna bağlı olarak eyalet sınırları ve hiyerarşisi de değişmektedir. Tanzimat sonrasında vilayetlerin idari örgütü kadar merkeziyetçilik için mekân organizasyonu da değişecektir.[77] Bu yıllarda imparatorluk 15'i Avrupa'da 17'si Asya'da ve 3'ü Afrika'da olmak üzere 35 eyalet ve 142 sancaktan oluşmuştur. Bu eyaletlerden Eflak, Boğdan Sırbistan ve Mısır özerk, Tunus ve Trablusgarp yarı özerk bir statüdedir. Tanzimat vilayetleri açısından Balkanlar ise Edirne, Silistre, Eflak, Boğdan, Vidin, Niş, Üsküp, Sırbistan, Belgrad, Bosna, Rumeli, Yanya Selanik'ten ibarettir.[78]

İdari taksimat açısından[79] II. Mahmud zamanında yapılan düzenleme ile askeri ve mülki idare birbirinden ayrılmış ve Sancak Beyi "*mutasarrıf*" adını almıştır. Her sınıfın temsil edildiği meclisler kurulmuştur. İdari teşkilatta yapılan bu değişiklikler valinin nüfuzunu azaltmak için gerçekleştirilmiştir. İdare meclisleri meclislerinin üyeleri bulunmaktadır. Vali, iki kâtibi, kadı, müftü, mahalli askeri kumandan ve dört eşraftan oluşan meclis için vilayette Hristiyan bir cemaat varsa Metropolid ve ileri gelen iki Hristiyan şahısta meclise iştirak ediyordu. Vilayet

[76] Edirneli, a.g.e., s. 28-29.

[77] İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 28.

[78] Muzaffer Sencer, **Türkiye'nin Yönetim Yapısı**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 76.

[79] Mutasarrıfların yetki alanı sadece mülki olup, Sancaktaki bütün askeri kumandanlar, protokol bakımından emrinde sayılmıştır. Bu yapılanma mülki amirin, askeri amirden her zaman önce geldiğinin önemli bir kanıtıdır. Birkaç sancak bir beylerbeylik oluşturmaktadır ve bu en büyük idari ünite yapısındadır. Beylerbeyliğe çoğu zaman "eyalet" de denmiştir. "Orgeneral" rütbesinde olan beylerbeyinin yetkisi mülki ve askeridir. II. Mahmud zamanında askeri yetkileri alınmış, beylerbeyliğe de artık "vilayet" ya da "eyalet" denmeye başlanmıştır. Bkz., Ela Özkan, **19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914),** (Yayınlanmış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ, 2017.

meclisleri ile Osmanlı tebaasının ve özellikle gayrimüslim vatandaşın söz hakkı olmuştur. Bu meclisler mahalli yüksek memurlar, ulema ve eşraftan oluşan ve kadı huzurunda toplanan eski eşraf meclislerinden biraz farklıdırlar.[80] Bunun sonucunda eyaletlerdeki gayrimüslim tebaa meclislerde yeterli derecede temsil edilemedikleri iddiası ile hoşnutsuzluklarını dile getireceklerdir. Bunu fırsat bilen Avrupa Devletleri ile Rusya Osmanlı Devleti'ne müdahale etmeye başlamışlardır.[81]

Mustafa Reşid Paşa eyaletler için hazırlanacak kanun ve nizamnamelerde Fransa'nın "*department*" sistemi kanun ve nizamnamelerinden faydalansa da Osmanlı toprakları geniştir ve Tanzimat merkeziyetçi sisteminde güçlük çekilmiştir. Dolayısıyla valilere geniş salahiyetler veren bir sistem ortaya çıkmıştır.[82]

Tanzimat Fermanı ile birlikte özellikle düzenlemelerin takibi ve gerçekleştirilmesi padişahın şahsen üzerinde durduğu önemli bir konu olmuştur. Abdülmecid 13 Ocak 1845'te ıslahatın beklenen neticeleri vermediğinden duyduğu endişeyi ifade ettiği bir hatt-ı şerif vermiştir.[83] Tanzimat hareketinden mali adalet ve eyalet yönetiminde beklenen hızlı düzelme gerçekleşmiyordu. Tanzimat hareketinin başından itibaren yönetimi elinde tutan yenilikçi grup mali başarısızlıktan otoritelerini kaybetmişlerdi. 1841'den itibaren onların yerini alan muhalif grup ise yeni tedbirler aramak zorundaydı. İlk düşünülen Müslüman ve gayrimüslim ahaliden seçilenler Dersaadet'e gelerek vilayetleri hakkında beyanat vermeleri olmuştur. Fakat buranda da beklenen sonuç alınamamıştır. Padişahın davetinin nedenleri hakkında önceden bilgilendirilmiş olsalar da vilayetlerden gelenler seçilmiş kişilerdi, dolayısıyla taşradaki gerçek nüfuz ve iktidar sahiplerinin tepkisini çekmekten korktuklarından susmayı tercih etmişlerdi.[84]

---

[80] Kazım Yetiş, "Tanzimat Karşısında Tavırların Tasnifi", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü, Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 121.

[81] Bunun neticesinde bilhassa 1841 Niş ve 1850 Vidin İsyanları ortaya çıkmıştır. Bu isyanlar mahalli karakterde olmakla birlikte sonraları milli karakterde ortaya çıkacak olan isyanların ilk tecrübeleri olacaklardır. Bkz., İsmail Selimoğlu, "Balkanlarda Türk İdare Sistemi (19. yüzyıl)", **Balkanlardaki Tük Kültürünün Dünü Bugünü Yarını Uluslararası Sempozyum**, (Haz. Hasan Basri Öcalan), Bursa, 2002, s. 119.

[82] Coşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001, s. 21.

[83] Ortaylı, **Tanzimat Devri Mahalli**, s. 43. Babıali'de kendi yazdığı hattı hümayunu okumuştur; projelerde istenilen uygulamaların sağlanamadığını bizzat kendisi söylemiş ve tebaalarının sosyal ve siyasi kalkınmaları konusunda gerekli tedbirlerin alınması gerekliliğini sadrazama emretmiştir. Abdülmecit'in bu uyarısı sonuçta bir değişikliği getirmemiş; 1856 Islahat Fermanı; 1861 ve 1875 Hattı Hümayunlarının uygulamalarını teyit ve kabul eden Abdülaziz'in iradelerinden de bir sonuç çıkmamıştır. Bkz., Okandan, a.g.e., s. 71-72.

[84] Ortaylı, **Tanzimat Devri Mahalli**, s. 44.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için siyasi ve idari değişikliklerin uygulamaya geçirildiği bir devirdir. Tanzimat Fermanı reform hareketiyle sadece idarî birimlerde büyük değişiklikler olmuştur.[85] Osmanlı Devleti genelde askeri teşkilat üzerine kurulmuştur. Başlangıçta ülke mülki, idari ve askeri bölümlere ayrılmamıştır. Köy, kaza, sancak, beylerbeylik gibi idari bir bölünme esastı. Bu bölünmede sancaklar gerçek idari ve askeri bir birlik kabul edilmekteydi. Ordu komutanlığına eşit düşünülebilecek olan Beylerbeylik[86] askeri idari bölünmenin en yüksek makamıydı.[87] Klasik dönemden itibaren; Osmanlı eyalet idaresinde yerel gruplar valiler tarafından merkezi hükümet adına temsil edilmiştir.[88] Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi yapı içinde taşrada halkın kendi içinden seçtiği cemaat liderleri ise halk ile devlet arasındaki ilişkileri belirlemede öncelikli rol oynamışlardır. Bu görevlilere Müslümanlar "*eşraf, ağa ya da ayan*" derken Arnavutlar "*Bayraktar*", Yunanlılar "*Kocabaşı*", Bulgarlar "*Çorbacı*", Sırplar "*Knez*" olarak adlandırmışlardır.[89]

Tanzimat vilayetleri genel valiliklerdir. Tanzimat döneminde eyaletler ve sancaklar vardır. "*Beylerbeyi*" yerine "*Vali*" denmektedir. "*Sancakbeyi*" yerine de "*mutasarrıf*" deyimi yerleşmiştir. Sancakbeyleri ve beylerbeyiler asker sınıfındandır. Eyalet yönetiminde 1842'de köklü ve kalıcı değişiklikler yapılmış ve valilerin yetkileri azaltılmıştır. Eyaletler valinin idaresindedir. Fakat tek yetkili vali değildir. Her valinin yanına doğrudan merkeze bağlı olan mali işlere bakmak üzere ellerinde geniş salahiyetleri olan memurlar ile asayişi temin için; müşir Paşalar tayin edilmiştir.[90] Bunun amacı, valilerin keyfi uygulamalarına ve reaya üzerindeki zulüm ve baskısına son vermek istenilmiş. Ayrıca "*Avrupa'daki hürriyet taraftarlarına hoş görünme arzusu vardır, vilayet meclislerinin kurulması bu maksadı sağlayabilirdi.*"

---

[85] *"19. yüzyıl boyunca hem savaşlar ve anlaşmalar hem de idari düzenlemeler nedeniyle Balkan vilayetlerinin idari yapısı ve taksimatında büyük değişiklikler oldu. Dönemin, Osmanlı tebaasından Osmanlı vatandaşlığına geçiş süreci olmasından dolayı yapılan nüfus sayımları bölge hakkında yeni verilere ulaşılmasını sağladı. Dünya genelinde ortaya çıkan teknolojik ve ekonomik gelişmeler tüm Osmanlı'da olduğu gibi Balkan vilayetlerinde de ticaretten tarıma, sosyal hayattan eğitime pek çok değişimi beraberinde getirdi*." Bkz. Recep Büyüktolu ve Seher Karakuş, "19. Yüzyılda Osmanlı Balkan Vilayetlerinin Genel Durumu" **ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:12, Sayı:1, Nisan 2021, s. 199.

[86] Beylerbeyi ünvanı Osmanlı Devleti'nde önemini yüzyıllarca korumuş olmakla birlikte Tanzimat'tan sonra mülki rütbelerin kaldırılmasından sonra vezir ve bala rütbelerinden sonra gelen bir rütbe olarak devam etmiştir. Bkz. Köprülü, a.g.e., s. 234.

[87] Arif Koçak, **Tarihte Türk Bulgar İlişkileri**, Genel Kurmay Başkanlığı Basımevi, 1976, s. 477.

[88] Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim**, s. 214.

[89] Kutlu, a.g.e., s. 39.

[90] Selimoğlu, a.g.m., s. 119.

Vali idare meclisleri ile istişare etmeden hiçbir şey yapamazdı. Bu meclislerin kuruluşu istişare usulüne doğru atılmış bir adım gibi anlaşılabilirdi. Yeni idari yapılanmaya göre vali, idare meclisleri ile istişare etmeden hiçbir şey yapamazdı. "*...bu meclisler kötülüğü gideremediği gibi iyiliklere de köstek oluyorlardı.*"[91] Kırmızı, merkeziyetçi politikalarla valinin yetkilerinin kısıtlanması ile merkeziyetçilikte ölçünün kaçtığını düşünmektedir. Zira valilerin bölgelerinde İstanbul'daki nezaretlerden onay almadan iş yapamamaları valilerin elini kolunu bağlamaktadır. Bu sebeple 1852 yılında çıkarılan bir fermanla valilerin yetkileri tekrar arttırılmıştır. 1852 sonrası valilerin gücü artmaya başlayacaktır. 28 Eylül 1858 tarihli talimat ile vali daha güçlü hale gelecektir.[92] Vali yetkileri yanında taşra örgütlenmesi de Balkanlar da yönetim mekanizması içinde önemli bir unsurdur. Taşra teşkilatında yapılan değişiklikler uygulamada çıkan sorunlar dolayısıyla 1849'da kurallara bağlanmıştır. Bunlar 1864 Vilayet Kanunnamesi'ne kadar geçerli olmuştur.[93]

18. ve 19. yüzyıllarda savaşların devam etmesi Balkanlardaki eşkıyalık hareketliliğinin artışına neden olacaktır. Devlet pek çok yöntem ile bu düzene mugayir kimseleri engellemeye çalışacaktır. Bu engelleme yöntemlerinden biri olarak Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre sonra Bosna'da uygulanan yöntem ilginçtir: Eşkıyayı ödüllendirme metodu. Eşkıyaya önce valilik, kaymakamlık veya benzeri bir mevki teklif edilmiş, vazifeye başladıktan sonra bir süre bekleyip sonra da bir bahane ile öldürülmüşlerdir.[94]

"*Prensip olarak Tanzimat'tan sonra bir toprağın mülk veya eyalete ait olması önemli değildir. Eğer mülk sahibinin bu küçük parsel ya da çiftlik olarak adlandırılan araziye dair bir tapusu varsa burası faydalanış gözetmeksizin; serbest burjuva mülkiyetidir*."[95] Serbest ve özel mülkiyet esası ortaya çıkmaktadır. Fakat

---

[91] Engelhard, a.g.e., s. 107-108.

[92] Kırmızı, a.g.m., s. 293-297.

[93] Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi,** (Der. Tülay Coşku), İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 62.

[94] "*Bosna'da Hüseyin Kaptan Paşa olayı buna örnektir. Merkeze karşı ayaklanan Paşa'ya karşı birlikler yollanır ve ayaklanma bastırılmaya çalışılır. Bunun olanaksız olduğu görülünce bu sefer anlaşma yoluna gidilir. Paşa Bosna Valiliğini ister ve amacına da ulaşır. Daha sonra uygun bir anı kollayan İstanbul, Paşa'yı devirir*." Bkz. Taner Akçam, **Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 81.

[95] Slavka Draganova, "Tuna Vilayetindeki (Köstendil Kazası) Ağalık Topraklarının Tabi Tutuldukları Vergiler", **Türkler Ansiklopedisi**, çev. Melahat Pars, Cilt:14, (Ed. Hasan Celal ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 364.

Draganova'ya göre; Osmanlı İmparatorluğun'daki toprakların -Anadolu, Makedonya, Arnavutluk, Bosna, Yunanistan gibi- yanlışlıkla "*çiftlik*" olarak adlandırıldıkları anlaşılmaktadır. Onların sahipleri olan ağaların tapusu vardır ve bu ağalar köy ahalisinden vergi toplamaktadırlar. Son dönemdekiler herhangi bir sebeple tapularını kaybetmişlerdir. Fakat işledikleri toprakları, "*baştına*" ismi ile bilinen kendi mülkleri olarak görmüşlerdir.[96] Bunun Balkanlarda topraksal düzlemde toplumsal huzuru tehlikeye atan bir boyutu vardır. Halk *baştına* arazisi içinde çalışan toprağa dolayısıyla ağaya bağlı bir ekonomik ilişki denklemindedir. Tanzimat dönemi mültezimleri halkı haksız vergiler ve yanlış uygulamalar ile zor durumda bırakmaktadır. Örneğin halkın elinden daha fazlasını alabilmek için mültezimler iki yeni yol bulmuştur.[97] Kanunen mayıs ve haziran ayı içinde ürünü satın alması gerekirken mültezim ağustos ayına kadar bu işi sarkıtmakta; arazide kalıp çürümeye yüz tutan ürünü çok ucuza satmak durumunda kalmaktadır. Tanzimat Batıcılığı bir yanda "ı*rgatlaşmayı*" arttırırken diğer yandan büyük çiftliklerin kökleşmesine fırsat vermektedir.[98]

Tanzimat'a kadar öşür alınmasında tek yöntem iltizamdır. Bedelci suistimaller yardımı ile en yüksek kazançları elde etmeye çalışmıştır. Bu yüzden iltizam 1839'da Tanzimat Fermanı ile sert şekilde mahkûm edilmiş; öşürün toplanması devlet memurlarına verilmiştir. Fakat bu memurlar toprak ürünlerini alıkoydukları için üstteki idare organlarına ilgili tutarla rapor verememiştir. Kayıpları ortadan kaldırmak için 1841'de Sultan, öşür vergisini iltizama iade etmiş 1855'te ise iltizamın düzenlenmesi için özel bir kanun çıkarılmıştır. Buna rağmen düzensizlikler devam edecek 1859'da devlet hazinesi Rumeli'de öşürün paraya dönüştürülmesine karar verecektir. Sistemin adı "*tahmis*" olup kısa süre içinde bu yöntem de iflas edecektir.[99]

---

[96] Draganova, a.g.m., s. 364.

[97] 1842'de bir ova köyünde Osmanlı idarecilerinin Rumlara baskı uyguladığını işiten Yüzbaşı J. Best köylülerin kendilerini nasıl savunduğunu şöyle anlatacaktı: "*Bu köyün köpeklerinden çok çektik…ama böyle tehlikeli bir yerde köylülerin bu tür savunma yöntemlerine başvurmalarına şaşırmamalı.*" Ne var ki köpekler vergi tahsildarlarına karşı pek etkili olmamışlardır: "*Bir Rum papazın bir köye gelir gelmez ilk iş orayı yağmalamaktır*" diyecekti o bölgenin yerlilerinden biri. Köylü hem yıllık hasattaki iniş çıkışlar hem de silahlı çeteler karşısında savunmasızdı, mültezimler ve sarraflarda bu durumdan yararlanmasını iyi biliyorlardı. Başka bir gözlemciye göre "*Eflak köylüsü verdiği emeğin karşılığını göremeyeceğini, varının yoğunun öşürle kendisinden alınacağını bildiği için pek çalışmazdı*." Bkz., Mazower, a.g.e., s. 73.

[98] Cem, a.g.e., s. 261.

[99] Draganova, a.g.m., s. 367.

Osmanlı vergilendirilmelerinde Tanzimat sonrası kazanın vergilerinin toptan alınması karşısında en önemli handikap bir bölgenin elden çıkması ya da bir mahallenin toptan taşınması sonrası ortaya çıkma meseledir. Çünkü bu bölgelerin vergi yükü tüm kazaya dağıtılıyordu.[100]

Reform programları sorunların yerinde ve anında çözümüne o derece odaklıdır ki; Tanzimat'tan sonra eyaletlerde yapılan reformlarla Meşveret Usulü gibi kurumların devamlılık kazanması mümkün olmuştur.[101] İslam devlet geleneğinde büyük yeri olan Meşveret, Osmanlı Devleti'nin de erken dönemlerinden itibaren danışma organı olarak faydalandığı ayrıca sıkıntılı dönemlerde devlet mekanizması olarak karar alma sürecine bir destek olarak da faydalandığı bir kurum olmuştur.[102] Tanzimat döneminde modernleştirici gereçlerin devreye girmeye başladığı süreçte Meşveret iki açıdan çok manidar görünmektedir. İlki Tanzimat yöneticilerinin tüm yönetilene –Müslim ya da gayrimüslim- sorunlarını anlamak ve çözmek amacıyla, konu hakkında bilgi sahibi olanların devreye girebileceği bir sistem üzerinden ulaşmaya çalışılmasıdır. Diğeri, özellikle istek ve şikâyet ölçekleri hem devlet eli ile hem de Avrupalı devletlerin desteği ile genişlemiş olan gayrimüslim unsurlara kadim bir İslami danışma kurumu geleneğine sahip çıkarak kulak vermeye çalışmasıdır.

2.4. TUNA'NIN GÜNEYİNDE YAŞANAN GELİŞMELER

"*Doğu ile Batı arasında kalan bir kültürel coğrafya olarak Balkanların pek çok noktasında kimlik tartışmaları vardır. Balkanların özellikle orta ve güney bölgelerinde gözlemlenen karakter Doğu'nun başlangıcı olarak değerlendirilmektedir.*"[103] Tuna'nın güneyi çalışma açısından milliyetçilik ve modernleşme anlamında gayrimüslimler ve müslimler açısından açıklanmak istenilen noktalara odaklanmakta yarar sağladığı için belirgin olarak öne çıkmaktadır. Bu anlamda Karadağ, Romanya, Sırbistan değerlendirme dışında tutulmuş, Rumeli Eyaleti dahilinde yaşayan halklar, vilayetler, tarihi gelişimleri ve etnik nüfusun daha

[100] Nuri Adıyeke, **XIX. Yüzyılda Milas Kazası**, İzmir, 1994, s. 165'ten aktaran Halime Doğru, **XIII.-XIX. Yüzyıllar Arasında Rumeli'de Sağ Kolun Siyasi, Sosyal Ekonomik Görüntüsü ve Kozluca Kazası**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2000, s. 200.
[101] Ortaylı, a.g.e., s. 215.
[102] Ali Akyıldız, "Meclis-i Meşveret", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:28, Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, ss. 248-249.
[103] Bahadır, a.g.e., s. 143.

girift olarak yaşadığı bir bölge olması açısından ele alınmıştır. Arnavutluk bölgesi, Makedonya bölgesi, Bulgaristan bölgesi ve Bosna bölgesi reform çağında Osmanlı Devleti ile kurdukları ilişkilerde, karar ve uygulamalarında Tanzimat Fermanı dönemine denk gelen sürede yaşanan gelişmeleri ile sürecin belirginleşmesinde mühim yerlerdir. Daha önce Bulgaristan ve Bosna Hersek hakkında ayrıntılı çalışmalar yapılmış olup, bu çalışma ile daha ziyade Arnavutluk ve Makedonya bölgesi açısından değeri, gelişimi ve olaylarına işaret edilmek hedeflenmektedir.

Türklerin Avrupa'ya damgalarını vurduğu son toprak Bosna demek yanlış olmasa gerek. Burası Osmanlının tabii sınırında denilebilir. Çünkü Tuna ve Sava'nın kuzeyindeki Macaristan, Hırvatistan topraklarında Osmanlı hakimiyeti Rumeli'nin diğer yerlerine göre kısa sürmüştür. Romanya (Eflak-Boğdan) ise tabiiyyet yolu ile Osmanlı Devleti'ne bağlıdır. Bosna-Hersek'ten sonra Balkanlar bitiyor denilse bu sebeple yanlış değildir. Bosna'nın bir yüzü Avrupa bir yüzü Balkanlara dönüktür. Makedonya'daki Türk etkisi daha homojen iken, Bosna'da geçiş alanları vardır. Bu karakter Osmanlı'nın kültürel takdimini büyük oranda gönüllülükle kabule hazır, kimlik bütünlüğü 19. yüzyılda şekillendirmeye devam eden niteliktedir. Dolayısıyla Balkanlarda Tuna'nın güneyi Osmanlı Devleti Anadolu bölgesine karakteristik olarak da görece paralel; Batı medeniyet ve dinin etkilerinden farklı gelişim gösteren yapısal nitelikler taşımaktadır. Bu anlamda bu çalışma içinde kıymet taşır. Batı'dan Doğu'ya geçiş alanı teşkil eden bu coğrafya kültürlerin kendine göre Doğu'da kalan diğerlerine göre; arada bulunan pek çok benzerliğe rağmen mesafeli durma arzusu ve onlara benzetilmekten fazla hoşlanmaması da göze çarpan eğilimlerden olacaktır.[104]

Ulusal isyanlar, Balkan ulusları arasında görece düşük ölçekte iş birliğine dayalı bir şekilde, bireysel temelli olarak gerçekleştirilmiş olup bununla birlikte, müstakil gruplar faaliyetlerinde, bazı ortak özellikleri de paylaşmışlardır. Örneğin ulusal hareketler bir dil etrafında birleşmek ve Osmanlı Devleti öncesindeki tarihlerini öğrenmeye yönelik hevesler konusunda ortak hareket içindedir. Balkanlar Osmanlı Devleti'nin idari bölünüşü içinde çok hayati bir noktada olup sadece Osmanlı Devleti için değil 19. yüzyıl sonrası süreçte aynı şekilde Avrupalı devletler açısından da çok önemli bir bölgedir. Dolayısıyla bölge Osmanlı ve Avrupa arasında hem bir köprü hem bir çatışma alanıdır. Osmanlı Devleti'nin bölgeye ilk ayak bastığı

[104] Bahadır, a.g.e., s. 143.

süreç itibari ile ön koşulun din konusundaki hoşgörü çerçevesinde şekillenebildiği eyalet bazındaki taksimat oluşmuştur. Konu içindeki önemi ise Balkanlar'ın daha ziyade güney bölgesi hakkındaki Tanzimat Fermanı dönemi gelişmeleridir. Bunda özellikle Tazimat Fermanı'nın Balkanlar'ın güney bölgelerinde görece daha önce uygulanmaya başlanmış olması büyük önem arz etmektedir. Tuna Osmanlı Devleti için tabii bir sınırdır. Dolayısıyla Avrupa topraklarında en belirleyici yapı taşını oluşturur. Tuna'nın güneyi Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar devletin yükseliş, çöküş ve modernleşme safhalarında etkin ve güçlü konumdadır. Uygulamalarda ıslahat programlarında pilot bölge, büyük devletlerin lehte tutumlarının da en önemli öznesidir. Ayrıca Balkanlarda Türklerin toplu olarak yaşadıkları bölgeler, Bosna, Arnavutluk ile Bulgaristan, Doğu Rumeli ve Makedonya'dır. Bu durum Tuna nehrinin güneyinin bir diğer önemli tarafıdır.[105]

2.4.1. Rumeli Eyaleti

Rumeli Eyaleti Tuna'nın güneyinde işaret edilen noktaları topraksal olarak kapsayan, alan olarak Osmanlı tarihinde zaman zaman çapı değişse de Tanzimat Fermanı dönemine denk gelen zaman diliminde, idari bölünmede adı geçen bölgeler dahilinde bulunması dolayısıyla önemlidir.

Bölgesel olarak Rumeli, Balkanlarda çok geniş bir sahayı içine alır. "*Kelimenin Osmanlı terminolojisindeki en geniş manası Osmanlı idaresinde bulunan ve Tuna güneyinde kalan bütün Balkanlardır. Romanya, Yugoslavya ve Macaristan bu saha dışındadır. 16. yüzyıldan itibaren Bosna Hersek bu saha dışına çıkmıştır. Kelime dar anlamda kullanılmış, bazen sadece Bulgaristan kastedilmiştir*."[106] I. Selim dönemine kadar padişahlar Roma İmparatoru ünvanını kullanmışlar, I. Selim ile bu terkedilmiştir. Sultan Selim'in Mekke ve Medine'nin hadimi ünvanını alması ile Türk İmparatorluğu'nun İslami ideolojisi güçlenmiştir. Roma fikri biraz daha perde arkasındadır. Devletin Avrupa toprakları da bu süreçte Rumili adını taşımıştır.[107] Rumeli Tuna'nın Güneyi, nerdeyse 19. yüzyılda Osmanlı Balkanlarının tamamı. 19. yüzyılda ıslahat devrinde Rumeli taksimatı değişikliğe uğramıştır.

[105] Şentürk, a.g.e., s. 37.
[106] Öztuna, a.g.e., s. 321.
[107] İlber Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2009, s. 111.

Rumeli Eyaleti'nin küçültülüp küçük eyaletler teşkil edilmesi kararının ardından Rumeli Eyaleti; 19. yüzyılda pek çok açıdan idari bakımdan değişikliğe uğramıştır. 1847'de Üsküp, Yanya, Bosna ve Selanik Rumeli Eyaleti'nden ayrılır. Rumeli Eyaleti, İşkodra, Ohri, Manastır ve Kesriye sancaklarından ibaret kalır.[108] Dolayısıyla Rumeli örneği araştırmanın kapsamında için net bir sınır olabilmektedir. İdari taksimat açısından Balkan toprakları için örneklemde Tuna'nın güneyi ve Arnavutluk ve Makedonya'yı önemsemektedir.

> Rumeli Eyaleti Beylerbeyi Manastır'da bulunur. "*Sofya şehri halkı Türk, Bulgar, Rum, Ermeni, Yahudi ve Hırvatlardan ibarettir. Eyalet 16 sancağa ayrılıyordu. Sofya merkez, Selanik, Üsküp, Ohri, Köstendil, Tırhala, Delvine, İskenderiyye (İşkodra), Avlonya, Elbasan, Prizren, Dukagin, Alacahisar, Vulçetrin, Yanya ve Semendire (Belgrad). Görüldüğü gibi eyalet bugünkü Bulgaristan ve Arnavutluk devletlerinin tamamını, Adalar dışında Kara Yunanistan'ının Türkiye'nin Doğu Trakya'sını ve bugünkü Yugoslavya'nın büyük parçalarını (Sırbistan, Makedonya ve Kosova'yı) içinde almaktadır*."[109]

Kuruluşundan 19. yüzyılın ortalarına kadar Rumeli Eyaleti'ne bağlı statüsünü koruyan sancak, Tanzimat'ın ilanıyla birlikte Osmanlı taşrasında uygulanan idari değişikliklerin görüldüğü idari birimler arasında yer almıştır. Sancak, bu eyaletlerden önce Selanik'e sonra Yanya'ya bağlı şekilde varlığını sürdürmüştür. Sancağın kendisi de kısa bir süre eyalet konumuna yükseltilmiş fakat 1871 Vilayet Nizamnamesi ile kesin olarak Yanya Vilayeti'ne bağlanmıştır.[110]

Rumeli bölgesi özellikle ordunun ulaştırma ihtiyacı için de hayvan yetiştiriciliğinde mühimdir. Hayvancılık; Rumeli'de celeplik mesleği çok kıymetlidir. İstanbul ve ordunun et ihtiyacı için toptan et ticareti yapılmakta ve ciddi kazanç elde etmektedirler. Rumlar kaçak buğday ihracatıyla zenginleştikleri gibi Bulgarlarda bu yolla zenginleşmektedirler. Rumeli'de pazar için hayvan üretimi oldukça yaygın ve kazançları ciddi yüksektir. Ancak devletin uyguladığı tekelci satın alma ve dağıtma politikası bu olgunun Avrupa'daki benzerleri gibi kapital bir hale gelmesini engellemiştir. 19. yüzyılda hayvancılık ise görece olarak geri kalmıştır.[111]

---

[108] Franz Babinger, "Rumeli", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, ss. 772-773; Koçak, a.g.e., s. 4-5; Halil İnalcık, "Rumeli", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:35, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 234.

[109] Michael Palairet, **Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Evrim**, çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 1.

[110] Ferdi Çiftçioğlu, "XIX. Yüzyılda Tırhala Sancağı'nın İdari Taksimatı ve Yönetimi", **SUTAD**, (44) Güz 2018, s. 351.

[111] Ahmet Tabakoğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi", **Türkler, Cilt:14**, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2022, s. 218.

Rumeli'de büyük tarım işletmeleri (çiftlikler) daha yaygın olup; büyük çiftlikler büyük limanlara yakın yörelerde kurulmuştur. 19. yüzyıl itibari ile dış pazarlar önem kazanmaya başladığından pazarlamada ulaşım imkânları hayli belirleyici olmuştur. Zirai bürokrasisi oluşturulmaya başlanmış, bunun için Ziraat ve Sanayi Meclisi (1838), sonra Ziraat Meclisi (1843), sonra da Nafia Hazinesi (1843) kurulmuştur. Köylüye kredi dağıtılmış, zirai eğitim ve uygulamalar yapılmış, gerekli yolların yapılması ve nehirlerin ulaşıma elverişli hale getirilmesi vergi yükünün hafifletilmesi için programlar hazırlanmıştır. [112]

Rumeli'de Gülhane Hattı'nın doğurduğu kaynaşma derhal milli siyasi bir ayaklanma ve milletlerarası siyasetin ilgilendiği bir konu olma istidadını göstermiştir.[113] Devlet ve eşkıya pazarlığının kurumlaştığı ve sistemleşerek resmi bir nitelik kazandığı gözlenmektedir. Bu konuda özellikle Balkan ülkelerinde ilginç bir ilişki biçimi ortaya çıkacaktır. Vergi baskısına dayanamayan ve yönetici zulmünden bıkan köylüler çocuklarını eşkıya olarak dağa yollamaktadırlar. Daha sonra devlet ile gençler üzerinden pazarlığa oturmaktadırlar. Köylülerin ödediği bir ücret karşılığında devlet gençleri "*af*" etmekte, eşkıyalık esnasında gençlerin biriktirdikleri ise kendilerine kalmıştır.[114]

1842'de Rıfat Paşa Rumeli, Hasip Paşa Anadolu eyaletlerine teftiş görevi verilmiş fakat gidememişlerdir. İkinci defa teftiş meselesi gündeme geldiğinde Reşid Paşa tekrar sadarete geldiğinde teftiş meselesine önem verir. Abdülmecid Tanzimat'ın uygulanmasının tespiti için; Ocak 1851'de Anadolu ve Rumeli'ye komisyon gönderecektir. Eski Tırhala Mutasarrıfı Sami Rumeli (Teselya), eski Filibe valisi İsmet Paşa Anadolu'ya (İzmir)[115] teftiş görevi ile gönderilmişlerdir. Bu komisyonun geniş yetkileri vardır. Müfettişler görevi, nasıl yerine getirecekleri ve sonuçlandıracakları hakkında Takvim-i Vekayi'de bir yayınlanan bir talimatname yayınlanmıştır.[116] Mithat Paşa; 1854'te Balkanlar'da; karışıklık ve asayişsizliği incelemek ve bunların giderilmesi için tedbirleri almakla görevlendirilir. Şumnu ve

[112] Tabakoğlu, a.g.m., s. 218.
[113] Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 6,** İletişim Yayınları, 1985, s. 1544.
[114] İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," **Tanzimat II**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, ss. 777-857.
[115] Erdoğan Keleş, **Anadolu'da Tanzimat ve Teftiş 1850-1853**, Gece Akademi, Ankara, 2019, s. 11.
[116] Eren, a.g.e., s. 72; Çadırcı, a.g.e., s. 201; Sonyel, a.g.m., s. 348.

İslimiye bölgelerinde çalışmış; dönüşünde Mustafa Reşid Paşa'ya bir layiha sunmuştur.[117]

Balkanlardaki Tanzimat'ın sağladığı en önemli değişiklik öncelikle topraksal statüde ortaya çıkan farklılıktır. Vilayet açısından uygulamalarda atılan adımlar eski yönetimsel olgudan görece daha modern bir yönetim yaratılmasına destek için düşünülmüştür. Elbette bu yeni olgunun halkın yönetim mekanizmasına katılımı, dahil oluşu, kimliksel yapıları üzerinde de büyük değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Asker olma, vergi verme, tebaa olabilme ile ilgili yeni kavramlarla karşılaşılmış bu durum yeni pek çok sorunları beraberinde getirmiştir. Eski dönem ile aradaki en büyük farklardan biridir.

2.4.2. Arnavutlar

Eski çağlarda Balkanlar'a yerleşmiş olan Arnavutlar, 14. yüzyılda bağımsız bir devlet kurmak için çabalasalar da, 15. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirecekleridir.[118] 17. yüzyılda Osmanlıların etkisi ile Müslüman olmuşlardır. Fakat bir kısmı da Ortodoks ve Katolik kalmışlardır. Arnavut milliyetçiliğinin en büyük özelliği milliyetçilik çağında herhangi bir büyük devletin daimî desteğini almamıştır. 17. ve 18. yüzyılda İslamiyet'e geçeceklerdir. Diğer birçok yerli Balkan halkıyla birlikte, çoğunluğu Arnavutların çoğu İslam'ı kabul etti ve böylece "*birinci sınıf tebaa*" olmuştur.[119] Ancak, 19. yüzyılda Balkanlarda yeniden yapılandırma süreci ile dini gerçeklik tam tersi etkiye bürünecektir.[120] Balkan Savaşlarına kadar tüm Arnavutlar Osmanlı topraklarında yaşamaya devam etmişlerdir.[121]

---

[117] Bekir Sıtkı Baykal, **Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti**, 100. Kuruluş Yılı Armağanı, Ziraat Bankası, İstanbul, 1964, s. 11.

[118] Bilgin Çelik, **İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu,** Büke Kitapları, İstanbul, 2004, ss.18-22.

[119] Hugh Poulton and Miranda Vickers, **The Kosovo Albanias Muslim Identity and the Balkan States**, (Ed. Hugh Poulton ve Suha Taji-Farouki), Biddles, United Kingdom, 1997, s. 141.

[120] Dritan Egro, "Arnavut Milliyetçi Doktrininde Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Avrupa'nın Algılanışı", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**,, Cilt:33, Sayı:33, 2013, s. 31.

[121] Öztuna, a.g.e., s. 32-33.

2.4.2.1. Tanzimat Fermanı'ndan Önceki Durum ve Tosklar - Gegler

Türkiye'nin Avrupa yakası ile bugünkü Yunanistan'ı Ege Adaları ile Karadeniz, ötekiyse Adriyatik olmak üzere iki yamaca ayıran dağ silsilesi, Roma kolonileriyle Yunan kolonilerini de ikiye ayırmaktadır. Miladın ilk yüzyıllarından itibaren, İlliria, Hersek ve Arnavutluk yani tam anlamıyla bir Latin denizi olan Adriyatik kıyısı İtalyanlar tarafından iskân edilmiş bulunuyordu. "*Yunanlıların kendilerinin de itiraf ettiği gibi bu ülkeler hiçbir zaman Yunan ülkeleri olmamıştır*." 1855-1857'de Fransa'nın Atina Büyükelçisi böyle kaleme alacaktır.[122] Balkanların pek çok bölgesine dağılmışlardır. 19. yüzyıl idari bölünmeleri ile birlikte yapısı değişmiştir. Yeni bölgesel bölünmeler gerçekleşir; ancak hiçbir zaman Arnavut toprakları tek bir siyasi birimin kontrolünde toplanmamıştır. 1836 yılında bölge Yanya ve Rumeli olarak ikiye bölünmüştür. Merkez ise Manastır'dır.[123]

Arnavutlar Balkanların en eski kavimlerinden biridir. Arnavutluk'un Osmanlılar tarafından fethi 14. yüzyılda başlamış ve 15. yüzyıl ikinci yarısında tamamlanmıştır. Balkanlar tarihinde Arnavutluk'ta toplumsal huzursuzluk 16. yüzyıl itibari ile zaman zaman ortaya çıktığına dair bilgiler mevcuttur. 1560-1590 yıllarında ortaya çıkan isyanlar Arnavutluk isyanlarıdır. Arnavutlar'ın siyasî bir amaçla isyan etmedikleri, zulme karşı koyma ve kendi bağımsız devletini kurma çabasında olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu isyanların en önemli sebebinin yüksek ve dağlık bölgelerde yaşayan Arnavutlar'ın vergilere ve devletin koyduğu kanunlara, boyun eğmek istemediklerinden kaynaklandığı bilinmektedir. Zira vergi vermek ve devlet yetkililerinin talimatlarına uymak Arnavutlar'ın doğasına aykırı bir özelliktir ve baktığınızda bu yapı pek çok tarihçi tarafından ifade edilmektedir.[124]

Arnavutluk Bölgesi doğal şekilde Gegler (Gegler; Gega, Kega, Kiga olarak da adlandırılmakla birlikte; Tosklar da Toska olarak Osmanlı Devleti belgelerinde işaret edilmiştir) ve Tosklar olarak ikiye ayrılmış durumdadır. Kuzeydeki Gegler, Güneydeki Tosklardan Skumbi Nehri ile ayrılır. Konuştukları lehçeler birbirinden

---

[122] La Gorce, **Çağlar Boyu Yunanlılar**, (Haz. Doğu Araştırma Merkezi), Belge Yayınları, İstanbul, 1986, s. 222.
[123] Jelavich, a.g.e., s. 393.
[124] Fation Shabani, "1560-1590 Yıllarında Osmanlı Devleti'ne Karşı Arnavut İsyanlarının Sebepleri", **İhya Uluslararası İslam araştırmaları Dergisi**, Cilt:6, Sayı:1, Bahar, 2020, ss. 139-161.

çok farklıdır.[125] Kuzey Arnavutluk'ta yaşayan Gegler arasında Müslüman, Romen, Katolik sayısı eşittir. Fakat bu eşitlik sayılara rağmen Müslümanlar yüksek ve seçkin aristokrasiyi oluşturur. Güney Arnavutluk'ta yaşayan Tosklar ise Grek ve Eflaklı göçmenlerle karışmışlardır ve kısmen Müslüman, kısmen de Rum Katoliktirler. Gegler savaşçı ve bağımsız karakterleri ile tanınsalar da Yunanistan'ın özgürlüğü için soylu işler başarmış Yunan kahramanı Marko Bozzaris Tosklar arasından çıkacaktır. Kuzey Arnavutların; Güney Arnavutları ile ilişkileri sınırlıdır. Kuzey Arnavutları; toplumsal ve siyasal konularda yüzyıllar öncesinde kalmışlardır. Genelde aşiret özelliklerinde yaşarlar ve özel bir şekil ile kestikleri saçları milli işretleridir.[126] Kuzeyde dağlık bölgelerde Gegler, komşuları Karadağlılara benzer şekilde özerk yönetimli bir kabile örgütlenmesi geliştirmişlerdir. Liderlik yani bayraktarlık babadan oğula geçer; önemli meseleler kabilenin erkek üyelerinden oluşan meclislerde yazılı olmayan örfi kurallara göre çözülürdü. Dağ kabilelerinin vergi vermeleri gerektiği halde, bu vergileri toplamak zordu. Merkezi hükümet ulaşılması zor bölgelerdeki bu insanları gerçek anlamda kontrol altında tutamıyor ve onlara karşı sürekli asker sevk etmek zorunda kalıyordu.[127] Sıtmadan, vebadan, mültezimden, korsanlardan ve çetelerden uzak bir yaşam süren dağ köylüsü vergi konusunda rahat rahat devletle pazarlık yapabiliyordu. Genel koşullar düşük düzeyde olmasına rağmen Osmanlı Hristiyan köylülerinin bazıları, teoride değilse de pratikte toprak ile ilgili belli avantajlara sahiptir. [128] Arnavutluk'un dağlık kesimleri "*Agrafa*" yani kayıt altına alınmamış bölge olarak adlandırılmıştır ve Karadağ gibi ücra bölgelerdeki özerk hatta tamamıyla bağımsız köyler hiçbir efendiyi dinlemek zorunda değildir.[129] Osmanlı Devleti'ne göre asıl tehlike de bu sebeple Kuzey Arnavutluk'tur. Karadağ ile birleşebilirler, daha da etkili hale gelebilirlerdi.[130]

Arnavutluk güneyindeki topraklar daha verimli, daha iyi işlenmiş olsa da burada da toplumsal koşullar ilkeldir.[131] Tosklar herhangi bir kabile sistemine bağlı değildi. Kendi seçilmiş ileri gelenlerinin liderliğinde yaşıyorlardı. Büyük kısmı ilk

[125] Jan Myrdal and Gun Kessle, **Albania Defiant**, çev. Paul Britten Austin, Monthly Rewiev Press, New York and London, 1976, s. 11.
[126] Sloane, a.g.e., s. 62.
[127] Jelavich, a.g.e., s. 91.
[128] Jelavich, a.g.e., s. 190.
[129] Mazower, a.g.e., s. 66.
[130] Reinkowski, a.g.e., s. 133.
[131] Sloane, a.g.e., s. 71.

zamanlarda tımar sistemine tabi olmuş düz köylerde yaşıyorlardı. Bu araziler 18. yüzyılda büyük ailelerin elindeydi. Ülkenin düzlük bölgesi daha kolay merkezi hükümet tarafından kontrol edilebilse de Epir'deki Suli gibi uzak dağlık bölgelerdeki Tosk Ortodoks köyleri, Geg kabilelerininkine benzeyen bağımsız konum elde etmişti. Çoğu zaman vergi, mukavemet gösterilen bir konu olduğundan bu köylere özerklik tanınmaktaydı.[132] Tosklar karakteristik olarak Ortodoks Rumlara benzemektedirler. Cizye öder askerlikten muaftırlar. Yunanlılar bölge Hristiyanlarını Helenleştirmeye çalışsalar da "*biz Arnavut'uz*" diyerek buna yanaşmamışlardır. Fakat diğer taraftan Tosk Arnavutları 19. yüzyıl boyunca Yunanistan'a göç etmişlerdir.[133]

Tosklar ile karşılaştırıldığında; Geg bölgesi Hristiyanları Katolik olup cizyeden muaftır. Türkler gibi askerlik yapan bu unsur daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşmıştır. Toplumun diğer önemli grubu, malisörlerdir. İşkodra malisörleri çoğunlukla Hristiyan olmakla birlikte Müslümanlarla uyum içinde yaşamaktadırlar. Hrıstiyanlar silah taşımaz ve savaşta bulunmaz, İşkodra Müslümanları ise malisörler gibi silahlı gezer ve harp zamanı birleşirlerdi. İşkodra'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında dini bir uyuşmazlık yoktur. Etnik farklılık vardır. Arnavutluk fethedildiği tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin Rumeli kalesi, İşkodra ise Geg Bölgesinin kilidi olmuştur. Gegalıkta Osmanlı kanunları hüküm sürse de Malisörler nizam altına alınamamıştır.[134] Malisörlerin çoğu Müslüman bir kısmı gayrimüslimdir. Sınırları içinde çok az Slav unsur vardır hatta Slavlardan çok hoşlanmadıklarını da dile getiriler. Aralarında bir kısmı Roman Katoliktir. Kendilerini tanımlamak için genelde kullanılan cümle "*Avrupa'nın silahlı çocuklarıdır*." nüfusun çok büyük bir kısmı Müslümandır, fakat bu onların halifenin sözünü dinlemelerine neden olan bir bağlılık değildir. Bütüne bakıldığında üç dinsel otorite vardır. "*Üç dinsel otoriteleri olmasına rağmen Romen Katolik Arnavutlar Papaya aldırmadan bildikleri gibi davranmakta, Rum Katolikler ve Müslümanlar da Patrik ya da halifeye aldırmamaktadırlar. Herhangi bir otoriteye baş eğmeleri çok*

---

[132] Jelavich, a.g.e., s. 92.

[133] Karl Süsheim, "*Arnavutluk*", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:1, Milli Eğitim Basımevi, 1993, s. 587.

[134] Islahat Fermanı dönemine denk gelen bir zaman diliminde İşkodra'da bulunan Cevdet Paşa, eğitim sorunu, okulların ıslahı, bölgede yeni cami ve okul inşaatı gibi toplumsal konular hakkında da çalışmalarda bulunmuştur. Bkz., Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Bürokratlarının Raporlarında Arnavutlar ve Arnavutluk", **Uluslararası Balkan, Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri 8-10 Nisan 2010, Tiran-Arnavutluk**, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü, Edirne, 2013, ss. 215-229.

kuşkuludur …kendileri için sadece nominal anlam taşıyan gevşek Türk yönetimini yeğlemektedir." Romen Katolik Arnavutlar Papa'nın; Rum Katolikler patriğin Müslümanların halifenin sözlerine kulak vermedikleri gibi dinlemezler. Kendilerini tek yurda, tek dile, tek geleneğe bağlılık gösteren halk olarak nitelerler.[135]

Arnavutluk bölgesi için 18. yüzyıldan itibaren ıslahat gerekliliği konusunda Osmanlı Devleti'nin önemli ölçüde farkındalığı vardır. Bu doğrultuda ilk girişim II. Mahmud zamanında olmuştur. İlk devrimler Belgrad paşalığı, Tuna eyaletleri ile Mora yarımadası ve Rumeli olmak üzere yüzyılın ilk otuz yılı boyunca üç ayrı bölgede görüldü. II. Mahmud'un merkezileştirme çabalarına direnen Arnavutluk özel ihtimam gösterilen bir bölge olarak merkez tarafından kontrol altına alınmaya çalışılacaktır.[136]

18. yüzyıl başlangıcından itibaren Türk hükümeti idaresi daha ılımlı olduğundan Hristiyan Arnavutlar daha serbest kalacaklardır. Bu durum Müslüman ve gayrimüslim mensupları arasında yakınlaşmalar meydana getirecektir. Bu olaylar yeniçeriliğin kaldırılmasından itibaren; daha sağlam bir surette yer etmiş olan din müsavatına bir adımdan başka bir şey olmamıştır.[137]

18. yüzyıl sonunda koşullar devrimci faaliyete müsaittir. Sulili Arnavutlar 1788'de Ruslara başvurarak bağımsızlıklarını istemişler ve Rusya'nın desteğini beklemişlerdir.[138] Bağımsızlık isteğinin bu kadar erken bir tarihte dile getirilmesi

---

[135] Sloane, a.g..e, ss. 63-67.
[136] Reinkowski, a.g.e., s. 81.
[137] Süsheim, a.g.md., s. 588.
[138] Suli halkı yüksek bir noktada serbest ve Müslüman yöneticilerinin eylemlerinden uzakta yaşıyorlardı. Müşterek bir siyasi teşkilatları olmamakla birlikte her biri kendi kendini idare ediyor ve Arnavut usulüne göre genelde biri diğerine hasım olan reisler tarafından sevk ve idare ediliyorlardı. Osmanlılar kendilerini vergilerin çoğundan muaf tuttukları için, bu halk için tek kanun, hüküm ve emirleri bilmekten uzak oldukları Hristiyanlıktır. Bazen Osmanlı ordusuna girerler ve birlikte savaşıp akıncılık yaparlar bazen de sadece çobanlık yaparak hayatlarını idame etmişlerdir. On yaşından yukarı bütün vücudu sağlam olanlar askerlik yapabildiği için çok hızlı şekilde sayıları 1500'e çıkabilen asker topluyorlardı. Silah kullanmak konusunda yetişmiş kişilerdir. 18. yüzyıl boyunca Yanya paşaları bu zapt edilmesi zor bölge için ciddi emek sarf etmişlerdir. Fakat arazinin genişliği Suli halkına avantaj, paşalara ise dezavantaj sağlamıştır. Tepedelenli Yanya Paşası olduktan sonra durum değişecektir. Sadece paşalara karşı değil Babıali'ye karşı da isyan halindedirler. Ali Paşa Suli halkını asıl tahrik eden meselenin ne olduğunu bilmektedir. Aynı zamanda yöntem olarak ne kullanması gerektiğini de bilmektedir. Suli köylerine ilhak olunan Hristiyan köyler Suli halkının tavrından rahatsız olmuşlardır. Hristiyanlardan yersiz vergiler alıyorlar, arazilerdeki ekili alanları sadece kendi faydalarına kullanıyorlardı. Ali Paşa 1790 da Suli halkının hareketlerine son vermeye karar vermiştir. Üzerlerine 3000 kişilik bir ordu gönderir. Bu asker çok da fazla bir şey yapamayacaktır, 1791 de sefer yeniden düzenlenir. Hristiyan bir grubun Müslümanlar aleyhine büyümekte olduğunu Babıali'ye bildirmeyi de ihmal etmeyecektir. Zira bu durum diğer Hristiyan tebaa üzerinde de olumsu etki yapabilecek bir konudur. Ali Paşa diğer kuvvetler ve bölge askerlerinin de yardımı ile

açısından önemli bir hareket olan bu kalkışma Tepedelenli Ali Paşa tarafından 1803'te tamamen etkisiz hale getirileceklerdir.[139] Hrıstiyan Arnavutlara karşı verdiği mücadelenin bir diğer anlamı kendi bağımsızlığının alanını sağlama almak olmuştur.

19. yüzyıl ise Arnavutlar daha uygun bir vaziyete ulaşmışlardır. Daha önce şehirlerde veya şehirlerin etrafında ikamet edenler; şiddetli bir tazyik ile karşılaşmışlardır. Hatta bazen papazlar; kanun ve şeriate uygun olmayan önemsiz sayılabilecek bazı suçları dolayısıyla idam edilmişlerdir. Merkezin zayıfladığı bir dönemde Osmanlı otoriteleri bazı bölgesel otoritelerin hareketlerini kontrol edemez hale geldi. Bu yıllarda ve 19. yüzyıl ilk yıllarında birçok bölgede anarşi ve kanunsuzluk hüküm sürüyordu. Balkan halkı için Yanyalı Ali Paşa ve Vidinli Pazvantoğlu'nun faaliyetleri özel bir önem taşıyordu. Balkanlarda 1800'lü yılların başında Arnavutluk'ta da bir ulusal hareketin yükseldiğini görmekteyiz. Tepedelenli Ali Paşa Arnavutluk ve Epir'de egemendir. Bu bölgenin en güçlülerinden. Yanya Kalesinde İngiltere'den getirttiği en modern top ve mühimmatla uzun süre direniş sağlayacaktır. Yunan İsyanı'nı ve Mısır İsyanı'nı tetiklemesi ve etkilemesi açısından önemli olan bu hareket asıl olarak, Balkanlardaki hareketliliği; modern usulde tahrik etmesinden ileri gelmektedir.[140]

Rumeli'de serhad eyaletlerindeki Müslümanlar endişeye düştüler. Bosna-Hersek'de, Yanya'da müdafaa için mahalli birlikler kurdu bu derebeyleri güçlendirdi. Özellikle en batıdaki ocaklar devletle ilgisini kesip müstakil hareket etmeye başladılar. İmparatorluk siyasi durumu III. Selim'den daha vahim bir hale geldi. II. Mahmud ıslahat gerekliliğini biliyordu. Yapılabilen ıslahat merkeziyetçiliğin gerçekleştirilmesi esasına dayanıyordu. Halet Efendi, ıslahatın baş müşaviriydi.[141] Mütegallibeyi birbirine düşürmek için rüşvet ve yolsuzluktan geri kalmayan biri olduğundan adil bir siyaset takip edemedi. Tepedelenli Ali Paşa'nın Rumlarla iş birliği yaptığını ileri sürerek onun ölmesini temin etti; bu da Mora İsyanı'nı sağladı.

Suli ahalisi üzerinde kontrol sağlamayı başaracaktır. Bkz. Gabriyel Romeran, **Tepedelenli Ali Paşa**, çev. Ali Kemal Aksüt, İkbal Kitabevi, İstanbul, 1939, ss. 41-48.

[139] Süsheim, a.g.md., s. 587.

[140] Bu koşullar nedeni ile Mustafa Reşid Paşa'nın hazırladığı layihalar Abdülmecid tarafından değerlendirilmiştir. Tanzimat Fermanının ilanında önemli bir noktayı teşkil etmektedirler. Bkz. Yusuf Oğuzoğlu, "Balkanlardaki Türk Varlığı'nın Tarih İçinde Gelişmesi", **Balkanlardaki Tük Kültürünün Dünü Bugünü Yarını Uluslararası Sempozyum**, (Haz. Hasan Basri Öcalan), Bursa, 2002, s. 15.

[141] Eren, a.g.e., s. 23.

Rum ihtilalcilerinin isyan ruhunu vaatler ile genişlettikleri esnada; Sulili Hrıstiyan Arnavutlar,[142] 1820'de Türk hakimiyetine karşı isyan ederek diğerlerine de örnek olmuşlardır. Böylece Yunan İsyanı'na öncülük etmiş olurlar.[143] Tepedelenli Ali ve Suli Köyü sakinleri arasında savaşlar Türk-Yunan çatışmalarının önemsiz bir safhasıdır. İki tarafın vuruşanları da savunduklarını iddia ettiklerinin çoğunluğunca benimsenmemişlerdir. Bu olay Batı'da ve özellikle Fransa da Yunanseverler tarafından maharetle kullanılarak Osmanlıları Ali Paşa'nın kötülüklerinden sorumlu tutmuşlardır. Bu arada antik Yunanistan'ın sanat ve edebiyatını canlandırmak bahanesiyle Yunanseverlik Derneği kurulmuştur.[144] Müslüman Arnavut Ali Paşa pek çok Yunanlıyı Epir'in başkenti Yanya'dan yönettiği geniş topraklara toplamıştır. Bu satrapların fiili bağımsızlığı 18. yüzyılda Yunanlılara Osmanlının merkezi gücünün zayıflığını gösterecektir.[145]

Arnavutluk bölgesi topraklarını yönetmek hükümet için hiçbir zaman kolay olmamıştır. Sık sık hükümetten bağımsız hareket eden iki büyük paşalık vardır. Biri Yanyalı Ali Paşa, diğeri; İşkodra'daki Buşati Ailesi'dir. Buşat Beyleri ve Tepedelenli Ali Paşa; mevkilerini muhafaza için Müslümanlar kadar Hristiyanlara da dayanmışlardır. "*Arnavutluk hakkında izlenmesi gereken politikanın hali ile ilgili Osmanlı Devleti'ni endişe içinde bırakan iki durum vardır. biri ülkenin yanında kurulan yeni devletin varlığının barındırdığı riskler; diğeri de nüfus sahibi bütün Arnavut ailelerinin miras yoluyla devraldıkları ve Ali Paşa yönetimi zamanında geçici olarak askıya alınan makamlarına otomatik olarak tekrar yerleştirilmesi idir*."[146] Yunan İsyanı'nın çoğu Hristiyan olan Arnavut liderleri ile asil Arnavut aile reisleri arasındaki bağlarla bu iki husus, Babıali'yi Güney Arnavutluk'a özel bir dikkat göstermeye ve bu vilayet ile ilgili müstesna tedbirler almaya itiyordu. Babıali'nin korkusu Ali Paşa tarzında bir idarecinin tekrar ortaya çıkması ile ilgilidir.

---

[142] "*Suli'liler isyan ettirecek bir vahşet göstermişlerdir. Travellas oğlunun hayatı pahasına hürriyetini satın almıştır. Suli kadınları henüz mukavemetten ümidi kesmenin vakti gelmeden çocuklarını sarp kaleden aşağı atmışlardı. Bu savaşı M. Villemein'in de aralarında bulan tarihçileri hikayelerini, saçmalıkların bol bol telafi ettiği dehşet verici romansı vakalarla süslemişlerdir. Yunan İsyanını desteklemek için batılı gönüllü çetelerin ayağa kaldırılması söz konusu olduğu bir zamanda yazılan bütün tarih, baştan başa tekrar yazılmalıdır.*" Bkz., La Gorce, a.g.e., s. 278.

[143] Süsheim, a.g.md., s. 578.

[144] La Gorce, a.g.e., s. 278

[145] Richard Clogg, **Modern Yunanistan Tarihi**, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 33-35.

[146] Sommerville Story (Ed.), **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, çev. Adnan İslamoğulları ve Rubin Hoxha, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 4 (Bilgin Çelik'in Önsöz yazısından).

Kuzey ve Güney Arnavutluk daima padişah hükümranlığı altında ülkenin asil aileleri tarafından idare edilmiştir. Kuzey Arnavutluk da Buşatlı ailesi, Güney Arnavutluk'ta ise Tepedelenli Ali Paşa. Ali paşaya karşı Osmanlı Devleti harekete geçecek, on sekiz aylık kuşatmadan sonra padişahın merhametine sığındı. Ali Paşa iktidar sahibi olduğu süreçte çoğu hrıstiyan Arnavut reislerden oluşan "*armatol*"leri destekleyerek karmaşaya destek vermiştir. Bu durum Yanyalı Ali Paşa'nın davasına katkı sağlamasa da Yunanistan bağımsızlığına etki edecekti.[147]

"*Tepedelenli Ali Paşa ve Buşatlı Beylerin faaliyeti; her meskûn mevkiyi ayrı bir devlet ve her evi bir kale haline koyan Arnavut adetini kısmen ortadan kaldırması dolayısıyla Arnavut medeniyeti bakımından ayrı bir yere sahiptir*." Her iki aile Arnavutluk bölgesinde merkezi gücün yıkımının kanıtı olarak belirecektir. Arnavutlardan bazıları yeniçeriliğin kaldırılmasından itibaren içinde bulunduğu şartlardan istifade edip, Türk Rus Savaşına (1828) zamanında katılmayacaktır. Asker göndermekle mükellef olduğu halde Buşatlı ailesinden olan Mustafa Paşa da Osmanlı ordusuna zamanında katılmamıştır. Hatta iki devlet arasında mütareke gelişirken o tek taraflı olarak tekrar mücadeleye başlamıştır.[148] Barışın imzalanmasından sonra; Rumeli paşalardan bazılarını kendi bayrağı etrafında birleştirmiştir. Babıali Reşid Mehmet Paşa'yı Mustafa Paşa üzerine göndermeye mecbur kalır. 1831'de İşkodra'da mağlup olan Mustafa Paşa; 1832'de İşkodra'da teslim olur. Bu Arnavutluk'ta yerli valiler geleneğinin sonudur. "*Bu durum Arnavutluk Ortaçağına son vermiştir*." Bunlardan sonra da Reşid Mehmet Paşa orta Arnavutluk'ta mahalli istiklal davalarına ciddi darbeler indirmiştir. Reşid Mehmet Paşa ile başlayan ıslahat ve tensikat ile Osmanlı Devleti Arnavutluk'ta seksen yıl daha tutunabilmiştir.[149]

Orta ve Güney Arnavutluk'un ileri gelenleri Balkanlar'da mevcut durumun istikrardan uzak olduğu hissiyatındadırlar. Bu hislerine en önemli gösterge; Tepedelenli Ali Paşa'nın ortadan kaldırılması ve Yunan İsyanı'nın başlaması (1821-22) olmuştur. Yaşanan gelişmelerin derinliğinin sadece öz konusu bölgenin jeopolitik durumunu değiştirecek mahiyette olmayıp, bunun yanında yerli halkların

---

[147] **İsmail Kemal Beyin Hatıratı**, a.g.e., ss .4-8.

[148] Olsi Jazeski, "Depicting the Enemy: the Image of the Turk and the Muslim in Albanians High School Textbooks", **Osmanlı Mirası ve Günümüz Balkan Müslüman Toplumları**, (Ed. Halit Eren ve diğerleri), Balkanlar Medeniyet Merkezi, 2009, s. 72.

[149] Süsheim, a.g.md., s. 588.

kaderini de değiştirecek yapıda olduğunun bilincine vardıkları gözlenmektedir. Meydana gelen gelimleler sonrasında Müslüman Arnavut liderleri de Osmanlı Devleti'nden ayrılmak konusunu gündemlerine almışlardır. Avlonyalı İsmail Bey tarafından yerel Arnavut liderlere gönderilen 29 Kasım 1828 tarihli mektup ortaya çıkan yeni tablo ve gelişmeler neticesinde Osmanlı Devleti hakkında bir Arnavut liderin neler düşündüğünü anlamak için fırsat vermektedir. Mektupta, Müslüman Arnavutların Osmanlı Devleti'ne karşı bağlılıklarını gözden geçirmeye başladıkları tespit edilebilir durumdadır. Artık gelecekteki varlıksal yapılarının, yaşadıkları toprakların kaderi ile şekilleneceği ile ilgili öngörüye sahip oldukları görülmektedir.[150]

Ali Paşa ve Buşatlı Mustafa'nın mağlubiyetinden sonra Hristiyanlar ile Müslümanlar aynı mertebede tutulmuştur ve aynı vergi ile mükellef olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde sürekli savaşlar yüzünden çok ağırlaşmış olan askerlik hizmetinden hemen hemen muaf tutulmuş olan Hristiyan Arnavutlar; 1832'den sonra bu durumdan iktisaden çok faydalanmışlardır. Islahat ve Müslümanlarla beraber o zamana kadar birçok açıdan müstakil kalmış olan dağlı Hristiyan Arnavut kabilelerine vergi tarhı, bu dağlık memlekete birden uygulanamamıştır. Hükümet memurları ve kabileler arasındaki mücadeleler senelerce devam etmiştir.[151]

2.4.2.2. Tanzimat Fermanı Döneminde Arnavutlar

Arnavutluk her ne kadar 18. yüzyılda savaş ortamında bulunmasa da savaşlardan etkileniyordu. Çünkü diğer Müslüman toprakları gibi Osmanlı Devleti savaşa girdiğinde asker göndermekle mükellefti. Ekonomik kayba[152] toplumun ileri gelen aileleri arasındaki siyasi mücadeleler de zarar veriyor, eyaletlerdeki görevli memurlar merkezi gücün etkisini gittikçe koruyamaz hale düşüyordu.[153] Arnavutluk bölgesi, Karadağ, Bosna kendi yerel meselelerini kendileri halletme ve çoğu zaman

[150] Egro, a.g.m., s. 31.
[151] Süsheim, a.g.md., s. 588.
[152] Tarımın geleneksel teknik ve metotlarla yürütüldüğü Balkanlarda üretim ciddi dalgalanmalar yaşamaktadır. Hatta 19. yüzyılda bu durum üst seviyededir. Osmanlı tarımı dalgalanması büyüktür. 1849 da Tırhala Sancağında alınan hasılat tohumu dahi karşılamamıştır. Bkz. P. Alford Andrews, **Türkiye'de Etnik Gruplar**, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1992, s. 184.
[153] Tepedelenli ve Buşatlı aileleri için. Bkz. Jelavich, a.g.e., s. 92.

bağımsız politikalar izleme imkanına sahip bölgelerdir. Kara sınırları ve denizlere yakınlıkları bu bölgelerin yabancı güçlerle irtibat kurmalarına imkân sağlamaktadır. Bulgaristan ve Makedonya ise coğrafi konumları dolayısıyla Müslüman yetkililerin daha sıkı kontrolü altındadır.[154] Arnavutluk ve Makedonya bölgelerinin örneklendirmede konu olarak seçilmelerinin bir diğer nedeni de bu özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Coğrafi konumlarının etkisinin reform uygulamalarında değerlendirmeye açık hangi şartları sunduğu herhangi bir ayrım çıkıp çıkmadığı önemlidir.

Arnavutluk, Osmanlı Devleti yönetiminde diğer yapılardan farklılıklar gösterecek şekilde dikkate değerdir ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerini de diğer Balkan halklarından görece daha farklı şekilde yürütmüş ve konumlandırmış bir yapıdadır. Devlet içinde toplu ihtidaların görülür olması, Osmanlı Devleti'ne karşı kendilerini garantörlüğü altına almış bir Avrupa devletinin bulunmaması ve özellikle geliştirilen argüman ile Osmanlı milletinden farklı bir kimlik oluşumunu kendi kimliksel tanımlamaları ile başarı ile yapmaya muktedir olmaları bu farklardan bazılarıdır. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı ile karşılaştıklarında da içinde bulundukları koşulları değerlendirme ya da tepki gösterme hızları diğer Balkan halklarından daha farklı şekilde olmuştur.[155]

Arnavutlar, diğer Balkan halkları gibi uzun yıllar Osmanlı yönetiminde yaşamışlardır. Fakat diğer Balkan uluslarından farklı olarak Osmanlı ile en fazla yakınlaşan ve kader birliği yapan halk olarak belirginleşmişlerdir.[156] Bu yapının ortaya çıkardığı en önemli sonuç şudur ki; Arnavutların ulusal bilincinin oluşması diğer Balkan uluslarından çok daha ileri bir zamanda gerçekleşecektir. Arnavutlar ancak Balkanlar'daki ayrılıkçı ve milliyetçi hareketler (Sırp, Yunan, Bulgar gibi) ortaya çıkıp bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra ve Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yeni yönetim anlayışı sayesinde milli meselelerini konuşmaya başlamışlardır. Bu noktadan itibaren Arnavutlar bulundukları coğrafyada Osmanlı Devleti'nin hamiliğine sahip değildir. Osmanlı Devleti'nin koruyucu gücündeki

[154] Jelavich, a.g.e., s. 105.
[155] Georges Castellan, **Balkanların Tarihi**, çev. Ayşegül Yaraman, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993, s. 373.
[156] Kutlu, a.g.e., s. 120.

azalmanın en önemli nedeni Balkanlarda Arnavutlara komşu olan bölgelerde ard arda yaşanan isyanlar olacaktır.[157]

Arnavutluk ismi Osmanlı Devleti'nin hiçbir döneminde siyasi veya idari bir bölgeye unvan olmamıştır. İşkodra, Yanya, Kosova ve Manastır vilayetlerinde çeşitli oranlarda Arnavut bulunmakla birlikte[158] bölge adı olarak Osmanlı Devleti'nin son zamanına kadar karşımıza çıkmamıştır. Özellikle Kosova ve Manastır'ın kesişim noktası görünümündedir. Bu yerler Makedonya içinde ifade edilen bölgenin kapsamı dahilindedir. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı döneminin geneli hakkında hem konunun hem de Balkan coğrafyasının ayrımının net bir sınır ile yapılamaması açısından da farkı ortaya koymaktadır.

2.4.2.3. İsyanlar

Mazower, bir ülkenin bağımsız olması o ülke halkının kendini tamamen ulus-devlet kategorisinde gördüğü anlamına gelmediğini belirtir. Romanya ve Bulgaristan 1830'larda sadece birkaç aydının ve devrimcinin telaffuz ettiği bir ülke ismidir. Arnavutluk ve Makedonya'yı ise hiç duyan yoktur. Güneydoğu Avrupa'da yaşanan dönüşümler romantik milliyetçiliğin öngördüğü gibi halk ayaklanmaları ile başlar, bağımsız devletler kurulması şekliyle değil, bazı siyasi önderlerin Osmanlı köylüsünden bir ulus yaratması şeklinde gelişmiştir. Örneğin Sırp Devleti Miloş'un bir Sırp kimliği yaratması ile kurulacaktır.[159]

18. yüzyıl merkezileşme çabalarına bölgenin verdiği ilk tepkilerden sonra 1828 yılı sonrasında Arnavutlar Osmanlı topraklarındaki kaderleri ile ilgili fikir yürütmeye başlamışlardır. Kendi idare ettikleri çiftliklerin başlayıp bittiği sınırlar olarak gördükleri Arnavutluk toprakları, bugünün Yunanistan topraklarının da bir kısmını içermektedir. Osmanlı Devleti bölgede merkezileşme çabalarını harekete geçirmek için 1830 yılında uygun bir durumda olacaktır. Bu nedenle Rumeli Ordusu Müşiri Mehmed Reşid Paşa padişah tarafından Arnavutluk'a gönderilmiştir. Osmanlı Devleti merkezileşme açısından bölgede çalışmalarına devam etmeye çalışırken

[157] Fahri Maden, "Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler", **Avrasya Etüdleri**, Cilt:44, Sayı:2, 2013, s. 149-150.
[158] Süsheim, a.g. md., s. 578.
[159] Mazower, a.g.e., s. 136

diğer tarafatan gözlenen bir diğer gerçek 19. yüzyılın başlarında Avrupa'nın, Arnavut Müslüman liderleri arasındaki iletişimde halihazırda hiçbir nokrada bulunmamaktadır. Çok uzun yüzyıllar sahip oldukları imtiyazlar ile kendilerini ayrıcalıklı güçlü hisseden Müslüman Arnavutlar liderler, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak noktasında kendilerini oldukça güçlü hissetmektedirler. Osmanlı Devleti böyle hissettiklerinin farkındadır. Hatta Müslüman Arnavut liderlerin Avrupa desteğine ihtiyaç duymadan hareket edebileceği de idrak edilen konulardandır. Bu durumun Osmanlı Devletinde çekinceler yarattığı gözlenmektedir. Hatta bu nedenle Osmanlılar aşırı olan tedbirlere başvuracaklardır. Bunun en çarpıcı örneği şöyledir: Osmanlı komutanı önemli Müslüman Arnavut liderlerini Manastır'da toplantıya davet eder. Canlarının emin olduğu sözünün komutan tarafından verilmiş olmasına rağmen beş yüze yakın Arnavut lideri, 1830 yılının Ağustosunda Manastır'da kurşuna dizilmişlerdir. Böylece en önemli ağalar ve beyler hayatını kaybetmiştir. Arnavutlar için bakıldığında kayıpları büyüktür. Bu durum, varolma meseleleri yüzyıllar alacak olan elit bir tabakanın kaybolması demektir. Bu durum Osmanlı Devletine gözle görülür bir avantaj sağlayacaktır. Bölgede Osmanlı Devleti'nin gücü ve merkezileşmesi etkin olmak fırsatını bir defa daha bulacaktır. Devlet Müslüman Arnavut liderler ile itaatsizlikleri meyanında ortaya koydukları hareketler ile işlgillenirken diğer taraftan Ortodoks Arnavut temsilcileri de Rusya'nın etkisi ile Balkanlar'da gerçekleşmekte olan ayrılıkçı hareketlere katılmaktadırlar.[160]

Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen önce Arnavutluk'ta meydana gelen olaylarda Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın etkisi olduğuna dair bir rivayet vardır. Fakat bazı göstergeler bu durumun rivayetin ötesinde bir mana taşıdığına işaret etmektedir. Mehmed Ali Paşa ile Arnavut asileri arasında münasebet olduğuna dair en önemli gösterge; İşkodralı Mustafa Paşa'ya vadettiği meblağı devlet aleyhinde büyük kıyam başlatamadığı için göndermediğine ilişkin olan bilgidir. "*Tafiliboz'a biraz paraca muavenet etmişse de bir iş beceremiyeceğini öğrenince ona da maddî yardımı kesecektir*." Mısır İskenderiye'sinde olan Rusya Devleti konsolosu Rohamil'in ihbarına göre, Mehmet Ali Paşa Arnavutluk İhtilalinde dahili bulunması

[160] Egro, a.g.m., s. 32. *Arnavut Meselesi* bu tarihi şartlarda ortaya çıkmıştır ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Berlin Kongresi'ne (Haziran 1878) kadar bu konu Osmanlı İmparatorluğu ile Arnavut ayan aileleri arasında bir *iç mesele* olarak kalmıştır. Yunanistan'da büyük güçlerin parmağının bulunduğu siyasi gelişmeler hakkında Avlonyalı İsmail Bey şöyle demektedir: "*Allah-ı Te'ala'nın kuvvetiyle Rum maslahatına bizler nizam viririz*."

dolayısıyla uyarılmıştır. Mehmet Ali Paşa bunu inkâr edecektir, gönderdiği 500 kuruşun Girid'de bulunan memurların ihtiyacı için olduğunu belirtmiştir. Bu durum Rus Konsolosu tarafından Rumeli valisine bildirilmiştir.[161]

Babıali; Arnavutluk bölgesinin tekrar kontrolüne girmesi ile bazı reformları uygulayabilecek koşulları yakalamıştır. Müslümanlar çoğunlukta görece daha düz arazilerde bulunan büyük çiftliklerdedir ve birçok bölgede büyük çiftlikler özel mülkiyete geçmiştir. Dağlarda ise aşiret sistemi hakimdir. Bu sebeple toprak reformu çok uzun bir süre mevzubahis olamamıştır. Diğer taraftan gittikçe artan şekilde köylülerin içinde bulundukları konumları da iyi durumda değildir.[162]

Tanzimat Fermanı'nın ilanı dolayısıyla bazı hususi konularda müzakere için 1839'da Rumeli Müşiri Zekeriya Paşa Dersaadet'e çağrılmıştır. Tanzimat'ın uygulanması uygun görülen yerlerde uygulanması hususunda görüşmek için bazı Arnavut Paşaların da gelmeleri ve hatta Tanzimat'tan müstesna olan mahallerden de gelecek olanlara Tanzimat'ın aktarılması konusunda görüşülme planlanmıştır. Zekeriya Paşa masraflar dolayısıyla paraya ihtiyaç duyulacağından bunun bazı zorluklara neden olabileceği kanaatindedir.[163] "*İnkılap, memleketin idari bünyesinde hazım edilemeyen bir madde gücü yer etmiştir. Vatanın her köşesinde hele Arnavutluk'ta tam manasıyla ihtilaçlar doğmuştur*."[164] Tanzimat Fermanı geleneksel yapıdan uzaklaşılmasında önemli bir kırılma noktasıdır. Bu durum Arnavutlar arasında özellikle Müslüman Arnavutları tedirgin etmiş ve Tanzimat'a yönelik yerel tepkiler ortaya çıkmıştır. Modernleşme ve merkezileşme çabaları da Arnavut halkın ve feodallerin şiddetli reaksiyonuna ve direnişine neden olmuştur. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra etkisini kaybeden Bektaşiler yeni sistemde eski güç ve imtiyazlarını kaybetmekten rahatsızdır. Bektaşi tekkeleri buluşma, yasak yayınların saklanma yeri, silah ve cephane deposu olarak işlev görmüştür.[165] Avlonyalı Ekrem Bey anılarında Tanzimat Reformu'nun yerel hanedanlık şeklini almış olan Sancak Beylerinin ayrıcalıklarına son verdiğini belirtmektedir. Beylerin de buna karşı ellerinden geldiğince direndiklerini ve bu direnişte yalnız olmadıklarını, tüm orta ve taşra soyluları, sipahiler ve tek geçim kaynağı olarak paralı askerlik yapan dağ

[161] **BOA, HAT., 434/22007** (H-12-05-1251)
[162] Jelavich, a.g.e., s. 392-393.
[163] **BOA, İ.DH., 7/293** (H-03-12-1255)
[164] Süleyman Külçe, **Osmanlı Tarihinde Arnavutluk**, İzmir, 1944, s. 206.
[165] Kutlu, a.g.e., s. 122.

köylülerinin de desteğini aldıklarını belirtmektedir. Yaklaşık olarak 10 yıl bu direnişin sürdüğünü dile getirmektedir.[166]

Tanzimat Fermanı, Arnavutluk'ta bazı direnişlerle karşılaşmış feodal düzene sahip Güney Arnavutluk ve aşiret halinde yaşayan Kuzey Arnavutluk, merkezî otoriteye karşı hoşnutsuzlukla birlikte yer yer isyan etmişti. Tımar sisteminin kaldırılmasıyla askerlikten ve iltizam usulünün kaldırılmasıyla da vergi vermekten muaf bırakılan Arnavut derebeylerine ve aşiret reislerine yeni kanun ve usulleri kabul ettirmek kolay olmamıştır.[167] Arnavutluk'ta reformlar yalnızca artan sömürüye yol açmıştır ve bu da aralıksız köylü isyanlarını beraberinde getirmiştir.[168]

1840'lı yıllarda vergi tahsili memurları bölgenin merkezi kontrol altına alınmasına büyük çaba vermiştir. Fakat bu kritik bölgede özellikle merkezileştirme çabalarına karşı bir direniş söz konusudur.[169] 1840 yılına ilişkin bir gözlemcini değerlendirmesini Akçam şöyle iletmektedir: "*Arnavutluk isyan ürperişleri içinde çırpınıyordu*."[170] Bu ifade sebepsiz değildir. Elbasan bölgesinde çıkmış olan bir ayaklanma bastırılmıştır. Rumeli Müşiri Zekeriya Paşa ahalinin muhalefeti karşısında yeterli sayıda askerin desteği ile karşı koyma hareketlerini bastırmıştır. Fakat Tosk bölgesinin ahalisinin de fesatlığa yatkın olduklarına dair gelen ihbarlar vardır. Bu sebeple gerekli tedbirleri alması konusunda Rumeli Müşiri uyarılmıştır.[171]

Osmanlı Devleti yeni reformlara karşı muhalefet oluşabileceği konusunda öngörüye sahiptir. Dolayısıyla genel ayaklanmayı engellemek için, tüm Arnavutluk bölgesinde aynı anda değil; "*1843'te Kosova bölgelerinde 1844'te Gegeria ve 1845 de Toskeriada*…" reform uygulamaları kabul edilmeye başlanmıştır. Reformlar karşısında en büyük muhalefet çoğunlukla olduğu gibi, merkezileştirme çalışmaları ile geleneksel ayrıcalıklarının sonunu gören yaylalar olmuştur. Çoğu bölgede tam da devlet yöneticilerinin düşündüğü gibi reform hareketleri sonrasında silahlı isyanlar çıkmıştır. Bu isyanlara karşı devlet zaman zaman ordu göndermek zorunda kalmış, vergilerin ve nizamın gereğini yerine getirmeye çalışmıştır. Fakat görünen odur ki

---

[166] Avlonyalı Ekrem Bey, **Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 39.'dan aktaran Bilgin Çelik, "Geleneksel Yapı ile Modernite Arasındaki Gerilime Bir Örnek: Arnavutluk'ta Kan Davaları ve II. Meşrutiyet Döneminde Çözüm Arayışları", **Studies of the Ottoman Domain**, Cilt:4, Sayı:7, Ağustos 2014, s. 19.

[167] Külçe, a.g.e., s. 204; Castellan, a.g.e., s. 373.

[168] Egro, a.g.m., s. 58.

[169] Reinkowski, a.g.e., s. 81.

[170] Akçam, a.g.e., s. 146.

[171] **BOA, İ.DH., 4/147** (H-13-08-1255)

Arnavutluk'un dağlık bölgelerinde başarılı olunamamış ve devlet reformların uygulanmasından anlık olarak vazgeçmiştir. Fakat köylülüğün ve yaylaların isyanları da kısıtlanmış taleplerle canlandırıldı: yeni reformlara karşı ve daha somut olarak vergilere ve nizama karşı, ileri bir hükümet düzeni sağlamak hedefleniyordu.[172]

Balkanların pek çok noktasında olduğu gibi Arnavutluk'ta da Tanzimat Fermanı'nın ilke ve tüzüklerini uygulamakla yükümlü devlet memurları durumun daha da kötüleşmesine devlet ile tebaasının arasının daha da açılmasına neden olmuş gibi görünmektedir. Engelhardt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arnavutluk politikasını değerlendirirken, Avrupa topraklarındaki hiçbir vilayetinde hükümetin halkın ihtiyaçları ve kendi çıkarları doğrultusunda bu kadar kayıtsızlık ve bilgisizlik sergilemediğini, kötü idare ve sonuçlarında bölgedeki memurların başrol olduğu şeklinde fikir verecektir.[173] Arnavutluk'ta Tanzimat reformları sadece toprak ağaları tarafından memnuniyetle karşılanır, çünkü feodal askeri toprak sahipliği sisteminin ortadan kaldırılmasıyla engellenmeden ve hatta devlet güvencesi altında büyük mülklerini genişletme imkanına sahiptir. Dolayısıyla reform uygulamalarında devlet ile iş birliği halinde ve Babıali'yi destekler mahiyette hareket etmişlerdir. "*İstanbul'un iktidarı merkezileştirme planını sürekli sürdürdüğünü fark eden köklü feodal beyler ise Gülhane Fermanını protestolarla karşıladılar aynı tutum yayla reisleri (bayraktarlar) ve esnafın hoşnutsuz liderleri tarafından da benimsenmişti.*" Aslında bu reformların uygulanmasına silah yoluyla karşı çıkmaya hazırdırlar. Ancak ülke yönetimi ile ilgili yeni bir sistemleştirmeyi de talep etmemişlerdir.[174]

Tanzimat Fermanı döneminin reform uygulamaları ve hareketliliği Arnavutluk bölgesinde doğrudan etki alanı yaratması dışında çevresel gelişmelerde karar ve uyum sürecini olumsuz etkiler mahiyette olmuştur. Balkanlarda sınır bölgelerinde bulunanların Avrupa devletlerinin etkisinde kaldığı kadar onlar kendi aralarında birbirinden etkilenmektedirler. Bosna da Avusturya'nın istemli ya da istemsiz müdahalesi varken aynı Tanzimat döneminde Bosna ile Arnavutluk bölgesi arasında çok belirgin bir ilişki en azından memnuniyetsizliği destekleyici bir ilişki vardır. Hatta bu durum devletin bölgedeki asayişini gittikçe tehdit eder ölçektedir. Bunun için önlem alma ihtiyacı duyan hükümet müdahil olabilmek için; başıbozuk

[172] Frasheri, a.g.e., s .119-120.
[173] Reinkowski, a.g.e., s. 84.
[174] Frasheri, a.g.e., s. 118-119.

Arnavut askeri Bosna sınırına yaptığı tazyiki dolayısıyla Kamil Paşa bölgeye gönderilecektir.[175]

Balkanlarda dönenin önemli isyanlarından biri olan Niş İsyanı'nın önemli çıktılarından biri; Arnavutların hareket meylinin, Avrupa tarafından Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim tebaanın desteklenmesi konusundaki tavırlarının meşrulaştırıcı karakter kazanabilmesi ile ilgilidir. Arnavutlar, Rumeli coğrafyasında dahil oldukları eşkıyalık faaliyetleri dolayısıyla, Müslümanların gayrimüslimlere eziyet ettiği ile ilgili şikâyetlerin, Batılı devletlerin gündemine sık düşmesi, gayrimüslimlerin bu hareketlere dini bir mahiyet kazandırmasına ve Batılı ülkelerin desteğini kazanmalarına uygun ortamı hazırlamaktadır. Babıali de bölgeden Arnavutlar hakkında gelen bu şikayetlerden rahatsızdır.[176] Niş İsyanı sonrası yeni alınan önlemler askerin halkın üzerindeki yükünün alınması, halka ekonomik girişimlerinde destek verilmesinin sağlanacağını iletilmesi, eski yönetim unsurlarının kaldırılması ve halkın yönetimle diyaloglarının açık kalmasına itina gösterilmiştir. Asayiş konusunda asker ve halkın mümkün olduğunca az temas etmesinin sağlanacağı bir ortam yaratılmaya çalışılmıştır. Diğer önemli bir konu tarım alanlarının ve olanaklarının iyileştirilmesi, hapishanenin yeniden inşası ve mahkumların üretime katılmaları gibi sosyal hayatta nizam sağlayacak konulardır.[177] Niş bölgesinde olumlu gelişmeler Avrupa'nın dikkatini bu bölgeden çekecektir. Hal böyle olunca Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları Prizren Eyaleti'ndeki olayların önüne geçilmesi için alınan tedbir bir adım ileri taşınmış ve bu eyalet Niş'e bağlanmıştır.[178]

1844 Arnavutluk bölgesinde isyan yılıdır.[179] Arnavutluk'un Geg bölgesinde bir isyan çıktığı, bastırılamadığı haberi gelmesi üzerine Rumeli Ordusu Müşiri Reşid Paşa ile Rumeli Valisi Said Paşa'ya gerekli emirler verilmiştir. Asker sevk edilip birçok çarpışmalardan sonra daha ziyade eşkıya mahiyetinde olan asiler dağıtılmıştır.

---

[175] **BOA. İDİ** nr:4161, Lef: 7 Z 1259/29 tarihli tahrirat'dan aktaran, Zafer Gölen, **Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s. 78.

[176] Niş İsyanı'ndan sonra hazırlanan raporlarda bölgedeki Türk, Müslüman ve Arnavut zulmü yoğun bir şikâyet konusu olarak dikte edilmiştir. Bkz. Ahmet Uzun, **Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841),** Eren Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 96.

[177] İlker Alptekin, **Balkanlarda İdari İnisiyatif**, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015, ss. 133-141.

[178] Uzun, a.g.e., s. 90.

[179] İşkodra Müslümanları, Hristiyan Arnavutların yersiz hareketlerinden dolayı İşkodra Kaymakamına şikâyette bulunmuşlardır. Hristiyan Arnavutların serkeşliklerine İşkodra ahalisinin taraftar değildir. Bkz. **BOA, C.DH., 110/5493** (H-29-05-1260)

İsyanın elebaşları yakalanıp İstanbul'a gönderilir. Öteden beri yağmaladıkları şeyler halka geri verilir. Yeni mülki ve adli teşkilat yapılır. Debre'de de benzer şekilde tezahür eden kargaşalıklar süratle bastırılır. Dört yüzden fazla isyancı-eşkıya öldürülür.[180] Mesele devlet tarafından kapanmıştır. Bu sebeple asayişin teminini mümkün kılmak konusunda hassas davranmaya çalışacaklardır. Tıpkı Bosna'da olduğu gibi Üsküp metroploidi dahil isyana karışanların bir kısmının hakkında "*yer değiştirme kararı*" çıkarılmış ve uygulanmıştır.[181] Arnavutların tenbihlenmesi ve ihtar edilmesinin yakın zamanda hızlıca bir sonuç ortaya çıkarmadığı açıktır. "*Arnavut eşkiyasının reayaya teaddiyatta bulundukları Patrikhane'ye ve bazı sefaretlere vaki olan işarattan anlaşıldığından bu gibi ahvalin meni…*" sağlanması gerekli görülmektedir. Üsküp ve civarında bir süredir Arnavutların çıkarmakta olduğu huzursuzluktan haberdar olmakla birlikte; özellikle reayaya yapılan zulümler konusunda hükümet hassas davranmaktadır. Pek çok uyarı ve cezaya rağmen eşkıya Arnavutlar itaatsiz eylemlerini sürdürmüştür. Meselenin hassas olmasına "…*reaya hakkında vuku bulan kötü muamele yalnız burada değil Rumeli'nin diğer mahallerinde dahi hırsızlık ve bazı Arnavut vesair şahısların reayanın katl ve öldürülmesine…*" dahil olup olayların diğer yerlere de sirayet etmesinden duyulan endişeye neden olmaktadır.[182]

1847'de bu defa Tosk bölgesinde bir ayaklanma vardır. Göleka isimli bir şahıs ve arkadaşlarının etrafına adam toplayarak başlattığı isyanın bastırılması için gereken önlemin alınması Yanya Valiliği'ne bildirilmiştir. Göleka'nın açık niyeti fenalıktır. Arnavutluk'ta bir fesad hareket başlatmaya hazırlandığı bilgisi valiliğe iletilmiştir. Rumeli Ordusu Müşiri de Arnavutluk'un asayişini ihlal etmeye çalışan bu hareket karşısında gerekli tahkikatları yapmış ve bu hareketin derhal sonlandırılması için çabalamıştır. Bunun için gerekli asker, nefer ve teçhizata dair ihtiyaç duyulan meblağın hazırlanıp merkezden vapur ile gönderilmesini rica etmektedir. Bu arada Arnavut asiler Yunan gemilerinden barut, silah ve teçhizat tedarik ettiklerinden bunun da önlenmeye çalışılması gerektiğini iletmişlerdir. Asilerin denizle

[180] Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, Cilt:6, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 2989.
[181] **BOA, HR.SFR.3., 8/85** (M-28-06-1844)
[182] **BOA, C.DH., 111/5505** (H-29-05-1260)

bağlantısının kesilmesinin sağlanması için de gerekli çabaya ulaşılması temennisi eklenmiştir.[183]

> Bu ifadeye müdahale ve cevaben "…*Göleka maddesinin def' ve imhası hakkında Rumeli orduyu hümayununa istihzam olacak başıbozuk askeri maaş ve tayinatıyla masarıfat-ı seniyenin tesviyesi (eşitlenmesi) için orduyu hümayun mezkur müşiri paşa ve bil memurin Rumeli cihetinde bulunan Reisül rüesa Emin Paşa cihetine işarıyla lüzumuna göre Selanik emvalinden akçe talep olunduğu*…" ve hızlıca ödenmesinin sağlanması bildirilmiştir.[184]

Tosk bölgesinde Göleka'nın çıkardığı isyan Avlonya ve diğer yerlere de sirayet edecektir. İsmail Paşa yanında bir tabur asker ile önlerine çıkacak ve asileri bozguna uğratacaktır. Fakat bunun yetersizliği bu fesat hareketin nihayete erdirilmesi gerekliliği de Yanya Valisi'ne bildirilecektir.[185] Göleka'nın vukuatlarına son verebilmek için gerekli önlemlerin alınması zorunlu görülmüştür. Bunun için "…*donanma-ı hümayunun biran evvel Arnavutluk tarafına sevki gerekliliği bulunduğu*…", ayrıca Yanya'da bulunan yüksek geçitlerin korunmasının gerekliliği, civarda yerleşik toplam yedi yüz neferin hazırlanmasının hazineye bildirilmesi beklenecektir. Emniyet gerekliliklerinin yerine getirilmesi önemli bir husustur. Buna itinalı davranılması beklenmektedir. Bu görüş Meclis-i Vala'da da ifade edilmiş (23 Şaban 1263) ve uygun görülmüştür.[186]

1847'de Arnavutlar bu defa Rumeli'nin Ercirokastra bölgesinde ayaklanmışlardır. İngiltere Konsolosu tarafından İngiliz Elçisi'ne yazılmış bir mektuptan edindiğimiz bilgiye göre; Ercirokastra bölgesinde bazı karışıklıklar olduğu, daha önceki yıllarda asilerle arkadaşlığı bulunan Müslüman Arnavutlardan bazıları küçükbaş hayvanlardan alınacak vergi aleyhine hep birlikte Meclis'e şikâyet etmek için gitme hazırlığında olduğu, bunun içinde bir cemiyet teşkili niyetinde bulundukları anlaşılmaktadır. Bunun için Müslüman ahaliden olan Celil Ağa'dan aracılık etmesi ve bu hareketin engellenmesi için yardımı istenmiştir. Fakat Celil Ağa ve oğlu yardım etmeyeceklerdir. Hatta onların da ayaklananlar ile aynı fikirde oldukları ve onlarla ittifak etmek niyetinde oldukları anlaşılmıştır. Bunun üzerine bölgeye bir tabur asker sevk edilmiştir. [187]

---

[183] **BOA, A.}MKT.MHM., 2/57** (H-11-05-1263)
[184] **BOA, A.}MKT.MHM., 2/57** (H-11-05-1263)
[185] **BOA, A.}MKT.MHM., 2/69** (H-23-08-1263), s. 1.
[186] **BOA, A.}MKT.MHM., 2/69** (H-23-08-1263), s. 2.
[187] **BOA, HR.TO., 567/51** (M-21-05-1847)

1852'de yine Arnavutluk'ta çıkan kargaşalıklar vardır. Rumeli Ordusu Reisi İsmail Paşa, Arnavutluk halkı arasında iki askerinin desteği ile yaptığı tahkikatta elde edeceği bilgiler dahilinde nasıl davranılması gerektiğini Viran Kaymakamı'na danışmaktadır. Zaman zaman bu sebeple gelen haberler sıklaştıkça içeriğine verilen önem azalmakta bazen ortaya çıkan kargaşalar dikkate değer bulunmamaktadır.[188] Buradaki hassas nokta Avrupa'nın konu ile yakından ilgilenmeleri ve konuyu kendi hassas dengeleri açısından önemsemeleri ile ilgilidir. En büyük ilgili Avusturya'ya aittir. Kont Leiningen'in bir Avusturya ültimatomu ile İstanbul'a yollanışı Lord Stratford'un da İstanbul'a büyükelçi olarak gönderilmesine neden olacaktır.[189]

Avrupa'nın Balkan halklarına ilgisi 19. yüzyılda oldukça yoğundur. Balkan toplumlarının milli uyanışında aktif rol oynayan Avrupa devletlerinin tahrikleri ve yer altı faaliyetleri layihalarda yer bulmuştur. 1830'lardan itibaren Arnavutluk'un coğrafi konumu nedeniyle de her türlü gelişmeye uygun olmasının önemini fark eden Avrupalı komşu devletler tarafından bazı faaliyetler yapıldığından bahseden layihalar, "…*bu sadık milletin (Arnavutların) dil, örf ve kültürlerini yozlaştırıp topraklarını istila etmek istemişlerdir*."[190] Bunların başında Yunanistan gelmektedir. Yunanlıların 1854 yılında Güney Epir ve Yanya'ya yönelik hareketleri fayda vermemiş, Arnavutlar her şeye rağmen Osmanlı idaresinde kalmayı tercih etmişlerdir. Arnavutların bu kararında etkin olan düşünce; Yunanistan'ın Arnavut topraklarında kendilerine hak gördükleri istekleri önemli rol oynamış olmalıdır. Zira kendilerine ait olduğunu düşündükleri topraklar eski Yunanistan'ın Epir'ine denk düşmektedir.[191] Yunanistan hedefine yönelik olarak askeri hareketlerden sonuç alamayınca kültürel çalışmalara yönelmiştir.[192]

Arnavutlar'ın kendi tarihleri kadar çağdaş Yunanistan'ın kurulmasında da önemli payı söz konusu olsa da[193] Arnavutların bu davranışlarının arkasındaki neden kendi bağımsızlıkları ile ilgilidir.[194] Yunanistan'ın Hristiyan bir Balkan-Avrupa

---

[188] **BOA, A.}AMD., 38/65** (H-18-09-1268)

[189] Layard'ın 1842'de Canning'e Arnavutluk ve Sırbistan'dan yolladığı mektuplar olduğuna dair bilgi için bkz., Poole, a.g.e., s. 105.

[190] **BOA, A.MKT.MHM, 483/39**'dan aktaran Kuzucu, a.g.e., s. 225.

[191] Sloane, a.g.e., s. 64.

[192] Kuzucu, a.g.e., s. 226.

[193] Sloane, a.g.e., s. 38.

[194] Yunanistan ile ortak kader oluşturma ile ilgili olan Arnavut politikası anlık olarak çok ilginçtir. 1844 Müslüman ve Ortodoks feodali önde geleni düşmanca hisler beslemelerine rağmen bağımsızlıklarını desteklemeleri için Yunan Başbakan Kolletis'ten yardım istemişlerdir.

devleti olarak "*İttihad-i Arnavudiyye*" için bir yol almaya çalışmadığı açıktır. Dolayısıyla atılan adımlar kendi hedeflerine yönelik olacaktır. 1854'te Yunanlıların güney Epir ve Yanya'ya doğru hareketleri direnişçi Arnavutları yine de Osmanlı koruması altında kalmanın daha iyi olacağına ikna etmiştir.[195] 1854 tarihinde devletin can ve mal güvenliğini sağlayamadığı, halkın da silah kullanmaya devam ettiği ve Tanzimat uygulamalarının mümkün kılınamadığı bölgeler Arnavutluk'ta vardır.[196]

Ayır-buyur politikası; Osmanlı Devleti'nin, etnik himayeyi hakimiyete elverişli bir politika olarak kullanmak üzere uyguladığı bir taktiktir. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Fermanı döneminde Balkanlarda gruplar arasındaki uyuşmazlığı kendi geleceklerini garanti altına almak amaçlı da kullandıklarına dair örnekler vardır. Örneğin; Gegler ile Tosklar arasındaki uyumsuzluğun bilincinde olup buna göre davranacaklardır. 1855'te İşkodra valisine de Karadağlılar arasına nifak sokmak resmi bir talimatname ile iletilmiştir.[197] Talimatnamenin içeriğine ulaşamamakla birlikte İşkodra Valisi'nin Arnavutlar'ın Karadağ sınırında gerçekleştirdikleri tecavüzat olayları karşısında bilgisi olmasına rağmen müdahalesiz ve müsaade eder tavırda davranması dikkat çekicidir.[198]

1840-1860 arası dönem Osmanlı Devleti'nin reformlarını kabul ettirmekle uğraştığı bir süreçtir. Yunanistan seferi bitip yeni krallık kurulduktan sonra Arnavutluk'da padişahın hakimiyetini yeniden tesis için Reşid Paşa Yanya'ya gitmiştir. Bu tarihlerde İsmail Kemal Bey'in ifadesine göre asil aileler zarar görmüşler ve onların yerine "*ne idüğü belirsiz*" idareciler türemiştir. Bu yapı değişikliği ve özellikle Devletin memurları marifeti ile asil ailelerin zarar görmesi Arnavut ahalinin idarecilerine olan güvenini sarsacaktır. Henüz bu güven tam tesis

---

Arnavutların ve Yunanlıların otonom idari yapılara sahip olması ve birbirleriyle sadece hükümdarın şahsiyeti ve ortak donanma ile ortak ordu dışında bir bağ olmaması şartıyla bir Yunan-Arnavut Krallığı kurmayı teklif etmişler, ancak Yunanistan bu öneriyi kabul etmemiştir. Bkz. Kutlu, a.g.e., s. 122.

[195] Kutlu, a.g.e., s. 123.

[196] Reınkowski, a.g.e., s. 84.

[197] Reinkowski, a.g.e., s. 109-110.

[198] Arnavutların Karadağ üzerine vaki olan hücumları ve verdikleri bazı hasarlara dair İşkodra'da bulunan Avusturya konsolosundan sefarete gelen takrir Arnavutlar tarafından verilen zarar hakkındadır. Konsolos Karadağ ve Arnavutluk arasında sulh ve asayiş sağlandıktan sonra bu durumun hızlıca tersine döndüğünü, Arnavutlar'ın muzır davranışlarda bulunduklarını; özellikle Karadağ'ın "*…en münbet ve mahsuldar bir kıtası bulunan Vasoviç taraflarında zarar ziyan gerçekleştirdiklerini; Hristiyan reislerinin maktuatlarını aldıktan, iki yüz adamı gasp edip hayvanatlarını aldıktan sonra döndüklerini"* iletmektedir. İşin ilginç tarafı Arnavudların Karadağlılar aleyhinde vuku bulan bu hasımane niyeti İşkodra Valisi Paşa Hazretlerinin bildiği fakat müsaade ettiği zannedilmektedir. Bkz. **BOA, HR.TO., 154/49** (M-14-02-1854)

edilmemişken, 1848-1849'da Tanzimat Fermanı'nın zorunlu olarak uygulamaya koyduğu askerlik vazifesi yükümlülüğü Arnavutluk'ta uygulanmak istenecektir. Yeni yapılan askeri düzenleme sebebi ile askere olan ihtiyaç artmış, Arnavutluk'ta mülki idare menfaat gözlemlendiğinden bu ihtiyaç önemsenmiştir. Ayrıca meclisler oluşturulmuştur. İmar meclisi üyelerinden eyalet idarecilerin görevlendirdiği temettüat sayım işine nezaret etmeleri, bölgenin mülki yapılarına herhangi bir müdahalede bulunmamaları, kendilerine vergi indirimi konusunda herhangi bir talep gelmesi durumunda da görevlerinin sadece memurlukla sınırlı olduğunun hatırlatılması istenmiştir. [199] Selanik ve Tırhala İmar Meclisleri 1845'te çalışmaya başlamışlardır. İmar Meclisi üyelerinden eğitim öğretim devamlılık ve muallim sayısı ve durumu hakkında da bilgi alınmıştır.[200] Birden uygulamaya konan bu tedbirler "…*genel ahali için menfur olduğu kadar asillerin menfaatine de zararlı*…" bulunmuştur. [201] Sonuçta ülkenin her yerine sirayet eden bir ayaklanma başlamıştır. Osmanlı ordusu ülkenin üzerine yürümüş ve çatışmalar yedi ay sürmüştür. Osmanlı ayaklanmayı bastırdığında harekete katılmış olan Arnavut aristokrasisinin tüm ileri gelenlerini ve liderlerini tutuklayıp Anadolu ve Konya'ya sürdüler. Diğerleri İstanbul'da zindana atıldı. Büyük liderlerin aileleri Selanik ve Makedonya'nın çeşitli şehirlerine sürülmüştür. [202]

Osmanlı Devleti ile Arnavutların hedefleri gitgide birbirinden uzağa düşmüş bu süreçte Arnavutlar milli kimlik edinimleri ile ilgili çok yol kat etmiştir. Artık söz konusu olan merkezileşme çabalarına karşı çıkış değildir. "*Arnavutluk'ta Osmanlı egemenliğinin ve idari sistemin dışında kalmayı başaran dağlık bölgeler 19. yüzyılda Osmanlıların işgaline ve feodal yönetimine karşı ulusal kurtuluş için bir bölge oluşturmuştur."* Osmanlı Devleti de politikalarında güncellemeye gidecek, bu dönemde Osmanlılar Arnavutların arasındaki ulusal harekete karşı mezhebi

[199] Tahir Bilirli, **Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri 1845-1846**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, ss. 51-56.
[200] Bilirli, a.g.e., s. 61.
[201] Selanik'teki Rus konsolosunun gönderdiği yazıda 1845'te Köprülü ahalisinin mezalim-i maddiye (maddi zülme) uğradığına dair bir kıta yazı konsolosluğa gelmiştir. Bu defa yine aynı hususa dair şikâyetler vardır. Şöyle ki Arnavut asileri bir sene önce Doraniye'nin Hristiyan hanelerini maddi zarara uğratmıştır. Bkz., **BOA, HR.TO., 283/56** (M-07-09-1845)
[202] **İsmail Kemal Beyin Hatıratı**, a.g.e., ss. 4-8.

ayrılıkları alevlendirmeyi ve Osmanlı okullarındaki Arnavutları asimile etmeyi deneyeceklerdir.[203]

Fakat Arnavutlar da bu konuda hareketlidirler, Arnavutların daha önceki yüzyıllarda kaleme aldıkları metinler olduğu bilinmekle beraber, "*…kuvvetli ve orijinal bir eser neşretmek şerefi, Cirolama de Rada'ya aittir*." İlk eseri "*İşkodra Despotunun Oğlu Milasao*" 1836'da diğer eseri "*Topia Şarkıları*" 1843'te yayınlamıştır. Yazar milli halk şarkılarından, yararlanarak destanlar kaleme almıştır. Bunlar Arnavutça masal ve şiirlerinin temeli olacaktır. Bakıldığında bu temel üzerinde 19. yüzyılda Arnavut dilinde yayınlanmaya başlayan, bayrak ve millet temalı, yayınların nitel ve nicel yapısı zenginleşerek devam etmiştir. [204]

Arnavutların tarihinde dilin rolü oldukça önemli olmuştur.[205] Tanzimat'a karşı bir dizi silahlı isyan ortaya çıkmış olsa da, Arnavutluk'ta, yeni bir medeniyet yoluna girerek kurtuluşlarını sağlayabileceklerine inanan kişiler kendilerini ifade etmeye başlayacaklardır. Bunu eğitim ve kültürün yaygınlaşması ile yapabileceklerdir. Her ne kadar başlangıçta kısıtlı bir çevre olsa da bu fikir sonrasında, tarihi bir gereklilik olduğu inancı taşıyan pek çok kişiye ulaşacaktır. Fikrin taşıyıcısı da Naum Veqilharxh[206]i olacaktır. Naum, bunun yolunun yabancı dillerde devam eden eğitim (Türkçe ve Yunanca) eğitim ile değil, ancak Arnavut dilinde eğitim yoluyla olabileceğini ifade etmiştir. Ona göre yabancı dilde eğitim sadece zor değil aynı zaman da Arnavutların vatan sevgisi le ilgili duygularını da köreltmekteydi ve ülkelerine duydukları sevgi azalmaktaydı. Diğer taraftan kendi dilinde eğitim en yoksul kişiler için bile çok daha kolay ve mümkün olabilirdi. Naum doğrudan sosyal alanda yapılacak düzenlemeler ile Arnavutlar'ın mümkün olduğunca çabuk medeni ve ait olduklarına inandıkları Avrupa medeniyetine dahil olup "*köle*" görüntüsündeki

---

[203] Shukri Rahimi, "*Drustveno ekonomski i Politicki Uslovi U İstoricskom Razjovu Albanaca*", **Godina XIX. Veka, Nastava İstorije,** Zagreb, 1972, s.56'dan aktaran Reinkowski, a.g.e., s. 111.

[204] Her ne kadar İtalya'da yaşayan Arnavutlarda bu yayın faaliyetleri konusunda aktif olsalar da Balkanlarda yaşayan Arnavutların sayıları çok daha fazla olduğundan, ayrıca Tanzimat reformları dolayısıyla açılan okullarda Arnavutların yüksek tahsil yapma imkânı da bulmuş olmalarının katkısı ile Arnavutları edebi alanda Osmanlı Devleti'nde yaşayan Arnavutlar temsil etmiştir. Bkz., Süsheim, a.g.md., s. 580.

[205] P. Alford Andrews, **Türkiye'de Etnik Gruplar**, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1992, s. 184.

[206] "*…1797 yılında Vithkuq'ta doğan Naum Veqilharxhi, henüz gençken Romanya'ya göç etmiş ve orada, 1821 yılında yüzlerce Arnavutla birlikte, Türk zalimlere karşı Romanya'nın kurtuluş ayaklanmasına katılmıştı… sürgünde olmasına rağmen dikkatini cehaletten ve Türk boyunduruğundan geri kalmışlıktan muzdarip olan sıkıntılı vatanına yöneltti*." Bkz., Frasheri, a.g.e., ss. 119-120.

hallerinden kurtulabileceklerine inanıyorlardı. Kültür ve medeniyetin edinim ve aktarım yolu ile ilgili olarak anadil dışında bir seçenek yoktu. [207]

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde toplum, "*millet sistemi*"ne göre Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak ikiye ayrılmıştır. Arnavutlar, Osmanlı Devleti'nin millet sistemi anlayışı içinde sistemle en iyi bütünleşmiş etnik unsurlardan biri iken, iç ve dış etkilerin nedeni ile 19. yüzyılın sonlarına doğru bu durum değişmeye başlamıştır. Din ve mezhep açısından türdeş bir yapıya sahip olmadıkları için, millet sistemi Arnavutlar açısından önemli bir sorun oluşturmuştur. Avrupa, Müslüman Arnavutları Türk olarak görmekte ve Osmanlı yönetimi de onları İslam ümmetinin bir parçası olarak benimsemektedir. Hristiyan Arnavutları ise Ortodoks ve Katolik azınlık olarak değerlendirmiştir. Buna göre, Ortodoks Arnavutlar Rum, Katolik Arnavutlar da Latin sayılmıştır. Böylece Arnavutların bütünlüğü bozulmuş ve farklı kültür ve amaçlar içinde yetişen genç kuşakların birbirlerine yabancılaşması tehlikesi ortaya çıkmıştır. Bu durum Arnavut ulusal kimliğinin yaratılması konusunda Arnavut aydınlarını harekete geçiren en önemli etkenlerin başında gelmiştir. Hristiyan ve Müslüman kökenli Arnavut aydınlan Arnavutluk fikri çerçevesinde bütünleşmişlerdir.[208]

Kan davası bölgede temelinde eğitimsizliğin de yattığı önemli ve trajik bir meseledir. Bölgenin coğrafi koşulları, halkın silah taşıyor olması, hem vakalara müdahale sıkıntılı bir duruma düşürmüş, hem de yönetimin etkinliğini olumsuz etkilemiştir. Fakat görünen özellikle Tanzimat Fermanı ile alınan önlemler ve cezai yaptırımlar sonucu kan davalarında azalma söz konusudur. Diğer taraftan sorunların barış yolu ile halledilmesini isteyen padişah fermanlarına rağmen kan davaları tamamen de sona ermemiştir.[209]

Arnavutlar 19. yüzyılın ikinci yarısında aydın ve politikacıların söylemleri aracılığı ile Osmanlı'dan bağımsızlığı ve Arnavut toplumunun modernleşmesiyle

---

[207] Naum Veqilharxhi, "*…kültür ve eğitimden yoksun bir ulusun kölelere benzediği" aksiyomundan yola çıkarak, "kültür ve eğitim ancak anadil ile edinilebilir*" düşüncesiyle kendi yarattığı belirli alfabe ile okul kitaplarını mutlaka Arnavutça yazmaya başladı. Tanzimat'ın ıslahat fermanı yayımlandıktan sonra, Hristiyan yurttaşlarına bir sirkülerle hitaben yazdığı bir mektubunda: "*Kendimizi uyandırmamız ve daha olgun bir şekilde düşünmemiz ve cesaretle rotamızı değiştirmemizin zamanı geldi. Dünyanın ileri düzey halklarını örnek alın…*" diyecektir. Bkz. Frasheri, a.g.e., s. 121.

[208] Bilgin Çelik, "Arnavut Ulusal Hareketi İçinde İlginç Bir Dönemeç: Ortodoks Arnavutlar'ın Patrikhaneden Ayrılma Çabaları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı:16, 2004, ss. 131-150.

[209] Kuzucu, a.g.e., s. 220.

başlayarak "*Türklerin Asyalı ve aşağılanmış karakterine karşı kendilerine Avrupalı bir öz atfetmeleri…*" ile bir süreç başlatmışlardır. Doğu Avrupa'daki diğer ulusların versiyonları gibi, teleolojik bir argüman aracılığıyla geçmiş ile bugün arasında bir denklik ortaya koyar. Buna göre, tarih daha büyük bir Avrupa birliği ve ilerlemesine doğru ilerler ve bu hareketin parçası olmamak, kişinin benliğini tarihin kendisinden mahrum etmesi anlamına gelir. Themyth, Arnavutluk'u Avrupa'dan ayırmanın ana suçlularının olduğunu söylüyor.[210]

> "*Bu şartlar altında Naum Vekilharcı, Thimi Mitko ve Jeronim de Rada gibi Arnavut aydınlar Arnavutluğun geleceği konusunda düşünmeye, Arnavut dil ve kültürünün gelişmesi için çalışmalar yapmaya başlamışlardı. Arnavutların geleceği için Arnavutça eğitim veren okulların açılmasını zaruri gören Vekilharcı, Arnavutların önce eğitim yoluyla bilinçlendirilmesi, sonra da silahlı mücadeleye dayanan ulusal bir kurtuluş hareketinin gerekliliğini dile getirmişti. Vekilharcı, 1825 yılında Arnavutça bir alfabe, 1850 yılında ise Romanya'da Arnavut Kültür Derneği'ni kurmuştu. Bununla birlikte İtalya'da yaşayan Jeronim de Rada, 1848'de ilk Arnavut gazetesi çıkarmıştı. Mısır'da ikamet eden Thimi Mitko ise Arnavut şiiri üzerine çalışmalar yapmış, böylece Arnavut kültürel hareketinin gelişmesine katkı sağlamıştı. Bunlara Osmanlı merkezi yönetiminde görevler almış, eğitimli ve tecrübeli başka aydınlar da katılarak 1864 yılında İstanbul'da Arnavut Kültür Derneği'ni kurmuşlardı. Aynı dönemde Arnavutluk'ta başta Şemsettin Sami olmak üzere Arnavut aydınların ve yurtseverlerin çalışmaları Osmanlı yöneticilerinin ve Fener Rum Patrikhanesi'nin tepkilerine rağmen sürdürülmüş, Arnavut muhalefetinin doğmasına ve Arnavutça eğitim veren okulların açılması yönündeki taleplerin artmasına olanak sağlamıştı.*"[211]

Tanzimat özünde bölgesel feodal yöneticilerin ayrılıkçı otoritesi yerini alacak olan Avrupa devletleri modelinin, bozulmuş iltizam sisteminin yerine geçecek mali bir devlet aygıtının kurulmasını, merkezi bir devlet idaresinin kurulmasını sağladı. Askerlik hizmeti düzenlendi.[212] Sosyo-ekonomik yapının oldukça bozuk olması ve bunun Tanzimat Fermanı ile hızlıca toparlanabilmesi pek mümkün olamadığından[213] devletin beklentisi le ilgili durum karşılığını bulamayacak, Arnavutluk içinde çok

---

[210] Enis Sulstarova, "Islam and Oreantalism in Contemporary Albania", **Islam and Nationalism the Revival of Islam in the Balkans**, (Ed. Arolda Elbasani and Olivier Roy), Palgrave Macmillan, New York, 2015, s. 28.

[211] Fahri Maden, "*Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler*", **AVRASYA ETÜDLERİ**, Cilt:44, Sayı:2, 2013, s. 149-150.

[212] Frasheri, a.g.e., s.118. Osmanlı Hükümeti askeri durumun ıslahı için harcadığı çaba ile Avrupa'nın takdirini kazanmıştı. Rıza Paşa kabinesinin ilk icraatı 6 Eylül 1843'te düzensiz askere alma usulüne bir nizam getirilmesidir. Bkz. Engelhard, a.g.e., s. 120.

[213] Tanzimat'ın ilk beş yılında Arnavutluk bö1gesinde mevcut 8600 tezgâhın 405 tezgâha düştüğü görülmüştür, hatta gayrimüslim reayanın Avrupa devletleri tarafından çeşitli sebeplerle desteklenmesi, Müslüman reayanın rekabet etmek kabiliyetini adeta sıfırlamıştır. Bkz. İsmet Bozdağ, "Tanzimat ve Mustafa Reşid Paşa", **150. Yılında Tanzimat**, Aydınlar Ocağı, İstanbul, 1990, s. 33.

sayıda Müslüman bulunmasına rağmen ayrılıkçı beklenti ile ilgili bir sürece girecektir. Tanzimat reformlarına karşı Arnavut muhalefeti beklenen bir durumdur. Bosnalılar gibi Müslüman Arnavutların önde gelenleri de İstanbul'dan gönderilen memurları istemiyor ve kendi beyleri tarafından yönetilmeyi tercih ediyordu. Askeri reformlardan ve modern ordudan da hoşlanmamışlardı. Arnavutluk askerleri her zaman Osmanlı İmparatorluğu için savaşmıştı; fakat geleneksel süreçleri muhafaza etmek ve savaşta kendi liderlerini takip etmek istiyorlardı. Örneğin; Bosna'da olduğu gibi Arnavutluk'tan da Babıali Kırım Savaşı için çok fazla asker temin edememişti. Bu Müslüman toplumda kararlarından herhangi birini uygulamak Babıali için gerçekten de çok zor olmuştu. Dağlık alanları da kontrol etme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Buralarda halk kendi işlerini yerel kurallar ve gelenekler uyarınca aşiret liderlerinin kontrolünde sürdürmeye devam etmişti.[214]

Aslında Arnavutluk'ta Tanzimat döneminin ilk önemli olayı kimliksel bir savaşa dönüşen özgürlük mücadelesi. Öncelik vergi ve ayrıcalık konularında avantajlı pozisyonlarının değişmesi ile ilgili iken bunun yüzyılın gerekleri dolayısıyla modern-milli devlet oluşumuna doğru evrilmesi ve yön kazanması kendi koşulları içinde olmuş görünmektedir.

1839-1856 süreci hakkında istenilen ıslahatların uygulanamadığı, değişen şartların körüklediği bir huzursuzluk ve isyan ortamı söz konusudur. Sınıflar arası farklılık, köylü ve arazi sahipleri arasındaki anlaşmazlıklar isyanların ilk nedenleri olacaktır.[215] Belgelerdeki yoğunluk göstermektedir ki 1856 sonrası kimliksel uyanış daha fazladır. Özellikle uygulamalar konusunda Arnavutluk'ta yapılan çalışmalar daha ziyade Islahat Fermanı dönemine denk gelmektedir. [216]

19. yüzyılda Osmanlı boyunduruğuna karşı milliyetçi kurtuluş hareketi Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya yönelikti. Fakat büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izledikleri politika ve Balkanlardaki denge hesapları Arnavutların isteklerinin gerçekleşmesini hep ertelemiştir. 19. yüzyılın sonlarında Ulusal Rönesans olarak adlandırılan Arnavut milliyetçi hareketi, din yerine Arnavut

---

[214] Jelavich, a.g.e., s. 393.

[215] Taylan Yararcan, "Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Bosna Hersek'te İsyanlar ve Sebepleri", **Bosna-Hersek**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992, s. 37.

[216] Arnavutluk kan davalarının toplumsal bir problem yarattığı önemli bir bölgedir. 1854 de İşkodra Mutasarrıfı Mehmet Ragıp silah taşınmasının menedilmesi gerektiğini arz edecektir, fakat ferman hızlıca çıkmayacaktır. Bkz. Reİnkowski, a.g.e., s. 273.

diline yapılan vurgu ile karakterize edilmiştir. Vaso Paşa'nın "*Kiliselere, camilere bakma/Arnavutların dini Arnavutluktur*" dizeleri hareketin ana sloganı olmuştur. Ancak gerçek, vatanseverlerin ideallerinden uzaktı, çünkü dini bölünmelerin, dinler-üstü bir Arnavut ulusal kimliğinin gelişimi üzerinde önemli etkileri vardı. Avrupa'nın büyük güçleri 1913'te Arnavut devletinin sınırlarını çizdiğinde, çoğu Müslüman olan Arnavut nüfusunun önemli bir kısmı Yugoslavya ve Yunanistan'a dahil edildi ve burada zulüm gören azınlık statüsüne düşürüldüler. Onların durumunda, ulusal ve dini kimlikler arasındaki karşılıklı ilişki, Arnavutluk'taki İslam'a kıyasla farklı bir seyir izledi.[217] Balkanların fethedildiği 15. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul etmiş ve Türklerle bütünleşerek yönetimde en üst düzeyde görevler almış olan Boşnaklar ve Arnavutlar milliyetçilik hareketlerine dahilleri konusunda ayrı tutulmalıdır. Arnavutların arasında gelişen hareket Osmanlı yönetimi tarafından vaka-yı adiye olarak değerlendirilse de Avrupalı tarihçilerin bakış açısı "*Arnavut Ulusçuluğu*" olarak belirecektir. [218]

> Külçe, eserinde Tanzimat reformlarının başarılı olabilmesi mümkün iken yapılamamış olmasını şöyle açıklamaktadır. "*Yaratılışta Aristokrat ve asabi olup vahşete mütemayil bulunmalarına, hami idare ve mahmi ahalinin imtizaçsızlığına, derebeylerin ayan ve mütegallibenin eşkıyanın tesis ettikleri menfi liyakate, Normandiyalı Dukakinin taammüm eden kanunun Arnavut seciyesine uymasına, Müstevlilerin Arnavutluğu istismarlarında sarfedecekleri emeklerle mütenasip bir menfaat temin edememelerine hamletmek icap eder.*"

Mesele ne sadece Osmanlı Devleti ne de sadece Arnavutlarla ilgilidir.[219] Zorunlu askerlik, yeni vergileme sistemi ayrıca Lek Dukakin gibi geleneksel kanunlar yerine uygulamaya konulacak yeni düzenlemeler; bunların yanında devlet memurlarının tutumu Tanzimat döneminin henüz ulusal olmayan, uygulamalara karşı yapılan ayaklanmalarını ortaya çıkarmış olacaktır.[220]

---

[217] Sulstarova, a.g.m., s. 31.

[218] Osmanlı Devleti'nin reform hareketleri ile kurgulamaya ve oluşturmaya çalıştığı İttihad-ı Anasır olgusuna karşı; Özellikle Ayastefanos Antlaşması ile Arnavutlarla meskûn bazı kısımlarının Sırbistan ve Karadağ arasında pay edilmiş olması halinden sonra kendi gelecekleri ile kaygılı bazı Arnavutlar "*İttihad-ı Arnavudiyye*" adı ile birleşeceklerdir. Bkz., Kuzucu, a.g.e., s. 221; Muhamed Ahmetaj, **Berlin Kongresi ve Sonuçlarının Osmanlı Devleti ve Arnavutlar Üzerindeki Etkisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2011, s. 110.

[219] Külçe, a.g.e., s. 208.

[220] Çelik, a.g.e., s. 25.

2.4.3. Makedonya Bölgesi

Türkler 1371'den itibaren Makedonya'ya yerleşmişlerdir. Osmanlı Devleti sadece halktan vergi almakla yetinmiş, tahakküm kurmamıştır. Makedonya Bizans İmparatorluğunun bir bölgesini gösteren coğrafi bir terim olmuştur. Bölge 6. yüzyılda Slavlaşmış, 14. yüzyılda da Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Selanik ve Manastır vilayetleri ile Kosova ve Serfiçe kazalarına ayrılmıştır. Zengin bir bölge olmamakla birlikte önemli bir kesişim noktasıdır. Adriyatik, Belgrad, Selanik ve İstanbul yollarının kesiştiği noktada bulunması stratejik değerini arttırır. Bu stratejik konumu nedeni ile Yunan, Sırp, Bulgar, hepsi bölge ile ilgilenmişlerdir. [221]

Makedonya'nın sınırlarının nerede başladığını ve nerede bittiğini söylemek zordur. Balkan yarımadasının güneybatısını içine almaktadır. "*Balkanların Kudüs'ü*"[222] Selanik Vilayeti'nin tümü, 19. yüzyılda vilayet olan Kosova,[223] Manastır ve Arnavutluk'tan geri kalan kısmına Makedonya denilmiş[224] mülki ve idari teşkilat yönünden herhangi bir ayrıcalığı olmadan Osmanlı vilayet sistemi içerisinde merkeze bağlı olarak yönetilmiştir.[225] Fakat bölge Osmanlı mülki idaresinde resmî bir terminoloji olarak kullanılmamıştır.[226] Müthiş bir etnografik çeşitlilik gösteren bölge üç yayılmacı devletin, Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan arasında sıkışmıştır. 1839-1876'da burada Türklerden başka; Makedonya Slavları, Rumlar, Ulahlar,[227] Sırplar, Yahudiler, Ermeniler vb. unsurlar da vardır. Bu dönemde Balkan devletçilikleri, Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan Türk

[221] "Makedonya", **Türk Ansiklopedisi**, (Ed. Yılmaz Öztuna), Cilt: XXIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1976, s. 198.

[222] Gilles Veinstein, "Seküler Bir Paradoks", **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 56.

[223] Mucize Ünlü, **Kosova Vilayeti**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s. 57.

[224] Tahsin Uzer, **Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1997, s. 81.

[225] Osmanlı Devleti'nin idari birimleri içinde orta büyüklükte olan bu üç vilayetten, Selanik Vilayeti, Selanik Merkez, Drama ve Siroz olmak üzere 3 sancak ve 23 kazadan oluşmaktadır. Kosova Vilayeti Üsküp, Priştine, Seniçe (Yeni Pazar), Prizren, İpek ve Taşlıca olmak üzere 6 sancak 24 kazan oluşur. Manastır Vilayeti, Manastır Merkez, Elbasan, Debre, Görice ve Serfice olmak üzere 5 sancak 17 kazadan oluşuyordu. Bkz. Büyüktolu ve Karakuş, a.g.m., s. 203.

[226] Mehmet Ak, "Makedonya'da Eşkiyalık ve Bulgar Asi Çakalarof", **Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, 2011, ss. 13-31.

[227] Ulahlar: Balkanların kıyı boyunca dağılmış esrarengiz halkı. Göçebedirler, küçük baş hayvan yetiştirirler. Makedonya, Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'da dağılırlar. Ulahlar Vallaklar, Kutzovlaklar olarak da bilinirler. Romanya krallığında sayıca fazla bulunmaktadırlar. Bu krallık içinde eğitim, yerleşiklik, tarım gibi gelişmeler göstereceklerdir. Rusya'nın etkisindedirler, Slav fikirleri taşırlar. Roma köklerinden gurur duyarlar Kurtuluştan sonra Fransa inceliklerini benimsemişlerdir. Bkz. Sloane, a.g.e, ss. 59-61.

Makedonya'sını kendi topraklarına katmak isteğindedirler.[228] Bunun için eğitim, kültür, din, basın ve hatta silah kullanmışlardır.

Makedonya ismi Eski Makedonya'ya dayanarak 19. yüzyılda yeniden kullanılmaya başlandı. Fakat Osmanlı Devleti bu ismin kullanımını reddetti. Çünkü bu kavram bölücü olarak görüldü. Bu terim ile etnik sınıf vurgulanmadığında halk kendi kimliğini koruyabilmek için bir çatıya sahipti.[229] Makedon kimliği doğrudan daha farklı bir toplum yapısını işaret edebilirdi. Bütün milliyetçi hareketlerde dil milliyetin en önemli hususiyetiydi. Arnavutça, Yunanca, Rumence ve Türkçe konuşan halkları ayırt etmek kolaydı. Fakat bu güney Slav halkı açısından zordu. Hırvatça, Sırpça ve Bulgarca konuşan halk çok geçişliydi. Hatta bu halkları birbirinden idari sınır olarak kullandıkları dile göre ayırmak ve sonradan bölgeye Makedonya demek pek çok şikâyet ve nefretin de ana sebebi olmuştur.[230]

Makedonya'nın merkezi olan Selanik, güney Arnavutluk toprakları ile İstanbul arasında uzanan coğrafi yapısı ve bünyesindeki Arnavut ulusun etkisi bölgede dengelerin oluşmasında oldukça etkin bir faktördür. Arnavutlar büyük toprak sahiplerinin kentin kuzeyindeki bölgelerde daha çok iktidar kazanmalarını sağlayan gücü oluşturmuşlar, taraf oldukları kitleye güç katmışlardır. Şurası kesindir ki Makedonya bölgesinde önde gelen beylerin çoğu Arnavut kökenlidir. [231]

18. yüzyılda Osmanlı merkezi yönetimi zayıflamaya başlayınca Arnavutluk'ta olduğu gibi Makedonya'da da yerel resmi görevliler, askeri sınıf ve Müslüman ayanlar arasında iktidar mücadeleleri başlamıştır. Arnavutların rekabetleri Makedonya'yı karıştırmıştır. En güvenli yerler olarak bilinen Balkan Dağları silahlı çeteler ve isyancı paşaların destekçileri tarafından kullanılır olmuştur.[232] Osmanlı sisteminde zımmilerin toplumsal koşullarının bozulmasına yol açan bütün bu kötülüklere; düzenli bir biçimde bölgedeki bulaşıcı hastalıklarda eklenecektir. Veba,

---

[228] Yusuf Hamza, "1839-1876 Yılları Arasında Makedonya Slav Unsurunun Eğitim ve Kültür Yaşamında Tanzimat Islahatlarının Yankıları", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 489.

[229] Levent Ürer, "Kimlik Tartışmalarında Politik Bir Özne Olarak Makedonya", **Türkiye Makedonya İlişkileri**, (Ed. Yeliz Okay ve Tuncay Babalı), Doğa Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 81.

[230] Jelavich, a.g.e., s. 201.

[231] Mark Mazower, **Selanik: Hayaletler Şehri Hrıstiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950),** çev. Gül Çağalı Güven, YKY Yayınları, İstanbul, 2007, s. 120.

[232] Jelavich, a.g.e., s. 107.

ateşli humma, trohom ve bir dizi hastalık 1832'de kolera salgını ile tamamlanacak, diğer yandan ard arda gelen yangınlar ile mahalleler yok olacaktır.[233]

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde başlatılan reformların ilk etkilerinden biri Makedonya'nın en önemli merkezi Selanik'te etkisini gösterecektir. Yapılan reformlar ile "*…Selanikli gayrimüslimler kentte ikamet eden kendi zalimlerine kavuşacaktır*..." bunda en büyük katkı payı Batı ticaretinin 18. yüzyıl boyunca genel olarak Osmanlı özel olarak Selanik'e nüfuz etmesi dolayısıyla gerçekleşmiştir. Özellikle ticari sahada canlanma ve güven ortamının sağladığı koşullar diğerlerinden fazla zengin bir gayrimüslim sınıfı bölge halkının aleyhine büyütecektir. Ayrıca kent; başkentin siyasal karışıklıklarını ya da Sultanın Hristiyan hasımları karşısında aldıkları yenilgileri "*kafirlere*" baskılar biçiminde yansıtan binlerce yeniçeriden oluşan bir milisin etkisi altına girecektir. 1784'te Haham Yasef Kovo "*Askeri şefler tarafından kuru incir gibi eziliyoruz*…" diye yazacaktır. Osmanlı'nın 1774'te Ruslar'a vermeye zorlandığı ticari imtiyazlar Selanik için zenginlik vaad etse de bundan sonra kendi konsolosluklarının şemsiyesi altındaki Batılı tüccarlar asıl karlı çıkanın Yunan tebaası olmasını sağlayacaktır.[234]

18. yüzyılın ikinci yarısında Sırbistan'ın Osmanlı aleyhine politikalar geliştirmeye başlaması üzerine, Osmanlı Hükümeti, 1776 tarihinde yaptığı düzenleme ile Sırbistan'la beraber Makedonya'daki Ortodoksların da bağlı olduğu Sırbistan Patrikhanesi'nin yetki alanını daraltmıştı. Makedonya'daki Sırp Patrikliği'ne bağlı kiliseler Fener Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlanmıştı. Bu andan itibaren Makedonya İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'nin dinî nüfuzu etkin hale gelmişti. Milletler mücadelesinin kızıştığı 19. yüzyıl ortalarında Makedonya'daki kiliselerde Rum Patrikhanesi'nin hakimiyeti mevcuttu. Esasında bu patrikhane Ortodoksluğu temsil etmekten daha çok Rum milli örgütü gibi faaliyet gösteriyordu.[235] Osmanlı Devleti'nin Osmanlıcılık olgusunu canlandırmaya çalışırken, Balkanlardaki milletler Ortodoksluk çatısı altında bambaşka bir bütünlük eğilimini canlı tutuyordu.

Babıali Makedonya için istikrar ve barış vadeden reformlar hakkında her zaman olumlu işaretler vermiştir. Fakat uygulama konusunda büyük Devletlerin ve

---

[233] Veinstein, a.g.m., s. 70.
[234] Veinstein, a.g.m., ss. 70-82.
[235] Ali Arslan, "Makedonya'da Rum-Ulah Çatışması", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı:4, 2003, s. 5-6.

halkın beklentilerinin karşılanması pek mümkün olmamıştır.[236] Tanzimat Fermanı ile birlikte 19. yüzyılda Makedon kültürünün gelişiminde ekonomik nedenler kadar, siyasi reformlarda etkili olmuştur. 18. yüzyıldan başlayan reform hareketlerinden Tanzimat Fermanı'na kadar Slav milletlerinin öğretim ve kültürleri iyileşmiştir.[237]

19. yüzyıl başında Selanik'te yaşayan ırklar esas olarak; Türkler, Yahudiler ve Yunanlılar kadar, komşu ülkelerdeki öteki uyruklar olan Arnavutlar, Bulgarlar, Ulahlar, İyonyalılar…vd.[238] Valaklar ve Arnavutlarda bölgede hak iddia edince Osmanlı Devleti için sorunlu bir bölge halini almıştır.[239] Makedonya'nın bu çok dinli ve çok dilli yapısı kullanılmaya müsait bir görüntü sergilerken özellikle Bulgarlar, Makedonya'ya tek başlarına sahip olmanın hayalini kurmaktaydılar. Bu duygulara ilk ve en önemli destek 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış olan çalışmalardır. Paisiy, Sofroniy ve Petir Beron'un çalışmalarıyla uyanan Bulgar milli bilinci Panslavizm'le gelişim göstermiştir.[240]

Makedonya 1821 Yunan İsyanı sonrasında gelen politik istikrarsızlıktan ve buna bağlı olarak büyük tüccarların bölgeyi terk etmelerinden ekonomik anlamda çok etkilenir. Buna 19. yüzyıl ortalarına doğru kötü hasat dönemi de eşlik etmektedir.[241] Bu durgunluk 1840'lara kadar sürmüştür. 1845'ten itibaren hızlı bir canlanma süreci başlayacaktır. Bunda deniz ticaretinin artmış olmasının büyük etkisi olduğu gibi İngiliz Konsolosuna göre; "*…bu ekonomik atılımda Tanzimat Fermanının ardından gayrimüslimler yararına alınan ilk önlemlerden kaynaklanmaktadır*."[242] Bir liman şehri olarak Osmanlının imzaladığı ticari anlaşmaların da etkisi ile emtia, insan ve paranın dolaşımı kolaylaşıyordu ve bu durum Selanik için önemli bir atılım vesilesi oluyordu.[243]

Bulgarların milli uyanışının başladığı 19. yüzyıl ilk yarısında hem Bulgaristan'da hem de Makedonya'da Bulgarlar ilk mücadele edecekleri kurum olarak Fener Patrikhanesi'ni bulmuşlardı. Bu engelden kurtulmak isteyen Bulgarların

---

[236] Sloane, a.g.e., s. 40.
[237] Karahasanlı, a.g.e., ss. 441-466
[238] N. C. Moutsopulos "İki Yüzyıl Arasında Kalan Bir Kent", **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 31.
[239] Levent Ürer, "Kimlik Tartışmalarında Politik Bir Özne Olarak Makedonya", **Türkiye Makedonya İlişkileri**, (Ed. Yeliz Okay ve Tuncay Babalı), Doğu Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 71.
[240] Mehmet Ak, "Makedonya'da Eşkiyalık ve Bulgar Asi Çakalarof", **Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, 2011, ss. 13-31.
[241] Anastassiadou, a.g.e., s. 91.
[242] **F. O. 195/240/f.** 550-551'den aktaran Anastassıadou, a.g.e., s. 92.
[243] Anastassiadou, a.g.e., s. 93.

milliyetçilik hareketi İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'ne karşı kendileri için bağımsız bir Bulgar Kilisesi kurulması düşüncesini de içerisinde taşıyordu.[244] 1830'larda Bulgarlar, Rum Ortodoks Patrikhanesi'nden ibadetlerini Bulgarca yönetecek piskoposlar tayin etmesini ve eğitim dili Bulgarca olan okulların açılmasına izin vermesini istemiştir.[245]

Batı Makedonya da hayat yavaş ve uyuşuktur, fakat 1830'lu yıllarından itibaren herkes, modernleşme ve Avrupalılaşma kaygısının harekete geçirdiği sultan ve nazırlar, okulların sayısını çoğaltarak toplulukların yeniden canlanmasına ilişkin uyuşukluğu üzerlerinden atmaya başlamıştır.[246] Bu tetikleyicinin iki taraflı etkisi büyüktür. Makedon kimliği pek çok yazar tarafından ifade edilmeye başlanacak, varlıklarının tarihsel kökenleri konusunda kamuoyunun yanlış bilip anlattıkları hakkında düzeltmeler yapmaya başlayacaklardır. Makedon yayıncıları Tanzimat uygulaması başlamadan önce kendi kültürleri, eğitim ve sanatlarını canlandırmaya yönelik çalışmaya başlamışlardır.

Makedon kültürünün yeniden canlanmasına ilişkin kişi ve matbaalar oldukça aktiftir. Örneğin Radibush halkından Gjorija Makedonski, Rahip Dimitrija, "*Tsarigrad Gazetesi*" Ohri Muhabiri, Konstantin Miladinov…vd. Yunan olmadıklarını, Makedon kimliğe sahip oldukları, bunun geleneksel ve tarihi birikimine hasıl oldukları, dillerinin ve ortak geçmiş kültürlerinin varlığı ile bir millet yapılanmasının bütününü sağladıkları ve aslında bunun da Yunanlılar tarafından bilindiğini ifade etmeye çalışmışlardır.[247] Tanzimat'ın uygulanması için en önemli nedenlerden biri de bu olacaktır. Zira Fransız Devriminin etkisi büyüktür, Balkanlar ve Mısır'da olduğu gibi Makedonya'da da egemenlik yönünde eylemler başlatılmıştır.[248]

---

[244] Arslan, a.g.m., s. 6.

[245] Bu isteklerini kademe kademe gerçekleştiren Bulgarlar, Tanzimat Fermanı ile hukuki mahiyet kazanmaya başlayan isteklerini kamuoyuna karşı meşru bir zemine kavuşturma eğilimindeydi. Nihayet 12 Mart 1870'te merkezi İstanbul olan Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması ile milli kiliselerine kavuşmuşlardı. Bkz., Arslan, a.g.m., s. 7.

[246] Moutsopulos, a.g.m., s. 40.

[247] Aleksandar Stojchev, "Makedonya'da Osmanlı Devleti Zamanında Makedon Kimliği", **Tarih Boyunca Türk-Makedon İlişkileri**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2016, ss. 105-107.

[248] Karahasanlı, a.g.e., s. 438.

Makedonya 1839'dan itibaren canlanmaya başlayacaktır.[249] 1850'lerden itibaren Selanik şehrinin değişmesi Osmanlı reformcularının o zamana kadar var olan belediye örgütünden daha etkili bir örgüt kurduğundan değil, ekonomik ve demografik koşulların iyileşmesi sebebi ile olmuştur. Selanik'te[250] Osmanlı yetkilileri tarafından alınan önlemler değişime yol açmamış, yalnızca değişime eşlik etmiştir.[251]

1839 Gülhane Hatt-ı Hümayun'u ile gerçekleştirilen ıslahatlar; Makedonya Slavlarının ekonomik, sosyal, siyasal durumunu etkilemiş ve onların halk okullarının açılmasına, kültürlerinin yaratılmasına etki etmiştir. Makedonya Slavları kilise, okul ve belediyelerin de katkısıyla kendi milli kaynaklarını hatırlatma ve yaşatma yoluna gitmişler bu eylemlerine de Osmanlı Devleti'nden herhangi bir engelleme gelmemiştir. Fakat devlet bunlara karşı temkinli olmuştur.[252]

Selanik, Normonlar, Latinler, Venedikliler, Türkler gibi değişik egemenlerin hükmüne girmiş fakat Slav krallıklarının, Sırpların Bulgarların eline düşmemiştir. Bunda kararlı bir Slav karşıtı tavır söz konusudur demek de kolay değildir.[253] Slavlar kente oldukça yaklaşmış; Slav kentlerinin Hristiyanlaştırılmasına yönelik yapılan halk dili çevirileri dolayısıyla Slav lehçesi Selanik'te yaygınlaşmış; 19. yüzyıl ortasında bu durum çok değişmemişti.[254] Selanik içinde küçük bir Slav topluluğu mevcuttu; Osmanlı Makedonya'sı Slavları[255]; şehirde 1838-1841 arasında faal olan matbaa ile uyanışa hazırdır. Bu matbaa 4 din kitabı 2 okul kitabı yayınlamıştır.[256]

---

[249] François Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selanik", **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 134.

[250] Selanik 19. yüzyıl ortalarına kadar mülevves bir kent görünümündedir. Sağlıkla ilgili olarak insanların aklında endişenin varlığından söz edilemez durumdadır. Mesleki çeşitlilik çoktur. Örneğin fırıncılık ve duvarcılık Hristiyanlara özgü; sütçüler olarak adlandırılan yoğurt ve helva imalathaneleri Arnavutların elinde; Yahudiler işportacı, tuhafiyeci, yün taşımacılığı ile ilgili işlerle meşgul olmuşlardır. Bkz. Moutsopulos, a.g.m., s. 40.

[251] Anastassiadou, a.g.e., s. 80.

[252] Tanzimat'ın sağladığı olanaklardan yararlanan Avrupa ve Amerika din müesseseleri de Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok yerinde özel okullar ve misyoner örgütleri kurmuşlardır. Sonuç; Makedonya Ortodoks Hristiyanlarının çoğunu kendilerine bağlamışlardır. 19. yüzyıl ilk yarıda Makedonya Slavları "*hücre okulları*" kurmuşlardır. Bunlar iyileştirilmiş ve genişletilmiştir. Kendi okullarını, öğretmenlerini, müfredatlarını Osmanlı Devleti'nin sağladığı eşitlik koşulları sayesinde başarmışlardır. Bkz. Hamza, a.g.e., ss. 492-497.

[253] Bernard Lory, "Solun, Bir Slav Kenti Mi", **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 163.

[254] Lory, a.g.m., s. 164.

[255] 19. yüzyıl ortalarında Makedonya Slavları genellikle Bulgar olarak adlandırılır ve kendilerine bu adı verirler. Bu dönemde bu terim çok açıklayıcı değildir. Çünkü Bulgarların bir devleti yoktur; Bulgarların yerleşik olduğu alanlar iyice tanımlanmamıştır. 1860-1876 yıllarında Bulgar milli duygusu gelişme halindedir fakat Yunan kültür emperyalizmine karşıdır. Tepkinin merkezleri

Makedonya her ne kadar yönetime coğrafi olarak daha yakın olsa da komşularının deneyimlerinin çoğunu bu bölgede yaşamaktadır. Yerel idare yapısı bu bölgede de mevcuttur. Köylerin ileri gelenleri vergi toplama işini gerçekleştirmekte sistem içinde ayrıcalıklı ve zengin bir sınıfın ortaya çıkmasına yardım etmektedir. Örfi hukuka dayalı bir yargı sistemi Makedonya'da da vardır. Bölge aynı zamanda Tanzimat reformları sürecinde toprak mülkiyeti sisteminde meydana gelen değişiklikten büyük ölçüde etkilenmiştir. Çiftlik arazileri Meriç vadisi ve Selanik'in kuzeyi gibi arazi anlamında müsait olan yerlerde ortaya çıkacaktır.[257] Osmanlı Balkanlarında komşularının yaşadığına benzer şekilde; Sultan Mahmud ve Abdülmecid zamanında, Bulgarlar'la Rumlarda milli fikirlerin uyandığı ve "*Mora*" ihtilalleri gibi ülkenin hemen her yerinde ayaklanma hareketleri ve eşkıyalıklar baş göstermiştir. Devletin elinde kudret ve kuvvet bulunmasına rağmen siyasi kesin ve temelli çarelere başvurulmaması yüzünden Makedonya kangren hale gelmiş ve bu durum Avrupa'nın Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasına olanak tanımıştır.[258]

1847 Abdülmecid kararıyla bağlantılı olarak Makedonlar kilise yapmaya hak kazanmış; yeni okullar ve bilim kuruluşları açabilir olmuşlardır. Sırp gazetelerinden birinde, devlet içindeki iyileşmelerden bahsetmektedir. Yazar bir Sırp lisesinin rektörünün açılış konuşmasından bahseder, burada rektör, Sultan Mahmud'u över, onun kendilerini insan haklarıyla, genel öğrenimle tanıştırdığını ve haklarını iade ettiğini, onun mirasçısı Abdülmecid'in önderliği altında da şimdiye kadar ekilen tohumların yüz misli bereket olacağını beklentisini ifade edecektir. Bir diğer örnek gezici Natalis Rondo'nun ifadeleridir. Bu dönem Osmanlı topraklarından geçer ve idarede yaptıkları değişimler ve gördükleri karşısında Müslümanların değişimlerini şaşırtıcı bulacaktır.[259]

Katolik misyonerlik hareketi Selanik'te 1840'larda aktiftir. En büyük rakibi İslamiyet değil, Ortodoksluk ve onun hamisi Rusya'dır. Makedonya'daki Bulgar topluluklarının büyük bölümü kaynaşma içindedir. Bağımsızlığa doğru atılan adım olarak İstanbul'daki Rum patrikliğinden ayrılmak için mücadele etmişlerdir. Selanik

---

İstanbul, Filibe, Tırnova, Bükreş'tir. Makedonya ve Selanik hinterlandı geride kalmıştır. Bkz. Lory, a.g.m., s. 165.

[256] Lory, a.g.m., s. 165.

[257] Jelavich, a.g.e., s. 105.

[258] Uzer, a.g.e., s. 85.

[259] Karahasanlı, a.g.e., s. 406-407.

Müslüman mahalleleri eğitim alanında oldukça şanslıdır. 1853 de 14 Türk mektebi ve din adamı yetiştirmekte uzmanlaşmış medreseleri vardır. 19. yüzyılın ilk yarısında Selanik de valilik yapanlar şehre ilgi gösterememişler, Makedonya'da kaynayan eşkıya hareketleri ile ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Daha ziyade gözden düşmüş politikacıların bu göreve getirildiği başşehirden uzağa gönderilmek padişahın verdiği bir ceza olarak görülmüştür. Yaşanan gelişmelerde bir tıkanıklık sebebi olarak değerlendirilebilecek bu durumda tek sebep valilerin ihmalkârlığı da değildir. Yangınlar, su sorunu, hastalıklar…vd gibi kendilerini aşan güçlüklerle karşı karşıya kalmışlardır.[260]

1850'lerde toplumda Tanzimat reformlarının bütünleştirici etkisinin zayıf kaldığı en önemli noktalardan biri merkezi yönetime karşı eleştiri olarak gelecektir. Geleneksel kurumların yerlerinde her türlü değişime yönelik Müslümanların muhalefeti varlığını korumakla birlikte; gayrimüslimlerin de serzenişleri mevcuttur. Hukuki düzenlemelerle daha adil bir yönetim isteği gayrimüslim Makedonyalıların önemli bir isteğidir.[261] 1850'lerde Selanik civarındaki Hristiyanlar ceza davalarında Müslümanlara karşı adalet elde etmeyi hala imkânsız görmektedir. Diğer yakındıkları konu ise cinayet ve soygunların cezasız kaldığına ilişkindir. [262] Diğer taraftan 1850 itibari ile olan dönem; eğitim reformundan beslenen; düşünsel, ekonomik, toplumsal yenilenme dönemidir. 1850 sonrası büyük güçler Makedonya'ya sızacaktır. [263]

Kırım Savaşı patlak verdiğinde (1853) Yunanlılar Teselya, Makedonya ve Epir'deki topraklarını genişletme beklentisi içindeydiler ve Yunanlıların öncülüğünde her üç bölgede de isyanlar çıkmaya başlamıştır. Türk olmayan unsurlar "*Makedonya Cehenneminde*" eşitlik ve hoşgörü içinde yaşamışlardır. Bir Balkan Hristiyan azınlığın Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanması ya da siyasal ve başka tepkisi bütün Balkan Hristiyanları ayaklanması ya da siyasal ve başka tepkisi bütün

[260] Anastassiadou, a.g.e., ss. 65-73.

[261] Devlet bu isteğe uygun olacak düzenlemeleri gerçekleştirmek için gayret göstermiştir. Örneğin "*…Ohri kazası kürkçü esnafından nizamına aykırı vergi alınmaması…hakkında…*" 11 Haziran 1851 tarihli **A. MKT. NZD. 36/49**'dan aktaran **Osmanlı Belgelerinde Ohri**, (Haz. Cevat Ekici), Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2006, s. 58.

[262] Mazower, Selanik…a.g.e., s. 175.

[263] Rena Molho, "Yenilenme", **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 79.

Balkan Hristiyanlarının tepkisi gibi benimsenmişti. [264] Büyük Britanya ve Fransa bu durumun derhal sakinleşmesi taraftarı olacaktır. Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın ellerinde parçalanması onlar için uygun değildir.[265] Burada özellikle Slav unsuru kendine katmak önem arz etmektedir. Çünkü onlara göre; Slav unsuru kendine bağlayan devlet Makedonya bölgesine ve Balkan yarımadasına sahip olacaktı.[266] Planlarının bu anlayış üzerine şekillenmesi gerekliydi.

Kırım Savaşı, Makedonya'da merkezi karışıklıkların artması yanında transit ticarette değişiklikler meydana getirecekti; Selanik Avrupa'nın "*antreposu*" olacaktır. Yahudiler de Selanik'te Osmanlı Devleti'nin reformlarından yararlanarak, cemaatine yeni bir ruh aşılama girişiminde bulunan grup olacaktır. Keza 19. yüzyılda Selanik'e seyahat eden gezginlerin çoğunun gözleminin şehir nüfusu içinde nicel durumlarının yoğun olduğu bu grubun etkisi çok küçük olmayacaktır.[267]

1855 de Selanik "*kilise düzeninde*" Makedonya birinci metropolidinin merkezi, sekiz piskoposluğa nezaret etmiştir. Kilise Yunan cemaatsel örgütlenmesinin temel taşını oluşturuyordu. 1856'ya kadar cemaatin padişah tarafından resmen tanınan tek temsilcisidir. Cemaatin ruhani, dini ve idari otoritesine bağlı olmaması koşulu ile kilise ile ilgili olmayan konularda yasama ve yargı yetkisini elinde tutuyordu. Ruhani bölgeli kiliseler Osmanlı yönetiminde cemaat örgütlenmesinin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Bununla birlikte 1856'ya kadar laik girişim kilise ayrıcalıkları tarafından korundu ve papazlar tarafından gizlenir.[268] Cemaat örgütlenmesindeki değişim laik kurumlaşmanın temelini 1856 Hattı Hümayun, 1864 Vilayetler Kanunu ile başlatır ve onaylar. Genel ulusal uyanış ve ekonomik gelişme ile Yunan cemaat örgütlenmesi eğitim sisteminin de gelişmesine yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin kendisi de modernleşme ve Avrupalılaşma çabası içinde okulların kurulmasını destekler, eğitimin tek amacı kültürel gelişim değildir, bir başka amaç, ulusal bilincin pekiştirilmesi Yunan Ortodoks dininin desteklenmesi, Yunan krallığı ile bağların pekiştirilmesi olmuştur.[269]

---

[264] Hamza, a.g.e., s. 491-92.
[265] Sloane, a.g.e., s. 92.
[266] Hamza, a.g.e., s. 490.
[267] Molho, a.g.m., s. 80.
[268] Kirki Georgiadou, "Selanik Yunanlıları", **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 157.
[269] Georgiadou, a.g.m., s. 158-159.

Slav milletleri 700 yıla yakın süre devlet içinde çeşitli koşullar altında yaşamışlar, toplumsal, siyasal, hukuksal ve kültürel haklarının gerçekleşmesinde Tanzimat önemli bir nokta olmuştur. "*Sırp, Hırvat, Sloven, Karadağlı ve Makedon milletlerinden oluşan Osmanlı Devleti'nde Balkanlarda (Bulgarlarında bulunmalarıyla) Slav milletlerinin Tanzimat'la ilgileri vardır, yalnız Slav değil de diğer Hristiyan olan milletlerin de Yunanlıların, Rumenlerin ve Arnavutların (Toskalı Arnavutlar) Tanzimat'a ilgileri sımsıkıdır*." Bu milletlerin milli tarihlerinde Tanzimat bakışları olumlu – olumsuz olarak ortaya çıkmaktadır. Görünen odur ki Romanya'nın Tanzimat bakışı olumludur; Bulgarların bakış açısı ise bazen olumlu, bazen olumsuz denebilecek şekildedir. Bosna Beylerinin Tanzimat karşısındaki tavrı göz önünde bulundurulduğunda olumsuzluk burada da sezilebilir. Makedonya'nınki ise olumlu değildir.[270] Kent ve özellikle ticaret burjuvazisi İslam'a yabancıdır. Makedonların ticari yatkınlıkları aydınlanma ve Fransız devriminden daha hızlı etkilenmelerini açıklar.[271] Özellikle Slavlar, Rumlar, Ulahlar, Yahudiler ve Ermenilerin ıslahat programlarından Makedonya'da daha fazla istifade edip; ekonomik anlamda bölgede yükselişe geçmeleri ve bölgedeki Türklerin ikinci planda kalması karşısında bölgedeki Türklerin bakışı olumsuzdur.[272] Kanun önünde eşit olma prensibini köylüler ciddiye almışlardır. Derhal gerçekleşmesini istemişlerdir. Örneğin Filibe de servajın kaldırılacağı haberi büyük bir heyecan yaratmıştır. Hat ilan edilir edilmez reaya önderlerinin teşviki ile hürriyetlerini istemişlerdir. Fakat toprak sahipleri buna karşı çıkmıştır. Tanzimat Fermanı özellikle Bulgaristan ve Makedonya da milli hisleri güçlendirmiştir.[273] Her ne kadar Tanzimat reformları Makedonya'da toplumsal ve yönetsel bir canlanma ve buna karşı da tepki sağlasa da asıl canlanma 1856 sonrasıdır. Özellikle Mithat Paşa'nın bu gelişim ve modernleşmede etkisinin büyüklüğüne inanılmaktadır.[274]

---

[270] Karahasanlı, a.g.e., s. 404.

[271] Herkül Millas, **Yunan Ulusunun Doğuşu**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 106.

[272] Hamzaoğlu aynı yerde Mustafa Kemal Atatürk'ten şöyle bir alıntı yapar: "*Tanzimat'ın Osmanoğulları tarafından zorla alınan Türk milletinin hakimiyetini iade edeceği yerde, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyanlara ve Yahudilere olağanüstü eğitim, kültür, ekonomik vb. imkanları ve imtiyazları sağlamıştır*." Bkz. Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi**, 3. Baskı, Tekin Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 2'den aktaran Yusuf Hamzaoğlu, **Balkan Türklüğü, Araştırmalar İncelemeler (Makedonya Sırbistan Hırvatistan)**, Cilt:1, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 105.

[273] Akçam, a.g.e., s. 184.

[274] Aleandra Yerolumpos ve Vassilis Colonas, "Kozmopolit Bir Kentleşme", **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 199-201.

2.4.4. Bosna

18. yüzyılda işsiz kalan ücretli askerler, Kırcaaliler, Arnavutlar, haydut bölükleri halinde Balkanları tahribe başlamışlardır. 18. yüzyılda merkezi gücün giderek zayıfladığı ortamda, Bosnalı Müslümanlar giderek daha fazla kendi kendilerini yönetmeye başlamışlardı. Kendilerini Habsburg Hanedanlığı'nın yayılımcı politikalarına karşı duran sınır muhafızları olarak görüyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi bölümündeki topraklarda oturanlardan farklı olduklarını bilen bu grup Osmanlı Devleti çökerken giderek kendi bağımsızlıklarını hayal ediyorlardı. "…*merkezileşme hareketini yürütenlerin, birbirini tutan Müslüman seçkin sınıfla yüz yüze geleceği Bosna'da, yeni Osmanlı düzeni ancak 19. yüzyıl ortalarından sonra kurulabildi.*"[275] Bosna, dini ve etnik sınırların birbirine geçtiği ya da sokulduğu alandı.[276]

Bosna ayanları merkezileşme çabasındaki II. Mahmud reformlarının Bosna'da uygulanmasına kendi etkinliklerini sınırlandırdığı için karşı çıkacaklardır.[277] Bosna'da etkin bir yapı olan yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra devletin yeni kurulmakta olan düzenli orduya asker toplama girişimi huzursuzluk yaratacaktır.[278] 1826-1836 yılları arasında Bosnalıların Osmanlı'nın merkezileşme ve reform programlarına karşı gösterdikleri tepkiler hoşnutsuzluğa işarettir.[279] 1830'da Bosna'da bu minvalde ayaklanma çıkmış, ayaklanma Boşnak kimliğinin belirginleşmesi ve öteki kimliklerden farklı taraflarının ortaya konması açısından işaretler meydana çıkarmıştır.[280]

---

[275] Palairet, a.g.e., s. 150.

[276] Miroslav Hroch, **Avrupa'da Milli Uyanış Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi**, İletişim Yayınları, çev. Ayşe Özdemir, İstanbul, 2011, s. 220.

[277] Bosna önce II. Mahmud döneminde yeniliklerden etkilenmiştir. Bosna Valisi Silahtar Ali Paşa'ya yetki verilmiş, Bosna'da tımar ve zeametlerin dağıtım ve kullanımlarındaki kanunsuz uygulamaların düzenlenmesi istenmiştir. Ali Paşa bu dönemin merkezileşme çalışmalarının otoriteyi eyaletlerde tekrar kurmak adına görevlendirdiği isimdi fakat direnişle karşılaştı. Yeniden yapılanmada ilk hedef Yeniçeri ocağının kaldırılması konusuydu. Ocağın kaldırılmasından sonra Bosna'da halka açıklanan emirlere önce bir direniş yoktu fakat sonra halk tepkisini önce Ali Paşa'ya sonra devlete karşı göstermeye başladı. Babıali'nin Bosna idaresine karışmaması isteniyordu. Bkz. Gölen, a.g.e., ss. 63-65.

[278] Mithat Aydın, **Balkanlar'da İsyan Osmanlı İngiliz Rekabeti, Bosna Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 43.

[279] Fatma Sel Turhan, **Eski Düzen Adına, Osmanlı Bosna'sında İsyan**, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 59-65.

[280] Aydın Babuna, "Osmanlı Döneminde Bosna ve Boşnaklar", **Osmanlılar I**, Sayı:51, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s. 189.

Bosna'nın tarihi geçmişi hakkında[281] Bosna ve 1498'de fethedilen Hersek asilzadelerinden bir kısmının İslam dinini kabul etmesi sayesinde[282] bir tür idari özerklik kazandı. Boşnak beyleri bu özel durumu özellikle Hristiyanlara karşı zulmederek kullandılar. Babıali'ye konu hakkında pek çok şikâyet gelmiştir. Çoğu kez onlarla anlaşma yoluna gidilmiştir.[283] Müslümanlar eyaletteki en kalabalık nüfusu oluşturuyordu.[284] Osmanlı hükümetinin Bosna'daki Müslüman hakimiyetine rağmen Babıali bu bölgeye muhaliflerine karşı mücadele verirken destek açısından güvenmiyordu. Sultan II. Mahmud devri vakanüvislerinden Esad Efendi Bosnalıların sert tabiata sahip olması dolayısıyla devletin her emrine kolaylıkla itaat etmediklerini dolayısıyla yaşadıkları yerlerde isyan eyleminin çoğunlukla bulunduğunu aktaracaktır. Örneğin 1823'te Travnik'te çıkan isyanın nedeni bu sebepledir. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra yeni orduya katılmak istemeyenlerin çıkardıkları isyan Bosna Müftüsü Şerifzade Mustafa Nuri Efendi tarafından güçlükle bastırılacaktır. Bu isyanın benzeri 1831'de Bosnalı Müslümanlar tarafından ayan Hüseyin Ağa Gradaşeviç tarafından tekrarlanacaktır. [285]

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra da Bosna'da muhalefet sertti. 1831'de reformların gerçekten uygulanmak istendiği anlaşılınca muhalefet büsbütün örgütlendi. Çünkü bu durum Bosnalı askeri sınıfın durumunu, imtiyazları tehlikeye düşürüyordu. Bu tarihte siyasi program olarak Balkanların diğer taraflarındaki Hristiyanların programlarına benzer bir programla tek bir liderin yönetiminde özerk bir Müslüman yapı adına harekete geçmişlerdi. Fakat bu hareket Osmanlı Devleti'nin bölgede oluşan başka bir Müslüman hareketi devletin lehine desteklemesi üzerine bastırılmış oldu. Müslümanların hareketi kaptan olan Hüseyin'in liderliğinde idi. Ali Rizbabegoviç ve İsmail Ağa Cengiç ise Osmanlı kuvvetlerinin desteklediği iki

---

[281] Engelhard, a.g.e., s. 94.

[282] "*Arabistan'daki ortaya çıkışından itibaren İslam'ın Kuzey Afrika ve Orta Doğu'nun büyük bir bölümüne ve daha sonra da Asya, Hindistan ve Balkanlar'a yayılması Müslümanları, fethedilen ve din değiştirmeye zorlanan çok farklı halklarla doğrudan ilişkiye geçirdi ve bu sürecin mirası hâlâ sürmektedir. Osmanlı'nın Balkanlar'daki fetihlerinin sonucunda Güney Slavlar genellikle İslam'a geçerken, kırsal bölgelerdeki köylüler geçmedi, böylece Müslüman Boşnaklar ile Ortodoks Sırplar arasındaki ayrım doğdu*." Bkz., Huntington, a.g.e., s. 396.

[283] Engelhard, a.g.e., s. 95.

[284] Palairet, s. 149.

[285] Murat Akgündüz, "Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna Hersek" **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:18, İzmir, 2003, s. 113.

isimdi. Bosna, Hersek'ten ayrıldı. 1834'te Bosna'ya yeni bir idari sistem getirilmiş Babıali'nin atadığı memurlar bu bölgede görevlendirilmiştir.[286]

1839'da Abdülmecid'in tahta çıkmasının akabinde Tanzimat Fermanı ilan edilecektir.[287] 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı can, ırz ve namusun korunmasını dünyadaki en aziz şey kabul ederken; bunların tehlikede olması halinde insanların devlete ve memlekete zarar verecek ölçüde harekete kalkışabileceklerini belirtiyordu. Mal emniyetinin bulunmaması halinde insanların devlet ve milletine ısınamayacaklarından memleketlerinin kalkınmasına ilgi gösteremeyecekleri ifade ediliyordu. Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı Devleti taşra yönetiminde,[288] kamu hizmetlerin görülmesinde, bürokraside, güvenlik, eğitim, sağlık ve bayındırlık alanlarında da Batı tipi bir Hizmet-Ücret anlayışını benimsemiş, ekonomik koşulları ölçüsünde ve imkanları dahilinde uygulamaya çalışmıştır.[289] Bu hat Bosnalı beylerin tepkisini çekmiştir.[290] Bosna Valisi olan Mehmed Vecihi Paşa'ya gönderilen ferman ise beklenen düzeyin ne olduğunu göstermesi açısından anlamlıdır. Yeni padişah fermanda sadece valinin görevine devam ettiğini belirtmekle kalmamış, aynı zamanda ondan beklentisinin ne olduğunu da açıkça ifade etmiştir. Vali'den beklenen Müslüman ve gayrimüslim tüm bölge halkına kesinlikle kötü davranılmaması, bölgenin sınır olduğu Avusturya Devleti ile barış şartlarına uygun tavır ve davranışta olunması, barışı zedeleyecek her türlü hareketin engellenmesi ve önceden olduğu gibi Osmanlı sınırının korunması için azami gayret gösterilmesi.[291] Tanzimat Fermanı tebaa eşitliğini içerdiğinden Boşnak asilzadeleri tarafından kabul edilmez ve uygulamamışlardır. Eşitlik maddesine itirazları vardır. Bu nedenle efendilerinin nazarında asi ve tehlikeli esir haline gelirler ve bu durum Hristiyanların hayat şartlarını daha da zorlaştırır.

---

[286] Jelavich, a.g.e., s. 379.

[287] Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı'nın İlanı ve Tatbiki Meselesi", **150. Yılında Tanzimat**, Aydınlar Ocağı, İstanbul, 1990, s. 19.

[288] İbrahim Serbestoğlu, "Teftiş Raporlarına Göre Tanzimat Döneminde Balkan Şehirlerinin Sorunları", **Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri**, (Ed. Zafer Gölen ve Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 423.

[289] Sinan Marufoğlu, "Osmanlı Taşra Eyaletlerinde Hizmetler ve Ücretler", **History Studies**, Volume 3/3, 2011, s. 280.

[290] Hüseyin Yorulmaz, **Osmanlı'nın Batı Yakası Bosna**, 3F Yayınları, İstanbul, 2007, s. 14.

[291] **BOA, C.DH., 88/4387**, (Evahir-i Rebiülahir 1255/3-12 Temmuz 1839)'den aktaran, Fatma Sel Turhan, "İstanbul'da İlan Edilir Bosna'da Kutlanır: 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı Resmi Törenlerinin Bosna Eyaletindeki Yansımaları", **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi,** Cilt 6, Sayı:2, Aralık 2017, ss. 341-360.

Bosna'da Tanzimat'ın genel hükümlerinin uygulanacağı duyulduktan sonra Bosna beyleri ve Müslümanları durum karşısında memnuniyetsizliğe kapıldılar. Bosna Avrupa topraklarında Osmanlı gücünün en sağlam kalesi idi. Hristiyanlara daha fazla hak verilmesi olarak değerlendirdikleri fermanın uygulanacak olması, Müslümanlığın üstünlüğünün sonu olarak değerlendirildi ve bu Tanzimat hareketine muhalif olmalarına neden oldu. İstanbul'dan izin alınmaksızın, silah kullanmak yasak olduğu için Vecihi Paşa kargaşa çıkası ihtimaline karşı izin almış, fakat merkezi hükümet bunu Vecihi Paşa'nın Tanzimat karşıtlığı olarak yorumlamış, aksi bir tutumun itibarı etkileyebileceği endişesi ile asilere güzel sözlerle nasihat etmesi iletilmiştir. Aslında bu Tanzimat aleyhtarlarının gerekli çalışmalarını tamamlamalarına fırsat yaratacaktır. Sadece Müslümanlar değil gayrimüslimler de bu süreçte Tanzimat karşıtı faaliyetlere katılacaklar, 1840'da Saraybosna'da başlayan hareket Banaluka'ya kadar ilerleyecektir. Gerekli incelemeleri yapmak, Avrupa kamuoyuna Tanzimat karşıtı hareketlilikte Vecihi Paşa'nın etkisi olduğu söylemlerini araştırmak ve meseleyi incelemek üzere Selim Bey bölgeye müfettiş olarak atanacaktır. Fakat alınmaya çalışılan önlemler genel neticeye çok büyük bir etki yapmayacak, halkın huzursuzluğunu yatıştıramayacaktır.[292]

Merkezileştirme çabalarına karşı özellikle Osmanlı Devleti'nde topraksal gelirin mühim bir konu olduğu tımar bu hususta yapılan düzenlemelerle gelir durumu değişecek olanları da yakından ilgilendirmiş ve bu değişiklikten memnun olmamışlardır.[293] Saraybosna Tımar Yoklama Defterinde 8.000-10.000 akça geliri olan tımarların Bosna Beylerbeyi'nin tezkiresi ile sahiplerine verildiği görülmektedir. Bazı tımarlar ise daha küçük gelire sahip olsalar bile "*âsitane tezkiresi*" ile veriliyor ve bu durumun deftere işlenmesine ayrı bir özen gösterilmiştir. Bosna Beylerbeyi tarafından verilen tezkirelere kısaltma ile "*Bosna tezkiresi*" denilmiştir.[294]

Merkez yapacağı nüfus sayımı ile ayaklanmalarda bulunanları tespite kalkıştığında halk bunun evlatlarını askere almak için olduğu fikri ile itirazla

[292] Gölen, a.g.e., ss. 68-73.

[293] Kurt, a.g.m., s. 414.

[294] Bosna'da bir kimseye tımar verildiği zaman bu kişinin vücut özellikleri ve saç, bıyık rengi muhakkak belirtiliyordu. Ancak 7-8 yaşındaki çocuklar için böyle bir fiziki betimleme fazla önem taşımayacağı için bunlar hakkında "sabi" kelimesinin yazılması yeterli olmakta ama yaşı yine de genellikle yazılmaktaydı. Şabb emred genellikle 14-17 yaşlarındaki bıyığı yeni terlemeye başlamış gençler için kullanılmasına rağmen burada 11 yaşındaki bir çocuk için bile şabb emred deyimi kullanılabilmekteydi. Bkz., Kurt, a.g.m., s. 415.

karşılamışlardır. Diğer taraftan kendi haklarının da farkındadırlar. Bu haklar daha ziyade uygulamalardan hoşlanmayanların galeyanı canlı tutmak için kolladıkları fırsat gibi olsa da "*Kanunname-i hümayun mucibince üzerimize asker gelemez ve bize dokunamaz*…"[295] telkini ile halkı heyecan içinde sabitleme gayretinde olmuşlardır. Bu çaba 1841-1843 arasında düşük yoğunlukta da olsa bir ayaklanma ruhunu canlı tutmuştur. Fakat 1843 yılında ayaklanma şiddetlenecektir. Eskiden beri vergi muafiyeti bulunanlar kendilerinden öşür istenmesine kızmışlar, üstüne asker toplamaya dair yapılan çalışmalar halkın memnuniyetsizliğini daha da arttırmıştır. Bu durum Bosna'da Tanzimat uygulamalarının süresiz ertelenmesine neden olacaktır. 1845 itibari ile Tanzimat ülkenin tamamında uygulamaya konmak istenecektir. Fakat bakıldığında özellikle sınır bölgelerde halkın memnuniyetsizliği devam etmiştir. Sınır bölgelerde gerginlik Avusturya ile Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kalmalarına neden olacak mahiyettedir. Osmanlı Avusturya'nın memnuniyeti üzere bir siyaset takip edecektir. Bu asayişsizlik bir taraftan hala memnun olmayanların faaliyetleri için uygun koşullar hazırlamaktadır.[296]

1847'de Mehmet Tahir Paşa Tanzimat'ı uygulamak için Bosna'ya atanacaktır. Önceliği Bosna'nın güvenliği ile ilgili olacak ve ileri gelenlerle bir toplantı yapacaktır. Sipahilerin her an hazır olması ve Boşnaklardan oluşacak bir askeri birliğin hazırlığı diğer öncelikleridir. Yaşadıkları bölgenin nüfusuna göre herkes bu güce asker olarak katkı verecekti. Bu dolaylı olarak askere alma ve dolaylı olarak Tanzimat'ın uygulanması demekti. Bu durum öncelikle Saraybosna'da bir memnuniyetsizliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hatta bu sonuç Mehmet Tahir Paşa üzerinde Tanzimat'ın Bosna'da uygulanmasının mümkün olmadığı kanaatini doğuracaktır.[297]

"*Bosna-Hersekli Hristiyan halk üzerinde ağır bir yük olan derebeylik de kaldırılmıştır*…" 1839 Hattı'ndan sonra kimsenin malı müsadere edilmemişti.[298] Bosna-Hersek 19. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı merkeziyetçiliğinin zorlamalarının pek az etkileyebildiği bir güçte ve yerli seçkinler sınıfı tarafından yönetilmiştir. Bosna'da Müslüman seçkinler sınıfı, Sırp-Ortodoks ve Katoliklerden oluşan bir

[295] **BOA., İMV., nr:33, Lef:7**, 21 Mayıs 1941 tarihli Mehmet Hüsrev Paşa'nın Tahrir'inden aktaran Gölen, a.g.e., s. 74.
[296] Gölen, a.g.e., ss. 77-79.
[297] Gölen, a.g.e., s. 81-83.
[298] Engelhard, a.g.e., ss. 95-112.

köylü sınıfını yönetiyordu. Hersek'tekiler dışında; Ortodoks inanca bağlı olan Sırplar çok küçük bir nüfusa sahiptir.[299] Bosnalılar ise Ortaçağ Bosnasını Hristiyanlığı kabul eden ve dil dahil Güney Savların çoğu kültürel özelliklerini olduğu gibi korumuş olan bir halkın torunlarıydı. Tanzimat Bosna'ya ithal edilmişti, Boşnaklara değil! [300] Dolayısıyla kabule hazır oldukları bir durum değildi.

Bosna'da Osmanlı Devleti'nin de öncesinden itibaren feodal bir hiyerarşi vardır. Dolayısıyla Tanzimat sonrasında Bosna'da durum diğer bölgelere göre daha hassastır. Büyük toprak sahipleri kendi idareleri altında bulunan ve topraklarında işçi olarak çalışan reaya ile kanun önünde eşit oldukları ilkesini kabul etmek istemediler. Bosna Müslümanları Tanzimat uygulanırsa dağılmaktan endişeliler, Bosna'yı Müslümanlar için son kale olarak görüyorlar. Hristiyanlara daha fazla hak verilmesi Müslümanların zarar görmesi olarak yorumladıkları Tanzimat karşısında dolayısıyla tepkililer.[301]

İmparatorlukta can ve mal güvenliğini korumanın yanında ülkenin bayındırlığını sağlamayı görev kabul eden Sultan Abdülmecit döneminde, 1839-1845 yılları arasında Tanzimat'ın uygulanmasında beklenen başarının sağlanamaması üzerine eyaletlerden Müslüman ve gayrimüslimleri temsilen birer kişi başkente davet edilmiş ve davetlilerin bölgeleriyle ilgili şikâyet ve talepleri dinlenmiştir. Görüşmelerde tespit edilen en belirgin sorun vergilerin fazlalığı, toplanmasındaki yolsuzluk ve haksız uygulamalar, ikinci önemli sorun ise yol ve köprü yapımı ile içme suyu meselesi olmuştur. Bunun üzerine "*Geçici İmar Meclisleri*" oluşturulmuş ve şikâyet ve talepler dikkate alınarak imar faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Bu çerçevede Priştine'de de birtakım çalışmalar yapılmıştır. 1 Mayıs 1852'de Priştine kazası caddesinde harap vaziyette olan köprülerin tamir ettirilmesi için irade çıkmıştır. [302]

Benzer gerekçelerle 1840-1843 yılları arasında Saraybosna-Banaluka bölgelerinde ayaklanmalar çıkmıştır. Bu ayaklanmaları 1843-1846 yılları arasında Krajina bölgesinde bazı vergileri protesto için gerçekleşen ayaklanmalar izlemiştir.

---

[299] Palairet, a.g.e., ss. 149-150.

[300] Süleyman Kani İrtem, **Abdülmecid Döneminde Saray ve Babıali**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, Temel Yayıncılık, 2007.

[301] Gölen, a.g.e., s. 68.

[302] Mucize Ünlü, "Priştine Kazasının Tanzimat Sonrası Gelişimi", **Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri**, (Ed. Zafer Gölen ve Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, ss. 445-447.

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra büyük bir darbe alan Boşnaklar saygınlıklarını tekrar kazanma fırsatını Tanzimat Fermanı ile bulmuş olsalar da Boşnak Beyleri için durum biraz daha farklıdır. Tanzimat Fermanında yer alan prensiplerin kendileri için uygun olmadığını ifade edeceklerdir. O güne kadar kendi yönetimleri altında yaşadıkları reaya ile eşit kanunlara tabi olmayı onurlarını zedeleyen bir davranış olarak göreceklerdir. Bölgede karışıklık istemeyen devletler bölgede Tanzimat uygulamalarını ileri bir tarihe bırakacaklardır. Bölgede sakinlik sağlandıktan sonra 1847'de Tahir Paşa Bosna-Hersek'te Tanzimat Fermanı uygulansın diye vali olarak atanacaktır. Bunun duyulması ile Saraybosna'da bir ayaklanma teşebbüsünde bulunulmuş, Tahir Paşa'nın yerinde müdahalesi ile bastırılmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra sağladıkları başarıya güvenen Bosnalı Beyler 1849'da Mutasarrıf Ali Paşa başkanlığında birleşip bir ayaklanmaya daha kalkışmışlardır. Reaya Tanzimat Fermanı'na rağmen angaryanın kaldırılmamış olmasını ifade edip Beylere destek verecektir. Müslüman halk ise çocuklarının askere alınma ve fazla vergi verme endişesi ile beyleri desteklemişlerdir. Avusturya, Sırbistan, Karadağ ve Rusya'da ayaklanmayı sürekli olarak kışkırtmışlardır. Başında asiler başarılı ve eyaletin ciddi kısmını kontrol altına almışlardır.[303] Gölen, burada devletin hatasının Müslümanlara karşı sert önlemler alarak Müslümanların güvenini sarsmak olduğunu ifade etmektedir.[304]

1849 Bosna'da merkezi otoriteyi yeniden kurmak isteyen Osmanlı Devleti Tahir Paşa komutasındaki orduyu gönderecektir.[305] "*Bosanska Krajina'da*" yapılan savaşta Bosna ordusuna yenilir. 1850-1851 yılında yine vergi nedeni ile ayaklanmalar vardır. 1850 sonrasında Hristiyan reaya ile devlet arasındaki sorun daha da yoğundur. Hatta yavaş yavaş Hristiyan-Müslüman arasında çatışmalar görülmeye başlanmıştır.[306] "*Saksonya ile Adriyatik arasındaki bölgelerde Slav Birliği düşüncesi yayılmış; Sırplar, Ruslar, Avusturyalılar, Lehliler tarafından, birbirlerine karşı tahrik edilmelerine maruz kalan bu bölgelerin halkı gittikçe isyana hazır bir*

[303] Zafer Gölen, "Yenileşme Çağında Boşnaklar", **Türkler Ansiklopedisi**, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Cilt:14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 124.
[304] Gölen, **Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek**, s. 47.
[305] Gölen, a.g.e., s. 84.
[306] Babuna, a.g.e., s. 189.

hale geliyorlardı."[307] Dolayısıyla Babıali Bosna'da bir reform programını gündemlerine almışlardır.

19. yüzyıl ikinci yarısından itibaren çıkan ayaklanmalarda siyasal gelişmeler Hristiyan-Müslüman çatışması olarak algılanmaya müsaittir. İmparatorluğa yönelik tehditlere karşı Osmanlı Devleti'nin yanında olan Boşnak toplumu içinde farklı sosyal gruplar arasında yakınlaşma yaşanmış, Müslüman ayan ve reaya ilişkileri farklılaşmış bir anlamda kader birliği yapmışlardır. İslam Bosna Müslümanları için birleştirici bir siyasal ideoloji ve ortak bir kültürel faktör özelliği kazanmıştır. Babuna, 1850 sonrasındaki siyasal gelişmelerin Bosna Müslümanlarının Müslümanlık kimliğini pekiştirdiğini ifade eder.[308]

1845 sonrasında merkez, ülke çapında Tanzimat'ı uygulamaya başlayacağını, uygulamaların yapıldığı bölgelerde kalkınma ve düzen görüldüğünü ifade edip uygulamaların çapını genişleteceğini bildirir. Bu dönemden sonra iki taraflı bir memnuniyetsizlik dikkati çeker. Reaya eski suistimallere katlanmak istemediğini, vergi imtiyazına sahip kesimler ise imtiyazlarını kaybetmek istemediklerini belirtip Tanzimat ve uygulamalarına muhalefet geliştireceklerdir.[309] 1845'te Eyalet Meclisleri kurulmuştur. Bu merkezileşme hareketlerine karşı Müslüman liderler sertçe karşı çıkacaktır. 1847'den 1850'ye kadar bu liderler örgütlenip otoriteye karşı çıkacaklardır. 1847 yılında valilik kararı ile Bosnalı Müslümanlardan oluşan bir askeri birlik hazırlığı halkı hoşnutsuz etmiş, askere alınmayı Tanzimat'ın uygulanması demek olarak gördüklerinden bu durum ile ilgili memnuniyetsizliklerini ifade etmişler ve ayaklanmışlardır.

"*1849 Fermanı Babıali'nin Boşnak Beylerinin zulümlerine mecburen razı olduğunu göstermesi*" dolayısıyla, devlet beylerin tesirini azaltamamıştır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarında fermanın taahhütlerini uygulayamaması; yöneticilik haklarını uygulamadığı anlamına geleceği için buna da razı olmamışlardır. 1849'da her zamankinden fazla muhalefet gösteren Boşnaklara idari bazı tavizler verilmiştir.[310] Bu hareket Babıali'nin istediği sonucu vermemiş

[307] Engelhard, a.g.e., s. 91.
[308] Babuna, a.g.e., s. 190.
[309] Gölen, a.g.e., ss. 77-79.
[310] Engelhard, a.g.e., s. 95.

1851 senesinde tımar tamamen kaldırılmıştır.[311] Balkanlarda yaşayan Müslüman olan fakat Türk olmayan Bosna Hersekliler Avusturya sistemi ile bütünleşmeyi reddederek dinsel başkanlarının İstanbul'dan atanmasında ısrar etmişlerdir. [312]

1850 itibari ile Tanzimat Bosna'da resmen uygulanmaya başlanacaktır. Halkın refah ve mutluluğunun artacağı ifade edilmiş uygulamalara destek sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat içinde bulunulan koşullarda uygulamaları sağlamak o kadar kolay değildir. Halk Tanzimat'ın ne manaya geldiğini anlamış değildir. Dolayısıyla ilk çaba halkın bu konuda bilgilendirilmesi olacaktır. Müfettişler gittikleri yerlerde imam, muhtar, kocabaşı, papaz ile halkın ileri gelenlerini bir araya toplamışlar, Tanzimat'ın uygulanması hakkındaki buyrulduyu okumuşlardır. Özellikle asker toplanması hakkında etraflı açıklamalarla halkı iknaya çalışmışlardır. Bu karşılaşma Tanzimat'ın aksayan taraflarını anlamak açısından önemlidir. En önemli vurguyu eşitlik ilkesine yapmışlardır. Vergilerinde herkesin gelirine göre eşitçe toplanacağı ifade edilmiş, baskı yapılmayacağı açıklanmıştır. Vergi bölgedeki en temel sorunlardan biridir. Dolayısıyla bu sorunun giderilmesine yönelik ifadeler ile halkın Tanzimat açısından desteğini almaya çalışmışlardır.[313] İlk olarak halkın silahları toplanmıştır.[314] Bazı meslek grupları haricinde çok büyük bir direniş ile karşılaşmadan gerçekleştirilmiştir. Topyekûn tüm ülkede halkın silah taşıması yasaklandığından sorunun genel bir hal alması önlenmeye çalışılmıştır. 1851 yılında Ömer Paşa ve Osmanlı Devleti'nin reform döneminde Bosna'da asi beylere karşı otoritesini yeniden kurmaya çalışacaktır.[315] Osmanlı Devleti kendisini isyanı bastırması için göndermiştir. Ömer Paşa Eflak'ı zapt eden ordunun başındadır ve daha sonra Vidin bölgesindeki bir isyanı da bastırmıştır. Bosna'da asileri bastırmakta başarılıdır.[316] Bu ayaklanma sonra Bosna'da devlete muhalefet olabilecek herkesin

---

[311] Tımar yoklama defteri de tımar konusunda değişikliklerin 1824-1851 arasında yoğunlaştığını göstermektedir ki bu da bize meselenin boyutu hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Yılmaz Kurt, "29 Numaralı Saraybosna Tımar Yoklama Defteri", **Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri**, (Ed. Zafer Gölen ve Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 403.

[312] Sloane, a.g.e., s. 32.

[313] Gölen, a.g.e., ss. 88-93.

[314] 1857 de ilginçtir ki Fransa, İngiltere ve Avusturya konsolosları ortak bir memorandum ile silahların reayaya teslimini isteyeceklerdir. Bkz., Gölen, a.g.e., s. 94.

[315] Jelavich, a.g.e., s. 278.

[316] 1853 de Ömer Paşa Karadağ üzerine saldırmıştır. Ancak Avusturya'nın müdahalesi ile geri çağrılmıştır. Bkz., Jelavich, a.g.e., s. 379.

Bosna dışına çıkarılması ile sonuçlanacaktır.[317] Bosnalı Beyler Tanzimat gereği önce Meclis'i Vala'da sorguya çekilip muhakeme olmuş, sonra sürgün ve kürek cezası gibi cezalara çarptırılmışlardır. Suçluların cezalandırılmasından sonra; Bosna'da Tanzimat'ın tatbikine geçilmiştir. Ancak halkın Tanzimat sözünün ne manaya geldiğini anlamadığı bu nedenle Tanzimat uygulamalarına karşı çıktıkları anlaşılmıştır. Tanzimat'ı anlatmak üzere iki müfettiş görevlendirilmiştir: Mehmet Şakir Bey ve Ahmet Paşa. Halkın anlamamasının nedeni yeniliklerin halka Boşnakça ile anlatılamaması olduğundan buyruldu ve yenilikler Boşnakça okunmuş, Tanzimat ilkeleri ayrı ayrı açıklanmış halkın anlaması için çaba verilmiştir. Tanzimat uygulamalarındaki yarar ve asker toplanmasındaki fayda halka kendi dili ile açıklanacaktır.[318]

Bosna'da devlet çok hassas bir tavır içindedir. Bölgede kargaşa ortaya çıkmaya başladığı andan itibaren Avusturya, Rusya, Fransa gibi ülkeler reayanın durumu ile yakından ilgilenmeye başlamışlardır.[319] Valiler özellikle çıkan küçük büyük tüm kargaşada reayanın zarar görmemesi ve özellikle çatışmalara Müslüman-Hristiyan mücadelesi rengi verilmemesi için gayret sarf etmişlerdir.[320]

Önceleri çiftlikleri ile birlikte satılan çiftçiler esaretten kurtulup kiracı olduklarından ürünlerinin onda birini değil üçte birini hatta yarısını vermeye mecbur olmuşlardır. Sonuçta Boşnak halkı fakirleşir. Tedbirler zulüm altında hisseden halkın sıkıntılarını azaltamamıştır. Esaretten kurtulup toprakların kiracısı olunca halkın ödedikleri vergi de artmış dolayısıyla Boşnak halkı büyük bir fakirlik yaşamaya

---

[317] Arşiv taraması sırasında karşılaşılan belgeler, benzer bir uygulamanın 1844 tarihinde Arnavutların çıkardığı isyan sonrasında merkezi devletin asayişin sağlanabilmesi için isyan çıkaranların bölge dışına Bursa ve Konya civarına gönderilmeleri hakkında uygulandığı görülmektedir. Bu Arnavutlar defaatle aff diledikten sonra bazılarının ülkelerine tekrar dönmelerine izin verilmiş, ciddi bir kısmı geri dönememiştir.

[318] 1851 de Tanzimat'ın uygulanması konusunda tekrar çalışma başlayacaktır. Hatta uygulamalara yardım edecek olanların ödüllendirileceği, adaletin Tanzimat ile birlikte mümkün olacağı telkin edilmiştir. Tanzimat'ı halka anlatmak için imam, muhtar, papaz ve kocabaşılardan yardım alınmıştır. Halka Tanzimat Boşnakça anlatılmış, tam olarak anlayamamalarının nedeni buna bağlanmıştır. Etkili yenilikler detayları ile açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmalar etkisini gösterir gibidir. Halk uygulamalara refah ve asayiş temini dahilinde iştirak edeceklerini vergi de hak olanın eşit usullerle ödenme yapmanın adaletini ve bu konuda uygulamalara iştirak edeceklerinin sözünü vereceklerdir. Bkz. Gölen, a.g.md., ss. 124-125.

[319] Zafer Çakmak, "1875 Hersek İsyanı", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:8, 2003, s. 241.

[320] Gölen, a.g.e., s. 364.

başlamıştır. Bu nedenler Bosna Vilayeti ile diğer vilayetlere göre daha fazla uğraşılmasına neden olmuştur.[321]

1850 yılında Babıâli'nin, "*artık böyle kanunsuz işlere cesaret eden olur ise günahı boynuna diyerek*," haklarında ceza kanununa göre işlem yapılacağını belirttiği taşra yöneticilerini teftiş için Mısırlı Sami Paşa Rumeli ve Şekip Efendi de Tuna sahillerinin teftişiyle görevlendirilmişlerdir. Tanzimat'ın uygulanması, gospodarlığın kaldırılması, idareci, mültezim ve çorbacıların suistimalleri, yabancı devletlerin müdahalelerinin önlenmesi ve çiftlik meselesi paşanın denetleyeceği ve de çözüm bulması gereken konular arasındaydı. Halkı Osmanlı idaresine ısındırma hedefi taşıyan bu teftiş de Şam ve Lübnan'da ortaya çıkan olaylar dolayısıyla sağlıklı yürütülememiştir.[322]

1858-1861 ayaklanması Hersek'te Müslüman-Hristiyanların arasında kanlı mücadele başlaması ile olmuştur. Bunun yanında Karadağ tahrikleri oldukça etkilidir. Hristiyan ahalinin çoğunun araziye sahip olmaması, çiftliklerde yarıcı olarak çalışmaları, Hristiyan halkın müdürler ve memurlardan memnun olmamaları, zaptiyelerin köylülere baskı yapmaları, Bihke'den Karadağ'a giden askerlerin karşılığını vermeden köylüden yiyecek almaları sorun çıkaran nedenlerdendir. Devlet isyana neden olan bu maddeleri ortadan kaldırmaya uğraşmış Kani Paşa'dan isyanı bastırması "*tüm Hristiyanlar için geçerlidir*" gibi görünen askeri çözümlerden uzak durulması, isyana karışmayan Hristiyanlara dokunulmaması, askeri düzenin sağlanması istenmiştir.[323] Mesele hassastır, dolayısıyla merkezi hükümet ayrıştırıcı değil, bütünleştirici fakat fesadlık çıkaranı da cezalandırıcı bir üslupla meseleye yaklaşmaktadır.

1863 yılına gelindiğinde, Tanzimat'ın ilanından yirmi yıldan uzun bir süre geçmiş olduğu halde uygulamaya dair içten ve dıştan tepkiler gelmektedir. Taşra meclislerinde özgürce düşüncelerin ifade edilemediği, yolsuzlukların artarak devam ettiği, vergi adaletinin sağlanamadığı, yolların, köprülerin ve sair kamu binalarının harap durumda olduğu, köylülerin arazilerinin yerel hanedanlarca ele geçirilmeye çalışıldığı gibi pek çok şikâyet İstanbul'a ulaşmıştır. Sultan, sorunların yerinde

[321] Engelhard, a.g.e., s. 96.
[322] Serbestoğlu, a.g.e., s. 423.
[323] Gölen, a.g.md., s. 125.

görülmesi ve çözülmesi için Anadolu ve Rumeli'ye yeni teftiş heyetleri gönderme kararı aldı.[324]

Dil yolu ile İslam dininin Balkan halklarına bıraktığı Doğu toplumu imajının Tanzimat Dönemindeki etkisini eğitim yolu ile nesillere aktarılması açısından takip edebilmek mümkündür. Tanzimat döneminin bu konuya getirdiği bakış açısını işaret edebilmek için Tanzimat sonrası açılan rüştiyeler, dârü'l-muallimîn ve idadiler gibi Batı tarzı okullar, Osmanlı aydınına yeni metotlar ve öğretim usullerini göstererek Arapça öğretimin sorgulanmasına zemin hazırlamıştır. İlk örneği 1847 yılında açılan ve açıldıkları yıllarda yükseköğretime öğrenci hazırlayan birer orta öğretim kurumu şeklinde kabul edilen rüştiye okullarında eğitim ve öğretim, "*usûl-i cedîde*" yöntemlerine göre gerçekleştirilmiştir. Bosna Vilayetinde 1851 yılında Tanzimat'ın uygulanmasının hemen ardından bölgedeki eğitim düzeyini yükseltmeye yönelik çalışmalara başlanılmıştır. Bu amaca yönelik Bosna Vilayetinin her bir kazasına (merkezine) medrese yerine o zamanlar sayısı artmaya başlayan rüştiyelerin açılması daha uygun görülmüştür. Rüştiyeler Tanzimat'tan önceki medreseler gibi geleneksel eğitim sistemine değil merkezî sisteme ve yazılı normlara bağlı olarak faaliyet yürüten okullardı. Dolayısıyla İstanbul'daki rüştiyeler de uygulanan ders programı Bosna-Hersek ve Sancak bölgesindeki rüştiyelerde de uygulanmaktaydı.[325] Bosna Hersek'in Doğu kültürü ve Doğu dilleri ile olan teması, 15. yüzyılın ikinci yarısında İslâm'ın Osmanlı bayrağı altında Balkan yarımadasına girişiyle başlamıştır. Bu nedenle Arap dilinin hem Boşnak hem de bölgedeki diğer halkların tarihî ve medenî-kültürel kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. İslamlaşma sürecinin hız kazandığı Osmanlı döneminde yerli halk İslâm kültürü ve medeniyetiyle tanışmış, Müslüman nüfusunun olduğu birçok yerde Arapçanın da okutulduğu dönemin meşhur medreseleri kurulmuştur. Özellikle ana dilde dil eğitimi üzerinde durulduğu bu dönemden itibaren Boşnakça yazılan ilk gramer, aruz ve edebiyat kitaplarıyla birlikte Arap dili öğretimi yeni bir boyut kazanmıştır.[326] 1864 Vilayet Nizamnamesi ile Osmanlı yönetim teşkilatında, Eyalet Sistemi kaldırılıp yerine Vilayet Sistemi getirilmiştir. Bu nizamnameyle vilayete dönüştürülen

[324] Serbestoğlu, a.g.m., s. 424.
[325] Methodieva, a.g.e., s. 19.
[326] Seyfettin Haruni, "Boşnaklarda Arap Dili Öğretimi, Mahiyeti ve Kronolojisi", **Balkanlar ve İslam – Balkanlarda İslam Dini ve Kültürel Hayat**, Cilt:2, (Ed. Abdullah Taha İmamoğlu ve diğerleri), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2020, ss. 93-116.

eyaletlerden biri Bosna olmuştur. Nizamname ile yönetime birçok yenilikler getirilmiştir. Bu yeniliklerin en önemlilerinden biri vilayetlere dönüştürülen bölgelere *mektupçu*'ların tayin edilmesi ve bunların idaresinde her vilayetin ihtiyaçlarını karşılamak üzere birer matbaa kurulmasıdır. Bu yenilik sonucunda vilayetlerde açılan matbaalar bölgelerin gelişmesine ciddi oranda katkı sağlamışlardır.[327]

7 Ocak 1858'de Reşid Paşa ölmüştür. Girit'ten Bosna'ya, Niş'ten Hersek'e, Cidde'den Musul'a, taşrada yaşanan çeşitli sorunlardan sonra, 5 Ekim 1859'da hala bir şeyler yapılmadığı için, *düvel-i muazzama* sefirleri Bâb-ı Âli'ye bir memorandum vereceklerdir.[328]

2.4.5. Bulgaristan

Bulgaristan 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Osmanlı yönetimi altındadır. Balkan dağlarının üst ve alt boylarındaki bazı köylere Yoynuklar denmektedir. Bu köyler, öşür vergisinden muaf; uygun görülenlerin yeniçeri olarak askeri sahada imkân bulabildiği halktır. 19. yüzyılda bu imtiyazlı köyler teker teker isyana kalkışacaktır. Bulgarların geneli ise reaya statüsünde vergiye tabi işçi sınıfı statüsünde kalacaktır. Halka sağlanan imtiyazlar ve ticari sahada yaşadıkları avantajlar gayrimüslim halkın zenginliğini sağlarken, Müslümanların aleyhine bir gelişme ortaya çıkacaktır. Tuna prensliklerinde, Yunanistan'da Karadağ'da ve Sırbistan'da bağımsız ya da özerk hükümetler hüküm sürerken Osmanlı İmparatorluğu hala yarımadanın büyük bölümüne hakimdir. Hakimiyetinin devam ettiği alan Bosna, Hersek, Epir, Teselya, Makedonya, Trakya, Bulgar ve Arnavut topraklarıdır.[329]

Tanzimat Fermanı'na rağmen Ruslar Bulgarların baskı altında olduğunu ileri sürüp Tanzimat'ın Bulgaristan'da hızlı ve gereğince uygulanmasını isteyecektir. Kendilerini Osmanlı düzeniyle özdeşleştiren Osmanlı Müslümanlarının ise bu

---

[327] Salih Seyhan, "Bosna Vilayet Gazetesi Bosna'nın Kısa Tanıtımı ve İlk Dört Sayısının Sadeleştirilmiş Özeti", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:17, 2013, s. 142.

[328] Abdülhamit Kırmızı, "Mülkiye Binasını Bütün Bütün Yeniden Kurmak Erken Tanzimat Devrinde Taşra Teşkilatı", **Sultan Abdülmecid ve Dönemi 1823-1861**, (Ed. Kemal Kahraman ve İlona Baytar), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2015, s. 302.

[329] Jelavich, a.g.e., s. 361.

vaziyete bakışı; Hristiyanları, imparatorluktaki etkilerini artırmayı hedefleyen yabancı güçlerin himayesindekiler olarak görmek şeklinde gelişmiştir. Özellikle Bulgarlara gelince, isyanlar ve devrimci grupların saldırıları onlara yönelik şüpheleri derinleştirmiştir. Bulgar bağlılıkları hakkındaki şüpheler, onların sadakatlerinin daha da artmasıyla daha da artar. Osmanlı'nın en amansız düşmanı Rusya'nın özel sempatisini kazanır. Bazen Rus emelleriyle hevesli işbirlikçiler olarak dahi hareket etmişlerdir. 1806-12 ve 1828-29 savaşları sırasında Rus orduları Balkanların doğusunu işgal ettiğinde, onlara Bulgar gönüllüler de katıldı. Sırbistan sınırındaki bölgelerde, Sırp akınları ve olası Bulgar iş birliği korkuları, Bulgarlar ve Müslümanlar arasında gerilim ve karşılıklı şüphelerin artmasına neden oldu.[330]

19. yüzyılda Sırbistan'ın özerklik kazanmasının da etkisi ile sınırdaki köylüler gospodarlardan sıklıkla şikâyet etmişlerdir. Angaryanın kaldırılması dolayısıyla Müslüman ağaların kullandığı toprakların köylüye dağıtılmasını istemektedirler; isyanın en önemli nedeni budur. Kuzey Bulgaristan'ın Tanzimat döneminde en büyük sorunu gospodarların yol açtığı toprak rejimi şikayetleridir. Çiftliklerinde Hristiyan köylü çalıştıran Müslüman ağalar ile arasındaki çalışanlar arasındaki ilişkiyi Hristiyan kahyalar sağlamaktadır. Özellikle ilişkilerin hassas olduğu, Müslüman-gayrimüslim arasındaki tutumun değer olarak değişmeye başladığı bu dönemde nüfuzları artmıştı. Ayrıca Müslümanlar dil bilmedikleri için ürünlerini Avrupalı tüccarlara satacak aracılara ihtiyaçları vardır. Avrupa ile dini yakınlıkları ve dil bilmeleri dolayısıyla Balkanlardaki ticareti kontrol edenler Bulgaristan'da gayrimüslimler olmuştur.[331]

19. yüzyılın ilk yarısında, Bükreş ve Odessa'daki zengin Bulgar tüccarların teşvik ettiği bir hareketle, Bulgaristan'da önemli bir entelektüel canlanma yaşanmıştır. 1829'da o ülkenin yerlisi tarafından Moskova'da bir Bulgaristan tarihi yayınlanır; 1835'te Bulgaristan'da ilkokul kurulur ve kısa süre sonra diğerleri onu takip eder. Okullaşmanın yanında entelektüel yapılanmada Bulgaristan'ın aydınlanmasını ve özgürleşmesini destekleyen Odesa ve Bükreş'te bulunan iki komite çok önemlidir. Amaç bakımından birbirlerinden farklı içeriklere sahiplerdir. Birinci grubun üyeleri daha çok eğitim ve din reformuna kararlıydılar ve bu yollarla

[330] Methodieva, a.g.e., ss. 19-20.
[331] Yonca Köksal ve Davut Erkan, **Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 9.

ülkelerinin kademeli ve barışçıl bir şekilde yenilenmesini amaçlıyorlardı; ikincisi, şiddetli ve gerekirse savaş benzeri yollarla Bulgaristan'ın acil siyasi kurtuluşunu etkilemek istemektedir.[332]

Yüzyıl ortasında Osmanlı kurumları büyük bir ilerleme göstermişlerdir. Böylelikle oluşan istikrar Bulgaristan 1830 sonrası ekonomik canlanmaya daha erken başlamıştır. 1845 tarihli bir rapor tarımdaki gerilemeye hayıflanıp bunun nedenini kent hayatının çekiciliğine ve güvenliğin daha az olduğu çağdan kalma bir uyuşukluğa bağlamaktadır. 1840'lı yıllar bu toplumlar için mamul mal ticaretinde dönüm noktasıdır. Ortamın güvensizliğinin azalması; nüfus yapıları sınai faaliyetlerin gelişmesine olanak verecek düzeye ulaşmıştır.[333]

19. yüzyıl ilk yarısından itibaren Bulgarlar arasında ayaklanmalar vardır. İlk teskin edici ifadeler II. Mahmud'a aittir. Reayanın hayrına düzenlemelerden bahsedip halkı yatıştırmaya çalışacaktır. 1839'da Tanzimat ilan edildiğinde yeni esaslara rağmen gerginlik devam etmiş, devlet memurlarının suistimalleri azalmamıştır. Eşit ve adil vergi dağıtımı sözü verilen gayrimüslimler arasında cizyenin kaldırılması ve vergi miktarlarının azaltılması gibi beklentiler ortaya çıkmıştır. Gayrimüslimlerin askere alınması fikrine hem gayrimüslimler hem Müslümanlar karşı çıkacaklardır. Milliyetçi akımların yükseldiği bir süreçte gayrimüslimlere silah vermek doğru bulunmamıştır. Marangozluk, gemicilik gibi ustalık isteyen bazı alanlarda gayrimüslimler askere alınsa da "*bedel-i askeriye*" bu durum için çözüm olmuştur.[334]

Bulgaristan Tanzimat ilanından sonra Niş, Vidin, Silistre eyaletlerine ayrılmıştır.[335] Müslüman ağaların davranışlarından duyulan rahatsızlık Bulgarlar için rahatsızlık duydukları konuları ifade edebilmek için bir kapı aralayacaktır. Fakat asıl Slavlık hissi Bulgarların Osmanlı idaresinden ayrılmak istemelerinde en büyük neden olmuştur.[336] 19. yüzyıla kadar yaşanan gelişmelerde zaten çok hoşlanmadıkları Rumlara karşı net bir tavır takınmaya başlayacaklardır. [337]

19. yüzyıl Bulgar edebiyatı toplumsal psikoloji öncelikli yazılara öncelik vermektedir. Osmanlı yönetimine ve Türk karşıtı reaksiyonları eserlerinde ele

[332] Nevill Forbes ve diğerleri, **The Balkans a History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey**, Clarendon Press, Oxford, 1915, s. 51.
[333] Palairet, a.g.e., s. 59.
[334] Köksal ve Erkan, a.g.e., s. 13.
[335] Şentürk, a.g.e., s. 92.
[336] Şentürk, a.g.e., s. 87.
[337] Şentürk, a.g.e., s. 35.

almışlardır. Türk halkının ve Bulgar halkının çok farklı karakterde olduğunu anlamaya çalışmışlardır. Anlaşmak için iki toplumun birbirinin dillerini öğrenmek zorunda kaldığını fakat iki toplumunda din ve öz karakterlerini değiştirmediklerini anlatmışlardır. D. Çintulov, P.R. Slaveykov, H. Botev, L. Karavelov, İ. Vazov eserleriyle Türk halkına savaş açmak gerektiğini ifade edeceklerdir.[338] Bulgarlar eğitimlerini kendi dillerinde yapmaktadırlar. Osmanlı egemenliği esnasında Bulgarlar köy kasaba ve şehirlerinde Osmanlı idaresindeki kuruluşlara benzer ve paralel kuruluşlar teşkil edip başlarına da Bulgarlar getirilmiştir.[339] 19. yüzyıl ilk çeyreğinde Bulgar okulları yeniden meydana çıkmaya başlamıştı. Yabancı ülkelerdeki Bulgar tacirleri bunlara ders kitabı yardımı yapıyordu. Ardından Bulgar tarihi yazıldı. 1844'te ilk Bulgar dergisi yayımlanmaya başlamıştır.[340] Çoğu Bulgar tüccar ve lonca ustası, siyasi ve kültürel olarak üst düzey Yunan ortaklarına hâlâ boyun eğmiş olsa da bazıları onların egemenliği altında kalmaya başlamıştır. 1830'larda çocuklarını Yunanca dil okullarına göndermek yerine gelişmiş Bulgar okullarını desteklemeye başlamışlardır. Rusya'daki Bulgar göçmen topluluklarıyla olan bağlantılar, alternatif bir eğitim modeli ve Slav gurur kaynağı olarak hizmet edecektir. 1840'lardan itibaren Rus hükümeti, Bulgar öğrencilerin Rus ilahiyat fakültelerinde ve üniversitelerinde okumaları için giderek daha fazla burs sağlamaya başlamıştır. Batı etkisi bile çoğu zaman Rusya üzerinden Bulgaristan'a ulaşmıştır. Protestan İncil topluluklarının, Kutsal Yazıların modern Rusça tercümesi üzerinde Rus kilise liderleriyle çalışmasına izin verilmiştir. Bu projenin bir sonucu olarak, Amerikalı misyonerler, Yeni Ahit'in Bulgarcaya ilk modern çevirisini 1840'ta yayınlamak için bazı Yunan ve Bulgar din adamlarıyla temasa geçeceklerdir.[341]

Bulgarlar din serbestisi konusunda özgürdürler. Hristiyanlığın bütün kurallarını uygulayabiliyorlardı. Fakat bu durum yönetime karşı bağlılık geliştiren bir sonuç sağlamamıştır. Din adamları isyancıların safında Osmanlı yönetimine karşı faaliyetlerde bulunmuşlardır.[342] Din adamları Osmanlı topraklarında önemli bir erki ifade eder. Hatta hareketleri meşrulaştırılmasında da çok önemli bir pozisyondadır.

---

[338] Leman Ergenç, **Bulgar Yayınlarında Türkler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 84-85.
[339] Ergenç, a.g.e., s. 86.
[340] Sloane, a.g.e., s. 107.
[341] Denis Vevchenko, **Containnig Balkan Nationalism, Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856– 1914**, Oxford University Press, USA, 2016, s. 63.
[342] Ergenç, a.g.e., s. 87.

Din bütünleştirici bir güç ve dayanışma kaynağı olarak toplumun sağlamlığında önemli bir noktadadır.[343] Dolayısıyla ayrılıkçı nitelikteki ayaklanmalarda din adamlarının gücünden faydalanmak Balkan halklarında etkin bir yöntemdir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti de göstermek istediği hiddeti din adamlarının cezalandırılması ile ifade etme yolunu seçecektir.

Bir yandan, sonuçta ortaya çıkan yüksek beklentiler, 1840 ve 1850'de Niş ve Vidin çevresinde köylü isyanlarına yol açtı, çünkü yerel suistimaller artık normal olarak görülmediğinde göreli yoksunluk algısını yarattılar. Öte yandan, tüm Osmanlı tebaasının eşitliği kavramı, küçük bir Bulgar milliyetçi hareketinin ortaya çıkmasını teşvik etti. Etnik kökenlerine dayalı bir tür kurumsal temsil talepleri, yalnızca dini toplulukları tanıyan ve şimdi onlara Tanzimat'ın bir parçası olarak eşit statü vaat eden mevcut Osmanlı çerçevesinde pek bir anlam ifade etmiyordu. 1840'lardaki Bulgar hareketi bir fark yaratacak kadar güçlü olmadığı için, Rus politikacıların Patrikhane'ye olan geleneksel desteğini şüpheli kimlikleri olan bir etnik grubun liderlerine çevirmek için fazla teşvikleri yoktu. Kültürel olarak, Bulgar yanlısı politika, Moskova'nın Üçüncü Roma olarak kendi imajına da aykırı olacaktır.[344]

Bulgaristan'da reform döneminde önce köylü isyanları toprak mülkiyeti ve vergi sistemindeki suistimalleri düzeltmek amaçlıydı. Milli bağımsızlıkla ilgili bir köylü isyanı yoktu. 1835'ten sonra ise köylü isyanlarında bir artış gözlenecektir. Artan beklentiler bu isyanlara en önemli nedene olarak düşünülebilir. Köylüler Tanzimat yeniliklerinin vaatlerinden haberdardır. Bu doğrultudaki beklentilerin gerçekleşmemesi ise hayal kırıklığı yaratmıştır. Çoğunluğa göre şikayetlerini doğrudan İstanbul'a iletememeleri en büyük problemdir. Reformların bu noktadaki başarısı eksik kalmıştır. 1840'larda Hristiyanlar kurulan yerel meclislere katılmıştır ancak bu tedbir de sorun çözmekten uzaktır. Makamlar bu meclisleri dikkate almakta yetersiz kalıyor ya da bu meclislerde yer alan kişiler zaten yolsuzluklara katılmış kişilerden oluyordu.[345] Dolayısıyla mecliste paylaşılan meseleler sorunun gerçekçi çözümünü engellemiştir.

---

[343] Nur Vergin, "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış", **Toplum ve Bilim**, 29/30 Bahar-Yaz, 1985, s. 9.
[344] Vevchenko, a.g.e., s. 66.
[345] Jelavich, a.g.e., s. 371.

Bulgarların Osmanlı Devleti'ne karşı ilk ciddi isyanı 1841 Niş İsyanı'dır. 1839 Fermanı'na aleyhen kendilerinden fazla vergi alındığını söyleyen Niş halkının zengin Hristiyanları Bulgar ahaliyi tahrik edecek, 1500 kadar köylü istenilen vergiyi ödemeyecektir. Rusya Ortodoksların hamisi olarak harekete geçecektir. Osmanlı idaresinden memnun olunmadığı için isyan edildiği fikri ile hareket edecektir. Niş İsyanı'ndan sonra Bulgar İsyanı Vidin'de meydana gelecektir. Bulgarlar Sırplı tahrikçilerin de gayretleri ile devlet memurlarından ve Müslüman ahaliden şikayetçi olarak isyana başlayacaklardır.[346]

Tanzimat reformlarına karşı Anadolu'da çoğunlukla Türk ve Müslümanların bulunduğu bölgelerde çıkan olaylarda alınan tavır ile Rumeli gibi Avrupa'nın dikkatini fazlası ile çeken bölgelerde alınan önlemler ciddi ayrımlar içermektedir.[347] Vergi konusu Bulgaristan'da önemlidir. Vergiden kaynaklanan ve milliyetçilik içeren ayaklanmalar olmuştur Niş ve Vidin isyanları. Vergi şikayetleri daha sonra idareden memnuniyetsizlik, Müslüman ağaların ve yerel meclislerin suistimalleri üzerine odaklanmıştır. [348]

Balkanlarda yaşanan gelişmeler göstermektedir ki devletin Babıali'nin kriz yönetimi konusunda aldığı tavırlar birbirinden farklıdır. Niş krizinde olduğu gibi olayın niteliği ya da bölgenin genel durumu, nüfusun yapısı alınan önlemlerde belirleyicidir. İstanbul'a daha yakın olan ve İstanbul tarafından daha kolay bastırılan Bulgaristan beklemek zorunda kaldı ve bu sıralarda yapılan geçici isyanlar çok kan dökülerek bastırıldı ve ardından Bulgarların Besarabya'ya toptan göçü ve boşalan topraklara Tatar ve Kürt ithali geldi. Kırım Savaşı ve Türkiye'nin Batı Avrupalı güçler tarafından kısa vadeli şampiyonası, Rusya'nın hedeflediği gelişmeyi önemli ölçüde engelledi.[349]

Geçmiş dönem sipahisi haklarından kolayca vazgeçmemiştir. "*Ellerinden alınan ondalık vergisi hakkına karşılık sık sık çifte ondalık hakkı oranında vergi toplama yoluna gidiyorlardı*…" Bulgaristan'da çiftlik toprakları küçük ölçekte kalmakla birlikte; gospodarlık kurumunun yaygınlaşması; kalabalık bir "*serbest köylü*" nüfusunun İmparatorluğa ödenen vergilere ek olarak; ondalığın dokuzda

[346] Şentürk, a.g.e., s. 81.
[347] Uzun, a.g.e., s. 97.
[348] Yonca Köksal ve Davut Erkan, **Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 14.
[349] Forbes ve diğerleri, a.g.e., s. 50.

birine eşdeğer ve hiç de geçici olmayan bir vergi yükü altında kaldığı anlamına geliyordu.[350] Çiftlik olduğunda köylü o çiftliğin doğrudan çalışanı ve ekonomik birim yapısı çiftlik gelirine dahil noktada. Oysaki "*gospodarlık*" rejimi ile köylü serbest; dilediğince üretebilir. Kendi mahiyetinde çalıştığı bir düzen içinde dolayısıyla da Gospodarlık sistemi onun için maddi bir endişe sebebidir.

İltizam sisteminin kaldırılması geniş bir mültezim grubunu, nüfuzlu mültezim naiplerini ve şüpheli yollarla bu sistemden yararlanan çok sayıda memuru etkiledi. Unutmamalı ki; mültezimlerin çoğu iltizam yolu ile servet sahibi olmuştu. Reşid Paşa köylü üzerindeki himaye ve etkisini arttırmak için angarya ve tefeciliği de kaldırmıştı. Meclis-i Vala'nın ilk kararlarından biri şöyledir: "*Balkanlardaki eşrafın çoğu, köylülerin kendilerinin köleleri olduğunu düşünürler ve hiçbir karşılık ödemeden kendi hizmetlerinde çalıştırırlardı. Bunlar; köylülerin başka yerde çalışmak için malikanelerden ayrılmalarına izin vermez hatta evliliklerine de karşı çıkardı. Sultan artık bu tür suistimallere asla razı değildir; bu emre muhalefet edenler yakında çıkacak ceza kanunu hükümlerine göre cezalandırılacaktır.*"[351] Balkanlardaki bazı bölgelerde köylüler; reformların neticelerini görmek konusunda sabırsızdı. Tanzimat'ın üzerlerindeki vergi yüküne herhangi bir acil çözüm getirmediğini gören Niş civarındaki Bulgar köylüler -mesela hala angarya vardı- kendi sayılarından daha küçük eşrafın idaresinde ayaklandılar. Tanzimat'tan hemen sonra 1841'de Niş'de görülen isyanlarda Sırbistan söylem ve eylemleri ile önemli bir pozisyondadır. Rumeli'de Niş, Şehirköy, Leskofça, Sofya, Tırnova, Manastır ve Vidin Siroz reayası ile gizlice ittifaka geçilmiş, burada aslında devlete sadık olan halk aleyh de kışkırtılmıştır. Müslümanlar ile Bulgarlar dostluk içinde yaşarken, Sırbistan muhtariyeti dengelerde önemli bir kırılmaya neden olacaktır.[352] Sırpların ilhakı nedeni ile bölgede Bulgarlar arasında Sırp reaya nüfus da artmıştır. Nihayet 1841'de Bulgarlar Niş de ayaklanacaklar, Müslümanları öldürmeye başlayacaklardır. Kosova, Yegovitsa ve Ürgüp'ten 1500 kadar Arnavut asker çağrılmış ayaklanma böylelikle dağılmıştır. Bu isyanda arka planda tüccarlar, papazlar ve kocabaşılar da vardır. Hedef tüm Rumeli'de ayaklanma çıkarmaktır. Altyapısı büyük oranda Sırp

[350] Palairet, a.g.e., s. 50.
[351] Çağ, a.g.e., s. 64-65.
[352] Ayşe Özkan, **Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı 1830-1878**, IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 68.

tahrikinden beslense de isyanın ana nedeni Edirne valisi Yakup Paşa'ya göre vergi meselesidir. Tanzimat'la birlikte herkese gelirine göre vergi kararlaştırıldığından zengin bağ bahçe sahibi bölge reayasına fazla vergi düşünce ayaklanma gün yüzüne çıkmıştır. Yakup paşa Niş bölgesinin isyan hazırlığında olduğu vergiyi bahane ettiği fikrindedir. Tevfik Bey ise, isyanın sebebi Sırp tahriki ve Hristiyanların nüfus fazlalığını lehte kullanıp bağımsızlık kazanma düşüncesine bağlamaktadır. Reayaya göre ise asıl mesele gördükleri baskı ve zulüm. Bunu uygulayan aslında padişah değil, vergi toplanmasında reayaya uygulanan haksız ve yersiz tutumlar. Aslında fazla vergi toplanması ve tahsildarın tüm ihtiyaçlarını halktan bedelsizce toplaması yasaktır.[353]

Ayrıca, 1849-1850'de Vidin bölgesinde patlak veren isyanlar çok tehlikeli bir hal aldı. Bu bölgedeki zirai toprakların çoğu esas olarak devletin kendi miri topraklarıydı. Fakat mahalli Müslüman ağalar bu toprakları kiralamakta ayrıcalıklıydı. Gerçekte buraları kendi malikaneleri olarak tasarruf ediyorlardı. Halkın taleplerini reddeden ağalar; mahalli bir milis kuvvet teşkil etmiştir. Asilere karşı hücuma geçmişlerdir. İstanbul'daki Meclis-i Vala mevcut idare meclisini lağvederek ilk defa Hristiyan köylülere; devlet topraklarını bizzat kiralama hakkı tanınmıştır. Anadolu'da da benzer tepkiler vardır. Ankara yakınındaki ayanlar vergilerden kurtulmak için köylüleri angarya olarak çalıştırmayı ve hükümete karşı ayaklanmaları için halkı kışkırtmışlardır. Buradaki farklılık, Müslüman halkın Müslüman mahalli yetkilerinin nüfuzu altına almasıdır. Oysaki Balkanlarda Hristiyan tebaa milliyetçi bir isyanın etkisinde bulunan liderlerin nüfuzu altındadır. Dolayısıyla bu örnekler reformların gerçekleştirilmesindeki engeller olarak ortaya çıkar. Eski rejimin imtiyazlı sınıfları bilhassa ulema ile iş birliği içindeki ağalar şeriatın itibar etmediği gayrimüslimler ve kâfirlere medeni eşitlik verilmesinin dini ve devleti batıracağını iddia ediyorlardı.[354]

Reformların yetersiz kaldığı noktada Osmanlı memurları dikkatlerini Rus ya da Sırp kışkırtmasına çekecektir. Sırp hükümeti sürgündeki Bulgarları desteklemektedir. Sırp hükümetinin sürgündeki Bulgar devrimcileri desteklediği açıktır. Ruslar ise diplomatik kanallar ve Ortodoks kilisesi vasıtası ile baskısını hissettirmiştir. Yunanlılar, Sırplar ve Rumenler özerk ya da bağımsız olur olmaz

[353] Özkan, a.g.e., s. 71.
[354] Çağ, a.g.e., s. 66.

milli kilise talebinde bulunmuşlardır. 1839 Hattı'nın içerdiği dini eşitlik ilkesi patrikhanenin Bulgar topraklarında devam eden hakimiyetine karşı bir argüman olarak kullanılmıştır. 1849 yılında padişah Bulgar milletinin İstanbul'da kendi kilisesini kurabileceğini kabul etmiş ve böylece bir Bulgar milleti varlığı tanınmış olacaktır.[355]

1850'den itibaren Müslüman nüfus elinde bulunan araziler özellikle de topraklarının başında bulunmayan mülk sahiplerine ait olanlar Hristiyan alıcılara geçmeye başladı. "…*köylü bir ulaşım ve iletişim ağı içinde, böylesine önemli ihracat fazlası için iç piyasadaki fiyat düzeyinin düşük olması gerekiyordu; gerçekte de durum böyle oldu*."[356]

19. yüzyılda Rusya'nın desteği ile kimliklerini kanıtlamaya çalışan Bulgarlar konuyu fener Rum patrikhanesinin Bulgaristan'daki faaliyetine tepki göstererek gündeme getirdiler. Bulgaristan'daki dini makamlar patrikhanenin tayin ettiği Rum din adamlarının denetimindedir. Bulgarlar patrikhanenin etkisinden kurtulmak için[357] yaygınlaşmış olan milliyetçilik akımını araç olarak kullanmışlardır. Başarılı olmak için eğitime öncelik verilmiştir.[358] 1840'ta Neophytos adında bir papaz, Amerikalı bir misyonerin yardımı ile İncil'i Bulgarcaya çevirecektir.[359]

Teftiş uygulamayı denetleme girişimi olarak önemli. 1840'ta Rumeli ve Anadolu'ya ayrı ayrı denetim kurulları belirlenmiş, gönderilememiştir. 1842'de Anadolu ve Rumeli yörelerine iki kişi teftişle görevlendirilecek fakat bu girişimde ertelenecektir. 1850'de Meclis-i Vala teftiş sorununu üçüncü defa ele almıştır. Tırhala Mebusu Sami Paşa Rumeli'de teftişte. 2,5 yıl sürer ve raporları vardır. Tanzimat'ın ilan edildiği tarihten 1845 yılına kadar geçen süre boyunca uygulamada başarı elde edilemediği anlaşılmıştı. Bunun üzerine çözüm yolları aranırken teftişin yanı sıra karşılaşılan güçlüklerin halledilmesi ve alınacak önlemler hakkında her eyaletten temsilci olarak iki kişinin İstanbul'a çağrılması kararlaştırılmıştır.[360]

---

[355] Jelavich, a.g.e., s. 374.
[356] Palairet, a.g.e., s. 56.
[357] Arzu Taşcan, "Prens Ferdinand ve Ekzarh Yosif Arasındaki Bazı Mektuplaşmalarda Makedonya ve Komitalar", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı: XII / 2, Kış 2012, ss. 235-248.
[358] Doğru, a.g.e., s. 131.
[359] Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt:7, a.g.e., s.87.
[360] Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim", **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 203, Ağustos 1988, ss. 601-626.

Ortodoks kilisesinin Türklerin hakimiyeti altındaki Bulgaristan ve Sırbistan gibi ülkelerdeki eski toplumun hâkim sıfatıyla özü itibari ile ilişkisi vardı. Kilise örgütlenmesi Sırbistan'da devlet bilincinin sürekli varlığının kalıntıları açısından bir zemin oluşturmuştur. Başka yerlerde kilisenin kültürel ve özerklik mücadelesi milli hareketin doğuşunun habercisi olacaktır. 19. yüzyıl ortasında Bulgar kilisesinin yaşadığı budur.[361]

İnalcık, Gülhane Hattı'nın ilanı üzerine Bulgaristan'da reaya arasında baş gösteren ayaklanmaları Osmanlı arşiv vesikalarına göre incelediğinde, bu hareketlerin Müslüman toprak ağalarına, gospodorlara karşı ictimai bir hareket mahiyeti taşıdığının görüldüğünü belirler. Şunu da belirtir: Hatt ölü doğmuş bir belge olmamıştır. Etkisi büyük olmuştur. Müslümanların topraklarının Hristiyanlara yurt olacağı fikri onları reform karşıtı harekete sürüklemiştir. Balkanlarda Tanzimat uygulandığı tüm bölgelerde ciddi huzursuzluklar vardır. Bosna'da Tanzimat öncesinden itibaren feodal bir hiyerarşi var. Bu durumu hassaslaştırıyor. Müslümanlar reformlardan ya da reformların vadettiği yeniliklerden faydalanmak istemiyorlardı.[362]

Tocquevelli "*…uzun dönemli durgunlukları izleyen ani değişim dönemleri ve değişim ümidi, yeni ve hızlı değişim dönemleri ve değişim dönemleri ve ümidiyle devam ettirilemediği zaman yaygın bir sabırsızlık ve tatminsizliğe, isyan ve hatta ihtilallere neden olabilmektedir*."[363] demektedir. Tanzimat dönemi Tocquevelli'yi doğrular niteliktedir. Tanzimat döneminde genel bir sabırsızlık ve tatminsizlik havası vardır. Tanzimat değişikliklerinin halk tarafından oldukça yüksek ses ve şiddetle talep edildiği, diğer taraftan statükonun devam ettirilmesinin ise sabırsızlığa ve kinlerinin artmasına neden olduğu düşüncesi Balkanlar için yanlış olmayacaktır.

[361] Hroch, a.g.e., s. 219.
[362] Gölen, a.g.e., s. 62.
[363] Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme arayışı ve Politik Değişme", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Akademi, Bursa, 2007, s. 20.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MODERNLEŞMEDE YENİ ROLLER: BALKANLARDA ETKİLERİ

3.1. BALKANLARDA YÖNETİM: OSMANLI MİLLETİ OLGUSU İÇİNDE KARŞILIKLI PAYDAŞLARIN YAPISI

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda uzun bir dönemde hüküm sürmesinin altında yatan en önemli neden Osmanlı hoşgörüsü ve buna eşlik eden neden "*Millet Sistemi*"dir. Millet klasik İslam literatüründe şeriat, din, mezhep ve bunlara bağlı topluluğu ifade etmekte olup ırk-soydan ziyade din-mezhep mensubiyetini vurgulamaktadır. "*Millet*" kavramının modern anlamda "*ulus*" karşılığında kullanılması ve bir anlam değişikliğine uğraması 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştır. Millet sistemi, bir bölgenin devlet sınırlarına katılmasından sonra buradaki kitap ehlinin (ehl-i zimmet, zımmi) bir ahitname, hukuk ve himaye bahşedici bir ahit ile İslam devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilat, bir hukuki varlıktır.

Osmanlı yönetiminin millet sistemi çerçevesinde[1] Balkanlarda uyguladığı siyaset, dengelerin gözetildiği; çatışmalara sebep olabilecek unsurların vurgulanması yerine birleştirici noktaların hedef alındığı tarzda bir yapıya sahiptir.[2] Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan kitap ehli olarak adlandırılan zımmilerin, Müslümanlardan farklı oldukları yönleri elbette ki vardır. Bu farklılık din ayrılığından kaynaklanmaktadır.[3] Örneğin Müslümanlar, İslam'da bir ibadet çeşidi olan zekatla mükellef oldukları halde, gayrimüslimler mükellef değillerdir. Gayrimüslimler askerlik vazifesi yerine cizye vergisi vermişler Müslümanlar böyle bir ödeme yerine askerlik yapmışlardır.[4] Gayrimüslimler kamu idaresi alanından uzak tutulmuş ama onlara kendi özel hukuklarını uygulama imkânı veren millet sistemi ile azınlıklar kendi yapılarını muhafazada büyük oranda başarı sağlamıştır.

---

[1] Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 13-23.

[2] Tunca Özgişi, "Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda Birlikte Yaşama Kültürünü Geliştirmek İçin Uyguladığı Politikalara Örnekler", **The Journal of Academic Social Science Studies**, Sayı:26, 2014, s. 347.

[3] Özgişi, a.g.m., s. 248.

[4] Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Hukuku**, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, s. 291. Fakirler, işsizler, din adamları yaşlılar ve hastalar bu vergiden muaftırlar. Bkz. Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 31.

Böylece topraksal olmasa da fonksiyonel bir otonomi sahibi olmuş[5] uzun yüzyıllar birlikte yaşamanın doğal yollarını mümkün kılmayı başarmışlar ve karşılıklı olarak birbirlerinden yönetimsel, hukuksal, örfi ve kültürel pek çok alanda etkilenmişlerdir.[6]

Castellan'a göre Balkanlarda 19. yüzyılda tüm Müslümanlar Türk olarak bilinir.[7] Bununla birlikte Türkler belirleyici bir etnik grup olmamakla birlikte "*millet-i hâkime*" olarak tanımlanırlardı. Ancak bu durumda tanım Türkleri değil Müslümanları işaret ederdi. "*Gayrimüslimler ise millet-i hâkime kavramının sözlükte tam zıttı anlamına gelen millet-i mahkume değil…*"; imparatorluk unsurlarından Müslümanların dışındaki tebaayı işaret ederdi.[8] Karşılaştırıldıklarında Balkanlarda İslamiyet ve Hrıstiyanlık arasında önemli bir de fark vardır. Müslümanlık Türkleri temsil ederken; "*Hristiyanlık hiçbir ailenin hususi dini, hiçbir ırkın milli dini değildir*."[9]

Balkanlarda yaşayan azınlık Türklerin ulusal kimliği, "*En son, imam göç eder*" diyen Makedonya atasözünün de anlattığı gibi, en büyük desteğini İslam'da bulmaktadır. Çünkü çoğunluğun dini farklı olup gayrimüslimdir. Osmanlı Millet Sistemi'nin çok büyük etkisine uğramış bu yarımadada çoğunluğun dini (Hrıstiyanlık); onun ulusal kimliğini de güçlendirmiştir. Özellikle 19. yüzyılda bu güç Balkanlarda Müslümanların aleyhine yükselecektir. Bunun karşısında ise Türkler'in esas azınlığı oluşturdukları Yunanistan ve Bulgaristan gibi ülkelerde İslam'ı kullanarak diğer Müslüman azınlıkları (örneğin Pomakları) doğal asimilasyona uğratmakta ve Türkleştirmektedirler.[10]

Balkanlardaki topluluklar Müslümanlığı kabul etmekle beraber anadillerini korumuşlar; fakat bu, onların kimlik ve kültür özelliklerinin Türkleşmesini engellememiştir. Böylece din birliğinden ilginç bir milli birlik doğmuştur. Asimile

---

[5] Gürbüz Bahadır, **Batıdan Doğuya Uzanan Çizgide, Balkanlar ve Türkler**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002, s. 53.

[6] Bulgarların, Arnavutların, Boşnakların Müslüman olmaları ile birlikte örf ve âdet hukuklarına doğrudan Türkler vasıtası ile geçmiş kaynağını doğrudan fıkıh hükümlerinden alan pek çok uygulama olduğu hakkında bkz Fuad Köprülü, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 234.

[7] George Castellan, **Balkanların Tarihi**, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993, s. 23.

[8] Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 10.

[9] Leon E. Halkın, **Tarih Tenkidinin Unsurları**, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 103.

[10] Baskın Oran, "Balkan Türkleri Üzerine İncelemeler (Bulgaristan, Makedonya, Kosova)", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:48, Sayı:1, 1993, s. 120.

olmadan Türkleşmişlerdir. Kendi ulusal kimlikleri ile beraber Türk kültür dairesine geçmişlerdir. Birliktelik için gerekli son unsur olan siyasi birlik; Osmanlı İmparatorluğu'nun sağlam ve güçlü temellere dayanan yüzlerce yıllık hakimiyetiyle tamamlanmıştır.[11] Bir değişim varken yenisini ekleyecektir. Tanzimat ile birlikte bu unsurlar kendi öz kimliklerinde vatan kurma isteği ile topraksal aidiyetin yaşatılabileceği bir ülke kaygısı ile harekete geçeceklerdir. Farkına varmalarını sağlayan gelişmeler Avrupa kaynaklıdır. Birlikte hareket noktaları geliştireceklerdir Hristiyan ve Müslüman olarak. Osmanlı tarihçiliğinde sosyal tarihçilik pek gelişmiş bir dal değildir. Bu alanın önemli tarihçilerinden Quataert'e göre, bunun Osmanlı kaynaklarının çok büyük bir kısmının mali kaygılarla tutulmuş devlet kaynakları olması gibi nesnel bir sebebi de vardır.[12]

Müslüman ve Müslüman olmayan ayrımı aslında ülke yönetiminde, çalışma ve eylemlerde temel bir belirteçtir. Örneğin nüfus sayımında dahi Müslüman ve Hristiyan ayrımı baz alınır. Yani Müslüman grup sayımında asla Türk, Kürt, Ermeni ayrımı yapılmaz; aynı durum Hristiyan sayımı içinde geçerlidir. Arap Ortodoks Hristiyanlar ile Ortodoks Rumlar aynı kategoride belirtilir.[13] Oysaki Rum diğer taraftan etnik bir kimliktir. Bu durum aslında ülke genelinde yaşayanlara doğrudan Müslüman ve Müslüman olmayan gözü ile bakıldığına ve başka mesnete ihtiyaç duyulmadığına net bir örnektir

3.1.1. Müslümanlar – Müslümanlaşanlar

"*Garp'ı saran son büyük medeniyet Akdeniz'de Yunan ve Romadır. Bu medeniyete karışan, yer yer ona şekil veren iki unsur ise Hristiyanlık ve Müslümanlıktır*."[14] Müslim ve gayrimüslim gruplar Osmanlı Devleti içinde birbirine ters düşen ama diğer taraftan birbirini tamamlayan ve birbiri ile müzakere halinde

[11] Bahadır, a.g.e., s. 87.
[12] Özgür Sevgi Göral, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Suç, Toplumsal Kontrol ve Hapishaneler Üzerine Çalışmak", **Osmanlıda Asayiş Suç ve Ceza, 18. ve 20. Yüzyıllar**, (Der. Noemi Levy ve Aleksandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s. 29.
[13] Justin McCarthy, **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus**, çev. İhsan Gürsoy, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1995, s. 8.
[14] Halide Edip Adıvar, **Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri**, Can Yayınları, İstanbul, 2009, s. 19.

olan gruplardır.[15] Bununla birlikte Osmanlı Devleti, pek çok yönden benzersizdir. Tek Müslüman büyük devlet ve tek Avrupalı Müslüman devlettir.[16] Osmanlı Devlet yapısının temeli Müslüman-Hrıstiyan dengesine dayanmaktadır. İslamiyet imparatorlukta başat din olmakla birlikte Osmanlı düzeninin tek belirleyici özelliği değildir. Gelenekselliğin dinselliğe göre daha ön planda kaldığı haller de söz konusudur. Geleneklerin şekillendirdiği; yönetime, hukuka, eğitime dahil pek çok konu vardır. Tüm bunlarla birlikte din en çok etnik farkları öne çıkartmayı engelleyen kurum olarak önemlidir. Pek çok farklı toplum kavmiyetlerine (etnisitelerine) göre değil dinlerine göre adlandırılmıştır.[17]

Arabistan'da ortaya çıkıp dünya üzerinde pek çok noktaya dağıldığı andan itibaren İslam; Kuzey Afrika ve Orta Doğu'nun büyük bir bölümüne ve daha sonra da Asya, Hindistan ve Balkanlar'a yayılmıştır. Bu durum Müslümanların, fethedilen ve din değiştirmeye zorlanan çok farklı halklarla doğrudan temasa geçmesine vesile olmuştur. Osmanlı'nın Balkanlar'daki fetihleri neticesinde Güney Slavlar genellikle İslam'a geçerken, kırsal bölgelerdeki köylüler geçmemiş, bu durum Müslüman Boşnaklar ile Ortodoks Sırplar arasındaki zaten var olan etnik ayrımı dinsel boyutun da devreye girmesi ile daha da büyütmüştür.[18] Hristiyan ve Müslüman dünyası özellikle 13. yüzyıl sonrasında etkileşim halinde olacaklardır. Fakat bu ilişki herhangi bir şekilde uzlaşmayı hedefler mahiyette olmayacaktır.[19] İslamiyet, Hristiyanlık ve Musevilik Osmanlı toplumunun belli başlı inanç sistemleridir. Bunlar ayrıca kendi aralarında bazı mezheplere bölünmüşlerdir. Türk, Arnavut, Pomak, Torbeş denilen Bulgarca ve Rumca konuşan Müslümanlar, Bosnalılar 16. yüzyıldan sonra pek çok mezhebe ayrılmıştır.[20]

Müslüman niteliğin vurgulanmaya başlaması Osmanlı Devleti'nin zamanla otorite anlamında gelişmeye başlamasından sonraya denk gelmektedir. Fakat eyaletlerin özerklik ve özelliğine de anlayışla bakan bir sistem dahilinde olmuştur.

---

[15] Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi**, çev. Ebru Kılıç, Versus Kitap, İstanbul, 2011, s. 17.

[16] Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 13.

[17] Stanford J. Shaw, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar Sorunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 1002-1003.

[18] Samuel P. Huntington, **Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması**, çev. Mehmet Turhan ve diğerleri, 14. Baskı, Okuyan Us Yayınları, İstanbul, 2015, s. 396.

[19] Onur Kınlı, **Osmanlı'da Modernleşme ve Diplomasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 32.

[20] Ejder Okumuş, **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 151.

Müslüman şeriatının yanı sıra Müslüman olan ya da olmayan uyrukların alışkanlıklarını, geleneklerini, yaşam biçimlerini, sosyal koşullarını koruma, uyarlama hatta düzeltip iyileştirme olanağı sağlayan bir anlayışla, kanunnamelerle sistemi koruma altına almaya başlamışlardır. Dolayısıyla yerel diller, dinler hatta siyasal ve sosyal kadroların korunması, doğal şekilde ortaya çıkmış bir sonuçtur.[21]

Modernleşme öncesinde Osmanlı devlet ve toplumunun kimlik özelliklerini belirleyen en temel özellik Sünni İslami özelliktir. Bu devletin hukuki düzenlemelerine, ordusuna, eğitim anlayışına ve daha pek çok toplumsal kurumuna yansımıştır. Müslümanlar ağırlıklı olarak askeri ve idari kademelerde görev yaparken bu iki saha gayrimüslimlere kapatılmıştır. İdaride ve askeriyede görev yapmak, üst kademelere çıkabilmek için Müslüman olmak şartı aranmaktadır.[22] İslam dinine mensup ve hükümdara sadık olan herkes ister Arnavut ister Gürcü isterse Mora'dan gelen Rum olsun Millet-i Hakime'den kabul edilir, yöneticiliğe aday olabilirdi.[23]

III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde devletin zayıflayan otoritesinin yeniden inşası sürecinde siyasal meşruiyetin önemli kaynaklarından biri İslam'a yönelik vurgular artarken, gündelik yaşamda dini uygulamalara yönelik denetimler çoğalmıştır.[24]

Balkanlardaki etnik ve dini yapının iç içe olduğunu ifade etmek için çok faktör vardır. Balkanların Müslüman nüfusu Bosna Hersek Müslümanları'nın (Boşnakların) Hristiyan komşularıyla (Sırp-Hırvat) aynı dili konuştukları; kendilerini Sırp ya da Hırvat olarak nitelemekten kaçındıkları; bunun Hrıstiyan sınıflandırmasına denk düştüğü; Güney Sırbistan ve Makedonya'dan gelen Müslümanlar'ın ise Batı Makedonya'daki Hrıstiyan komşuları tarafından Torbesi, Gurgi olarak adlandırdıkları, muhtemelen Güney Slav (Sırp, Makedon) soyundan gelmelerine rağmen kendilerini Türk saydıkları, Slav kökenli bir başka grubu olan Pomakların (Bulgar Müslümanlarının) bulunduğu ifade edilebilir.[25] Balkanlar Avrupa'da

[21] Mantran, a.g.e., s. 13.
[22] T. Tankut Soykan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, Ütopya Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 157.
[23] Abdülhamit Kırmızı, "19. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinin Kozmopolit Yapısı ve Rum Devlet Adamları", **Türkiye Günlüğü,** Sayı:42, Eylül-Ekim 1996, ss. 119-120.
[24] Göksun Akyürek, **Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 66.
[25] Bahadır, a.g.e., s. 83.

Hristiyan kimliğin yoğunlukta yaşadığı bir bölge olsa da Müslümanlar'ın varlığı da aslında uzun bir geçmişe dayanmaktadır.

İnsan Hakları ve özgür yaşam koşulları açısından Avrupa diğer milletlere örnek ve hami tutumlarını daima gözetirken "*Müslümanların başına gelen felaketlerle Avrupa hiçbir zaman ilgilenmemiştir.*" Ami Boue 1854'te şöyle yazar: "*…batılılar Türkleri yani Müslümanları Anadolu'ya sürerek Avrupa'yı tamamen Hristiyanlaştırmak istiyorlar. Bu Yahudilerin İspanya'dan ya da Protestanların Fransa'dan kovulması kadar insanlık dışı bir harekettir. Hem böyle bir şey mümkün de değildir çünkü Avrupalılar buradaki Müslümanların çoğunun Slav ya da Arnavut olduğunu unutuyorlar. Yani bu toprakların Müslüman geçmişi Hristiyan geçmişi kadar eskidir.*"[26] Bu isteğin her şeyin ötesinde en doğru ifade olduğu düşünülse de Hosbawm 1789-1848 arasındaki dönemde İslam dininin (Protestanlık da aynı şekilde) genişleme yolunda ötekilerinde görülmeyen bir eğilim gösterdiğini ifade etmektedir. Üstelik bunu örgütlü bir misyonerlik çalışması desteği olmaksızın ve özellikle zorla din değiştirilmesi gibi yollara başvurmaksızın yaptığını da eklemektedir. Hatta bu sürecin Dinler Tarihi açısından İslam'ın yeniden canlanma evresi olarak tanımlanabileceğini de eklemektedir.[27]

Jurnal belgeleri ve raporlar, görüşlerin sıklıkla halkların Balkanlarda dinsel aidiyetlerin üstünde ortak bir söylem oluşturduklarını çarpıcı biçimde sergilese de inanç farklılıkları ne kadar ayrıştırıcıysa, yoksulluk ve iktidarın da bir o kadar birleştirici olduğu koşullar mümkün kılınmaya çalışılmıştır.[28] Fakat 19. yüzyılda din telakkilerinde bir değişim vardır. Asırlarca yan yana yaşamış olan Müslimler ve gayrimüslimler biri birine karışıp kaynaşmakta problemler yaşamaktadırlar. Bunda iki unsurun, birbirini zavallı ve aşağı görmelerinin de etkisi büyüktür. "*…bu his galip ve fatih olan Türk ve Müslüman unsurda daha çoktur. 19. yüzyıl başına kadar bu aşağı görme devam edecektir*."[29] 19. yüzyılda artık din üstünlüğü hususu devletler ve toplumlar arası statüde körelmeye başlayacaktır. Modernleşmenin bu açıdan değiştirdiği en büyük algılardan biri bu olacaktır. Galip Müslümanlar artık,

---

[26] Mark Mazower, **Selanik: Hayaletler Şehri Hrıstiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950),** çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları Yayınları, İstanbul, 2007, s. 40.

[27] Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848**, çev. Jülide Ergüder ve Alaeddin Şenel, V Yayınları, Ankara, 1989, ss. 413-416.

[28] Cengiz Kırlı, "Kahvehaneler: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamuoyu", **Osmanlı Kahvehaneleri**, (Ed. Ahmet Yaşar), Kitap Yayınevi, 2009, s. 117.

[29] Ünal, a.g.e., s. 285.

çağdaşları gayrimüslimlerin medeni ölçülerini yakalamaya çalışır bir duruma düşecektir. Bu kırılmanın ilk ve önemli ismi, Tanzimat için gerekli ön hazırlığın topluma da yansımasını sağlayacak olan II. Mahmud olmuştur. Unsurların devlete bağlılıklarında bir fark olmadığını ifade etmeye çalışacaktır.[30]

Barkey "…*devletin gayrimüslim unsurlara karşı güvensizliğinin ortaya çıkış tarihi 18. yüzyıla götürülebilir; bu gelişme imparatorluktaki gayrimüslim ve Müslüman grupların değişmekte olan ağ birliklerinde görülebilir*." demektedir.[31] Avrupa ile yapılan ticaret, imparatorluğun iç ticari dinamiklerini değiştirmiştir. Bu farklılık ve içerikleri Müslümanları ve gayrimüslimleri birbirinden farklı kaynaklardan etkilemiştir. Geleneksel anlatı; gayrimüslimlerin bu ticari bağlarla geliştiğini, bu sebeple Müslüman cemaatlerin sosyal ve ticari statülerinin gerilediğini söyler. Dolayısıyla Balkanlarda görece Müslümanlardan daha varlıklı gayrimüslimler ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak, geri kaldığını varsayabildiğimiz Müslümanlarda görece daha ileride olduğunu görebildiğimiz gayrimüslim toplumlara nazaran daha geç bir modernleşme olgusu normalleşmektedir.

Barkey, gayrimüslim kimliğinin 18. yüzyıldan itibaren Balkanlarda kendini maddi ve manevi olarak korumak adına kendi kimliklerini "…*imparatorluk içinde korunan geleneksel farklılıklar etrafında sağlamlaştırmaya başladıkları*" bilgisini, garantör devletlere sığınma olgusunun devlet içinde kökleşmesini izah edebilmek için paylaşmaktadır. Bu durumda bir süre sonra ticari ilişkinin dışında kalan Müslümanlar hoşnutsuzluk içinde; ticaret ilişkilerinin dışında bırakılmalarına karşı "*Müslüman*" kimliklerinde birleşmek için bir vasıtaya sahip olacaklardır. Zira modernleşmede en önemli önceliklerden biri mali alanda sağlanan ileri ivmelerle toplumun geleceğini garanti altına alma yönünde çaba göstermektir. Müslümanlar mali yapıya direnemedikçe İslam kimliğine sarıldıkları bir dünyaya doğru evrilecektir. "…*bu da cemaatler arası ilişkilerde bir felaket reçetesidir*."[32]

---

[30] Gayrimüslim kadınlarda hamamlarda İslam kadınları gibi takunya giyebilecekleri ilan ve kabul edilmiştir. Bu iki unsuru birbirinden ayıran telakkilerin yıkılmaya başlaması açısından bir örnektir. Bkz., Ünal, a.g.e., s.284.

[31] Kuran-ı Kerim'de birçok ayette yer alan kafirlerin Müslümanlara düşman oldukları ve Müslümanlar ile kafirlerin dost olamayacaklarına ilişkin hükümler, Müslümanların Müslüman olmayanlara, bunlar harbi statüsünden çıkıp zimmi statüsüne girdiklerinde dahi güvenmemeleri sonucunu doğurmuştu. Bu nedenle, İslam hukukunda, birçok fıkıh kitabında da belirtildiği gibi, zimmilerin silah taşımlarının, ata binmelerinin ve önemli kamu hizmetlerinde yer almalarının yasak olduğu kuralı benimsenmiştir. Bkz., Soykan, a.g.e., s. 247.

[32] Barkey, a.g.e., s. 364-365.

Osmanlıda İslam toplumunun "*yaratıcı*" olma sorunu, geleneksel bir iktisadi yapıya sahip olmasıyla yakından ilgilidir. Şehirlerde kapitilizme geçilemeyiş, imalatta sınırlı bir arzın bulunması ve bunun beraberinde getirdiği hisbe görüşü, insanların meslek hayatlarında genişliğine değil, derinliğine çaba sarf etmeleri ile sonuçlanmıştır.[33] Bu durum özellikle Balkanlarda gayrimüslimlerin lehine fakat Müslümanların aleyhine işleyen bir kazanç mekanizmasını devreye sokmaktadır.

Osmanlı Devleti için klasik olarak yaratılan avam-havas ilişkisi içinde mutlak koşulda ekonomik ilişki ve denge kapsamında yerini sessizce zayıf tarafta alan Müslüman unsur olmuş, bunu bugünün kaynakları ve verileri ile de doğrulayabilmek mümkün olabilmiştir. Ticarileşme ilişkileri açısından birbirinden farklı her iki cemaat, farklı biçimde siyasallaşacaktır. Ekonominin Osmanlı Devleti unsurları arasında bağlayıcı fakat ayrıştırıcı rolü 19. yüzyılda büyük bir şekilde ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Tanzimat'tan itibaren devletin modernleştirilmesi ve modern eğitimin yaygınlaştırılması bir Müslüman-Türk orta sınıfının oluşmasına yol açmış ama Avrupa sermayesinin ülkeye girişinin yol açtığı ekonomik gelişme özellikle gayrimüslim azınlıklara yaramıştı.[34]

İslamiyet'in eşitlikten yana bir din olduğu ifadesi büyük oranda gerçektir.[35] Hatta kast sistemi karşısında servet ve saygınlığın sağladığı üstünlüğün sadece dindarlık ölçüsünde olabileceğini belirtir. İlk zamanlardan modern zamanlara kadar İslam devletlerinde defalarca soylular sınıfı ortaya çıkmaya çalışmış, fakat İslamiyet'in bir parçası olarak değil, İslamiyet'e rağmen ortaya çıkmıştır. Özellikle 19. yüzyılda toplumda eşitlik anlamında sosyal eşitliğin devlet politikasına nakşedilmeye çalışıldığı bir yapı ortaya çıkacaktır. Özellikle gayrimüslimlere eşitlik tanınacak ve zenci esir trafiğine yasak getirilecektir.[36]

Justin McCarthy'nin Balkanlar tarihine bakışı, geleneksel tutumun Osmanlı Müslüman azınlığın anlatım bütünü dışında tutulduğu hakkındadır ve ona göre bu bir eksikliktir. Hatta çektikleri acı yöresel ve zamansal olarak çoğu zaman Hristiyan

---

[33] Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 89.

[34] Georgeon, a.g.e., s. 26.

[35] Müslümanlar ve gayrimüslimler seyahat, yerleşim konularında aynı şekilde serbest ve birbirlerinin kutsal mekanlarına girmeme konusunda da aynı yasak dahilindedirler. Ercan bu tutumun eşitlik açısından örnek olduğu kanaati taşımaktadır. Bkz., Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, ss. 173-179.

[36] Bernard Lewis, "Tanzimat ve Sosyal Eşitlik", **Belleten**, Cilt: LXII, Sayı: 234, Ağustos 1998, ss. 578-588.

nüfustan daha fazla olduğu fikrindedir. 19. yüzyılda Müslümanların uğradığı kayıpların öyküsü 1821 Yunan ayaklanması ile başlar. Yunan ayaklanması ise Müslümanların öldürülmesi, yerlerinden sürülmesi gibi hareketlerle beslenen ulusal ayaklanma niteliğindeki hareketlerin ilkidir. Bunu Güney Yunanistan'da, Mora'da bulunan Türkler üzerinde genel bir saldırı izler. "*Hristiyanlara huzur, Konsoloslara Saygı, Türklere Ölüm*" şeklinde ifade ettikleri ulusçu slogan ayaklanma yayılıp devam ettiği müddetçe dillerindedir. 1821'de Romanya'da Balkanlarda yayılabilecek bir ayaklanmayı başlatmak için ortaya benzer olaylar çıkmıştır. McCarthy ifadesine göre Müslümanlara yapılan sadece bir nefret patlaması değil, hesaplı kitaplı siyasal eylemler niteliğindedir. "*Ayaklanmacılar Yunanistan'daki Türklerin bağlılığının yeni bir Yunanistan'a değil Osmanlı imparatorluğuna yönelmiş olacağını isabetle varsaymışlardır*."[37]

Reform en başta padişah ve nazırları açısından Osmanlı Hristiyanlarına yeni bir özen gösterilmesiydi.[38] Tanzimat Fermanı'nda toplumsal değerlendirme yaparken göz önünde bulundurulması gereken önemli handikaplardan biri şudur ki; halka bağlı oldukları kimliklerle ilgili açıklayıcı tanımları fark edebilme yetisi kazandırmıştır. 19. yüzyılda müslim-gayrimüslim unsurlar kendini açıklayıcı sembollerde göstermeye başlamış ve bu halkın doğrudan içinde ve onlar birlikte hareket ederken yapılmıştır. Örneğin, Slav Kazak asker birliğinin bayrağında hilal yanında haç vardır.[39] Ayrıca gayrimüslim asker, asker yeminini İncil ya da Tevrat üzerine el basarak yapmıştır.[40]

Tanzimat'a Müslüman tebaanın bakış açısı tanımlama esnasında da bellidir. Tanzimat "*Frenk İcadı*" olarak ifade edilmiştir. Avrupa ve gayrimüslimlerin Tanzimat bakış açısı ile bu tanımlama birbirinden epey farklıdır. Müslümanların yapmış olduğu tanımlama manidardır. Tanzimat Fermanı'na kadar bazı özel yerler dışında şehir, kasaba ve köylerde çan çalmak yasaktır. Tanzimat ile dini ayinlerin her yerde serbestçe yapılmasına izin verilmiştir. 19. yüzyıl başında seyyahların dikkatini çeken önemli bir konu şehirlerdeki sessizliktir. Çan sesi, at arabası, nal sesi yoktur. Bu Osmanlılarda bu dönemde demir ve maden işçiliği olmadığı anlamında

[37] McCarthy, a.g.e., ss. 8-12.
[38] Mazower, a.g.e., s. 173.
[39] Süleyman Kani İrtem, **Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali**, (Der. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, 2004, s. 84.
[40] Ayşe Özkan, **Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 68.

yorumlanmıştır. Bunun yanında şehirlerde ticari tarımın geri kalmasının sebeplerinden en büyüğü can ve mal güvensizliği, yolların bozuk oluşu, bürokratik engeller[41] olarak sıralanmıştır.

Müslüman halk arasında nefreti gelişme gösterirken bazı nedenler bunu tetiklemiştir.[42] Farklar önce belirginleşerek açıklık kazanmış sonrasında da halka "*…bu farklılıklara rağmen eşitsiniz…*" denmeye çalışılmıştır. Halkın kimliklerini tanımayı sonra da hazmetmeleri belki de pek mümkün olmamışken onlara vatandaş kimliği öğretilmeye çalışılmış, hatta vatandaş olmaya zorlanmışlardır. Eğitim hem yerel huzursuzluklara bir önlem olarak düşünülmüş hem de Müslüman unsurlar arasında İslami duygunun güçlenmesine yönelik olarak düşünülmüştür.[43]

Tanzimat Fermanı'nın toplumsal değerlendirmesi yapılırken ele alınması gereken bir diğer engel de şudur: Hem gayrimüslim tebaa hem de Müslüman tebaa kendileri ile ilgili kimliksel tanımlamaları yapacak, algılayacak fırsat ve zamanı bulamamış bu tanımlamalar çoğunlukla yabancı devletler tarafından ve kendi istifade yöntemlerine göre yapılmıştır.

Tanzimat Fermanı ile Avrupa'nın gözünde Doğu-İslam toplumları hakkındaki yargı bir parça olumlanma fırsatı bulacaktır. Yine de tam olarak Batılı sayamadıkları,[44] Avrupalı olabilecekleri fikrini asla kabule yanaşmamaları durumu bakidir. Bunun tarihi ve dini arka planı kendi tarihleri içinde hazırdır. Türkler Avrupa diplomasisinde vatandaşlığa kabul edilmeyeceklerdir. Bunun temel nedeni Avrupa'nın; Müslüman kimliğini "*kafir*" olarak nitelemeleridir.[45] Müslümanların kafir olmasının yanında Avrupa'nın kendilerine göre bir de üstünlüğü vardır. Avrupalılar kendilerinin sahip olduğu biyolojik olarak üstünlüklerinin Osmanlıları alt ettiği ile ilgili fikir beyanı çoktur. Türkler Avrupa'da o kadar zaman kalıp kendilerini

---

[41] Mazower, a.g.e., s. 72.

[42] Eren, a.g.e., s. 47.

[43] Mustafa Gençoğlu, "Dâvud Şükrü'nün Notlarından Osmanlı'nın İşkodra Vilâyetindeki Eğitim Politikası (1870-1876)", **III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu 10-12 Mayıs 2012**, (Haz. Ünal Şenel), Celal Bayar Üniversitesi, Süleyman Demirel Kültür Merkezi, Manisa, s. 28.

[44] Maria Todorova, "Balkanlardaki Osmanlı Irası", **İmparatorluk Irası Balkanlar ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, (Der. L. Carl Brown), çev. Gül Çağalı Güven, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 73.

[45] Günseli Gümüşel, **The Times Gazetesine Göre Tanzimat Dönemi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2020, s. 146. Tanzimat basınının genel karakteri siyasal ve sosyal konular üzerinde yazı yazabilecek bir kadrodan yoksun oluşudur. Gazete içeriklerinden çok dil ve edebiyat konuları daha önemli bir noktada kalmıştır. Bkz. Gümüşel, a.g.e., s. 11.

geliştirememişlerdir ve onlara göre, Frederic Moore şöyle yazacaktır: "*Türkler Müslümandırlar. Müslüman oldukları için de ilerleme fikri onlara yabancıdır*."[46]

İmparatorluk içinde ihtida konusu karışık bir meseledir.[47] Reformlar dolayısıyla artık İslam dininden dönme ölüm getirmediği için özellikle askerlik hizmetinden kaçmak isteyenler reform çağında ihtida etme eğiliminde bulunmuşlardır.[48] İmparatorluğun son yüzyıllarında dahi, hala topluca Müslüman oluşlara rastlandığı, Arnavutların 18. yüzyılda Müslüman olmalarına rağmen 19. yüzyıl ortalarında Drina'da bulunan bir kısım Katolik Arnavut'un, devlet yöneticilerinin eziyetvari tutumları dolayısıyla Müslüman olmayı seçtiği görülmektedir.[49] İhtida için en önemli neden olarak devlet yöneticilerinin gayrimüslimleri ikinci sınıf tebaa olarak görmeleri; Hristiyan ve Yahudilerin ehl-i islam olmalarına rağmen yine de ayrımcılığa uğradığı ve kötü muamele gördükleri Mazower'in ifadeleri arasında yer almaktadır. Ata binmeleri, yeşil giyinmeleri, kiliselerini belli bir seviye üzerindeki yükseklikte inşa etmeleri yasaktır. Mahkemelerde tanıklıkları bir Müslüman tanıklığına denk değildir. Ayrıca Müslüman olmadıkları için askere alınmazlar ve daha fazla vergi ile yükümlüdürler. Bunlara rağmen Balkanlar büyük oranda Hristiyan kalmış ve Türkçe hiçbir zaman hâkim dil olmamıştır. Türkçe sadece Balkanlarda şehir merkezlerinde kullanılan bir yönetim dili olarak kalmıştır. Bu nedenle Saraybosna, Üsküp ve Sofya bir Hristiyan denizinin ortasındaki Müslüman-Türk adası gibi görünmektedir.[50]

---

[46] Frederic Moore, "The Changinig Map of Balkans", **The National Geographic Magazine**, Şubat 1913, ss. 199-226'dan aktaran Mazower, a.g.e., s. 41.

[47] Selim Deringil, **19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad**, çev. Ayşen Anadol ve Taciser Ulaş Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 52.

[48] Mazower, a.g.e., s. 184.

[49] Bu konu hakkında bir diğer ilginç örnek Elbasan Sancağındadır. Tanzimat'tan önce zulümden kurtulmak düşüncesiyle isimlerini Müslüman isimlerine çeviren bir grup Hristiyan'ın Tanzimat sonrası diğer Hristiyanlar gibi ayin yapma talebine dair Rumeli Ordu Müşiri'ne başvuracaklardır. Başta böyle davranmalarının nedenini iltizam usulünden gördükleri haksızlık olarak açıklamaktadırlar. *"…reaya-ı Devleti Aliyye'den olarak mukaddem gördükleri zülmden kurtulmak ve yalnız asker verip vergi ve tekalifesi nereden variste olmak için kendilerine yalnız İslam ismi tesmiye etmiş olmalarıyla İslamiyetlerine hüküm olunamayıp bu suretle Müslüman ismini (yukarıdaki nedenlerle aldıklarından)… Müslüman ismini alanlara İslam nazarıyla bakılamayacağından…*" dini ayinlerini yapmak istemekte ve bu durumu hem Meclis-i Vala'ya hem de şeyhülislama iletmişlerdir. Ortaya çıkan durum şudur ki; ayin yapmalarına engel olmanın lüzumlu bir davranış olmayacağına karar verilmiştir. Fakat diğer taraftan İslam olmadıklarını kendi ifadeleri ile ortaya koydukları için askerlikle ilgili olarak haklarındaki düzenleme tekrar gözden geçirilebilir olarak değerlendirilecektir. Bkz. **BOA, A.}MKT.MVL., 8/62** (H-01-05-1264)

[50] Mazower, a.g.e., s. 92.

Osmanlı İmparatorluğu bir İslam devleti vasfını en küçükten en büyüğüne idari birimlerinde ifade etmeyi, sembolleştirmeyi ihmal etmemiştir. Örneğin, Selanik valisi, yetkisinin en muteber simgesi "*vilayetin muazzez kitabı*" olarak tanınan gümüş ciltli Kuran-ı Kerim'dır. Sünni İslam'ın hâkim din olduğu açıktır.[51]

Balkan coğrafyasında genelde Müslümanlık Türklük ile özdeşleştirilmiştir. Bu bir bakış açısı olup elbette tüm Müslümanların etnik kökeni Türk değildir. Bugün dahi Balkan devletleri ülkelerinde yaşayan Müslümanları Türk olarak görmek ve Türk kimliği ile özdeşleştirmektedirler.[52] Kendilerini Türk olarak tanımlama olgusu Müslüman olarak tanınmış ve müstakil kimliğe sahip Arnavutlar, Boşnaklar gibi kalabalık ulusların dışındaki küçük Müslüman gruplarda daha belirgindir. Bu kimlik etnik değil, fiili ve aktüeldir. Bahadır'ın yorumu konu hakkında şöyledir: "…*belki de Müslümanlığı kabul ettiklerinde bunu pratikte yaşamak için; bir uygulama şekli, bir uygulama geleneği, bir teamül gerekliydi. …bu teamülde Türklük olmuştu*." Belki de İslam bir manifestoydu, Türklük de bunun uygulamaya dökülmüş şekli idi. İslam diniyle beraber Türklerin pek çok özelliği bu uluslara geçmişti. Ay-yıldız bunlardan biri, camilerde, mezar taşlarında dini sembol olarak kullanılıyordu. Hristiyan halkta benzeri yerlerde haçın kullanıldığı gibi.[53]

Osmanlı Devleti gibi bir Doğu devletinde yöneten sınıfla aynı dini paylaşmak unsurlara sağladığı avantaj Müslümanlık yapısına bakış açısını olumlu etkilediği açıktır. Arnavutluk dini inanç bakımından özel bir durumdadır.

> Bölgenin ileri gelenlerinden biri: "*Biz Arnavutlar biraz değişik fikirlere sahibiz. Hangi inanış silah kullanmamıza izin verirse o inanışı kabul ederiz. Bu nedenle çoğumuz Müslümanız*." diyecektir. "*Arnavutların bu hafif din anlayışı 19. yüzyıl dünyasında çok garip değildir. Zira gavur dininin cahiliye dünyasını bırakıp doğru inanca gelme Osmanlı dünyasında bugün düşünülen döneklikle ve varoluşsal kaygılarla ilişkilendirilmiyor, kişinin özüne ya da milletine ihanet ettiği büyük bir dönüşüme işaret etmiyordu.*"[54]

Türk hakimiyetinin Balkanlar'da din olgusunu öldürdüğü ve hatta yabancılaşmaya neden olduğu hakkındaki eleştiri söz konusu olsa da; Osmanlıların istilasının herhangi bir din ya da mezhep değişikliğini beraberinde zorla getirmediği açıktır.[55] Balkanlarda din değiştirmeler ne kadar devam etti ve ne zaman hız kesti

---

[51] Mazower, a.g.e., s. 173.
[52] Edirneli, a.g.e., s. 17.
[53] Bahadır, a.g.e., s. 83.
[54] Mazower, a.g.e., s. 110.
[55] Dinin birleştiriciliğinin Balkanlardaki etkisi pek çok açıdan örneklenebilir. En önemli örnek Bogomilik'tir. Hristiyan öğreti ve ritüellerini sembollerini reddetmeleri Katoliklik ile Ortodoksluk

diye düşünüldüğünde; cevap muhtemelen dini tanımlamaların yerini ulusal tanımlamaların almasıyla, dini bilinçten ulusal bilince geçilmesi ile şeklinde olacaktır.[56] 19. yüzyılda din merkezli bütünleşmelerin, kimliksel ötekileri, öncelikle din/mezhep ayrımına yönlendirerek ve sonrasında milli kimlikler için yeni inşaları söz konusu olabilecektir.[57]

Diğer taraftan şurası bellidir ki etnik kökenleri ne olursa olsun Osmanlı Müslümanlarının çoğunluğu[58] Osmanlı yönetiminden esas olarak hoşnut kalmışlar ve aktif bir ayrılık mücadelesi içine girmemişlerdir.[59] Ayrılık mücadelesine girmek istemeseler de "*Müslümanlar Hrıstiyanların daha üstün yararlar sağlayarak daha varlıklı bir duruma gelmelerini, kendilerinin ise fakir kalarak eski topraklarını dahi yitirmeye başlamalarını bir haksızlık olarak görmekten de geri durmamışlardır*."[60] Örneğin özellikle Rumeli'deki Ermeniler bu varlık halini çok daha hızlı sağlayan sürpriz bir gruptur.[61]

Kamu yaşamı üzerindeki etkisi zayıflasa da Müslüman halk üzerindeki gücünü sürdüren Osmanlı İslam'ı 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunun modernleşme ve devletin toprak bütünlüğü konularında karşılaştığı meydan okumalarla baş edecek güçte miydi? konusunu tartışan Georgion'un buna cevabı İslam Reformizmi'dir. Tanzimat modernleşmesinin sürdürülmeye çalışılması İslam

---

arasında sıkışmış kendilerine yer bulamayan halleri ile Boşnaklar 13. yüzyıl boyunca Bogomil inancın dahilinde yaşamışlardır. Daha sonra özellikle Katolik dünya tarafından "*temizlik politikasına*" maruz kalmaları Bizans'a sığınak olarak yaklaşmalarına ortam yaratacaktır. Dolayısıyla Balkanların ortasında ve yalnızdırlar. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda ilerlemeye başlaması ile birlikte ise kendileri gibi düşünen ve kendilerine benzeyen bölgedaşları olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı fetihlerini birlik ve beraberlik arayan Bogomiller kabulle karşılamışlardır. Bogomil inancında ağır basan mistisizm tasavvufi İslam inancıyla daha kolay örtüşmüş, kimliklerinin dini açıklamasını daha geniş bir kitlenin etkisi ve koruması altında açıklayabilmişlerdir. Bkz. Hüdai Şentürk, **Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi, 1850-1875**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 3.

[56] Bahadır, a.g.e., s. 99.

[57] Çağ, a.g.e., s. 25.

[58] Balkanlarda Müslüman Arnavutlar bu çoğunluktan olmayıp, devletin himayesine terk ettiği yerel yöneticiye karşı, kaybettikleri ayrıcalıkları dolayısıyla ve de Tanzimat Fermanı'nın dikte ettiği yeni uygulamalar münasebeti ile ayaklanacaklardır. Bu ayaklanmalar "*ayrılıkçı*" nitelik taşımaya müsait fakat uzun bir süre Avrupa dikkatinin dışındadır.

[59] Quarted, a.g.e., s. 270.

[60] Sonyel, a.g.m., s. 347.

[61] Ermeniler Rumeli'nin başlıca bankacıları durumundadır. Ermenilerin hakları genişti ve ayrıcalıkları vardır. Yine de Kırım Savaşı günlerinde, Doğu illerindeki bazı Ermeniler Rusya'yı desteklemişler, casusluk yapmışlardır. 1854 Mart'ında, bazı Ermeni ajanları Kars'ta tutuklanmışlardır. Erzurum'daki İngiliz Konsolosu J. Brant'ın 1 Mart 1849'da Dışişleri Bakanlığı'na bildirdiğine göre Ermeniler, Türklerden sürekli arazi satın almaktadırlar. Bkz. Sonyel, a.g.m., s. 347.

kartını imparatorluk açısından kalıcı etkisini ortadan kaldıracaktır. Arap ve Arnavut milliyetçiliğinin ortaya çıkışı bunun en açık kanıtlarındandır. [62]

Sonuç olarak bütüne bakıldığında Tanzimat "…*bir harekette ehl-i zimmete ait ahkamı ilgaa*…" etmekle hâkim millet olan Müslümanlar "*aleyhine*" de sayılabilecek büyük değişiklikleri ortaya koymuştur. Tanzimat ilanından önce bir Hristiyan ata binemez, silah taşıyamazdı. Bunlara -Kuran-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde bulunmadığı için- Ahkam-ı Sultaniyye deniliyordu. Tanzimat Fermanı ile gayrimüslimlere ait uygulamalar kaldırılırken herhangi bir şekilde İslamiyet'te olmadığı, Ahkam-ı Sultaniyye'den olduğu, kanundan ibaret olup dinle alakası olmadığı izah edilmemiştir. Bu sebeple Müslümanlar fermanın getirdiği reformlara bakışı zaman zaman Ahkam-ı Şeriyye kaldırıldığı inancı dolayısıyla hoşnutsuzdur. Bu durum karşısında gücenen Müslümanlar da sayı olarak az değildir. Bu sebepledir ki, bazı Müslümanlar Tanzimat ve Islahat Fermanı dolayısıyla ıslahat aleyhtarı bir tutuma girmişlerdir.[63]

Weber, İslamiyet'in neden kapitalizm hazırlayamadığı konusunda İslamiyet'in gerçek anlamda gufran temeline dayanmaması, feodal ahlakı nedeniyle bağımsız şehirler yaratamaması, kadı tarafından dağıtılan İslami adaletin vakaya bağlı değişen, standart olmayan karakter taşıması ve İslam şeriatının elastiki karakteri nedeni ile kapitalizmin temel şartı olan sistemli bir hukuk geleneği tesis edilmemesi ve İslami toplumların sultanizm olarak tanımlanan patrimonyal idarecinin kararlarıyla yönetilmesine bağlamaktadır.[64]

Osmanlıların Balkanlar'ında bulunan milyonlarca Hristiyan devlet yöneticileri ile iş birliği halinde askeri sınıf mensupları olarak bir süre imtiyazlarını hoşgörü politikası dahilinde korumuşlardır. İnalcık, bu sayede Sırp, Bulgar, Arnavut askeri sınıf mensuplarının tımar sahipleri olarak devlet ile bütünleştiklerini belirtir. Hatta böylelikle İslam'ı kabul etmek zorunda kalmamışlardır. Adı geçen yerlerdeki

---

[62] İslam reformizminin önemli isimleri Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Reşid Rıza'dır ve hiçbiri Türk değildir. Bu hareket Osmanlı Devleti'nde Arap milliyetçiliği hareketinden beslenmesini sağlayan argümanı oluşturacaktır. Bkz. Georgeon, a.g.e., s. 13.

[63] Ziya Gökalp, **Malta Konferansları**, (Haz. Fahrettin Kırzıoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977, s. 99-100. *"Müslümanların samimiyetini ve duygularını şiddetle yaralayan hatt-ı hümayun*…" şeklinde bahsetmektedir Tanzimat Fermanı'ndan. Bkz., Gökalp, a.g.e., s. 105-106.

[64] Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet*, Siyaset ve Tarih, a.g.e., s. 31.

İslamlaşma toplumsal bir süreç olarak ortaya çıkmıştır şeklinde ifade etmektedir.[65] Bu durum bize tımar sisteminin ortadan kaldırılması ile Arnavut, Bulgar ve Bosna beylerinin rahatsızlığının tarihi kaynakları hakkında ilk veriyi oluşturmaktadır.

Bulgar basını imparatorluğun büyük merkezlerinde örneğin ilk olarak İzmir'de aktif olacaktır. Leipzip, İstanbul ve Sırbistan diğer noktalardır. Bu basının hedefi bağımsız Bulgaristan'ın kurulmasıdır. Sırbistan'da gizli basılan kitap ve gazeteler Babıali kontrolünden kaçmayı başardıkları için; Bulgarların istediği hedefe hizmet sağlamıştır. Osmanlı Bulgar basını Bulgar dilini sevdirmek, Bulgar tarihini, coğrafyasını okuyucuya belli amaçlar için anlatmak, Bulgar edebi dilini hayata ve kitleye mal etmek görev alanlarıdır. Makedonya'da 1860'lardan itibaren ilk Makedonyacı gazeteler çıkmaya başlayacaktır. Osmanlı hükümeti vilayet reformları sırasında Bulgar ulusçuluğunu Osmanlılık yönüne çekmek için bir yöntem izler. Midhat Paşa Tuna Vilayeti valiliği sırasında Vilayet Gazetesi başlatan kişi olur. 1844-1870 arasında Bulgarca gazete sayısı 70 civarındadır. [66]

Osmanlı Devleti'nde işler düzen şeriat hükümlerinin tesiri altındadır. Hatta Osmanlı Devleti'nin neden sanayileşemediği hakkındaki soruya iktisadi çöküşün Doğu ve İslam devleti olmakla yakın ilgisi bulunduğu varsayımları mevcuttur.[67]

Müslümanlığın en önemli siyasi kurumu olan Şeyhülislamlık 16. yüzyıldan itibaren etkinlik ve görevi artan bir kurum olmuştur. Klasik dönem Osmanlı kent yönetiminde kadılar en hâkim rolde bulunmaktadır. Haklaştırma, adalet dağıtma, askeri ve mülki yönetimi üstlenen devlet memurlarıyla birlikte şehrin güvenliğinin sağlanması, vakıfların denetlenmesi, belediye hizmetlerinin görülmesinden sorumlu kişidir. Fakat bu durum 1826'da değişmiş, kadıya yardımcı kurum yeniçeri ocağı kaldırılınca kadının yaptırım gücü kalmamıştır. 1826'da İhtisab Nazırlığı ve ona bağlı müdürlüklerin kurulması ile belediye hizmetlerinde etkinliğini tamamen kaybetmişti. Vakıfların denetlenmesi de 1836'da Evkaf Nazırlığı kurulduğunda bu

---

[65] Halil İnalcık, "Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", **İmparatorluk Mirası Balkanlar ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, (Der. L. Carl Brown), çev. Gül Çağalı Güven, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 43.

[66] İlber Ortaylı, "Bulgar Basını Üzerine Notlar", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:15, Sayı:26, Ankara, 1991, s. 253.

[67] V. Necla Geyikdağı, **Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye, 1854-1914**, Hil Yayın, İstanbul, 2008, ss. 28-31.

kuruma bırakılınca kadıların kent yönetimine ilişkin yapısı kökten değişmiştir.[68] 19. yüzyılın ilk yarısına kadar bunu devam ettirmiştir. İlmiye sınıfının kısmen niteliksizleşmesi ile bu sınıfın üst merci olan şeyhülislamlar yavaş yavaş nüfuz kaybına uğramıştır. II. Mahmud şeyhülislamları sabit bir mekâna kavuşturmuş; sonra da Meclis-i Vükela'ya dahil etmiştir. Meclis-i Vükela'da dini konular dışında olan durumlarda oy çokluğuna bakıldığından; şeyhülislamın fetvasının aksine kararlar alınabildiği olmuştur.[69] Sultan Abdülaziz devrinde şeyhülislamlığın nazırlık derecesine düşürülmesi; istenilen fetvaların alınabilmesi için zayıf iradeli kişilerin şeyhülislamlığa getirilmesi ve Kanun-u Esasi ile görev süresinin içinde bulunduğu kabinenin iktidarda kalışı ile sınırlandırılması, makamın etkilerinin azaltan durumlardır.[70] Osmanlı sisteminde hukukun önemli parçalarından biridir dinsel hukuk. Osmanlılar dinsel hukuku mümkün olduğunca yumuşatmışlar, Müslüman olsun olmasın dilediğinde kadının kapısı tüm unsurlara açık hale getirilmiştir.[71]

Osmanlı hukuk sisteminde Müslüman ile gayrimüslimler arasında mahkemeye ulaşan bir durum olduğunda taraflardan biri Müslüman olduğundan Müslüman mahkemeleri bakmıştır. Fakat bu durum Müslüman lehine bir ayrıcalık yapıldığı anlamına gelmemektedir. Örneğin, Debre'de Hristiyan bir vatandaş, Müslüman bir vatandaş tarafından öldürülmüş; yakınları Debre Kaza Mahkemesine başvurmuştur. Maktulün eşi ve oğlu varisler olarak belirlenmiş kendilerine İslami hükümlere istinaden katile kısas ya da diyet uygulanacağı ifade edilmiştir. Varisler katili kısas cezasından affetmişler, diyet ödemesini istemişlerdir. Diyeti hak eden tarafın gayrimüslim olması nedeniyle Debre Kazası Naibi Mehmed İzzet ilam düzenleyip Fetvahane'ye danışmış; fetvahaneden de diyetin ödenmesinin gerekliliği kararı bildirilmiştir.[72]

Osmanlı Devleti Müslüman olmayan toplumlara bazı alanlarda yargılama yetkisi vermiştir. Böyle durumlarda davanın gayrimüslim mahkemelerde görülebilmesi için; davalı-davacının gayrimüslim olması gerekiyordu. Eğer her iki

---

[68] Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 1-5.

[69] Talip Ayar, **Osmanlı Devleti'nde Fetva Eminliği, 1826-1922**, DİB Yayınları, Ankara, 2014, s. 17.

[70] Ayar, a.g.e., s. 18.

[71] Ahmet Mumcu, "Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşit Paşa", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 41. Hukuk alanında yapılan çalışma ve düzenlemelerden Tanzimat Fermanı dönemine denk gelen en önemlisi 1840 da oluşturulan, 1851 de değiştirilen Ceza Hukukudur. Bkz., Mumcu, a.g.m., s. 47.

[72] **BOA. A. MKT.,** Nr: 7/10'dan aktaran Ayar, a.g.e., s. 144-145.

tarafta isterse Osmanlı mahkemeleri de davayı görebiliyordu. Osmanlı mahkemelerinin adaletine duydukları güven dolayısıyla 1845 tarihinde Silistre'de yaşanan bir olay ise Çardak Kazası'nda iki gayrimüslimin vatandaş bölgelerini eşkıya hareketliliğinden korumak isterken gecenin karanlığında tanıyamadıkları gayrimüslim bir arkadaşlarını hata ile öldürdükleri konudan davalık olmuşlardır. Varisler katilleri affetmiş, kısas istememiş diyet talebinde de bulunmamışlardır. Fakat Fetvahane maktulün yaşı küçük varisleri için diyet ödenmesini gerekli görmüş ve dava bu şekilde tamamlanmıştır.[73] Sofya'da yaşanan olay ise benzer şekilde gayrimüslimler arasındadır. Fakat onlarda şer-i hükümlere dayalı bir adalet istemişlerdir. Sofya Kadısı durumu Fetvahane'ye iletmiş ve diyet bedeli hakkında karar verilmiştir.[74] Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında kısasla ilgili davalarda mahkemelerin çok titiz davrandıkları, yerel soruşturmayı yetersiz gördükleri noktada eksikleri tamamlamak üzere yapılması gerekenler doğrultusunda yerel mahkemelere usül anlatıldığı, hatta fetvahaneye gönderilen ilamların tekrar tekrar usule uygun düzeltildiği durumlar söz konusudur. Bir diğer örnek ise Reşid Paşa fermanın ilanından kısa bir süre sonra Edirne Valisi'ni keyfi kararlar vermesi dolayısıyla mahkemeye vermekte tereddüt etmemesidir. Bu sebeple Reşid Paşa'ya karşı gelişen olumsuz bakış açısından hükümet de nasibini alacaktır.[75]

3.1.1.1. Pomaklar

Balkanlar'da İslamiyet'e geçiş Osmanlı fütuhatı kadar erken bir tarihte başlamış ve süreç 17. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Önceleri kent merkezlerinde daha yoğun olan süreç, daha sonra kırsal kesimde hız kazanmıştır. Müslümanlarla etkileşim ile ekonomik ve sosyal statüyü koruma veya ilerletme ya da ekonomik baskıları hafifletme arzusu din değiştirmede rol oynamıştır. Örneğin ilk din değiştirenler arasında Balkan aristokrasisinin bazı temsilcileri vardır.[76]

Balkanlarda ulusların Müslüman oluşu, toplumların Müslümanlığa geçişinden farklıdır. Halkın putperestlik ya da kabile dinlerinden dönmesi gibi değildir. Tek

[73] **BOA. A. MKT.,** Nr:26/60'tan aktaran Ayar, a.g.e., s. 145.
[74] **BOA. A. MKT.,** Nr:18/75'ten aktaran Ayar, a.g.e., s. 146.
[75] Gençoğlu, a.g.m., s. 51.
[76] Milena B. Methodieva, **Empire and Nation, Muslim Reform in the Balkans**, Stanford University Press, Stanford, California, 2021, s. 15.

tanrılı ve tarihi bir dinden (Hristiyanlık) Müslümanlığa geçmiş ve oradan da Türk tanımlamasına dahil olmuşlardır.[77] Bu noktada Batılılar ve Balkanlıların konuya bakışı farklıdır. Batılılar sadece din değişme, Hristiyanlığın terki, Müslümanlığa geçiş üzerinden değerlendirilir. Balkanlılar ise milliyet değiştirmek; yani bir gruptan ayrılıp diğer gruba geçmek demek şeklinde düşünmüşlerdir.[78] Malcolm İslamlaşma için; kiliselerin zayıflığı, aralarındaki çekişmeler, Müslümanların gelişmiş, ekonomik ve sosyal pozisyonları, resmi Müslüman-Hristiyan eşitsizlikleri, gelişen Müslüman şehirlerinde temsil edilen refah ve uygarlık seviyesi gibi faktörler zikreder.[79]

Din değiştirmelerin çoğu kuvvetin bir sonucu değil, bölgesel özelliklerin yanı sıra sosyal, ekonomik, dini ve kültürel koşulların doğal sonucu olarak şekillenmiştir. Dönüşümlerin çoğu bireyseldir ve birçoğunu dilsel asimilasyon izlemiştir. Balkanlar'ın belirli bölgelerinde, daha büyük ölçekte dönüşümler meydana gelmiştir. Bu topluluklar ana dillerini büyük ölçüde korumuşlardır. Bosna ve Arnavutluk'ta ve Doğu Anadolu'da bulunan Pomaklar için de durum böyledir.[80]

Pomak tabiri 19. yüzyıl itibari ile[81] Balkanlarda Pomakça konuşan, kendilerini Müslüman Türk olarak hissedenlere verilen ad olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı kaynaklarında bu isim geçmez. Bulgarların ve Yunanlıların Pomaklar hakkında farklı farklı iddiaları vardır.[82] Bulgarlar Pomak sözcüğünü hem Sırpça hem Bulgarca konuşan Müslümanları nitelemek için kullanmışlardır. Pomakların dini milliyetten ayırmadıkları görülmektedir. Bu yüzden Hristiyan Bulgarlar tarafından Türk olarak bilinirken, komşuları olan Türkler tarafından Türk bilinmezlerdi. Osmanlı kaynaklarında Türklerin Balkan coğrafyası ile temasa geçmesi ile birlikte burada yaşayan en küçük topluluklara (Bulgar, Sırp, Arnavut, Ulah gibi) varıncaya kadar kavim isimlerine rastlanılır. Ancak Pomak adı 1839 sonrasında Tanzimat Fermanı ilanıyla, Batılıların müdahalesi başladıktan sonra

[77] Bahadır, a.g.e., s. 87.
[78] Bahadır, a.g.e., s. 88.
[79] Noel Malcolm, **Bosnia a Short History**, Papaermac, London, 1996, ss. 57-68'den aktaran Gürbüz, a.g.e., s. 88.
[80] Vevchenko, a.g.e., s. 66.
[81] Slav Müslümanları olan Pomaklar, Plevne kuşatması sırasında Bulgaristan'dan güneye yayılmışlar 1885'ten sonra da Osmanlı Devleti'ne sığınmaya başlamışlardır. Fiziksel olarak Türklerden farklı oldukları, Mustafa Kemal Atatürk'ün reformlarına tutuculukla karşı çıkmalarında Yunanistan'daki Müslüman topluluk içinde bir ayrılık yaratmak isteyen devlet memurları tarafından kullanılmış olduğu iddia edilmiştir. Bkz. Andrews, a.g.e., s. 140.
[82] İlker Alp, **Pomak Türkleri, (Kumanlar-Kıpçaklar),** Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Edirne, 2012, s. 26.

ortaya atılmıştır. Alp; bunun farklı coğrafyalarda yaşayan Türklerin ayrı birer millet olduğunu vurgulamak için, bu tarihten itibaren kasıtlı olarak Batılı devletler tarafından kasten yapıldığı kanaatindedir. Bu terim kendi isteklerine uygun şekilde geliştirilip Rusya ve Balkan devletleri tarafından da kullanılmıştır.[83]

Pomaklara ait Bulgar tezi, Müslümanlaştırılmış Bulgarlar, Yunan tezi İslamlaştırılmış Helenler oldukları hakkındadır. [84] Bulgarlar Rum Katolik Kilisesi cemaatindendir. İstanbul'un düşmesinden sonra çoğu Müslüman olmuştur. Bunlar Pomak olarak bilinirler. Pomaklar Rum Kilisesine dönmemişlerdir. [85]

Balkanların Makedonya coğrafyasında çok sayıda Müslüman ve Türk yaşamaktadır. Türk köylüler özellikle Makedonya'dadır. Onların da koşulları gayrimüslimlerden ayrı değildir. Fakat daha düşük vergi ödüyorlar, değerlendirdikleri toprakları özel mülkiyet koşulları dahilinde kullanabiliyorlardır. Ayrıca bu bölgede kitlesel ihtidanın gerçekleştiği bir alanda vardır.[86]

Balkanlar hakkında çok yönlü tartışmaların yapıldığı ihtida konusu Balkanlar'daki gelişme ve modernleşmenin dönüştürücüleri hakkında önemli tartışmaları gündeme getirmiştir. İhtida, özellikle Bulgar tarihinde ama sadece Bulgar da değil, genel olarak Balkan tarihi geleneğinde ve popüler algılarda da bölücü bir konu olmuştur. 19. yüzyılın önde gelen Bulgar aydınları, yerel Müslümanların çoğunun, İslam'ı zorlama sonucu kabul eden[87] Bulgarlar olduğunu tartışmaya başlamışlar, Pomaklar, Rodop dağlık bölgesinde ve kuzey-orta Bulgaristan'ın bazı bölgelerinde yaşayan Bulgarca konuşan Müslüman nüfus, bu olgunun örnekleri olarak sıklıkla zikredilmiştir.[88]

---

[83] Alp, a.g.e., s. 29.

[84] Alp, a.g.e., s. 8.

[85] Sloane, a.g.e., s. 58.

[86] "Hagarene, Müslüman" anlamında "Agarenos" terimini Rumlar ilk önce Türkler için ve daha sonra da Müslümanlığı seçenler için kullanmışlardır. 15. yüzyıla gelindiğinde bunun Bulgarcası olan "Ahrya"n sözcüğü, Osmanlılar tarafından Balkan dönmeleri için ya da sadece Balkan soyundan gelenler için "Ahıryan" şeklinde benimsenip kullanılmıştır. Bkz. Andrews, a.g.e., s. 141.

[87] Bu tek örnek değildir. Hüdai Şentürk Bogolizm'in yaygın olmasının da Hrıstiyanlar arasında İslamiyet'in kabulünü ve bölgede yayılmasını kolaylaştırdığı düşüncesindedir. Bkz. Şentürk, a.g.e., s. 13.

[88] Bu konuda benzer ifadeler ile haklarında aynı tartışmaların yapıldığı diğer etnik yapı Arnavutlardır. Bu tür ifadeler Bulgaristan'ın kurulmasından sonra daha da yaygınlaşacaktır. Hakikaten uygulamalar vasıtasıyla, gönülsüz dönüşüm örnekleri vardır; bu duruma en önemli örnek devşirme, yeniçeri ordusu ve yüksek imparatorluk bürokrasisinin safları için Hıristiyan köylü erkek çocukları bu uygulama ile İslam'a dönüştürülmüştür. Bkz. Methodieva, a.g.e., s. 15.

Pomaklar, Balkanlar'ın Türkiye'ye yakın bölümüne, bu arada bu araştırmanın kapsamına giren ülkelere de yayılmış olarak yaşayan dindar bir Müslüman halktır. Bütün Balkan devletlerinin sahiplendiği Pomakların etnik kökenleri tam olarak bilinmemekle birlikte, Slav oldukları genel kabul görür. Pomaklar ancak Türklerle temasa geldikten sonra Türkçe öğrenirler. Milliyet aidiyetlerinin de bu unsur sayesinde daha rahat ifade edebildikleri görülür. Zira akraba olarak işaret edebilecekleri bir devletleri olmaması, sosyo-ekonomik anlamda çok gelişmiş olmamaları ve ortak ve parlak bir tarihi birikime sahip olmamaları Müslüman Türk kimliğinde birleşmeleri ve 19. yüzyılda buna sıkıca sarılmalarını kolaylaştırmıştır. Hollandalı bilim adamı Fred de Jong'un Pomaklar hakkında şöyle bir tanım yapmaktadır, "*Kökeni kesin belli olmayan ve genellikle bir Bulgar diyalekti konuşarak Türkçeyi ikinci dil olarak kullanan Türkleşmiş bir Müslüman halk*." Müslüman-Türk kimliklerine duydukları aidiyet devlete bağlılıkları oranında güçlüdür. Batı "*Trakya'da Çingene'ye Çingene demek, hakaret sayılır. Fakat daha ilginci, Pomak'a Pomak dendiğinde, bu da Pomaklar tarafından hakaret sayılmaktadır*." Osmanlı döneminden beri Müslümanlık ile Türklüğü özdeş düşünen Pomaklar kendilerini Türk saymakta ve "*Türk*" diye hitap edilmesini istemektedirler.[89]

Pomaklar etnik ve ayrı bir kimlik olmak yerine 19. yüzyılda dinsel olarak birleşebildikleri etnik olarak da taklit edebildikleri görece güçlü ve tarihi Osmanlı Devleti'nin yanında bulunmuşlar, Balkan Savaşları sonuna kadar devletin pek çok noktasında yaşamışlardır. Zorla müslümanlaştırıldıklarına dair herhangi bir belgeye arşivde denk gelinmemiş olması, Pomak kelimesinin arşiv belgelerinin hiçbirinde bir terim olarak kullanılmamış olması dikkat çeken bir noktadır. Tanzimat koşullarına uyumları Bulgar Müslümanların hareket şekli ile benzerlikler göstermektedir. Pomakları tanımlama girişimi bazı noktaları gündeme getirmektedir. "*Pomak tartışması*" olarak adlandırılabilecek tartışmaları Konstantinov'un işaret ettiği üzere gruplamak mümkündür: Bunlar 1- Tarihsel olarak Pomaklar kimlerdir? "*Otokton*" veya "*göçmen*" (yani Türki) bir nüfus mu? 2- Nasıl İslam'a geçtiler, gönüllü olarak mı yoksa zorla mı? 3- Etnik bir Bulgar nüfusu olarak kabul edilmeli midir? Bu nedenle Bulgar tarihi ile yakından bağlantılıdır veya diğer İslami Balkan

[89] Baskın Oran, "Balkan Türkleri Üzerine İncelemeler (Bulgaristan, Makedonya, Kosova)", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt.48, Sayı:1, 1993, ss .113-125.

popülasyonları ile birlikte tartışılmıştır. Pomakların kökeninin genetik ve diğer objektif olarak sorunu ölçülebilir terimler -yani dil, gelenekler ve halk şarkıları gibi- tarihi süreçleri boyunca Bulgaristan'daki Pomak tartışmasının merkezinde yer almıştır.[90]

Gerçek kimliğin maddi kanıtlarının aranmasının amacı genellikle sadece Bulgarların geçersizliğini tespit etmek için değildir. Aynı zamanda telafi edici azınlık hiyerarşisinde Pomakların işgal ettiği alt sıra için ulus-devletin esası olarak Türk grubuyla bağlantılarındaki göreceli prestiji ortaya koymaktır. Bu Pomakların kimlik durumlarının belirsiz durumu, hem "*kendini*" kuran "*kanıtları*" aramak ve bulmak için gereklidir hem de Türkler başlıca İslami faktörden 'daha iyi' bir kimlik ifade ettiği için Pomak tanımına sahip çıkmışlardır.[91] Bulgar Pomaklarının kimlik-canlandırma davranışı kimliği canlandırma isteğinin açık bir örneğini sağlar. Pomaklar, dilsel ve etnik bakımdan karışık bir nüfusu, yeni bir siyasal birlik içinde birleştiren bir bağ olmuştur. Bu hem toplumsal hem de kültürel bir dönüşümdür. Örneğin, Çerkezler geçici olarak Balkanlar'a yerleştiklerinde, eski adetlerinden vazgeçmemişlerdir.[92] Pomaklarda ise uyum gösterme yeteneği zaman zaman kendilerinden vazgeçişle nitelenebilir ölçüdedir. Bu, büyük ölçüde aşırı derecede zayıf kimlikten kaynaklanıyor gibi görünmektedir.

3.1.1.2. Torbeşler

Torbeşler, Makedonya'da Arnavutlar ve Türklerin ardından üçüncü en kalabalık Müslüman azınlığı oluşturan bir halktır. Bir kanıya göre Torbeş, Pomakların Makedonya'daki adıdır, bir kanı ya göre de Makedonya'daki Müslüman Slavlara verilen isimdir. Makedonca konuşurlar. Köylü kökenli olmalarının da etkisiyle, dindar Müslümandırlar. Müslümanlık konusunda ödün vermemek koşuluyla, çeşitli etnik bünyelere asimile olma eğilimleri oldukça fazladır. Nitekim Makedonya devletinin bu konudaki bütün çabalarına rağmen kendilerini "*Makedon*

[90] Yulian Konstantinov, "Strategies for Sustaining a Vulnerable Identity: The Case of the Bulgarian Pomaks", **Muslim Identity and the Balkan States**, (Ed. Hugh Poulton and others), Biddles, United Kingdom, 1997, s. 33.
[91] Konstantinov, a.g.m., s. 37.
[92] Gülin Karabağ, "Disiplinlerarası Tarih Çalışması", **Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji**, (Ed. Ahmet Şimşek), 2. Baskı, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 233.

Müslümanı" değil, Türk veya Arnavut sayarlar. Oysa Osmanlının buradan ayrıldıkları 1912'ye kadar, Torbeşler arasında kendini Türk sayma olgusunun aşağı yukarı istinasız olduğu ifade edilebilir. Torbeşler "*…yerli halktır, Makedondur, ama Osmanlılar tarafından zorla Müslümanlaştırılmışlardır*." inancı Makedon halkının en büyük inançlarından biridir.[93] Torbeşler'in; -Yunanistan ve Bulgaristan'daki Pomaklar gibi- koyu Müslüman olan bu halkın "*adapte olma*" diğer bir deyimle asimile olma yeteneği oldukça güçlüdür. Hatta Makedonya'da bu insanlar konusunda yapılan bir espriye göre, Torbeşlerin bayrağı "*Kuru kalemle boyanmış beyaz bayrak*"tır. Bu asimilasyonları konusundaki hareketliliği kendi ifadeleri ile geniş bir noktaya çekmektedir. Bununla birlikte, bu "*asimile olma yeteneğini*" herhangi bir biçimde anlamamak gerekmektedir.[94] Balkanlarda Türk ve Türklük terimi Asya'dan Anadolu'ya gelen nesli işaret ettiği gibi; diğer yandan Müslüman kimliği de işaret etmektedir. Torbeşler'in asimilasyonunda dikkat çeken en önemli nokta bu olabilir zira Müslümanlığa dayalı bir üst kimlik işareti; Ortodoksluklarına büyük önem veren Balkan uluslarında yoktur.[95] Üst kimliğin dahilinde bulunma isteği, kültürel yakınlık dönüşümlerinde itici güç olmuştur.

Torbeşler aynı Pomaklar gibi Müslümanlığın kimliksel bütünü olarak hissede geldikleri Türklük kimliğini benimsemişler ve kendilerini bu şekilde tanımlamışlardır. Türkçe bilmez, Makedonca konuşurlar, tıpkı Pomaklar gibi Müslüman-Türk kimliklerinin kendilerine ayrıcalık sağladığı hissiyle bu kimliklerine sahip çıkarlar. Bulgar Toprakları, Makedon toprakları ve Arnavut toprakları aynı etnik yapı içinde birbirinden farklı dine sahip çıkan toplulukları barındırmışlardır. Pomak[96] ve Torbeşlerin kimlik hikayeleri birbirine benzer taraflar barındırmaktadır. Fakat Arnavutluk bölgesinde yaşayan halk için farklıdır. Onlar etnik kimlik olarak

---

[93] Osmanlıların I. Balkan Savaşı sonucu buradan ayrıldıkları 1911'e kadar kendilerini neredeyse istisnasız Türk saydıkları ifade edilen Torbeşlerin bugün bir bölümü kendini "Müslüman", gittikçe artan bir bölümü Arnavut, bir bölümü de "Türk" saymaktadır. Bkz. Oran, a.g.m., s. 118.

[94] Peter Alford Andrews, **Türkiye'de Etnik Gruplar**, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1992, s. 139-140.

[95] Bahadır, a.g.e., s. 81-82.

[96] Arşiv belgelerinde yapılan taramada "*Pomak*" kelimesi geçmemekle birlikte kelimenin çok daha yaygın kullanımı Balkanlarda devletlerin bağımsızlıklarını kazandıkları 20. yüzyıl başı olarak görünmektedir. Aynı şekilde "*Makedon*" Bölgesi Osmanlı Devleti'nin 19.yüzyılda terimsel bir ifade olarak kullanılmamakta, değişkenlik gösteren şekilde, Makedonların çoğunlukta olduğunu ifade eden temsili bir yapıyı arz etmektedir.

Arnavut kimliklerine sahip çıkmışlar, Tosk ve Geg bölgesinde iki ayrı din topluluğunda tek bir ırk olarak yaşamışlardır.[97]

Reform dönemi uygulamalarında etkilerinden ziyade vurgulanması gereken husus şudur: Torbeşler, Makedon kimliğinin üyeleri olarak Hristiyan dünyaya ait görüldüklerinden çoğunlukları sağladıkları bölgelerde bu kimliklerini hatırlatıcı baskılara maruz kalmışlardır. Dolayısıyla bunu hatırlamalı ve Avrupa'nın asıl hâkimi olma statüsüne uyum sağlamaları Yunanistan için önemli bir hedef olmuştur. Reform çağında yenilikler ve merkezileşme konusunda yükümlülüklerinin Müslümanlardan ayrı olduğuna dair herhangi bir belirteç yoktur. Dolayısıyla Müslüman bir devletin Müslüman unsurları arasında yerlerini almışlardır.

3.1.2. Gayrimüslimler ve Rumlaştırma Çabaları

Batı Avrupa'da 16. yüzyıl sonrası ortaya çıkmaya başlayacak ulus devlet modelleri dinin geleneksel otoritesinde ciddi gedikler açmıştır. Küçük Asya'da hızla yayılıp yaygınlaşan İslâm, etkin bir "*öteki*" konumuyla, Avrupa kimliğinde Hristiyanlığın en temel öğelerden biri olmasını pekiştiren unsurdur.[98] İslâm'ın yayılması ile Doğu'daki yerleşimlerini kaybeden Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda yerleşmesiyle[99] Doğu ile bağları üzerindeki kontrolünde büyük zarar görmüştür. Modern döneme kadar Avrupa'da tek belirleyici faktör Hristiyanlıktır. Nüfus bakımından en büyük millet, Yunanları, Sırpları, Bulgarları, Arnavutları, Eflaklıları ve Karadağlıları içine alan "*Rum Milleti*" idi.[100] Ama buradaki "*Rum*" kelimesi, etnik olarak Rumları (Yunanlıları) değil "*Hıristiyan*

[97] Aleksandar Stojchev, "Makedonya'da Osmanlı Devleti Zamanında Makedon Kimliği", **Tarih Boyunca Türk-Makedon İlişkileri**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2016, s. 103.

[98] "*Türkler Romalı, Rum tabirini o günden bugüne Hellenler içinde kullanmaya devam etmişlerdir. Peleponnes halkına Yunanlı (İon), Küçük Asya halkına da Rum derler. Grek- Ortodoks kilisesine de Rum-Ortodoks Kilisesi denirdi*." Bkz., İlber Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine,** Cedit Neşriyat, Ankara, 2009, s. 109.

[99] Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethedince o zamana kadar nadir görülen bir uygulama ile mağluplara karşı mezhep konusunda müsaadede bulunacak ve Rum, Sırp ve Bulgar Ortodokslara Patrik tayin edecektir. Bkz. Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 10.

[100] M. Macit Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek**, 3. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s. 33.

Ortodoksları" kastediyordu.[101] Katolik olan Arnavutlar ve Boşnaklar ise 1847'den itibaren Kudüs'te bir patrikleri vardı.[102]

Geleneksel bağlarından kopmuş, kendisi için iyi olanı değerlendirebilen, eşit bireylerden meydana gelen böyle bir yapıda yönetimin meşruiyeti de ancak demokratik süreçlere dayanılarak temellendirilecektir. Yani, Avrupa bulup benimseyip içselleştirdiği değerleri, diğer toplumlara, kendisini daima merkezde tutacak bir büyük projenin parçaları olarak sunmuştur. Bu projenin adı *medeniyet* olarak konulmuştur. Avrupalılar dünyanın diğer toplulukları ile karşılaşınca kendilerini *medenî* olmakla ayırmaya başlamışlar, *Hristiyan* ve *Avrupalı* tanımlaması, 18. yüzyılda yerini, bunların ikisiyle birlikte sosyal, bilimsel ve teknik bütün gelişmeleri de içine alan *medenî* kavramına bırakmıştır. Modern döneme kadar Avrupa'daki en belirgin yapı Hristiyanlık 'tır. Sınırları dahi belli olmayan Avrupa coğrafyası sanki Hristiyan coğrafyasının diğer adıdır. Asya'da doğup hızla gelişen İslamiyet'te Hristiyanlığın ötekisi olarak Hristiyanlığın gelişimine büyük katkı sağlamıştır.[103] Gayrimüslimlerin Müslümanlara bakış açısı Balkanların Türklerin eline geçmeye başlaması ile "*ötekileştirme*" gayretleri de başlamıştır. Bu başlangıç büyük oranda Hrıstiyani motiflerle de desteklenir. Luther, İslam'ı Ortaçağ'da Deccal'in hizmetindeki bir şiddet hareketi olarak görür ve ekler: "*İslam akla kapalıdır ve bu yüzden dönüştürülemez.*"[104] Bu anlayış, Türklerin/Müslümanların Balkan hakimiyeti sonrasında bölgeye izafe edilmiş ve ortaya dönüştürülemeyen, medenileştirilemeyen -ki bunun en önemli sorumlusu İslamiyet olarak görülmüştür- kalıba sokulamayan bir Balkan halkları hikayesi konmuştur.[105]

Balkan gayrimüslimleri için dinsel bölünme hali iki türlü olarak ortaya çıkmış durumdadır. Biri dahilinde yaşadıkları, yönetimi altında bulundukları, hâkim millet olgusundan gayrimüslim kimliklerinin yarattığı karşıtlık dolayısıyla farklılaştıkları Müslüman unsur karşısındaki "*Hristiyan*" yapıdır. Diğeri biraz daha farklı bir ayrım halidir. Medeniyete dayalı değerler yerine Batı Avrupalılar için sorduğu Avrupa

---

[101] Sancaktar, a.g.m., s. 37.
[102] M. A. Ubicini, **Türkiye 1850 Maliye-Ordu-Millet**, 2. Cilt, çev. Cemal Karaağaçlı, Tercüman, s. 304.
[103] Ali Budak, **Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat**, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 21-22.
[104] Albert Hourani, **Avrupa ve Ortadoğu**, çev. Ahmet Aydoğan ve Fahrettin Altun, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2001, s. 27.
[105] Çağ, a.g.e., s. 20.

nerede biter sorusunun başladığı yerde ortaya çıkar ki cevabı "*Avrupa Batı Hristiyanlığının bittiği, İslam'ın ve Ortodoksluğun başladığı coğrafyada biter*." Balkanlar ve buradaki Hristiyanlık Avrupa tarafından: "…*Doğu Hıristiyanlığının ve İslami geleneklerin damgasını taşıyan bir Avrupa*…" olarak tanımlanmış ve Avrupa bütününden bu ayrıma göre farklılaştırılmıştır.[106] Said'e göre İslam'ın yıldırıyı, yakıp yıkmayı, şeytansıyı, nefret edilen barbar sürülerini simgeler hale gelmesi nedensiz değildir. Avrupa için İslam süregelen bir sarsıntıdır. 17. yüzyılın sonuna değin "*Osmanlı tehdidi"* tüm Hıristiyan uygarlığı için sürekli bir tehlikenin temsilcisi olarak Avrupa'nın yanı başında pusuda beklemiş; zamanla Avrupa uygarlığı bu tehditle, onun bilgi birikimiyle, önemli olayları, önemli simaları, erdemleri, kusurlarıyla, bunlar yaşamının dokusuna katışmışçasına bütünleşmiştir.[107]

Buradaki yapı hamiliğe kalkışan devletlerin genel algısındaki modernleştirici ve Avrupa'ya yaklaştırıcı çalışmaları için meşru bir zemin hazırlığı olarak ortaya çıkmış gibidir. Zaten Avrupa'da yaşayan Hristiyan kimliğini Avrupalılaştırabilme. Bu özünde öncelikli bir ötekileştirmeyi mecbur kılmış, "*öteki*" olan Doğu Avrupa halkları Avrupalılarca "*bizden*" yapılmaya ya da modellemeye çalışılmıştır. Batılıların Doğu Sorunu'nu anlaması, "*millet*" ve "*Hristiyan"* gibi kimi terimlerin Balkan yarımadası ve Küçük Asya'da hangi anlamda kullanıldığını kavramadıkları müddetçe güçtür. Bunun en önemli nedeni her iki kavramda da çok sayıda Avrupalı bulunmaktadır. [108] Balkanlarda "…*hepsi gayrimüslim olsa da milletlerin uyanış şekli birbirinden farklıdır*."[109] Dolayısıyla modern çağın bütünleştirici ve demokratik meşruti kaynakları bu gayrimüslim toplumların Osmanlı Devleti'ne bağlılığı yine modern tekniklerle yani medeni Avrupalılara karşı medeni usullerle yönetilmeli idi.[110]

---

[106] Huntington, a.g.e., s. 232-233.

[107] Edward V. Said, **Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları**, çev. Berna Ülner, 7. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 69.

[108] William M. Sloane, **Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar**, çev. Sibel Özbudun, 2. Baskı, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008, s. 31.

[109] Serap Toprak, **19. Yüzyılda Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri ve Avrupalı Devletlerin Balkanlar Politikası**, Gece Akademi, Ankara, 2019, s. 18.

[110] Balkanlarda ortaya çıkan gelişmeler modern milliyetçiliğin ortaya çıktığı kaynaklardan takip edilebilir. Milliyetçilik hareketlerinde Avrupa'nın tanımlama ve kuramlarına karşı Osmanlı Devleti kendi argümanını oluşturma gayreti içinde olacaktır. Milliyetçilik Kuramlarının takibi için Bkz. Elie Kedourie, **Avrupa'da Milliyetçilik**, çev. Haluk Timurtaş, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971; Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 2009; Edward Hallet Carr, **Milliyetçilik ve Sonrası**, çev. Osman Akın, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990; E. J. Hobsbawm, **1780'den**

Osmanlı sisteminin Müslüman ve İslamiyet'ten sonraki unsuru Ortodoks milletidir. Yunan, Slav, Ulah vs. tümünü içerir. İstanbul'un fethinden sonra en imtiyazlı grup gayrimüslim camiasıdır. Rumlar'ı bir başka deyişle Ortodoksları birbirine yaklaştıran bağ oldukça sağlamdır.[111] Garp devletleri önce Balkanlar'daki Hristiyanları, din sahasında Ortodoks kilisesini kullanmışlardır. Patrikler, Ortodoks Kilisesi'nin propagandasını yapmışlardır. Batı devletleri ve sonrasında Rusya bu işin sorumluluğunu alacaktır.[112]

İslam'ın ilk kuruluşundan itibaren ümmet, İslam devletinin temel esaslarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu sisteme göre gayrimüslim tebaa kendi dini başkanlarının dini otoritesine tabi olurlar ve kendi cemaat idareleri çerçevesinde idare olunurlardı. Osmanlı Devleti'nde yaşayan çeşitli dinler, mezhepler ve ırklar her türlü görünüşleri ile kendilerini korumuşlardı. Gayrimüslim unsur içinde en önemlisi Rum Ortodoks kilisesi etrafında toplanan Hristiyanlardı. Ortodoks Patrikliği'ne bütün Ortodoks kavimler üzerinde ruhani egemenlik hakkı verilmişti. Eflak-Boğdan bölgelerine Fener soylu Rum ailelerinden prensler tayin edilmişti. Ayrıca Avrupa ile ilişkiler artınca tercümanlık görevlerine de Rumlar atanıyordu. Balkanlarda da gayrimüslim toplumların dini kurumları daha geniş imtiyazlar verilmek suretiyle bırakılmıştır. Bunun yanında mahalli cemaat örgütlerinin de korunduğu görülmektedir. Kilisede din dili Grekçe olmasına ve Rum papazlarının yoğun Rumlaştırma siyasetlerine rağmen Ortodoks camiaya bağlı oldukları halde, Rumların, Arnavutların, Bulgarların kendi milli nitelikleri yaşayabilmiştir.[113]

Osmanlı belgeleri reayayı gayrimüslim unsurları özellikle vurgulamak isteyen bir tavır içinde ele alırken;[114] örneğin Rıfa'at Ali Abou El Haj, erken dönem Osmanlı modernleşmesinden bahsettiği bir sırada "*reayayı*", "*köylüler*" parantezine

---

Günümüze Milletler ve Milliyetçilik Program, Mit Gerçeklik, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993; Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, çev. Bahadır Sina Şener, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009; Özcan Yeniçeri, **Küreselleşme Karşısında Milliyetçilik ve Kimlik**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005; Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008; Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, çev. Büşra Ersanlı ve Günay Göksu Özdoğan, 2. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2008; Anthony Smith, **Etno Sembolizm ve Milliyetçilik**, çev. Bilge Firuze Çallı, İstanbul, 2017; Liah Greenfeld, **Milliyetçilik Moderniteye Giden Beş Yol İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve Amerika Örnekleri**, çev. Abdullah Yılmaz, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

[111] Adıvar, a.g.e., ss. 53-60.

[112] Adıvar, a.g.e., s. 82-83.

[113] Cevdet Küçük, "Millet Sistemi ve Tanzimat", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 13-14.

[114] Kırlı, a.g.m., s. 118.

almaktadır. Reayaya dinsel bir tanımlama getirmemiştir.[115] Rıfat Ali Abou el Haj, Koçi Bey risalesine yaptığı atıflarla "*reayanın*" topraklarını terk edip şehre yerleşmeye başlamaları toprak, vergi ve devlet kazancı arasındaki dengeyi, toplumsal hiyerarşinin bozulup sınıflar arası farkın aşınması lehinde değiştirdiğini ve bunun toplumsal huzursuzluklara neden olduğunu açıklar.[116] 17. yüzyıldan 19. yüzyıla gelindiğinde ise devletin ıslahat anlayışı Tanzimat dönemi ile birlikte aynı reayanın yaşam şekil ve koşullarının mümkün olduğu en üst seviyede eşitlenebilmesini sağlamaya yönelik olmuştur.

17. yüzyılda bozulan hiyerarşinin düzeni tehdit ettiği algısı; 19. yüzyılda eşitsizliğin toplumsal düzendeki tehdidine doğru bir anlamda evrilmiş görünmektedir. Hristiyan çocukları daha iyi durumdadır. Askerlikten muafiyetleri iktisadi alanda ilerlemelerini sağlamıştır.[117] Diğer taraftan ulema daima şeriata aykırı hareket edildiğini ifade edip şikâyette bulunmuşlardır. Bunlar Reşid Paşa'yı suçlamışlardır. Hatta bunlar Tanzimat'ın reayanın tehlikeli surette serbestisinden başka bir hizmeti olmayacağı, Hristiyanlara Müslümanların hukukuna benzer bir hukukun verilmesinin onlara kuvvet vermek olacağı ve bunun İslamları mağlup edeceği; sonuçta da bunun İstanbul'u Hrıstiyanlar'a terk etmekle aynı olduğunu bile söylemişlerdir. Hristiyanlarda günden güne tahrikatlarına hız vermişlerdir. Elde ettikleri imtiyazlarla yenilerini sağlamışlardır.[118] Şurası açıktır ki gayrimüslimler devlet için önemlidir bu durum gayrimüslimlere yönelik hukuki düzenlemelerin varlığı ile kendini göstermektedir.[119] Askerlikle ilgili endişelerinin nedenine bakıldığında ifade ettikleri konu arazilerinin ekilip biçilecek durumunu koruyamayacak oluşudur.[120] Aralarındaki genç nüfusun askerlik için görevde olacak olmaları maddi açıdan kendilerini zora sokacaktır. Tarım ve ticari hayatın içindeki

---

[115] Rifa'at Ali Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Oktay Özel ve Canay Şahin, İmge Kitabevi, s. 66.

[116] Abou-El-Haj, a.g.e., s. 46-47.

[117] Adıvar, a.g.e., s. 78.

[118] Driault, a.g.e., ss. 216-217. Yazar bu grubu eski Türkler fırkasından diye tanımlar

[119] Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 3.

[120] Bu durumun karşısında endişelenen diğer taraf askeri komutanlardır. Hristiyanlardan kurulu birlikleri kullanmayı pek uygun bulmamakla birlikte, iki unsuru birbirine karıştırmak noktasında da cesaret gösterememişlerdir. Böylece mesele daha sonra cizyeye birleştirilecek olan muafiyet bedelinin ödenmesi ile çözülecektir. Bkz. Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimattan I. Dünya Savaşı'na**, çev. Babür Kuzucu, 8. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 200, s. 53.

varlıklarını devam ettirme isteği dolayısıyla memnuniyetsizlikleri büyüktür. Diğer taraftan devletin askerlik isteğine bir defa kabul göstermeleri durumunda, buna itiraz hakları kalmaksızın, her yıl bu emre uyma zorunluluğu kendiliğinden oluşmuş olacaktır ki bu istedikleri bir hal değildir. Moreau şöyle ifade edecektir: "*Bu korkunç askere alma uygulaması insanları en verimli oldukları yaşta işlerinden ve ailelerinden koparıp alıyor, onları sınırsız bir süre uzaklarda, cephede ya da kargaşanın hüküm sürdüğü bölgelerde asayişin sağlanması için imparatorluğun dört bir köşesinde tutuyordu*."[121] Tanzimat'a kadar olan dönemde gayrimüslim ticaret burjuvazisi iç ve dış ticarette çok önemli rol oynamış fakat sanayileşmeye katkıları o derecede önemsiz ölçüde kalmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri milliyetçilik ve bağımsızlık hareketleridir. [122]

Milletin fikirlerinde olmasa da devlet adamlarının fikirlerinde yeni yollara ihtiyaç olduğunu düşündükleri açıktır. Tanzimat'ın en önemli amacını; yüzyıllarca manevi ve siyasi açıdan Hristiyan toplumlardan uzak yaşayan Müslümanları onlara yaklaştırmak olarak açıklar. Bunun temelini Engelhard, Osmanlı'nın Avrupa dışında kalmasına, bu dışarda kalışta da en büyük faktörün din olduğuna işaret eder.[123] Osmanlı Devleti'nde Balkanlar kadim tarihi birliktelikleri veya düşmanlıkları iç içe yaşatabilmiş bir coğrafyadır. Sadece Müslüman ve gayrimüslim çatışması değildir takip edilebilen[124] diğer taraftan Müslümanların Katoliklerle birlikte ortak şekilde Ortodokslara karşı ittifak halinde olabildikleri,[125] sürtüşmelerde taraf olabildikleri pozisyonlar da vardır ki bu aralarındaki problemlerde "*din*" olgusunun yarattığı karşıtlıkla birebir özdeşleşen bir koşul yaratmaktadır.

"*Gayrimüslimlere yönelik hukuki düzenlemelerin varlığı; devletin bu vatandaşlarına verdiği önemi göstermektedir*."[126] 1845'te Hristiyanlar arasında mezhep değiştirme yasağı kaldırılmıştır.[127] Tanzimat Fermanı sonrası Hristiyan ve

---

[121] Odile Moreau, **Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri "Yeni Düzen"in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914**, çev. Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 11.

[122] Ali İhsan Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları 1750-1839**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983, s. 105.

[123] Engelhard, a.g.e., s. 13.

[124] Albert Hourani, **Batı Düşüncesinde İslam**, çev. Celal A. Kanat, Doruk Yayımcılık, İstanbul, 2010, s. 20.

[125] Gençoğlu, a.g.m., s. 25.

[126] Bozkurt, a.g.e., s. 3.

[127] Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Mahkemeleri Tanzimat ve Sonrası**, 2. Baskı, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 389.

Müslümanların eşit haklara sahip olmasının yolu açılmakla birlikte Hristiyanların lehine olan özellikle dış ticarette, siyasi, sosyal ve kültürel ilişkilerde batılı ülkelerin ve şirketlerin güvendiği ve çıkarlarının örtüştüğü kesim olması nedeni ile Hristiyanlar öne çıkar ve kısa sürede zenginleşirler. [128] Devlet maddi ve manevi olarak bu unsuru hoş şekilde yönetmeye mümkün olduğunca çaba vermiştir. Bir arzuhalin yazışma ve kararların çıkış süreci bir ay bazen on beş gün kadardır. Eğitim, bir noktadaki asayişsizlik ya da çekişme gibi olayları da hızlıca karara bağlamaya çalışmışlardır.[129] Osmanlı yönetim mekanizması arzuhallere derhal cevap vermeye çalışıp problem hissiyatını en aza indirmeyi hedefler gibi görünmektedir. Bu yönetim mekanizmasının hassas bir değişim modernleşme aşamasından geçtiği dönemde bir önlem çabası olarak da değerlendirilebilir. Diğer taraftan şikayetler karşısında merkezi bir tutum algısının yerleştirilmesi gayreti olarak da değerlendirilebilir. "*Tanzimat'ın en mühim bir meselesi de reayaya verilen haklardı. Fakat Hristiyanlar Tanzimat'ta verilen bu haklardan önceleri memnun olmadılar. Çünkü reaya arasında çeşitli ırk ve mezhep vardı. Mesela: Ortodokslar, Katolik, Geldani, Maroni gibi cemaatlerde vardır*." Tüm bu yapıları ayrı ayrı memnun etmek kolay olmamıştır. "*Hristiyan ekalliyetlerin gözü Türklerle geçinmekte değil, Avrupalı bir devletin mandası altında müstakil bir devlet kurmaktadır*."[130]

Devlette dezavantajlı ve avantajlı konumları hakkında pek çok tartışma yürütülen Hristiyanların Osmanlı Devleti'nde ikinci sınıf vatandaş olduğuna örnek; pek çok kilisenin camiye çevrilmiş olması olarak verilebilir.[131] Ayrıca 1839 Tanzimat Fermanı'nda ve sonraki belgelerin bazılarında unsurlar işaret edilirken ortada bir karışıklığın olduğu bellidir. Örneğin dini hesaba katmadan tekil Osmanlı *milleti* üzerinde ısrar edilmiş ve aynı belgede Müslüman *milleti* ve diğer *milletler*

[128] Edirneli, a.g.e., s. 53. "*Osmanlı İmparatorluğu'ndaki komprador sınıfı dini azınlık grupların mensuplarından oluşuyordu. Köylü tebaanın büyük çoğunluğundan ve yönetici elit kadrodan farklı bu sınıf hızlıca zenginleşiyordu.*" Bkz. Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1983, s. 161.

[129] 1850 yılında Rumeli vilayetleri bir olayla çalkalanır. Güya bir Rum kadını ve meczup bir çocuk rüya görmüşler ve Meryem Ana kendilerine Yahudilerden alışveriş etmemelerini, yıkık manastırları onarmalarını tembih etmiş. Tırhala, Selanik, Yanya'dan dilekçeler yağmaya başlamış ve konu süratle karara bağlanmıştır. Yine bunun gibi gayrimüslim cemaatlerle ilgili kritik meseleler de süratli bir yazışma, karar alma ve uygulama mekanizması göze çarpmaktadır bkz., Ortaylı, "Tarih Üzerine Bir Mülakat", s. 187.

[130] Şapolyo, a.g.e., s. 185.

[131] Mazower, a.g.e., s. 112.

işaret edilmiştir.[132] Bazı sınırlamalara tabi idiler, silah taşıyamıyor, at binemiyorlardır. Kilise inşa etmeleri izne bağlı olup, çan çalamıyorlardı. Fakat 17. yüzyıla ilişkin bazı kaynaklar bu durumun değişmeye başladığını ifade eder. 18. yüzyılda Balkanlarda gezen seyyahlar topraklardaki sessizlikten bahsederken, çan sesini Sırbistan'a geçtiklerinde ancak duyduklarını ifade edeceklerdir. Fakat Tanzimat ilanı ile birlikte özgürlük ve din merasimleri arasında hızlı geçiş talebi olan halk çan uygulaması konusunda serbest davranacak bu ise Müslüman ahali tarafından hoş karşılanmayacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'na tabii olan Hristiyanlar arasında Ortodokslar merkezi idarenin indinde eşitler arasında bir adım öndedirler. Tüm Ortodokslar arasında da Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin tarihi bir ağırlığı ve etkisiyle Rumlar daha etkili bir konumdaydılar. Dolayısıyla Fransız Devrimi'ne kadar uzun bir süre Rum olmayan Ortodokslar, Ortodoks Patrikhanesi'nin uygulamaları doğrultusunda Rum olarak addedilmelerine rağmen bu durum ne devlet ne de din/Ortodokslar açısından rahatsızlık oluşturmamıştır. Söz konusu ihtilal sonra yayılmaya başlayan milliyetçilik hareketinin etkisi ile Ortodokslar arasında milli kimlikler dini kimliklerin önüne geçmeye başlamıştır. Fakat adı geçen unsurların ibadet ve eğitimlerini milliyetçilik zemininde hayata geçirme istekleri, merkezi idarenin bütün iyi niyetlerine rağmen Ortodoks Patrikhanesi tarafından kabul görmediği gibi engellenmek için bütün birimlerini harekete geçirerek Ortodoks Bulgarlar, Ortodoks Sırplar, Ortodoks Ulahlar ve Ortodoks Arnavutları Rumlaştırma teşebbüslerinden hiç taviz vermemiştir. Patrikhane Ortodoks kimliğini unutmuş Rum Patrikhanesi gibi davranmıştır.[133]

Rum Patrikhanesi Osmanlı Ortodokslarını Rumlaştırma faaliyetlerinde rakip olabilir kaygısı ile Katolik mezhebinin Osmanlı coğrafyasında yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Tanzimat ile birlikte laikleşme ile ilgili gelişmelere paralel

---

[132] Bernard Lewis, **Demokrasinin Türkiye Serüveni**, çev. Hamdi Aydoğan ve Esra Ermert, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 38.

[133] Bülent Atalay, "Osmanlı İmparatorluğu'nun En Uzun Yüzyılının Sonu ve En Kısa Yüzyılının Başlarında Balkanlarda Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Rum Olmayan Ortodoksları Rumlaştırma Teşebbüsleri", **Uluslararası Balkan, Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri 8-10 Nisan 2010, Tiran-Arnavutluk**, Trakya Üniversitesi Balkan araştırma Enstitüsü, Edirne, 2013, ss. 99-112.

olarak Patrikhanenin etkisi önceki döneme kıyasla azalırken[134] ters orantılı şekilde Rum olmayan Ortodoksların gücü daha da artmaya başlamıştır. 18. yüzyıl sonrası Rum kültürünü Balkanlarda neredeyse Ortodoksluğun yerine ikame etmeye çalışan Patrikhane 19. yüzyılda artık bu isteğini (Rumlaştırma)[135] gizlememektedir. Fakat realite odur ki, Patrikhanenin Rumlaştırma baskıları olumsuz etki yapacak Bulgar, Sırp, Ulah ve Arnavutların kendi milliyetçi bilinçlenme süreçlerini hızlandıracak dolayısıyla bu durum beklenen durumun tersini yaratacaktır. Bulgarlar patrikhanenin baskıları dolayısıyla rahatsızlıklarını defaten Babıali'ye bildirmişlerdir. Sadece Bulgarlar değil, Patrikhanenin Rumlaştırma dolayısıyla asimilasyon faaliyetlerinden Sırplar da çok rahatsızdırlar.[136] Ortodoks grup içinde diğer grup Ulahlardır. Patrikhane diğer Ortodokslara göre görece zayıf ve dış etkilerden kısmen mahrum olan Ulahları Rumlaştırmak için maddi manevi baskı uygulamaktan çekinmemiştir. 19. yüzyıl ikinci yarısında Osmanlı imparatorluğunun parçalanma sürecini hızlandırmak isteyen emperyalist devletlerin balkan politikası bağlamında çoğu Müslüman olduğu halde adı geçen imparatorluktan kopartılması düşünülen unsurlar arasında Arnavutlar daha büyük bir hedef olarak seçilmiştir. Patrikhane milli duygu ve düşüncelerin dini inançların önüne geçmeye başladığı dönemde Müslüman Arnavutların Ortodoks Arnavutlar üzerinde manevi bir baskı aracı şeklinde kullanarak onları Rumlaştırmak isteyecektir, Ortodoks Arnavutlar Rum olarak kayıt altına alınmak istenecek, itaat etmeyen Arnavutlar ise Aforoz edilme tehlikesi ile karşılaşacaktır.[137]

Kosova Savaşı, Balkan tarihinde bir işaret, mit ve bir semboldür. Zira 19. yüzyılda radikal Sırp milliyetçileri tüm Slav Müslümanlığını ve Türkleri "*Lazar*" şahsında ortaya koydukları İsa figürünün katili saymalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılda Sırp yazarla Prens Lazar'ı tüm yönleri ile bir İsa figürüne dönüştürmüştür. Dini motiflerle süslü birer beddua ve yakarış formatında yazılmış şiirleri özellikle Sırbistan'a Edirne Antlaşması ile verilen otonomi öncesinde ve Tanzimat akabinde 1845'li yıllarda Sırp halkı arasında önemli tesirler yapmıştır. "*Kosova'yı bir Sırp Golgothası olarak betimlemek ve Müslümanları kötülüğün*

[134] "*…niceliğe bakarsak, 1789-1848 arası dönemde, ideoloji alanında ön sırayı dinsel ideolojiye; niteliğe bakarsak, laik ideolojiye vermek durumunda kalırız*." Bkz. Hobsbawm, a.g.e., s. 434.
[135] Engelhard, a.g.e., s. 100.
[136] Karal, **Osmanlı Tarihi Cilt:5**, ss.104-106.
[137] Atalay, a.g.m., ss. 104-108.

tohumu olarak ifade etmek dini söylemlerde ve tarihlerde sıkça karşılaşılan bir durum…"[138] olmaya başlamıştır. Bu durum Tanzimat döneminde ayrılıkçı milliyetçi bakış açısı ile Hristiyanlığın Müslümanlığı aldığı hedefi ortaya koyması açısından çok önemlidir. Tanzimat reformlarının hem modern hem birleştirici politikalarına göre de son derece tezat bir tutumun işaretidir.

Patrikhane'nin Rumlaştırma baskıları olumsuz etki yaparak Bulgar, Sırp, Ulah ve Arnavutlar'ın bilinçlenme süreçlerini hızlandırdıkça bu unsurlar ile Rumlar arasındaki mücadele de derinleşmiştir.[139] Arnavut Ortodokslar'ın ayrılıkçı hareketinin kabiliyeti -Bulgarların da buraya dayanmaktadır- dinsel kimlikler yerini milli kimliklere bırakırken bu milli kimlikler yeni dini kimliksel kurumlarını Osmanlı Devleti'nden talebe kalkışacaklardır. Aydınlanma çok boyutludur. Medeni dünyanın dayattığı özerk düşünce tüm yapının değişikliğini hedef alacaktır. Bulgarlar patrikhanenin baskıları dolayısıyla rahatsızlıklarını defaten Babıali'ye bildirmişlerdir.[140] Sadece Bulgarlar değil, Sırplar ile de yoğun sıkıntılar yaşamaktaydı. Patrikhane'nin Rumlaştırma dolayısıyla asimilasyon faaliyetlerinden Sırplar da çok rahatsızdırlar.[141] Dolayısıyla Rumlara karşı bir muhalefet başlamıştır. Din kimliğinin asimilasyon için kullanılmasına tepki olarak Sırp halkı kendi kimliğini tanımlama ve açıklama gayretine girecektir.

3.2. YENİ ROLLER

3.2.1. Statü

Tanzimat Fermanı ile birlikte statüsel yapısı modernize edilmiş bir yapı ortaya çıkmaya başlayacaktır. Özellikle haklar ve kayıplar açısından yaşanılan deneyim Tanzimat Fermanı'na yaklaşımları da etkileyecek mahiyettedir. Fermanın ilk ve en büyük statüsel deneyimi devletin yönetim mekanizmasının aldığı şekildir. Demokrasiye bir adım daha yaklaşılmış ve halkların hakları konusunda yazılı bir metnin ifadelerine riayet edilmeye çalışılmıştır ki bu Osmanlı Devleti açısından ilktir. "*Osmanlı Devleti'nin tebaasının başka ülkelerdeki uygulamalara ve onların*

[138] Çağ, a.g.e., ss. 56-71.
[139] Atalay, a.g.m., s. 100-101.
[140] Karal, **Osmanlı Tarihi Cilt:5**, s. 102.
[141] Karal, a.g.e., ss. 104-106.

tebaasına özenmesine olanak vermemek aklın gereği…"[142] olarak düşünülmüştür. Bu durumun gereği unsurlara eşit fırsatlar ve haklar tanımaktır. Bu da ancak hukuki düzenlemelerle mümkün olurdu ve Tanzimat Fermanı bu hukuki uygulamalara İmparatorluk içinde yüksek derecede uygulama niyeti içeren bir belgeydi.

Kimlik tanımlamalarında "*din*" 16. yüzyıl itibari ile belirgin bir statüsel anlam kazanmaya başlamıştır. Hatta bunun ilk örneği 16. yüzyıl itibari ile Avrupa da yaşanan dönüşümün "*Hristiyan*" kimlik üzerinden aktarılmaya çalışılmasıdır. Aslında burada işaret edilen Hristiyan unsur İngiltere'dir. Bu dönemde – 16. yüzyıl da-Osmanlı Devleti içinde din bir kimlik hatta milli kimlik durumundadır. Dönüşüm konusunda ise Avrupa'da yaşanan kadar belirgin olmasa da örneklem marifeti gösterebilecek kadar Osmanlı Devleti yenileşme konusunda hazırdır. 19. yüzyılda açıkça söylenmese de Batı toplumlarının Doğu toplumlarına göre üstünlüğü kabul edilmeye başlanmıştır. Artık sadece askeri tekniği değil, toplumsal ve hukuksal açıdan da Avrupa standartları benimsenmelidir.[143] 19. yüzyıl da İslami Devlet özelliklerine sahip Osmanlı Devleti modernizasyonun zorunlu kıldığı bir yapıda kimlik algısını Osmanlılık olarak kurgulamaya çalışacak ve Avrupa'da gelişip olgunlaşan kaynakları kullanacaktır.

Bu yeni kimliğin devlet içinde etnik unsurların statüsel yapısında bazı devinimleri ortaya çıkarması da gayet tabi bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumda tek statüsel değişim kimlik açısından değildir. Ayan, reaya, aydın sınıf, yerel yönetici, devlet memuru ve hatta padişah statüsel olarak az ya da çok değişim ve farklılaşma içindedir. Tanzimat dönem, Osmanlı politik sistemindeki fırsat yapısının yeni bir dizi politik tutum, beklenti ve gereksinimle donanmasına neden olmuştur. Politik faaliyette bulunmak isteyebileceklerin ve politik sistemi etkileme yollarının sayısı, politik sisteme yönelen taleplerin çeşidi artmış dağılımı da değişmeye başlamıştır.[144] "*Osmanlı sistemi nasıl yekpare değil idiyse, 19. yüzyıl sonunda beliren "çağdaş" düzen de henüz eski Osmanlı seçkinlerinin geleneksel*

[142] Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 88.
[143] İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 15.
[144] Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme arayışı ve Politik Değişme", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Akademi, Bursa, 2007, s. 21.

kültürel izlerini taşıyordu. Genç Türklerin seçkinlere karşı görüşleri, iddia ettikleri kadar 'demokratik' değildir."[145]

Doğulu bir devlet olarak modernleşmeye çalışması, Batılı statüye denk gelecek ekonomik, hukuksal, yönetsel organizasyonları devreye sokması süreci Tanzimat ile olacak; şüphesiz bunun alt yapısını hazırlayan gelimeler ise kaynağını medeni dünyanın merkezi olarak görülen Batı'dan alacaktır. Statüsel dönüşümün organizasyon olarak ortaya çıkmasına pek çok sebep vardır. Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti yanında bir Avrupa ittifakı doğmakta ve Doğu sorununda yeni bir dönem başlamaktadır. Avrupa dengesinin esas unsuru kabul edilen Osmanlı Devleti üzerinde herhangi bir devletin tek başına hakimiyet kurması, başka bir deyişle, Doğu sorununu çözmesinin, Fransa ve İngiltere tarafından kabul edilmeyeceği kesin olarak ifade ediliyordu.[146] Doğu Sorunun yeni bir dönem kazanmış olması en önemli etkendir. Tanzimat sürecinde Hrıstiyan medeni dünyanın büyük gücü İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin manevi –hatta Kırım Savaşı'nda maddi!- destekçisi olacaktır.

1838 Balta Limanı Anlaşması'ndan sonra Balkanlardan Batı Anadolu'ya doğru pekişen Rum göçleri 1839 Tanzimat Fermanı ilanından sonra daha da artmıştır. Rumların sosyo ekonomik durumunda refahın artışı diğer taraftan demografik yapıda da Osmanlı Devleti aleyhine yeni neticeler açığa çıkaracaktır. Edirneli'nin Yunan yazar Dr. Georgios Nacracas'dan aktardığına göre, ferman ile sağlanan özgürlüklerin en önemli sonuçlarından biri büyük toprak ağalarının topraklarında çalışan köylüleri toprak kölesi olarak kullanma haklarının kaldırılması olmuştur. Bu toplumsal reform, Mora'dan, Makedonya'dan ve Yunanistan anakarasının diğer bölgelerinden gelen Ortodoks Hristiyanların Anadolu'ya göçlerini hızlandırmıştır.[147] Halk Balkanlar'da değişmekte olan statülerine karşı bir refleks

---

[145] Mardin, a.g.e., s. 133.

[146] 13 Temmuz 1841 tarihli Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazlara yeni bir statü verilir. O zamana kadar Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde bulunan Boğazlar, uluslararası bir statüye aktarılır. Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti sınırlandırılır. Bütün Avrupa devletlerinin olum olmadan Boğazlar rejiminde bir değişiklik yapılamayacaktır. Mehmet Ali Paşa'nın gerçekleştirdiği isyan, her koşulda, İngiltere'ye yaramıştır. İngiltere ile yapılan 1838 Ticaret Antlaşması bunun en önemli belgesidir. Bkz. Kaçmazoğlu, a.g.e., s. 45.

[147] Metin Edirneli, **Balkanlar ve…,** TRT Kurumu, Nisan 2016, Ankara, s. 52. İngiltere ile imzalandıktan sonra, anlaşma Fransa, Löbek, Bremen ve Hamburg şehirleri ile 1839'da İsveç ve Norveç ile 1840'ta, Felemenk ile 1840'ta; Belçika ile 1840'ta; Prusya ile 1840'ta; Danimarka ve Toskana ile 1841'de imzalanmış olacaktır. Osmanlı Devleti Tanzimat Fermanı ile sulh beklerken

geliştirmeye başlamıştır. Bu göçlerin nedeni Balkan tarihinde sıklıkla ortaya çıkan savaş, isyan, kıtlık dolayısıyla değildir; toprak kölesi olmalarına sebep olabilecek baskıdan uzaklaşmak istemişlerdir.

Statüsel olarak "*üstün*" kimdi? ne değişti? sonuçları neler oldu? en önemli hususlardandır. "*Osmanlı modernleşme hareketinin başlangıcı olan Tanzimat, iki kültür (aşağı kültür-yüksek kültür) arasındaki uzaklığı azaltmayı başaramamıştır. Tersine taşra eskisinden daha da çok durgunlaşmıştır. Islahatçıların yeni ele geçirmiş oldukları "büyü" dolayısıyla büsbütün unutulmuştur. Yönetenler ve yönetilenler arasındaki bölümlenme daha açık kültürel bir biçim almıştır, bir yanda cilalı, Paris yönelimli devlet adamları, öte yanda kaba taşralılar vardır. Aradaki ayrılık İslam kültürü ile Fransız kültürü arasındaki ayrılıktır.*"[148] Bu durum yöneten sınıfın, yönetilen sınıfa anlamsal olarak ulaşabilmek açısından daha fazla uğraş vermesi, daha fazla kurumlaşması, daha entelektüel olmaya çalışmaları sonucuna da haizdir.

19. yüzyıl başında Osmanlı Devleti kültür bakımından "*büyük*"-"*küçük*" geleneklerin bütünleşmedikleri bir görünümdedir. Bunun yanında Osmanlı Devleti pek çok açıdan Avrupa'yı da kaçırmış durumdadır. Avrupa'da yaşanan sanayi inkılabı karşısında Osmanlı Devleti'nde toplumsal ve ekonomik devinimde en önemli kurum ayanlıktır. Mardin'e göre o da "*güdük*" kalmıştır.[149] Modernliğin diğer önemli göstergelerinden biri evrenselliğin toplum ilişkilerinde gittikçe gelişmesidir. Oysaki toplumu yöneten yönetilen şeklinde bölüp bu ilişki dahilinde bir değişim planlaması "*yerel*" bir tutum işaretidir. Fakat kişi kendini tüm insanlığın bir parçası olarak görüyorsa bu evrenseldir. Mardin, Osmanlı Devleti'nde seçkinler kültürünün halk kültürüne görece daha evrensel olduğunu belirtir. Tanzimat ile birlikte önemli statüsel değişimlerden biri de bu alandadır. Kişiler kendilerini reaya olarak tamamen yöneticiye bağlı bir ilişki ile tanımlarken artık tebaa olarak Osmanlı yurttaşlığını tanımlayabildiği bir safhaya ulaşacaktır.[150]

Osmanlı Devleti'nin uyruk boyundurukları reaya statüsündeydi ve Avrupalıların ortak inanç ile işaret ettiklerine göre "*boyunduruk altında"*

---

tüm Avrupa ülkeleri Hasta Adam'ın başına üşüşmüş mümkün olan en büyük lokmayı koparmayı hedeflemiştir. Bkz. Geyikdağı, a.g.e., s. 47.

[148] Mardin, a.g.e., s. 132.

[149] Mardin, **Makaleler IV**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 30.

[150] Mardin, a.g.m., ss. 30-32.

tutulmuşlardı. "*Reayanın çoğu babalarının inancına bağlı kalırlarken bir kısmı da daha zengin akrabalarının yolunu izleyerek ağır boyunduruklarını İslam'ı kabul ederek hafifletmeyi yeğlemişlerdi*." "*Türk yönetiminin güçlü olduğu sıralarda reayanın milliyeti hiç önem taşımamaktaydı. …Doğu teokrasisi dinden ayrı bir milliyet düşünemiyordu.*" Ancak duyguları düşüncelerinden çok daha derindi. Ortak yazgılarının zorlukları ve aynı kiliseye bağlı olmaları onlara birlik duygusunu vermekteydi; hepsi gayrimüslim, hepsi reaya ve hepsi bir anlamda Rum'du.[151] Klasik dönemden itibaren; Osmanlı eyalet idaresinde yerel gruplar valiler tarafından merkezi hükümet adına temsil edilmişti. Reayanın temsilcilerinden meydana gelen gruplar, vergi tahsili- zaruri işlerin yaptırılması gibi işleri halletmişti. Meşveret kuralına dayanan bu temsil görevi; ruhani reisler, Hristiyan reaya adına kocabaşılar ve memleket eşrafının temsilcileri (ayanlar) tarafından yerine getirilmiştir.[152] Tanzimat'tan itibaren imparatorluk bir kurumsallaşma süreci içine girmiştir. Kırım Savaşı'ndan öncesini değerlendiren Engelhard şöyle açıklar "*Reaya Osmanlıdan yine aşağı mertebede bulunuyordu; gerçekte haklarına kavuşamamıştı, her iki sınıfın birbirlerine karşı eski düşmanlıkları devam etmekteydi; ilk zamanlardaki taassup yok olmamıştı*."[153] Görünen odur ki, reaya kendi açısından statüsel olarak yükseliştedir. Daha öncesinde dini bir lidere emanet ettiği vergi artık devlet karşısında vatandaşlık görevini ifa derken devletin memuruna verdiği bir yükümlülüktür. Hangi dinden olursa olsun dini bir tebaa statüsünün vergisini devletin memuruna veren vatandaş statüsü ile yer değiştirdiği önemli bir dönüşüm mekanizmasıydı bu.

Fakat yönetim erkine bağlantılarını sağlayan vergi görevlilerinin tutumu hem Tanzimat'ın tam olarak uygulanmasını engellemiş, hem de onlar karşısında statü kaybını ortaya çıkarmıştır. Tanzimat Fermanı'ndan bu anlamda bekledikleri etki memurlar marifeti ile ortadan kalkmıştır. Bunun örnekleri hem Arnavut hem de Bulgar halk arasında çıkan huzursuzluklarda da sabittir. "*Malikane, tımar ve zeametler de ayan ve derebeyi zalimlerine geçtiğinden bu çeşit insafsızlar reayadan alabildikleri kadar ücretleri zorla ve hile ile alıp reayanın iyice fakir düşmesine sebep olmakta idiler… mütesellimlik, voyvodalık, cizyedarlık, mültezimlik bazı*

[151] Sloane, a.g.e., ss. 32-36.
[152] İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler 1**, 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s. 213.
[153] Engelhard, a.g.e., s. 111.

yerlerde vekillik ve naibliklerin bundan sonra yerliden olan kimselere verilmemesi halinde reayanın zulümden kurtulacağı…" [154] inancı devletin Tanzimat Fermanı ile Balkanlarda toprak yönetimi politikasının önemli bir yapısını teşkil etmiştir. Buradaki ifade beklentinin devlet görevlilerinin, ayanların hatta zabit ve hakimlerin de yerliden seçilmeyip Babıali tarafından gönderilmesinin zulüm olgusunun önüne geçeceği inançtır. Aslında askeri teşkilatta da benzer bir durum vardır. "*Yerliden"* tayin olunan alaybeyleri pek çok suiistimaller yapmaktadırlar. Tanzimat sonrasında Bosna'da durum diğer bölgelere göre daha hassas olmuştur. Osmanlı öncesinden beri feodal bir hiyerarşi söz konusudur. Büyük toprak sahipleri kendi idareleri altında bulunan ve topraklarında işçi olarak çalışan reaya ile kanun önünde eşit oldukları ilkesini kabul etmek istemeyeceklerdir. Bosna Müslümanları Tanzimat uygulanırsa dağılmaktan endişe etmişlerdir. Hristiyanlara daha fazla hak verilmesi Müslümanların zarar görmesi olarak yorumladıkları Tanzimat karşısında dolayısıyla tepki göstermişlerdir.[155] Dolayısıyla 1840 yılında Bosna'da ayaklanma başlayacaktır. Statüdeki değişiklik huzursuzluk kaynağı olarak belirecektir.

Tanzimat Fermanı'nın esaslarına bağlı olarak ortaya yeni bir mülkiyet şekli çıkmış olsa da geçmiş dönem sipahisi haklarından kolayca vazgeçememiştir. "*Ellerinden alınan ondalık vergisi hakkına karşılık sık sık çifte ondalık hakkı oranında vergi toplama yoluna gidiyorlardı*." Çiftliklerin yerini alan Gospodarlık sistemi ile "*Bulgaristan'da çiftlik toprakları küçük ölçekte kalmakla birlikte ...kalabalık bir 'serbest köylü' nüfusunun İmparatorluğa ödenen vergilere ek olarak; ondalığın dokuzda birine eşdeğer ve hiç de geçici olmayan bir vergi yükü altında kaldığı anlamına geliyordu*." [156] Halbuki çiftliklerin varlığı ile köylü o çiftliğin doğrudan çalışanı ve ekonomik anlamda doğrudan çiftlik gelirine dahil durumda olabiliyordu. 19. yüzyılda Sırbistan'ın özerklik kazanmasının da etkisi ile sınırdaki köylüler gospodarlardan sıklıkla şikâyet eder olmuşlardır. Angaryanın kaldırılması ile Müslüman ağaların kullandığı toprakların köylüye dağıtılması amacı ile isyan ederler. Kuzey Bulgaristan'ın Tanzimat döneminde en büyük sorunu gospodarların yol açtığı toprak rejimi şikayetleridir. Çiftliklerinde Hristiyan köylü çalıştıran

---

[154] Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1977, s. 176.

[155] Gölen, **Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek**, a.g.e., s. 68.

[156] Michael Palairet, **Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Evrim**, çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Basımevi, İstanbul, 2000, s. 50.

Müslüman ağalar arasındaki ilişkiyi Hristiyan kahyalar sağlıyordu. Bu dönemde nüfuzları artmıştı.[157] Sonuç olarak ortaya temelinin Tanzimat Fermanı ile sipahiliğin statüsünün değiştiği, bunun da hoşnutsuz ve önemli tepkileri ortaya çıkardığı ve Balkanlarda örneklerine çokça rastlanan bir durumu ortaya koymaktadır.

Tanzimat'ın en önemli amacı; yüzyıllarca manevi ve siyasi açıdan Hristiyan toplumlardan uzak yaşayan Müslümanları onlara yaklaştırmak olarak açıklar. Bunun temelini Engelhard; Osmanlı'nın Avrupa dışında kalmasına, bu dışarda kalışta da en büyük faktörün din olduğuna işaret eder.[158] Fakat diğer taraftan İmparatorluk içindeki gayrimüslimler de statülerin gelişmesini istemekle birlikte yeni tüzüğe de ihtiyatla yaklaşmıştır. "*Osmanlı vatanseverliğinden yoksun Hristiyanlar, eğitim ve ekonomi alanındaki gelişmelerine yardımcı olan özel ayrıcalıklarını kaybetmekten korkuyorlardı*." Dini liderleri de kazanılmış haklarını kaybetme noktasında aynı korkuya sahip olacaktır. Endişeli Müslümanlar ise "*kafirlere*" eşit bir konum tanınmasına kızıyorlardı.[159]

Engelhard'ın ifadesince Gülhane Hattı-ı Hümayunu reayaya "*esaretten kurtulmak istemek*" hakkını vermişti. Reaya şikayetlerini seslerini duyurabilecekleri her ortamda dile getirmeye, kendileriyle aynı dini bağlara sahip Hristiyan dünyasına doğru her zamankinden daha fazla bağlı hissetmeye başlamışlardır.[160] Balkanlarda 19. yüzyılda "*ayrı olmaya*" dair yeni anlayışlar; yükselen milliyetçilik olgusu ile omuz omuza ilerlerken, diğer tarafta Osmanlı Devleti'nin birleştirme çabaları kendini gösterecektir.[161] Cemaat-ı Hrıstiyaniye; aynı mezhebe mensup devletlere müracaat etmiştir. Yani Ortodokslar Ruslara; Katolikler Fransızlara, Protestanlarda İngilizlere. Engelhard'a göre reayanın çoğunluğu Osmanlı vatandaşı olmaya bir yük durumu olarak bakıyor ve mümkün fırsatta (hatta olmayanı da yaratarak) kurtulmaya çalışıyordu. Yabancı devlet konsolosluklarının bu konuda reayaya istedikleri desteği verdikleri açıktır. Özellikle Rusya hükümeti; Hristiyanları sessizce vatandaşlık değiştirmeye ikna etmiştir. Bu aslında Osmanlı Devleti'ni ele geçirmenin bir diğer

[157] Yonca Köksal ve Davut Erkan, **Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 9.
[158] Engelhard, a.g.e., s. 13.
[159] Kinross, a.g.e., s. 483.
[160] Engelhard, a.g.e., s. 60.
[161] Donald Quarted, **Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 269.

yoludur.[162] Oysaki Osmanlı Devleti'nde Devletin fertlere bakışında ciddi bir değişim söz konusudur. Tanzimat'la siyasi anlayıştaki değişiklik Osmanlı Devleti'nde fertlerin hayatını büyük anlamda değiştirmiştir. Genelde devlet anlayışında (Osmanlı'da) fertler devlet için vardır. Devletin selameti için gerekirse, vezirler ve padişahlar feda edilmiştir. Bu anlayışta devlet menfaati; bireylerinkinden öncedir. Tanzimat Fermanı ile İnalcık'ın tespitine göre "*Reşid Paşa halka devlet içinde merkezi bir mevki vermekte, modern Batı devletlerinin esas prensibini; yani devletin halk için var olduğu düşüncesini getirmektedir*."[163]

Bürokratik yeniliklerin anlaşılabilmesi için yönetici sınıf ve yönetilen sınıf iyi anlaşılmalıdır. Bunun yanında Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan farklı gruplar ve sahip oldukları statüler uzun zamanlar boyunca aynı kalmış. Fakat 19. yüzyılda resmi olarak ilan edilen farklı dinlerin mensupları arasındaki eşitlik prensibi eski özerk milletler sisteminin hukuki durumunu büyük ölçüde değiştirmiştir. Çeşitli nedenlerle özerk milletler sistemi ortadan kaldırılamamıştır. Dolayısıyla Osmanlıcılık resmi politikasının sürdürülmeye çalışıldığı bir düzen başlamıştır. Resmi görevlerde gayrimüslim sayısının hızla artmasını sağlayan 1856 Islahat Fermanıyla başlayan eşitlikçi reformlar büyük farklılıklar getirmiştir.[164] "*Tanzimat uyruklara sunulan bağış, teokrasi ile bütünleşmiş mutlak monarşi yetkilerinin belli hukuk ilkeleri ve yasalarla sınırlandırılmak istenmesi...*"[165] olacaktır.

Hukuksal yapının eşitlik ilkesine hizmet edecek şekilde revizesi "*din*" temeli bulunan statülerin yapısını değiştirecektir. Din Osmanlı Devleti'nde halkla uzlaşma ve başarılı ilişkilerde önemli bir yapı unsurudur. Bunun topluma aktarılmasında en önemli kadro ise ulemadır.[166] Daha önceki devir reformlarında ıslahat yanlısı ulema mensupları öne çıkarılmaya çalışılsalar da teknik oldukça geleneksel metotlarla sınırlı kalmıştır.[167] Diğer taraftan Tanzimat döneminde ıslahata etkilerinden çok ıslahatlardan etkilendikleri pozisyon çok daha belirgindir. Medreselerin içinde esaslı ıslahat çalışmaları yapılması sonucunda[168] statüsel olarak ulemanın durumu özellikle

[162] Engelhard, a.g.e., s. 68.
[163] Yetiş, a.g.e., s. 120.
[164] Findley, a.g.e., s. 20.
[165] Muzaffer Sencer, **Türkiye'nin Yönetim Yapısı**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 71.
[166] Okumuş, a.g.e., s. 153.
[167] Fatih M. Şeker, **Modernleşme Devrinde İlmiye Cevdet Paşa – İbnülemin Örneği**, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 85-89.
[168] Yaşar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 93.

medreselerin yavaş yavaş yerini modern usuldeki eğitim kurumlarına bırakması ile değişecektir.[169] Tanzimat devletin modernleştirilmesi ve laikleştirilmesi anlamında atılmış önemli bir adım, bir başlangıçtır.[170]

Tanzimat döneminde toplu şikâyetler bireyin etkisinin az olduğu toplu şikayetleri içerir. 1847 yılında ise şöyle bir durum ortaya çıkmıştır: Şikâyet Defterleri yerine *arz-ı haller* almıştır. "*…yönetimle veya merkezle olan temasın bir kısmını oluşturan resmi başvuruların "şikâyet" veya "imdat" temelinden "halin arzı" temeline dönüştüğü görülmektedir. Arz-ı haler de doğrudan doğruya merkeze daha doğrusu Sadarete verilmektedir*." Kalaycıoğlu ve Sarıbay iki kavramın kullanımındaki farka dikkat çekmektedir. Bunu şikâyetin acı ve haksızlık ortamını yansıttığını arz-ı hallerin ise dilek, istek, kişisel sorun konusunda çözüm ve talep gibi çeşitli ifade içermesine bağlarlar. Bu merkezdeki zihniyet değişiminin bir göstergesidir. "*Arz-ı haller özgül, somut, kişisel taleplerin ağır bastığı bir içeriğe sahip görünmektedir*."[171]

Tanzimat dönemi birçok konuda olduğu gibi, millet yönetimi açısından da önemli değişimleri getirmiştir. Müslüman toplumunda görülen muhtar, ihtiyar meclisi gibi yönetim unsurları gayrimüslim toplumlarda da görülmeye başlanmıştır. Bu durum milliyetçi fikirler için uygun bir ortam yaratsa da milletler gelenekçi liderler tarafından yönetildiği için yönetim ve milletlerin çıkarlarının aynı anda dikkate alındığı bir ortam söz konusudur. Bu da milletlerin değişikler karşısında yönetim tarafından koruma altına alınması sonucunu doğurmaktadır. Fakat Tanzimat bu geleneksel millet yöneticilerinin otoritesini zayıflatarak, istemeden de olsa daha baskın ulusçuluklara yardımcı olmuştur. [172]

Zımmilerin yönetici olamamalarının arka planında devletin Müslüman unsurdan oluşan yapısı ile ilgilidir. Zımmilere güvenilmemesi, yönetici olarak Müslümanlara hükmedici olarak devlet teşkilinde yer bulmamaları geleneksel ve hatta Kuran-ı Kerim baz alınarak güvenlik önlemi yaratılabilmesi açısından

---

[169] Tanzimat fermanı ile birlikte eğitim modernleşmesinde topluma etki edecek bir diğer durum, protestan cemaatinin Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınması ve Amerikan Board'a ait misyonerlik okullarının resmiyet kazanması olacak, eğitim alanında daha rahat hareket eder bir hale geleceklerdir. Bkz. Gülbadi Alan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, 143.

[170] Okumuş, a.g.e., s. 16.

[171] Kalaycıoğlu ve Sarıbay, a.g.e., s. 18.

[172] Adıyeke, a.g.e., s. 257.

değerlendirilmiştir. Oysaki Tanzimat Fermanı'nın sunduğu eşit ve adil yönetim metodu zımmi statüsünün ciddi şekilde değişmesini sağlayacak, yönetici, memur, asker, hatta dönem meclislerinde üye olabilme fırsatı bulacaklardır. Osmanlı Devleti'nin kullandığı argüman aslında çağdaşı olan devletlerin yönetim geleneklerinin ve şekillerinin ötesinde ve görece daha moderndir.[173] Zira bunun açıklaması bazı yazarlar tarafından devletin yönetimsel gücü feodalizmden uzak merkezi sistemlere yakın olarak yorumlanmıştır. Bunun en büyük açıklaması da sultanın yetkilerini kullanmada sadece şeriat değil "*boyun eğdirdiği halkların örf, adet ve hukuklarını da*" göz önünde bulundurması olarak ifade edilebilir.[174] Hatta Tanzimat Fermanı'nın kendisi doğrudan gayrimüslim vatandaşlarının hukuki statülerinin değiştirilmesi ve Osmanlı Devleti içinde ikinci sınıf vatandaşlık durumundan çıkarıp Osmanlı vatandaşı[175] yapabilmeye olanak tanımak şeklinde düşünülmüştür.[176] Fakat 19. yüzyılda medeni dünyanın Osmanlı Devleti sulatanından beklentisi bu yapının çok ilerisindedir. Kişisel hak ve özgürlükler konusunda standartların iyi niyet ve ahlaki inisiyatiflerin ötesine taşınması, milli kimliklerin pekiştirilmesine yöneliktir. Tanzimat dönemi sonrasına denk gelen süreçte örneklerini Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında da görebildiğimiz, özellikle aile hukuku alanında zımmilerin zaman zaman Şer'i hükümlere bağlı olarak kadının yardımına yani İslam hukukuna ihtiyaç duydukları ortadadır. Bu durum her ne kadar kendi mensubu oldukları din otoriteleri tarafından hoş karşılanmasa da zımmiler özellikle aile hukuku alanında sorunların çözümü açısından kendilerine daha kolay destek veren İslam hukukuna sığınmayı tercih etmişlerdir.[177]

Statüsel olarak değişime uğrayan önemli bir kurum Patrikhane olmuştur. *"Ruhani örgütlerin ve ruhani reislerin devlet karşısındaki konumlarında*

---

[173] Wheatcroft, a.g.e., s. 164. "*Charles Macfarlane'in Anadolu ve Balkan eyaletlerinde Hristiyanların statüsünden şikâyet ettiği sıralarda İngiltere'de Katoliklerin memur olmaları ya da üniversite okumaları yasaktır."* Tıpkı 1877 Osmanlı Rus savaşı esnasında Rusya'nın özellikle Hristiyanlara kötü davranıldığını ifade ederken Polonyalılara inanılmaz derecede eziyet etmeleri gibi.

[174] Bahadır, a.g.e., s. 63.

[175] Kemal Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.54.

[176] Soykan, a.g.e., s. 87.

[177] Örneğin Şer'i mahkemelerin zımmiler tarafından kullanılmasının uygulamalarda zaman zaman suistimallere neden olduğu konusundaki patrik şikayetleri; ya da gayrimüslimlerin nikah, boşanma, miras gibi konularda Şer-i Hukuk normlarının yardımını talep etmeleri gibi konularda olduğu gibi. Bkz. Tuba Çınar, "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hukuku: Evlenme ve Boşanma", **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, 2018, VII/2, s. 111.

farklılaşmalar gerçekleşmiştir. ...hemen bütün Hristiyan cemaatlerde laik unsurların güçlenerek cemaatlerin yönetiminde ruhani elitin eski nüfusunun sarsılmasıyla sonuçlanmıştır."[178] Tanzimat Fermanı reformları Rum Ortodoks patrikhanesinin ve hatta Ermeni-Gregoryen kilisesinin erime tarihini de başlatmıştır. Batı etkileri Osmanlı-gayrimüslimlerini de çoğu zaman Müslüman ve muhafazakâr çevreler kadar rahatsız etmiştir. Tanzimat'tan sonra Osmanlı taşrasında kiliselerin ruhani yöneticilerinin kurulan meclislerde yönetime katılmaları önemli bir gelişmedir. Ancak balkan eyaletlerinde genellikle ulusalcı-slavcı akımlarının gelişmesi ve Tanzimat'ı yönetim, eğitim ve basın alanında getirdiği reformlar Rum-Ortodoks Kilisesinin erimesini hızlandırmıştır.[179]

Statüsel kayıp ve kazanımlar, kazanımların beklenen neticeyi verememesi durumu Tanzimat Fermanı dönemi Balkanlarının en büyük darbeyi aldığı alandır. En önemli statüsel dönüşüm hayal edilen milli olguların ete kemiğe bürünmeye başlaması ile ilgilidir. Dil, tarih çalışmaları bununla ilgili olarak sadece Balkan uluslarına değil Tanzimat devri Türk çalışmalarına da etki edecektir. Yönetenlerin ve yönetilenlerin sonuçlardan ve reformlardan beklentileri birbirinden çok ayrı düştüğü bir yapı ortaya çıkmış bulunmaktadır. Hak ve özgürlüklerin gelişmesi manasında statülerinin eskiye görece neredeyse sınırsız olduğu inancına yönelik tavırlar, kaynağını Tanzimat Fermanı'ndan alan meşru ifadelerle kendilerini çok daha kuvvetle savunmaya başlayacaklardır. Her milliyetçi yapının bir parça kutsal saydığı toprağa ihtiyacı vardır, olmuştur. Osmanlı toprağı balkanlarda yüzyıllar boyu pek çok dil, din ve millete kutsal toprak vazifesi görebilecek bir yapıyı örfi düzende korumayı başarmışken; modern dönüşüm esnasında herkesin kendi kutsal toprağına olan bağlılığını ortaya çıkarmaya hizmet etmiştir.

Tanzimat döneminin önemli Paşalarından olan Ali Paşa Türkçe okuyup yazmak şartı ile Hristiyan uyruklarında Müslümanlar gibi devlet hizmetinde yer almalarını savunuyordu. Ona göre hem devlet hizmetleri Hristiyanlara açılmalı hem

---

[178] İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları**", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, ss. 481-487.

[179] İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler: Rum-Ortodoks Kilisesi", **Tanzimat'ın 150. Yılı Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, ss. 383-388.

de Müslümanlar tarım, ticaret ve zanaata yönelmeli idi.[180] Fuad Paşa'nın fikri de bu yönde idi.[181] Paşaların görev yaptığı tarihten çok önce reformların başladığı dikkate alınırsa Tanzimat Fermanından beklenen iyileştirmenin hala tartışılır boyutta olduğu sonucuna ulaşılabilir. Tanzimat'ın ilanı karşısında ayrı ayrı olarak Balkan halklarının tamamı, dolaylı ya da doğrudan büyük etkilere maruz kalmıştır. Onlarca yıl yaşanan feodal meşruti düzendeki bu değişiklik ister istemez algıda bir dalgalanma yaratmış, halkın menfaatine olan yenilikler karşısında şaşkın bir heves; eski ayrıcalıklı özelliklerini yitirdikleri yapılanmalarda da bir memnuniyetsizlik yaratmıştır. 19. yüzyıl da milletlere sosyal ve dini işlerde tanınmış özgürlükler Osmanlı Devleti için bir paradoks olmuştur. Bu Tanzimat döneminde daha da belirginleşmiştir. Bu şekilde cemaatler kendi özgürlüklerine hapsolmuşlardır.[182]

3.2.2. Eşitlik-Müsavat

Itzkowitz imparatorlukta herkesin eşit ama Müslümanların daha eşit olduğu ilkesi ile yaşayan halkların birer birer eski kurallara sırt çevirip kendi ulusal varlıklarını yaratma arayışına girdiklerinden bahsetmektedir. Bu durumda Avrupa devletleri ilk müdahalesini 1820'lerde Yunan bağımsızlığına uzanan olaylarda gösterecek sonrasında gittikçe arttıracaktır.[183] Engelhard, Tanzimat'ın Avrupa tarafından daimî olarak sıkıştırılan ve vahim bir mevkide bulunan bir hükümet tarafından kabul edildiğini ifade eder. Avrupa karşısında Türkiye'nin Müslümanlarla Hristiyanlar arasında eşitliği kabul etmek ve bunu aşama aşama uygulamak zorundadır. Diğer taraftan ülke her ne kadar mutlakıyetçi bir idare tarafından da yönetilse şartların bir anda Tanzimat'ın kusursuz uygulanmasına kâfi gelecek hale

[180] Osmanlı Devleti'nde sosyal statü açısından gayrimüslim ve Müslüman toplumlar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Dine dayalı bir âdem-i merkeziyetçilik yapısı içinde hâkim millet kabul edilen Müslümanlar ve bunların dışında kalan gayrimüslimler topluluklar ile devlet arasındaki ilişkilerde İslam hukuku belirleyicidir. Gayrimüslimlerin can mal ve namusları İslam şeriatının emniyeti altında görülmüştür. Hatta hâkim millet memleket idaresi ve askerlik hizmetinden sorumlu olup ticari ve ekonomik ilişkilerin dışında kalmıştır. Bkz. Okumuş, a.g.e., ss. 151-152.

[181] Kutlu, a.g.e., s. 88.

[182] Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi (1839-1878)", **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt:2, (Ed. Robert Mantran), çev. Server Tanilli, Adam Yayınları, İstanbul, 1999, s. 109.

[183] Norman Itzkowitz, "Algılamalar Sorunu", **İmparatorluk Mirası Balkanlar ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, (Der. L. Carl Brown), çev. Gül Çağalı Güven, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 53.

gelmesi pek mümkün değildir.[184] Abdülmecid tahta geçtiğinde "…t*üm zamanını Müslüman ve Hrıstiyan tebaanın saadetine ayıracağını söylemektedir.*"[185] Tanzimat ile gelen değişiklik Fransız kamuoyunu etkilemiştir. A. Lamartine, V. Hügo, P. Loti, Şatobriyan gibi yazarlar destek verirler. Tanzimat evrakıyla Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında eşitlik haklarının olgusu tanınmış olur.[186]

Kişi hakları bakımından yeni bir ceza kanunu oluşturulmuştur. Memur suçlarına ait yeni bir İdari Kanun düzenlenmiş birçok paşalar rüşvet dolayısıyla mahkûm olmuşlardır. Örneğin, Hüsrev Paşa.[187] Tanzimat'ın birinci ve ikinci yıllarında iltizam ve aşar toplama usulleri değiştirildi. Aşar maliye memurları tarafından toplandı. Hristiyanların verdikleri cizye Patrikhaneler vasıtasıyla toplandı. Fakat mali reformlar gereği gibi yapılamadı. Kısa süre sonra aşar ve cizye toplanmasında eski usullere geri dönülmüştür. Vergi işleri için defterdarlıklar kurulmuş, vergi toplanması ve gerçekleşmesinde belediye ve vilayet meclislerine bazı yetkiler tanınmıştır. Askerlik yaşı yirmi olarak belirlenmiş ve uygulanmasında kura usulü düşünülmüştür. Fakat bu sistem yürümemiş ve Armaoğlu'na göre dolayısıyla eşitlik ilk olarak buradan darbe almıştır.[188] Babıali komisyon müzakereleri sırasında Avrupa'nın arzularını yerine getirebilmek için; eyaletlerde tahkikat meclislerin kurulması, cizyenin kaldırılması, Hristiyanların uygun şekilde askere alınması, gibi Müslümanlarla-Hristiyanların eşit hale gelmesine yönelik çalışmaları yapmıştır.[189]

Tanzimat'ın resmi amacı sivil eşitlik ve herkes için standart özgürlükler sağlamak, yanı sıra Avrupa'nın o günkü hukuki ve idari standartlarını yürürlüğe koymaktı. Prensip olarak, amaçlardan bazılarına eski Osmanlı hükümetinin gücünü yeniden canlandırarak ulaşılabilirdi. Böylece bozulma ve yetersizliğin eski Türk mirasının bir parçası olmadığı ve genel asayiş karşısında bürokratik sorumluluk taşımanın Osmanlılarda önemli bir konu olduğu hatırlandı. Fakat diğer amaçlarıyla Tanzimat, Avrupai prensiplerin doğrudan benimsenmesini gerekli kılıyordu.

[184] Engelhard, a.g.e., s. 13.
[185] Engelhard, a.g.e., s. 43.
[186] Mustafa Kemal Karahasanlı, "Tanzimat'ın Temelleri ve Balkanlardaki Slav Milletlerin Toplumsal, Hukuksal Haklarının Artmasına Bağlı Yankıları" **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 409.
[187] Armaoğlu, a.g.e., s. 221.
[188] Armaoğlu, a.g.e., s. 221-222.
[189] Eren, a.g.e., s. 102.

Reformcu vezirler tarafından, sultanın keyfi biçimde yönetime müdahale etmesini sağlayan iktidarının, idare organının gayrişahsi niteliği lehine sınırlandırılması ümit ediliyordu. İnançlarına bakılmaksızın herkes eşit biçimde aynı kanunlarla yargılanacaktı.[190] Fransız Devrimi ile yayılan kanun önünde eşitlik ilkesi de Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı hukukuna girmiştir. Fermanda eşitlik kavramı açıkça yer almasa da ilke olarak bulunmaktadır. Bu anlayış Osmanlıda yeni bir tabiiyet ve vatandaşlık anlayışının da geliştiğine işarettir. Zira millet sistemi dahilindeki dini cemaat temelli olgu yerini Osmanlı ulusu ve bu ulusun devleti anlayışına bırakmaya başlamıştır.[191] Tanzimat stratejisi gayrimüslim halkın hukuki eşitliğini amaçlar. Toplumsal kimlik dikkate alınmadan herkesin kanun önündeki eşitliği en önemli yenilikti. II. Mahmud döneminde 1829'da toplumların birbirinden farklı giyimleri düzenin kaldırılmasında eşitlikçi değil adil bir düzeni gerçekleştirme söz konusu iken karşılaştırıldıklarında 1839'da en önemli mesele tebaanın her anlamda eşitliği idi.[192] Patrikleri yetkileri dini konularla sınırlı olacak, Milletlerin dini olmayan konularla ilgili işleri laik kişilerden oluşan cemaat meclisleri tarafından halledilecekti. Böylece Millet yapıları resmen laikleşiyordu. Cemaatlerin ruhani reislerine vermekte oldukları "*ceviliz*" ve "*avaidat*" gibi bağışlar ve aidatlar kaldırılarak bunlara devlet tarafından belirli bir maaş bağlanacaktı. Bundan böyle küçük ve büyük farkı yapılmayıp bütün mezhepler din serbestisinden istifade etmekte eşit olacaklardı.[193]

Padişahın sözünü tutup tutamayacağı merak konusudur. En büyüğünden en küçüğüne gayrimüslim şikâyetleri sözün tutulmadığına gerekçe ve belki de en önemlisi devletlerarası politikalarda belirleyici olmuştur. Tanzimat prensiplerinden en zor yürütülecek karakterde olanı İslam ve Hristiyan tebaanın kanun önünde eşitliği prensibi olarak ifade eder Karal. Azınlıklar Tanzimat ruhuna uygun olarak devlet mekanizmasında önemli görevlere getirilecektir.[194] Padişah ve sadrazam her fırsatta bunu ifade etmeye gayret edeceklerdir.[195] Osmanlılık doktrini altında

[190] Hodgson, a.g.e., s. 247.
[191] Cihan Osmanağaoğlu, "Tanzimat Fermanı'ndan II. Meşrutiyet'e Osmanlı Vatandaşlığı", **Toplumsal Tarih**, Sayı:182, Şubat 2009, s. 87-88.
[192] Yusuf Tekin ve Çağatay Okutan, **Türk Siyasal Hayatı**, Orion Kitabevi, Ankara, 2019, s. 26.
[193] Soykan, a.g.e., s. 248.
[194] Şamlıoğlu, a.g.e., s. 20.
[195] Enver Ziya Karal**, Osmanlı Tarihi, Cilt:5, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri**, 9. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 171.

özellikle imparatorluğun gayrimüslim unsurlarına daha fazla eşitlik sağlanmaya çalışılmıştır.[196] Eşitlik olgusunda tebaa kendi algısındaki eşitliği ve ayrıcalıkları dile getirmektedir. Müslüman ahalinin Balkanlarda gayrimüslim unsurla yüzde yüz eşitlik isteği içinde midir tartışmalı bir konudur. Zaman zaman tarihçilerin yorumları Müslüman olan tebaa konumunda iken gayrimüslim unsura lütfettiği – edebildiği değerler ve uygulamalar üzerinden eşitlik olgusunu daha fazla hissedilir bulduğunu düşündürmektedir. Yerel meclisler bu anlamda bu talepleri toplayıp merkeze yığan bir görevde olmuştur.

Tanzimat Fermanı Osmanlı tebaası arasında müsavatı ilan ettiğinden amme ve hususi hukuka ait müslim ve gayrimüslim tebaa arasında çıkan her davaya müsavi haklara dayanılarak bakılması gerekiyordu. Prensipte gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalara kendi cemaatleri bakıyordu. Müslüman-Hristiyan ya da yabancı devletler tebaası ve tüccar arası davalara bidayet ya da Şer-iye Mahkemeleri bakıyordu. Kapitülasyonlar Osmanlı'nın yabancı tebaalar arası mahkemelere müdahale etmesine izin vermiyordu. Okandan, Reşid Paşa ve Abdülmecid'in giriştikleri teşebbüslerin sonuçlarının verimli olamadığını ifade eder. Devletin sosyal ve siyasi yapısında yeteri kadar değişim gerçekleştirilememesi, bu sebeple yabancı devletlerin artan müdahaleleri Osmanlı Devleti'ni daha da kötü bir duruma doğru yöneltmiştir. Özellikle 1839 Fermanıyla gayrimüslim ve müslim unsur arasında "*müsavatın*" oluşturulamaması söz konusu müdahaleleri daha da arttırmış görünmektedir.[197]

Müslüman ile Hrıstiyan arasında hak eşitliğin sağlanmasında büyük güçlükler vardı.[198] Reşid Paşa elinde şekillenecek olan müsavat olgusu için Tanzimat'ın öngörüsü genişti. Osmanlı Devleti için daimî olarak reform baskısı yapan yabancı devletler tatmin edilmiş olacakları için Osmanlı Devleti'ne güven duymaya başlayacaklarından Osmanlı Devleti'nin "*harici istiklal ve tamamiyeti*" tartışma konusu olmaktan çıkacak ve devletin hayati mevcudiyeti kurtulacaktı. Tüm bunlar

[196] Tokay, a.g.e., s. 12.

[197] Recai Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", **Tanzimat I,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, ss. 107-108. Özellikle Osmanlılık siyasetine Fransa'nın etkisi büyük. Hukuk müsavatı sayesinde ittihad-ı anasırın gerçekleşebileceğini düşünüyor böylece Rusya'ya karşı bir Osmanlı imparatorluğu yükselebilecekti. Bkz., Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, s. 256-257.

[198] Karahasanlı, a.g.e., s. 432.

mevcut siyasi sistemi iyileştireceğinden devletin iç işlerinde olan düzensizlik ve asayişsizliğe engel olacak şekilde din farkı gözetilmeksizin tüm halka adil bir şekilde uygulanacağından, halk refaha ulaşmış şekilde devlete bağlı koşullar içinde yaşamını idame fırsatı bulabilecekti.[199] Aslında bu yapı sadece çıkar dengesi ile ilgili gibi görünmektedir. Tanzimat'ın getirdiği eşitlik prensibinin bazı ayrıcalıkları ortadan kaldırması sonucu ortaya çıkan ani davranışsal sonuçlar vardır.

Driault'a göre Tanzimat Fermanı haksızlıkları ortadan kaldıramamış; reaya ile Müslümanlar arasında müsavatı temin edememişti. Reaya hakkında –gayrimüslim unsur kastedilmektedir- "…*daima mağlub muamelesi edilmekde idi*…" Vergilerin devlet tarafından tahsil edilmesinde "*fena*" usule başvurulmuştu. Toplanmaları konusunda daima keyfiyet söz konusu olmuş[200] ve Hristiyanlar bu ağır vergiler altında ezilmiştir. Çelik, bu durum hakkındaki tespitlerini Driault kadar net ifade etmektedir. Vilayet memurları iyi seçilememiş, memurların rüşvet almak hususundaki adetlerini iyileştirme ya da düzeltmek için Osmanlı Devleti'nin zamanı, gücü ve kuvveti olmamıştır; diğer taraftan böyle bir isteği de olmamıştır. Babıali Hrıstiyan tebaasının can güvenliğini, mal güvenliği, ırz ve namus güvenliği haklarını temin edemiyordu. Fermanın sunduğu reformlar Osmanlı Devleti içindeki tebaa tarafından farklı farklı algılanmıştır. "…*reaya Tanzimat'ın özellikle vergilendirmede vaat ettiği eşitlik vergilerin mal varlığına orantılı ve adil olacağı ilkesiyle büyük beklentilere girmişti*."[201] Bu yenilik Müslümanları gücendirmiştir; kendi toplulukları içinde geniş kapsamlı bir özerkliğe alışmış olan ve doğrudan devletin yargı organlarınca yargılanmayı hoş karşılamayan gayrimüslimler için bunun sağlayacağı yararı da su götürür bulmuşlardır.

Tanzimat'ın büyük veziri Reşid Paşa, ilk önce vergi muafiyeti karşıtlığında köylülerin kamu işlerinde zorla çalıştırılmalarına son vermek ve en azından Balkan eyaletlerinde köylülere köylerini terk edebilme hakkı tanımak gibi özgürlükçü uygulamalara girişir. Müslüman soylu tabaka kendilerini engellediğinde, bu tür özgürlükler beklentisi Hristiyan köylüleri ayaklanmak için daha şevkli kılarken; bu uygulamalar yalnızca soylu tabaka tarafından tepkiyle değil, aynı zamanda

[199] Okandan, a.g.e., s. 105.
[200] Driault, a.g.e., s. 246-247.
[201] Mehmet Çelik, **Balkanlarda Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti Valiliği 1864-1868**, 2. Baskı, Libra Yayıncılık, 2012, İstanbul, s. 20.

Müslüman köylüler tarafından da kayıtsızlıkla karşılanmıştır. Reformlar resmi amaçlarına ulaşamamıştır. "*Avrupalılar Avrupai adetlerini, çoğunlukla Avrupai kıyafetleri içindeki memurların en gerekli yerlerde düğmelerini iliklememeleriyle ve kırtasiyeciliğin gerisinde inatla devam eden çürümeyle sonuçlanan bu vak'ayı, parodileriyle alay konusu yaptılar*." Fermanlar ne eski Osmanlı kudretini yeniden sağlayabildiler, ne de İslam'ı miras bir Hristiyan birikime dönüştürebilmişlerdir.[202]

Tanzimat'ın her daim ihmal edilen ve her türlü ihtiyacı karşılamaktan uzak olan kanun ve fermanları ne kişilerde ne de hükümet ve idare edenlerin düşüncelerinde gerçek bir değişiklik meydana getirememiştir. Devletin dış görünüşünü kısmen Avrupa'ya devletlerine benzetilmesi konusunda girişilen teşebbüsler, hâkim ve sakat olan sistem ve rejimin değiştirilmesi konusunda faydalı sonuçlar doğurmamıştır.[203] Bunlarla birlikte bu devrin arz ettiği önem de inkâr edilemez. Bu devrin sonlarına doğru mutlakıyet ve istibdadın şiddet ve ağırlığı neticede ıslahat ve yenilik arzusunu, devletin siyasi ve hukuki bünyesinde değişiklik isteğini yavaş da olsa devletin aydın kimselerine intikal ettirmiş hâkim siyasette bir değişiklik yapılması gerektiği düşüncesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Tanzimat etkisi ile devlet içinde hürriyet ve eşitliği hâkim kılmak gerekliliğine gittikçe inanan bunun gerekliliğini hisseden bir zümre yaratmıştır. Hükümdarın geniş yetkilerine bazı sınırlar çizmek, amme hukuku bakımından bazı değişiklikler gerçekleştirmek maksadıyla mevcut sisteme kafa kaldıran zümrenin doğuşunu Tanzimat'ta aramak yanlış değildir.[204]

Tanzimat Müslüman ya da gayrimüslim olduğuna bakılmaksızın tüm unsurların özel mülkiyet haklarını güvence altına alıyordu.[205] Bunun en önemli iki sonucu mülkiyet haklarının güçlenmesi ve müsadere uygulamalarının kaldırılmasıdır. Yine benzer eşitlik koruması dahilinde cizyenin toplanması usulü de kaldırılıyordu. Tarımsal üreticilerin toprak sahiplerine olan angarya ve benzer yükümlülükleri de kaldırılıyordu. Rumeli de angarya 19. yüzyıl da yaygındı ve Tanzimat ile Balkanlarda köylülük arasında devletin topladığı vergilerin bir kısmının da kalkacağı

[202] Hodgson, a.g.e., s. 247.
[203] Okandan, a.g.e., s. 74.
[204] Okandan, a.g.e., ss. 73-76.
[205] Aynı zamanda Osmanlı Devleti Tanzimat Döneminde Fransa'ya öğrenci gönderirken tebaası arasında din ve milliyet ayrımı yapmamıştır. Bkz. Adnan Şişman, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Öğrenciler 1839-1876**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 100.

beklentisi oluşmuştu. İltizam düzeninin geri gelmesi ile devletin böyle bir niyetinin olmadığı anlaşılmış oldu. Bu durum 1840 ve 1850'lerde Balkan köylülerinin ulusçuluk akımının da etkisi ile ayaklanmalarına önemli bir alt yapı oluşturmuştu.[206] Ekonomik çoğulculuğun yaygınlaşması ile; girişimciliğe dayalı ekonomi modeli ortaya çıkmıştır. Bu surette bu açıdan mülkiyet haklarının düzenleyen bir yasa zorunlu olmuştur. Bu aynı zamanda imparatorluğun, müslim ve gayrimüslim tebaası arasında mevcut eşitsizliğin de ortadan kaldırılması gerektiği anlamına gelmektedir.[207] Bu sürecin daha ileri evrelere ulaştırılabilmesi için; Hristiyan köylülerin daha fazla yasal güvenceye ihtiyacı vardı. Örneğin; Balkanlar'da 1844 de Kozluca'da Hem Müslüman hem gayrimüslim din adamları vergiden muaf tutulmuşlardır. İmamların bir kısmı maaş almamış, kendi geçimlerini tarımdan sağlamışlardır. Papazlar içinde durum aynıdır. Ancak onların mal varlığı biraz daha fazladır.[208]

Tanzimat Fermanı ile dış ilişkilerin temel kaynağı olan İslami geleneklere bu dönemde daha az meyledildi. İslami kurallara dayanan demeç ve söylemler değiştirilmeye başlanmıştır. Örneğin, Kırım Savaşında Avrupa'lı güçlerle yapılan yakın iş birliğinde, Osmanlı diplomasi çevrelerinde İslami ifade ve kurallar daha az kullanılmaya dikkat edildi. Bunun yerine Osmanlı eşitliğine gönderme yapıldı. Örneğin Kırım Savaşı'nda Paris'te Osmanlı elçisi olan Mehmet Cemil Paşa bundan böyle Sultan Abdülmecid'in "*Müslümanların elçisi*" olarak tanıtılmaması konusunda Fransız Dışişleri Bakanı ile görüşmüştür. Mehmet Cemil Paşa'ya göre şöyle tanımlanabilirdi; "*Osmanlı'nın elçisi*"[209] Bu düşünce içinde bulunulan halet-i ruhiyeyi yansıtmaktadır. Milli kimliğin ön plana çıkarıldığı bir Avrupa diplomasisi uygulanmıştır.

---

[206] Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, 12. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 90-91.

[207] Palairet, a.g.e., s. 51.

[208] Doğru, a.g.e., s. 235.

[209] Roderic H. Davison, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernizasyonu", çev. Durdu Mehmet Burak, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı:11, Ankara, 2000, s. 851.

3.2.3. Yeni Kimlik: Osmanlıcılık

Fransız Devrimi'nin yaymış olduğu milliyetçilik fikriyle,[210] çeşitli milletlerin (Osmanlı Devleti içinde yaşayan gayrimüslimler) bağımsızlık ve devletten ayrılma isteklerinin önüne geçmek için her türlü etnik kimlik üzerinde üst kimlik olarak "*Osmanlı Milleti*" oluşturmak için geliştirilen siyasal düşünce hareketine "*Osmanlıcılık*" denir.[211] Osmanlıcılık Tanzimat'tan sonra çıkmış yarı fikri yarı siyasi bir cereyanın adı olmuştur.[212] Osmanlı'yı oluşturan tüm unsurların milletler üstü birliğini savunan ve devletin mevcut yapısını ıslah ve ihya ederek yaşatmak gayesini güdenlerin dayandığı fikirdir. Kelime anlamı ihya ile modernleşme içermektedir.[213] 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'ne Osmanlı diyenler bu terimle sadece devleti idare eden ve devletin maliki olan padişahı kastetmişlerdir.[214] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üst kimlik yani devletin vatandaşına verdiği kimlik "*Osmanlı*"'dır. İmparatorluk dahilinde yaşayan farklı dinsel ve etnik grupları tek bir "*Osmanlı milleti*" olarak kabul eden ve bu unsurları ortak imparatorluk ideali çerçevesinde birleştirme yaklaşımına Osmanlıcılık denmektedir.[215] Fakat Osmanlı için tek çözüm önerisi bu olmamıştır. Osmanlıcılığın önemi daha bütünleştirici olmasından kaynaklanmakta daha geniş bir kitleye hitap edebilmektedir.[216]

Tanzimat dönemi Osmanlıcılık fikrinin resmen oluşturularak, idareye yansıdığı dönemdir. Osmanlı yönetim anlayışında istimâlet olarak ifadesini bulan din ve ırk ayrımı gözetmeden bir şemsiye altında birleştiren siyasi bir düzen kurmuştur denilebilir.[217] İkinci Mahmud'un altyapısını hazırlayarak Mustafa Reşid Paşa ve takipçileri tarafından devam ettirilen yeniliklerde Osmanlıcılık siyasetinin bariz

---

[210] Joseph R. Llbera, **Modernliğin Tanrısı Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi**, çev. Emek Akman ve Ebru Akman, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007, s. 15.

[211] Şükrü Hanioğlu, "Osmanlıcılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 1389-1393.

[212] Güngör, a.g.e., s. 16.

[213] Osmanlıcı fikrin önde gelen isimlerinin oluşturduğu Osmanlıcılık akımı da "*Tanzimat Fermanı ile tespit edilmiş Osmanlı Milletini yaşatmak ve bu kavram içinde batı medeniyetine ve onun türlü kısımlarından birine… uydurmaktır*." Bkz. Abdullah Gündoğdu, **Ümmetten Millete**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 16-17.

[214] Kemal Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 54; Kemal Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 22.

[215] Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt:1, İletişim yay., İstanbul, 2004, s. 88.

[216] Senem Küçükkoyuncu, **Bir Üst Kimlik Projesi Olarak "İttihad-ı Anasır" Kavramına İktidar ve Muhalefetin Yaklaşımları (1908-1913)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010.

[217] Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", **BAL-TAM Türklük Bilgisi 3,** Prizren 2005, s. 28.

izlerini görmek mümkündür.[218] Reformların sakıncalı taraflarından biri sadece Hristiyan tebaa için düşünülmüş olması ve Müslüman halkın katılmadığı tek taraflı bir yapı göstermesidir.[219] Aslında bu yapı bize yapılan reformların bazı noktalarında eksiklik olduğunu göstermektedir. Osmanlı Devlet yapısında 19. yüzyıla kadar olan düzen Tanzimat[220] sonrasında değişmiştir. Devletin iç ve dış sorunlarının zirvede olduğu 1830'lu yıllarda, öncelikle iç barışı sağlamak önem kazanmıştır.[221] Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinde dahili vaziyetin etkisi büyük olmuştur. Amaç verilen haklarla dağılma sürecini engellemek ve düzenlemeler yapmaktır. Devlet içinde asayişsizlikten ve etnik endişelerden kaynaklanan huzursuzluklar devlet için en temel problemlerden biri olmuştur. Osmanlı Devleti'ni bir arada tutabilmek için "*Osmanlı milleti*" fikri bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'ni yıkılmaktan ve dağılmaktan korumak için sınırlar dahilinde yaşayan herkes, hangi soy ya da ırktan gelirse gelsin, "*Osmanlı*" kimliğinde birleşerek bağımsızlık istekleri engellenecektir.[222] 1839 Hattı tüm Osmanlı tebaasına atıfta bulunmuş[223] ve ana düşüncesinde "*Osmanlıcılık*" ve "*Osmanlı vatanperverliği*" taşımıştır.[224]

19. yüzyılda milliyetçilik etkisi ile Balkanlarda birbirinden farklı pek çok milliyetçi hareket ortaya çıkacaktır.[225] Tanzimat fermanı ile amaç gayrimüslim ve Müslüman tüm cemaatlerin bir arada yaşayabilmesine olanak tanımaktır. Fermanın 8, 9, 10 ve 11. maddelerine göre Osmanlı Devlet yönetiminde bulunan herkes istisnasız

---

[218] Şerif Demir, **Osmanlıcılık Düşüncesinin Doğuşu ve Uygulanışı (1839-1871),** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1999, s. 38.

[219] Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 3. Baskı, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 26.

[220] Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1999, s.20.

[221] Kurat, a.g.m., s. 219.

[222] Yusuf Bayraktutan, **Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996, s. 36.

[223] Lewis, a.g.e., s. 333.

[224] İlber Ortaylı, "Tanzimat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi** Cilt:6, İstanbul, 1985, s. 1546.

[225] Balkan Savaşları'nda artan Türkçülük fikrinin kaynağı Tanzimat'tır. 19. yüzyıl ortaları romantizmin galebe çağıdır. Öncesinde Fransız Devrimi, İnsan Hakları Beyannamesi, Napolyon harpleri ile sarsılan Avrupa hatta Amerika, sanatta da bir egzotizm hareketi ile coşmakta, başka ülkelere yeni ufuklar açılmaktadır. Dolayısıyla Türkler ve ecnebiler sürekli temastadır. Gazeteler, kitaplar batının bütün hareketini bize aksettirmektedir. Demokrasi milliyetçilik ilim fen… yeni cereyanlar halinde gelmektedir. Bunların Türk aydınları etkilememesi imkansızdı. Bütün azınlıkların imparatorlukta soy ve millet şuuruna ererek aleyhe yürüttükleri eylem karşısında o zamana kadar "*fena fil İslam*" olan Türkler kendi kendilerine yöneleceklerdir. Osmanlılık ve İslamlık arasında Türk kimliği de kendini tanımaya fark etmeye başlamıştır. Bkz. Remzi Oğuz Arık, **İdeal ve İdeoloji**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 88.

Osmanlı'dır.[226] Din esasına dayalı millet anlayışı şekil değiştirecek ve Osmanlılık olacaktır. Reform girişimleri odak noktasına Osmanlılığı; restore etmeyi almıştır.[227] Egemenliği ele alan aydın bürokrat grup yeni idari yapılanma ile İmparatorluğun yapısal dönüşüm sorunlarına çare bulmayı amaçlıyordu. Osmanlı aydın ve bürokratları Avrupa kökenli eşitlik düşüncesiyle yeni bir "*Osmanlılık*" siyaseti üreterek Müslüman- gayrimüslim ayrımcılığını gidererek ulusal ayrılıkçı isyanları önleyip devletin gücünü ve bütünlüğünü sağlamayı amaçlamış.[228]

19. yüzyıl ortasına doğru hem Avrupa'nın hem imparatorlukta oluşan kamuoyunun etkisi ile atalardan miras kalmış topraklar kendileri için kan dökülmüş topraklar vb. türünden eski kavramları da bünyesine katan bir vatan fikri önem kazandı. Kesin sınırlarla tanımlanmış devletin bu teritoryal yönü giderek önem kazanmıştır. O dönemde ortaya çıkan düşünce duygu olarak da reformcu padişahlarla sadrazamların yürüttüğü Osmanlıcılık siyasetine denk düşen Osmanlı vatanseverliği başlangıçta Türklerin tekelinde değildi. Ama gayrimüslim seçkinler farklı kimlik ve iktidar kutuplarına yöneldikçe giderek sadece Müslümanlarla Türklere has bir akım olarak güçlenmiştir.[229] 19. yüzyılda Osmanlılık bu imparatorluğun muhtelif din ve etnik gruba mensup kavimleri ve daha doğrusu bu kavimlerin seçkinleri için milli kimlik oluşturmaktaydı.[230]

Modernleşme ile birlikte evrensellik unsuru ortaya çıkmaktadır. "*…hiçbir kültür yöneliminde yalnız evrensel veya yerel değildir, fakat evrenselliğin modernleşme ile birlikte gelme eğilimi vardır. Osmanlı İmparatorluğunda seçkinler kültürü halk kültürüne göre daha evrenseldi. Fakat yerellik yönetici sınıfların ayrılığı gibi konularda Osmanlı kültüründe kendini kuvvetle hissettirmiştir.*" Tanzimat ve yapısal değişikliklerle birlikte sisteme evrensel değerler daha yoğun bir şekilde girmeye başlamıştır; örneğin reaya gibi tamamen yöneticiye bağlılığı ifade eden

---

[226] Toprak, a.g.e., s. 68.
[227] Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim**, s. 216.
[228] Himmet Hülür ve Gürsoy Akça, "İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:117, 2005, s. 338.
[229] Georgeon, a.g.e., s. 16.
[230] Rum Muzurus (Kostaki) Paşa Londra büyükelçisiydi ki, Osmanlılığı o derece kuvvetliydi ki, Atina'da elçi olarak bulunduğu zaman daha sonra da temas edeceğimiz üzere Yunanlı milliyetçilerin hiddetini çekmiş ve bir suikastten kurtulmuştu. "*Artin Dadyan Paşa, Selanik Mebusu Emmanuel Karasso Efendi gibi…*" kişiler bu imparatorluğun son Roma İmparatorluğu olduğunu kanıtlar. Bkz. Ortaylı, "Tarih Üzerine Bir Mülakat", s. 108.

terim, yerini tebaa gibi bütün Osmanlı yurttaşlarını kapsayan bir kavrama bırakacaktır.[231]

Osmanlı Devleti "*kolonyalizm*" hakkında tecrübe ya da öngörü sahibi değildir. Avusturya, İngiltere, Fransa gibi kolonyalist bir imparatorluk da değildir. Bir devlet olarak topraklarına özellikle 19. yüzyılda hissi olarak artan kutsal olarak vatan toprağında birlik ve bütünlük derdindedir. "*Osmanlı fethettiği topraklara koloni değil vatan gözüyle bakıyor. Bu vatan 19. yüzyılda -padria-vaterland- anlamı kazanıyor. Buralar artık onun umumi vatanının vilayetidir, sancağıdır, kısacası vatanının bir parçasıdır, bunun içinde hiçbir ayrım gözetmemiştir.*"[232] Bunun yanında örnekler göstermektedir ki etnisite anlamında millet olgusu da çok yakından takip ettiği fikirlerden değildir. "*…etnisite anlamında milletler nedir Arnavutmuş, Arapmış, Hırvatmış… (Hatta millet sistemi ve tanımı din merkezlidir.) Osmanlı'nın zihninde öyle şeyler vazıh(açık) değildir*." Devlet dairelerinin ve bürokrasinin dili Türkçedir. Türkçe konusundaki bu Türklüğe rağmen kimlik bilinci haline gelmiş bir Türklük söz konusu da değildir. Kendini Türk olarak tanımlamak bir gayreti de 19. yüzyıl başında olgun bir konu değildir. Önce Müslüman kimliğini sonra da Osmanlı kimliğini tanıyacak, hatta Ortaylı'nın ifade ettiği gibi "*…Osmanlılıkla Türklüğün kavgasını edecektir."*[233] İntikal noktasında öncelikli mevzu algısal değişiklik gibi görünmektedir. 19. yüzyıl milliyetçilik çağrısına kendi sistematiği ile dahil olmak en önemli hamlesi olacaktır. Modern ulus devletlerin karakterindeki tek millet tek devlet yapısını "*Osmanlı*" özelinde kurumsallaştırmaya intikal etmiş olacaktır.

Tanzimat ile birlikte modernleşme hareketlerin de Osmanlı İmparatorluğu içindeki tüm unsurların arasındaki farklar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Başta hukuki alanlarda olmak üzere her alanda yapılan reformlarla bir "*Osmanlı milleti*" yaratılmaya çalışılmıştır. Özellikle Tanzimat aydınları böyle bir milletin yaratılması için gayret göstermişlerdir. Yani Osmanlı yöneticileri Rum, Bulgar, Arap, Arnavut olma gibi özellikleri bugün bizim hemşerilik dediğimiz bir kategoriye dönüştürmek ve asıl önemli olanın Osmanlılık olduğunu vurgulamak istemişlerdir.[234] Halil İnalcık en temelde Tanzimat'ın esas gayesini; Hristiyan tebaayı devlete bağlamak, bunu

[231] Mardin, a.g.m., **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme** s. 34.
[232] Ortaylı, "Tarih Üzerine Bir Mülakat", s. 101.
[233] Ortaylı, a.g.m., s. 101.
[234] Hanioğlu, a.g.m., s. 1389.

müsavatı gerçekleştirerek sağlamak ve böylece İmparatorluğun vahdetini korumak olduğunu belirtmektedir.[235] İmparatorluk tebaası hukuk müsavatı ile toprağa bağlanacaktı. Buna bağlı olarak İnalcık Tanzimat'ın sırf Avrupa'yı tatmin için ortaya atılmadığı, isyan eden, isteyen reayanın da görüşlerinin dikkate alındığını vurgulamaktadır. Bu Tanzimat'ta Osmanlılığın birinci plana gelmesini sağlamıştır.[236]

Osmanlıcılık Tanzimat Dönemi ile ilgili ve bağlantılı olarak bürokratlar tarafından ortaya atılan bir kurtuluş reçetesi aslında. Hatta reçete olarak önermelerin ve beklentilerin gayet belirli olduğu bir reçetedir. 19. yüzyılda insanoğlu topluluğunun yegâne saadetinin "*hakimiyeti milliye olduğu*", bunun için tüm milletin aynı inançta birleşmesi görüşü temel alınmıştır.[237] Ulusal bir kurtuluşu sağlayacak yöntem gözüyle bakılan bir reçete bu nedenle ortaya çıkmıştır. Bu algıyı gündeme getiren şartların Tanzimat döneminde olgunlaşmış olması da tesadüf değildir. Uluslaşma süreci ya da ulusal toplumun oluşumu, iki düzeyde incelenerek kavranabilir. Bir: ulusal devletin doğuşu, iki: ulusal ideolojinin egemen hale gelmesidir. Ulusal ideoloji ortak bir dünya görüşü dolayısıyla "*biz*" deme eğilimindedir. Niyazi Berkes Tanzimat Batıcılığını eleştirirken bu çarpık anlayışın uygarlık ve Batılılaşma karşısında bir tepki yarattığından bahsetmektedir. Bu tepki bir yandan "*biz*" hakkında daha üzerinde kesin bir anlayışı doğmamış olanlarla, "*onlar*" arasındaki zıtlığın yarattığı tepkidir.[238] Osmanlı Devleti de bütünlük açısından bu duruş şekline karşı kendi formülünü geliştirmek zorundadır. İmparatorluk koşulları elbette tek dil, ulus, görüş ya da kültür etrafında "*biz*" demesine engeldir. Dolayısıyla sınırların güvenceye alınabilmesi için kendi politikasını yaratmıştır.

Osmanlı aydınları arasında Tanzimat dönemi ile başlayan odak noktasını halk ve vatan fikirlerinden[239] alan ilk yönelimlerin de kaynağı Batı'daki Türkoloji çalışmalarının etkisi vardır. Türkoloji çalışmaları da oryantalist araştırmalarının bir

---

[235] Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Eren Yayınları, İstanbul, 1992, s. 3.
[236] Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, s. 4.
[237] Hayrettin Bey, **Kırım Harbi**, (Haz. Şemsettin Kutlu), Tercüman Yayınları, İstanbul, (tarih yok) s. 16.
[238] Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, 3. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 44.
[239] Türkçe de vatan genelde doğum ya da ikamet yerini anlatır. Fakat bu sözcüğe "*siyasal*" bir anlam yüklememekteydi. Fakat 19. yüzyılda Fransızca "*patrie*" sözcüğü islami vatan sözcüğünü etkilemeye başlar ve bu batılı anlamda bir vatanperverliği mevcut anlama ilave eder. Bkz. Lewis, a.g.e., s. 332.

tarafıdır aslında.[240] 1880'ler de özgürlük, eşitlik, kardeşlik özlemleri ortaya çıkmış, fakat Abdülhamit'in engellemeleri, aydınların kendi aralarındaki fikir ayrılıkları nedeni ile bölünme daha da derinleşmiştir.[241] 19. yüzyıl ikinci yarısında Osmanlı Devleti, Batı Avrupa'nın da baskısıyla modernleştirici reformlar gerçekleştirmeye başlayacaktır. Genç Osmanlıların ideolojik meşrutiyetini sağladığı bu dönem de Osmanlı modernleşmesi ve Batılılaşma hareketinin gerekliliği vurgulanmıştır.[242]

Osmanlı Devleti iktisadi ve siyasi bağımsızlıkla beraber kültürel bağımsızlığını da kaybetmiş, kendi kimliği ile ilgili düşünce ve duyguları Batı kültürünün yarattığı disiplinler ve ideolojiler ortamında gelişmiştir.[243] Tanzimat modernleşmesinden birleştirici bir modernleşme mizacı beklentisi Osmanlılık fikri ile tezahür edecektir.[244] Avcı, Osmanlı modernleşmesini devlet inisiyatifi ile başlatılıp sürdürülen, hedefin devlet bütünlüğünün korunması olduğu fikrini ifade edebilmek için "*savunmacı modernleşme*" ifadesini kullanmakta ve eklemektedir; "*Tanzimat reformları sadece idari, mali, askeri alanda değil aynı zamanda zihniyet dünyasında da değişim yaratmıştır*."[245] Devlet reform programının ana yönlendiricisi konumundadır Tanzimat'ta.[246] Bu etki çok da şaşırtıcı değildir. Özellikle Doğu toplumlarında Batı devletlerinden farklı olarak işleyişi bu şekildedir. Tanzimatçıların tek bir hedefi vardır. Bu hedef devletin idari mekanizmasını kontrol altına alarak imparatorluğun devamını, sürekliliğini sağlamaktır.Ayrıca merkezi denetimin elde edilebilmesi için gerekli olan yeni kurumsal yapılanma, devlet-toplum mekanizmasını diriltmek için toplum üzerinde yeni kontrol mekanizmaları oluşturma çabaları toplumsal dönüşüm konusunda da devletin etkin bir rol üstlenmesini gündeme taşımıştır. Devletin odernleşmesi "*Otoriter*" ya da "*devletçi-seçkinci*" her

---

[240] Mithat Aydın, **Balkanlar'da İsyan Osmanlı İngiliz Rekabeti, Bosna Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 86.

[241] Taner Timur, **Osmanlı Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 60.

[242] Haldun Gülalp, "Türkiye'de Modernleşme Politikaları ve İslamcı Siyaset", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, (Ed Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba), 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 45.

[243] Timur, a.g.e., s. 140.

[244] Turgay Uzun ve Gülbahar Atasever, "Türkiye'de Modernleşme Süreci Bağlamında Oryantalist ve Oksidentalist Bakışlar", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:26, Nisan 2010, s. 178.

[245] Yasemin Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde 'Otoriter Modernleşme' ve Kadının Özgürleşmesi", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt:21, Sayı:21, 2007, s. 2.

[246] Avcı, a.g.m., s. 2.

nasıl tanımlanırsa tanımlansın, ortaya çıkan modernleşme savunmaya dayalı bir değişim politikasıdır. En önemli hedefi ise Avrupa devletlerinin egemenlik kurma çabalarına karşı ve Avrupa kültürünün harekete geçirdiği değişim meselesinin kontrolünü sağlamaktır. Modernleşme bir dönüşüm meselesidir, dolayısıyla dönüşümün mevcut olana kattığı farklılık tüm hareket şeklini yakından ilgilendirir ve şekillendirir. Hatta Osmanlı Devleti hakkında 19. yüzyıl dönüşüm hareketi hakkında "…*makrotarihsel ve sosyoekonomik dönüşümler; imparatorluktaki birleşme ağlarını yeniden şekillendirmiş; sınırları çizilmiş oluşumların ve kimliklerin gelişmesine yol açmıştır; liderlik ise bunlar arasında aracılık yapmaktan çok bunları güçlendirmeyi tercih etmiştir*."[247] ifadesi içinde çok fazla haklılık payı barındırmaktadır. Bunun en önemli nedeni 19. yüzyılda özellikle İmparatorluk içinde yaşayan farklı kimliklerin, kendini bulma, alanını belirleme ve savunabilme konusunda kazandığı kabiliyet 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin diğer ifade ile dönüşümünün önemli bir sonucudur.

Doğu bilimciler farklı amaçlarla Osmanlı Devleti'nin etnik kimliği ile ilgili Osmanlının kendinden önceki Türk tarihi ile ilgisini kesmeye yönelik bir çaba içinde bulunmuşlar bunu bir hedef doğrultusunda gerçekleştirmişlerdir. Bunu Osmanlı yapısının sosyo ekonomik düzeninin ve temelinin Bizans geleneğinden doğduğu fikri ile açıklamışlardır. Bu fikirler Türk tarihçiler tarafından eleştirilmiş ve bu fikrin yanlışlığı yapılan çalışmalarla kanıtlanmıştır.[248] 19. yüzyıl Osmanlılaşması ise bu manadan çok farklıdır. Bazı Fenerli beyler Bizans-Osmanlı sentezi peşindedir ve sultanın yani Vasilios'un kişiliği etrafında bu birliğin devamını ister. Bunlardan Jacgues Pitzipios Bey, 1858'de Sultan Abdülmecid'in Hristiyan olarak Roma İmparatorluğu'nu devam ettirmesini isteyecektir. Fakat kendisi Roma Katolik Kilisesi'nin propaganda misyonundandır. Roma artık yoktur. Roma Ortodoks Kilisesi de Yunan ayaklanması ve bağımsız Yunan Kilisesi ve Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasıyla en büyük darbeleri almıştır.[249]

Osmanlı idaresi gücünü koruduğu müddetçe halkın aklında milliyetçilik ya da kendi kaderini tayin etmekle ilgili bir düşünce yoktur. Tüm halkın birbirine bakışını

[247] Engelhard, a.g.e., s. 363.
[248] Haldun Eroğlu, **Osmanlılar Yönetim ve Strateji**, 2. Baskı, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2007, s. 49.
[249] Ortaylı, "Tarih Üzerine Bir Mülakat", s. 113.

etkileyen milliyetçiliğin balkanlara girişi olacaktır.[250] Osmanlıcılık düşüncesinin etkisiyle Tanzimat Döneminde gerçekleştirilen reformlarla din farklılığı gözetmeksizin bir sadakat bilinci oluşturulmaya çalışılmıştır. Osmanlılık, neredeyse millî bir kimlik olarak benimsenirken, seküler bir bürokratik elitin doğmasına yardım etmiştir. Her ne kadar devlet İslam devleti olma özelliğini sürdürüyor olsa da klasik "*yöneten yönetilen*" farklılığı yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır.[251] Tanzimat'taki Türk milliyetçiliğine karakterine gelince: milliyetçilik şuuru romantimden ilham almaktadır. Hürriyet, terakki hatta cumhuriyet gibi kavramları tartışmaya yeltenen aydınlar bu kavramların getireceği refahı savunmuş fakat batı milliyetçiliği gibi bir milliyetçilik anlayışına henüz dahil olmamışlardır. Batının tek millet halindeki devletleri içinde yerleşmeye başlayan demokrasi prensibi imparatorluğun çok etnili yapısı içinde aynen savunulmaya çalışılmış, Batı'da ise bu mesele önce milliyetler meselesini çözmekle işe başlamıştır. Be nedenle milliyetçilik tam bir siyasi hareket değil hatta Türk adına dayanan bir şuur bile değildir.[252]

Osmanlıcılık fikrinin en ateşli savunucularından ve de uygulayıcılarından biri Mithat Paşa'dır. Bunu Gökhan Çetinkaya şöyle anlatmaktadır: Mithat Paşa'nın siyasi düşüncesi üç ayaklı bir temel üzerine oturur: Osmanlıcılık, meşrutiyet, âdem-i merkeziyettir. Osmanlıcılık (İttihad-ı Osmani) siyasetine ve eşitlik prensibine yürekten bağlıdır; bu bağlılık icraatlarla da ispatlanmıştır.[253] Tanzimat; özünde, yeni bir yönetim anlayışı düşünülerek başlatılması, "*İttihad-ı Anasır*" veya "*Osmanlıcılık*" politikalarının zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.[254]

3.2.4. Esneklik

Osmanlı Devleti geniş bir sınır dahilinde oluşmuş ve pek çok millete ev sahipliği yapmıştır. Türkler ise kurucu unsur olarak belirmiştir.[255] Hakimiyetin

[250] Norman Itzkowitz, a.g.m., s. 53.
[251] Said Olgun, "Katolik Bir Osmanlı Bürokratı ve Arnavut Milliyetçisi Paşko Vasa Paşa (1825-1892)", **Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Cilt:8, Sayı:2, Aralık 2019, ss. 295-332.
[252] Arık, a.g.e., s. 90.
[253] Gökhan Çetinsaya, "Mithat Paşa", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt:1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 60-65.
[254] Azmi Özcan, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, İSAM Yayınları, Ankara 1997, s. 43.
[255] Her halükârda erken İslami fetihlerin gerçeklerinin gerektirdiği bu hoşgörü, İslam devleti ile onun gayrimüslim tebaası arasındaki ilişkiyi düzenleyen bağlayıcı bir ikili sözleşme görünümü almıştır. İslam devleti ise gayrimüslim tebaasının can, mal ve hürriyetlerini garanti altına almayı ve onların

kaynağına göre yapılacak olan ayrımda Osmanlı Devleti despotik olmayan bir mutlak imparatorluktu.[256] Devletin ilerleme döneminde Avrupa'ya kıyasla daha demokratik ve daha yönetimsel üstünlükleri olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Fakat duraklama ve gerileme döneminde bu özellikleri kaybolacak ve despotik bir mutlakıyet ortaya çıkacaktır. Bu mutlakıyete "*Kanunla idare edilen Avrupalının aksine Asyalı sadece gelenekle yönetilmesi*…" de eşlik etmektedir.[257] Fakat bu yapı 19. yüzyılda modern bir noktaya evrilirken aslında Osmanlı Devleti'nin yapısına daha güçlü bir etki bırakacaktır.[258] Tanzimat F ermanı ortaya çıktığı evre ve durumda taşrada etkinliği artan ve merkezi yönetim için tehlike yaratan yerel iktidar odaklarının tasfiyesiyle birlikte, kişiye ve uzlaşıya dayalı esnek bir düzen fikrinin yerine, soyut bir adalet ve eşitlik kavramından beslenmeye başlamıştır.[259] Bu durum esnek olan bir kurumun vasfının netleştirilmesi durumuna denk gelmektedir. Yapılarda gözetilen esnekliklerin kurallara bağlanması durumu modernleşmekte olan Osmanlı Devleti için önemli bir mesele halindedir. Bazen de

---

dinlerine ve âdetlerine müsamaha göstermeyi taahhüt etmiştir. Buna karşılık, gayrimüslim tebaa, İslam'ın egemenliğine tam olarak boyun eğmeyi, İslam'ın otoritesine boyun eğmenin bir göstergesi olarak özel bir cizye (cizye) ödemeyi, Müslümanların ve İslam'ın üstünlüğünü tanımayı ve İslam'ın üstünlüğünü tanımayı taahhüt etmişlerdir. Bu erken dönem sözleşme düzenlemeleri, şeriatın İslam'ın yönetimi altında zımmilerin statüsüne ilişkin doktrinini yavaş yavaş ve kademeli olarak geliştirdiği temele dayanarak kanunlaştırıldı ve kanun haline geldi. İslam'ın üçüncü yüzyılına gelindiğinde, bu hukuki girişim, topluca "Ömer Misakları" olarak bilinen ayrıntılı bir kurallar ve düzenlemeler dizisi ortaya çıkardı. Bkz. Peri, a.g.e., s. 51.

[256] Batılı düşünce geleneğinin Aristotales'e kadar uzanan bir geçmişi vardır; Aristotales, kendi dönemindeki uygar Helen dünyası ile barbar Doğu'yu karşılaştırmak suretiyle farklı politik sistemleri kıyaslayan ilk düşünür oldu. 16. yüzyılda Machiavelli, Osmanlı Devleti'ni Avrupa monarşisinin antitezi olarak gördü: batıdaki kral hükümdarlığının karşısında Doğu'nun Tanrısal ve despotik devleti vardı. Jean Bodin de tanrısal güce sahip despotik Osmanlı Devleti'ni Avrupa Devletlerinden ayrı tuttu. 17. yüzyılda Osmanlılar Avrupa'yı egemenlikleri altına almaya başlayınca Francis Bacon, bir Osmanlı aristokrasisi olmayışını Osmanlı'nın askeri başarılarının ardında yatan asıl neden olarak gördü. Osmanlı sultanının İmparatorluk topraklarının tek meşru sahibi olması hususuna, gene bu yüzyılda vurgu yapılmıştır. İlk ve önemli esnemelerden biri belki de budur. Zira 19. yüzyılda artık sultan yetkisini paylaşmaya, yetkisini kısıtlamaya hazırlanmaktadır Bkz. Fatma Müge Göçek, **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınları, Ankara, 1999, s. 41.

[257] Timur, a.g.e., s. 141.

[258] Sadece 19. yüzyılda değil, Tanzimat öncesi dönemde de merkezi bürokrasinin hem içerde hem de dışarıda ortaya çıkan tehdit ve tehlikelere karşı esneklik, pragmatizm ve müzakere geleneği ile çözüm aradığı kendisine karşı ayaklanan kesimleri oluşturduğu koalisyonların içine çekebildiği vurgulanıyor. Barkey 17. yüzyıl Celali İsyanları ile doruğuna ulaşan siyasi bunalım sırasında Osmanlıların esnek davranarak ve müzakere becerilerini kullanarak merkeze karşı ayaklanan pek çok kişi ve kesimi yanlarına çektikleri bilinmektedir. Bkz. Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2007, s. 25.

[259] Göksun Akyürek, **Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 14.

katı kurallar yeni pozisyonlar kazanmış, nispeten daha esnek bir düzen seyredilmiştir. Örneğin, Barkey, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde İslamiyet ehlileştirilmek suretiyle devlet yapısının esnek ve dayanıklı hale geldiği ile ilgili fikir paylaşmaktadır.[260] Barkey'in işaret ettiği gibi uzun ömürlü bir siyasi yapı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcudiyetini devam ettirebilmesi üç koşula bağlıdır ki bunlar; esneklik, meşruiyet ve çeşitliliktir. Osmanlı merkez olarak bünyesinde bulunan her bir etnik ve dini grup arasında başarı ile aracılık yapmış; devlet olarak kendi güçlü ilişkisini her bir grupla korumuştur.[261] Barkey durumu, 19. yüzyılda da Osmanlı Devleti'nde İslamiyet ehlileştirilmek suretiyle devlet yapısı esnek ve dayanıklı hale gelmiştir şeklinde açıklamaktadır. Barkey, 1839 sonrasındaki kopuş ve dağılma eğilimi ile II. Mahmud'un reformist tavrı arasında doğrudan bağlantı kurar. Bu reformlar dizisi yeniden örgütlenmenin yaşandığı meşhur Tanzimat dönemiyle başka bir deyişle İmparatorluğun Batılı bir ulus devlet gibi görünmesini daha fazla sağlayacak olan bir programla zirveye ulaşacaktır.[262] Barkey "*…imparatorluğu kurtarmak ile modern bir ulus haline gelmeyi birleştirme tutumunun; imparatorluğa çeşitliliklerini, dahiyane esnekliklerini*[263] *ve yenilenme kabiliyetlerini kaybettirdi*." demekte ve eklemektedir. Osmanlı İmparatorluğunda sıra dışı olan şey bütün başarılı imparatorluklara damgasını vurmuş olan farklı nüfusları hazmetme yeni kurumlar ve yeni elit yaratma becerisini çok erken tarihlerde göstermiş olmalarıdır.[264] Esnek olmayan her yapı kırılmaya müsaittir. Osmanlı Devleti Tanzimat ile geleneksel ve şeri uygulamalarında yarattığı esneklik ile kırılganlığını hafifletmeye çalışmaktadır. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşullarda modernleşme sadece siyasi ya da ekonomik bir sistemde değil aynı zamanda zihniyette bir döngü olarak da gereksinim duyulan bir olgudur. Bellah, modernleşmenin sadece siyasi ya da ekonomik değil, zihinlerde de ortaya çıkardığı dönüşümler ve özellikle modernleşme sürecinin hızlandırılmasında kültürel faktörlerin rolü ile ilgilenmektedir. Bellah'a göre Modernleşme geleneksel olanı mutlaka tümüyle ortadan kaldırmayı gerektirmediği hatta bu unsurlardan

[260] Barkey, a.g.e., s. 295.
[261] Barkey, a.g.e., s. 10.
[262] Barkey, a.g.e., s. 11.
[263] Barkey bu yorumu özellikle Roma ve Bizans İmparatorlukları ile kıyaslayarak uzun yıllar emperyal yönetimlerini devam ettirebilme becerilerini sürekli bir esneklik ve uyum sağlama çabasına bağlamaktadır.
[264] Barkey, a.g.e., s. 16.

yararlanmanın mümkün olabileceğini ileri sürer.[265] "…*modernleşme kültür ilişkisini çözümlerken, gelişmekte olan ülkelerde dinin oynadığı rol üzerinde özellikle durur*." Bu yapı eskiden çok vazgeçmeden bir geçiş sağlayacağı için güvenirlilik açısından önemli bir yapı sağlamaktadır. Çok anlamlılıktan kaynaklanan bir esneklikte söz konusudur. Artan merkezileşme artan yenileşme ile paralel yorumlanan Tanzimat en temel özelliklerinden biridir çok anlamlılık. Zira "*belirli*" bir Tanzimat yoktur. Çözümsel yaklaşımlar pek çok açıdan farklılık gösterebilmiştir. Çoğu zaman bu anlam çeşitliliği karışıklık yaratsa da sisteme bir esneklik kazandırdığı da şüphesizdir. Eski uygulamalarla yeni hedefler çarpıştıkça[266] her başlıkta konuya, coğrafyaya, unsura göre çözüm esnek harekete marifet kazandırmıştır.

Osmanlı düzeni temel dengelerden ve bunları meydana getiren çok sayıda ara denge ve uyumdan kuruludur; düzeni yaratan unsurların birbirinin nedeni, devamı, sonucu olmaları bir çeşit dokunulmazlık; esnek olmayan bir yapı yaratmıştır. "…*devlet yüksek bir düzeyde kurduğu dengeyi dikkatle korumaktadır. Ancak denge girift yapısından ötürü gerekli değişimlere uyacak yahut dıştan gelen bir darbenin etkisini kolayca geçiştirecek esneklikte değildir*." Buna en iyi örnek loncalardır. Esneklikten yoksun özelliğe sahiptirler. Ne var ki dünya değişirken ve bu değişim hızlanırken Osmanlı Devleti de kurum ve uygulamaları ile bu duruma ayak uydurmak zorunda kalmıştır. Esneklikten yoksun yapının yarattığı güçlüklerin bir başka örneği de toprak düzeni ile ordu arasındaki girift ilişkiler meydana getirmektedir. Osmanlı düzeninin katılığından dolayı; toprak rejimine dokunmak kaçınılmaz şekilde ordunun yapısını bozacaktır. Devlet toprak rejimine bazı yeni uygulama şekilleri getirince ordunun temel nitelikleri bozulacak, orduda yapılmak

---

[265] Kuran-ı Kerim diğer tek tanrılı dinleri, özellikle Musevilik ve Hıristiyanlığı, aynı ilahî vahyin İslam'da mükemmelliğe ve kesinliğe ulaşan daha önceki biçimleri olarak kabul eder. Bu kabul, İslamiyet altında yaşayan Yahudi ve Hıristiyanlara gösterilen hoşgörünün temelinde yer almaktadır. İslam fetihlerinin başlangıcından itibaren Müslümanlar, müşriklerin zorla din değiştirilebileceğini belirlemişlerdir. Buna karşılık, tek tanrılı dinlere inananlara İslam devletinin hoşgörüsü teklif edilmiştir. Başka bir deyişle, Müslüman yönetimine boyun eğmeleri ve İslam'ın vesayetine (zimme) uymaları koşuluyla, dinlerini yaşamalarına ve belirli bir derecede toplumsal özerkliğe sahip olmalarına izin verilmiştir. Bkz. Oded Peri, "The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times", **Christianity Under Islam in Jerusalem the Ottoman Empire and Its Heritage Politics, Society and Economy**, Edited by, Suraiya Faroqhi and Halil İnalcık, Volume:23, Boston, 2001, s. 51.

[266] "…*İşkodra ve Karadağ da adı sık geçen kuzey Arnavutluk'ta bulunan Sergerde Hasan'a karşı Osmanlı yetkilerinin tutumu buna örnektir*." Bkz. Maurus Reınkowski, **Düzenin Şeyleri Tanzimat'ın Kelimeleri, 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması**, çev. Çiğdem Canan Dikmen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 274.

istenen değişiklik ise toprak rejimini ve bütün toplumsal yapıyı altüst edecektir. Osmanlının karışık ve esneklikten yoksun vergi sisteminde halkın devlete vermek zorunda olduğu bütün vergiler bellidir. Bu tapı Tanzimat Fermanı ile değişecektir. Adalet ve gelire göre vergi düzenlemeleri ile toplumsal ve iktisadi düzen belirlenmeye çalışılacaktır. Tanzimat Fermanı bu gelişmeler için ilk adımın atılması olacak en büyük ifadesini ise Islahat Fermanı ile bulacaktır.[267] 1833 Antlaşması kapitülasyonların yabancılara tanımış olduğu öncelikleri genişleterek onları yerli tüccarla eşit hale getirmiştir. Ancak yerli tüccardan bilgi ve sermaye olarak daha üstün olan Avrupalılar kısa sürede Osmanlı Devleti'nin o güne kadar görmediği bir talanı da başlatacaktır.[268] Mali organizasyonlardan eski dönemle karşılaştırıldığında reform programlarının eskiye göre çok daha liberal bir yapıya doğru ilerlediğini ifade etmek zor değildir. Daha öncesinde mali programlarda esnek olmayan, ciddi ve sert uygulamalarla devam ettirilen hatta iyileşme adına sertleşen vergi, para, müsadere, dış ve iç tekeller gibi uygulamalardan Tanzimat Dönemi reformlarına geçildiğinde görece daha esnek, yine merkezi, yönetimin memurlar vasıtasıyla ekonomiyi idare ettiği bir yapıya doğru ivme kazanılmıştır.[269]

3.2.5. Merkezileşme

II. Mahmud döneminde, önceki merkezileşme çabalarında belirleyici olan saray ve geleneksel Osmanlı kurumlarının güçlendirilmesi yaklaşımından farklı olarak, modern-bürokratik bir temelde şekillenen ve görece geleneksel kurumları dışlayan merkezi bir devlet aygıtı geliştirme yaklaşımı dikkati çeker. Modern bürokratik devletin oluşumuna öncelik verilmesi, bürokratların diğer toplumsal sınıflardan daha ayrıcalıklı bir konuma sahip olmalarını da beraberinde getirmiştir.[270] Dönemini öncekilerden ayıran en önemli taraf daha önce olan eski kurumların

[267] Cem, a.g.e., ss. 138-140.
[268] Rifat Önsoy, "Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 95.
[269] Geyikdağı, a.g.e., s. 47.
[270] Hülür ve Akça, a.g.m., s. 325.

korunması anlayışının terk edilerek; Batı'dan yeni kurumların edinilmesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu Avrupa tarafından olumlu karşılanacak bir tutum olmuştur.[271]

Tanzimat'ın merkezîleşme ve idareyi yenileme konusunda önemli aşamalar kaydettiği söylenebilir. Ancak bu dönemde merkezîleşme açısından yapılamayan pek çok şey de vardı. Vergiler arttığı halde iltizam usulünün kaldırılamaması, güçlü mültezimlerin ve eski ayanın yerel idarelerde etkilerini sürdürmesine katkıda bulundu. Bu ayan ve mültezimler hem yeni kurulan bürokratik kadrolarda hem de yerel meclislerde yer edinerek, idare üzerindeki etkilerini sürdürmeye devam ettiler. Merkezden atanan memurlar çoğunlukla bu yerel güçlerle iş birliği içinde olmaya zorlanıyordu. Yolsuzluk ve kötü idareyle ilgili şikâyetler gün geçtikçe arttı. Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki vergi farklarının kaldırılması da hiç kimseyi memnun etmedi. Vergilerin azalacağı umut edilmişken, devlet gelirlerini arttırmayı amaçlayan politikalar sebebiyle ahali daha fazla vergi ödemek zorunda bırakıldı. Bu da çeşitli isyan ve karışıklıklara neden oldu. Kanunlaştırma hareketleri de sultanın otoritesini tam anlamıyla kısıtlayıp, yerine çoğulcu bir idareyi yerleştirecek düzeye ulaşmadı. Her ne kadar kimi vilayetlerde, özellikle Balkanların bazı bölgelerinde önemli oranda ekonomik kalkınma gerçekleştiyse de tarımda ve toprak rejimindeki reform çabaları, kaynak yetersizliği ve hatalı planlamalar nedeniyle yarım kaldı.[272]

Merkezileşme doğrultusunda Osmanlı Devleti ilk kuruluş döneminden farklı bir yapıdadır. Osmanlı Devleti'nin oluşumunda kullanılan stratejiye tümüyle ters düşen bir strateji ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin oluşumunda kullanılan strateji etnik ve dini gruplar arasında aracılık yapmaya dahil alma ve müzakereler yoluyla merkezileşmeye dayanıyordu. Tanzimat ise bu merkezileşmeyi kurumlar ve kurallar ile yapmaktadır. Tanzimat'ın en önemli amacı: otokrasi ve modernleşmedir.[273] Tanzimat sonrası Osmanlı yönetimleri, ortak kimlikleri güçlendirip seferber edecek politikaları tercih etmiş; bunun savaş ve emniyetsizlikle başa çıkmaya yönelik daha iyi bir tercih olduğu stratejisini geliştirmişlerdir.[274]

---

[271] Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt:2, çev. Mehmet Harmancı, 3. Baskı, E Yayınları, İstanbul 2010, s. 86.

[272] Yonca Köksal, "Tanzimat ve Tarih Yazımı", **Doğu Batı Düşünce Dergisi, Osmanlılar I,** Aralık 2010, Ankara, s. 193.

[273] Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Amaç ve Yönleri", **Orta Doğuda Modernleşme**, (Ed. William R. Polk ve Richards L. Chambers), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 50.

[274] Barkey, a.g.e., s. 363.

Dolayısıyla emniyetsizlikle mücadele açısından yorumlanacak merkezileşme, Tanzimat dönemi için biraz hazırlıksız, oldukça siyasi ve halka teması konusunda zorluk yaşanan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.[275]

19. yüzyıldan iki yüzyıl öncesine kadar Osmanlı "*eski rejimi*" merkezilikten gitgide daha fazla uzaklaşmış, çıkarları farklı farklı gelişen zümreler ortaya çıkmıştır. III. Selim dönemi, 1789-1807, merkezi yönetim tekrar kurulup savunma amaçlı modernleşme başlayacak; II. Mahmud döneminde bu durum kalıcı hale gelecektir. İlk hedef askeri ıslahat ve eldeki ordu ıslah edilecektir. [276] Geleneksel Osmanlı sistemi merkezi bir yapıda değildir. Sağlık, eğitim, sosyal güvenlik, haberleşme, endüstrinin gelişmesi, ticaret, tarım ve benzeri meseleler çoğunlukla geleneksel hükümet sisteminin dışında bırakılmıştır. Buna ek olarak Sultanın ve idarecilerin otoriteleri de son derece sınırlıdır. Bu alıntı Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl öncesi merkezileşme uygulamaları ile Tanzimat Dönemi merkezileşme uygulamaları karşılaştırması açısından bir altyapıdır.[277]

Modernleşmenin en önemli aşamalarından biri olan merkezileşme çabaları, parçalanma süreci ile eşzamanlı bir şekilde gelişmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı geleneksel yapıdan uzaklaşılmasında önemli bir kırılma noktasıydı. Örneğin, bu durum Arnavutlar arasında özellikle Müslüman Arnavutları tedirgin etmiş ve Tanzimat'a yönelik yerel tepkiler ortaya çıkmıştır. Avlonyalı Ekrem Bey anılarında, Tanzimat Reformu'nun yerel hanedanlık şeklini almış olan Sancak Beylerinin

---

[275] Erken dönem Osmanlı Devleti'nde devletin merkezileştirilmesi için çalıştırılan mekanizmalar çeşitli ve farklıdır. Özellikle burada değişkeni Müslüman gayrimüslim dengesi üzerine kuran bir politikanın varlığı nettir. Merkezileşme için, 15. yüzyılda Müslüman köylünün ihtilalci potansiyelinin kırılması, şeriatın toplumsal düzen üzerinde bıraktığı etki ile sağlanacak; bu etki yoksula yardım edilmesini sağlayacaktır. Özellikle Balkanlarda devlet için önemli bir tehdit unsuru olabilecek gayrimüslimler için ise devreye devşirme usulü girecektir. Rumeli'de yaşayan ailelerden toplanan çocuklar, yaşadıkları ortamda hem nüfusun seyrelmesini, bu arada doğrudan merkezde bulunmalarını, ayrıca Hristiyan ahalinin savaş gücünün kırılması sonucunu getirecektir. Bkz. Muzaffer İlhan Erdost, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülkiyet İlişkileri Asya Biçimi ve Feodalizm**, Onur Yayınları, Ankara, 1984, s. 63-64.

[276] Findley, a.g.e., s. 193.

[277] Bütün laik ferman ve yürütme ile ilgili düzenlemeler ilk önce dini prensipler ve İslam hukukunun savunulması için oluşturulan ve faaliyetine devam eden hiyerarşinin vetosuna uğramıştır. Geniş İmparatorluktaki kısıtlı haberleşmeden dolayı hükümet, kontrol etme ve dengeleme sistemini kurmayı gerekli görmüştür. Bununla memur ve idarecilerin merkezi otorite ve vatandaşlarından bağımsız olmalarını sağlayacak gücü elde etmelerinin önüne geçilmek istenmiştir. Osmanlı memurlarını mümkün olacak en verimli duruma ulaştırabilmek için çok iyi parasal imkanlar sağlanmıştır. En düşük maliye katibinden eyalet yönetici ve hakimlerine kadar idaredeki bütün mesleklerde çalışanlara (tımarlar) verilmiştir. Memur görevini yapıp hazineye verilecek kısmı gönderir göndermez, merkezi gözlemden nispeten daha bağımsız oluyor ve vatandaşlara istediği gibi davranmıştır. Bkz. Shaw, a.g.e., ss. 49-51.

ayrıcalıklarına son verdiğini belirtir. Beylerin de buna karşı ellerinden geldiğince direndiklerini ve bu direnişte yalnız olmadıklarını, tüm orta ve taşra soyluları, sipahiler ve tek geçim kaynağı olarak paralı askerlik yapan dağ köylülerinin de desteğini aldıklarını belirtmektedir. Yaklaşık on yıl bu direnişin sürdüğünü dile getirmektedir.[278] 1840lardan itibaren valilerin yetkilerinde sınırlamaya gidilmiştir. Hedefte merkezi yönetimin gücünü arttırmak vardır. Valiler ve eyalet yöneticileri aylıklı görevlilere dönüştürülmüştür. Valiler Tanzimat'ın ilk yıllarında bu anlayışla uygulamalarından dolayı Babıali'ye karşı sorumlu tutulmuşlardır. Askeri ve mali yetkilerini muhafız ve defterdarla bölüşmüşlerdir.[279] Eyaletlerin vergi toplama işi muhassıl-ı emvallere bırakılmıştır. Bu muhassıllar her türlü kamu işlerini görüşmek üzere Meclis-i İdare oluşturulmaları öngörülmüştür. Fransız yerel yönetim sistemi örnek alınarak meclis-i idarelerin aynı zamanda danışma yolu ile yerel yöneticilerin yetkilerini kısıtlaması tasarlanmıştır. Bu meclislerin taşıdığı iki ana özellikle vardır: biri eyalet memurlarının üyeler arasında çoğunluğu oluşturması ve valilerin başkanlığı altında merkezi yönetimin sıkı bir gözetim ve denetime tabi olması. İkincisi ise Müslüman olmayan üyelere verdiği yer nedeni ile Tanzimat ilkelerine uygun olarak söz konusu toplulukların yönetime katılmalarını sağlamasıdır. Tanzimat'tan sonra merkeziyetçiliğin sakıncaları gün yüzüne çıkmaya başlamış merkezi yönetimin işleri ağırlaşmış diğer taraftan yerel yönetimler işlerlik konusunda aksamaya başlamıştır. Yönetim yerel yöneticilere yeterince eylem ve yetki tanımak istemişler diğer taraftan da başlayan ayrılıkçı ayaklanmalar konusunda merkezi bir denetim kurmak istemişlerdir. 1840'larda ikinci amaç ağır basacağı için eyalet valileri padişaha karşı sorumlu olan memurlar ve meclislere karşı sorumlu olmuşlardır. 1852'ye kadar sorumluluklarını yerine getirebilmek için her sorunu İstanbul'a danışmaktan kurtulmak ve daha geniş yetkiye sahip olmak ihtiyacında bulunacaklardır. Valilerin yetkilerinin çok kısıtlanmış olması nedeniyle eyaletlerde yönetimin aksaması özellikle güvenlik konularında önemli sorunların doğmasına neden olmuştur. Tanzimat döneminde taşra yönetimindeki düzensizlik yönetici atanma ve değiştirilmesi ile ilgili uygulamalardan da kaynaklanmaktadır. Rüşvet ve

[278] Avlonyalı Ekrem Bey, **Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 39'dan aktaran Bilgin Çelik, "Geleneksel Yapı ile Modernite Arasındaki Gerilime Bir Örnek: Arnavutluk'ta Kan Davaları ve II. Meşrutiyet Döneminde Soruna Çözüm Arayışları", **Studies of the Ottoman Domain**, Cilt:4 Sayı:7, Ağustos 2014, ss. 18-41.

[279] Sencer, a.g.e., s. 77.

kayırma sonucu çoğunlukla valilerin hiç tanımadıkları ve kısa bir süre kalacakları bölgelere atanmaları geçimlerini yerel kaynaklardan sağlamak zorunda bırakılmaları sistemsel bozuklukları derinleştirmiştir. [280]

Tanzimat'la birlikte gelişmeye başlayacak olan otokratik ve merkezi güç, hükümetinin otoritesini, 16. yüzyıldan beri etkili bir şekilde kontrol edilemeyen bölgelere kadar uzatmışlardır. Düzeni sağlama konusunda bir asayiş oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu dönemde demiryolu, telgraf gibi yeni haberleşme araçları kullanılmaya başlanmış; yollar ıslah edilmiştir. Sonuçta, yetkeci ve seçkinci değişimin dolayısıyla merkeziyetçiliğin dinamiğinde en az iki neden belirginleşmektedir: Birincisi dış ve iç tehdit algılaması, ikincisi ise ekonomik teknolojik ve demokratik gelişme için gerekli olan çağdaş değerleri toplumsal kültürel alanda oluşturma çabası. Osmanlı-Türk geleneğindeki merkeziyetçi siyasal yapılanmalar ve seçkinci değişim politikalarına, Batılı güçlerin ülkede egemenlik kurma girişimlerine karşı bir korunma yolu olarak başvurulmuştur. Bu politikalar toplumsal yaşamda çağdaşlaştırıcı bir rol oynamışlardır. Osmanlı döneminde siyasi ve askeri alandaki yenileşmelerle güçlü kalmak amaçlanırken[281] Osmanlıda fetih ideolojisine dayalı siyasetin savaş teknolojisindeki gelişmeler nedeniyle sürdürülemez hale gelmesi, yayılmacı bir güç anlayışından savunmacı bir güç anlayışına kayışın en önemli nedeni olmuştur. Merkeziyetçi bürokratik iktidar anlayışı, İmparatorluktaki çözülme eğilimleri karşısında devleti kurtarma ve güçlendirmeyi çözüm olarak görmüş, bu anlamda ordu ve devleti modernleştirmekle meşgul olmuştur. Ancak zaman içinde toplumsal yaşam alanında değişimin kaçınılmaz olduğunun algılanmasıyla bu alanı da kapsayan tedrici bir değişim tasarımı benimsenmiştir. Cumhuriyetle birlikte değişim tasarımı, tedrici niteliğinden uzaklaşarak toplumsal eylem ve etkileşim kalıplarının daha hızlı çağdaşlaşmasını hedefleyen bir kapsama kavuşturulmuştur. Osmanlıda 19. yüzyılın ikinci yarsından itibaren belirginleşen ve Cumhuriyetle birlikte seçkinlerin öncülüğünde radikal bir boyut kazandırılarak sürdürülen değişim tasarımının en önemli sorunu, topluluksal değerlerin ve bağların belirleyici olduğu bir dünyadan bireyin ön plana çıktığı bir toplumun yaratılmasının uzun zaman almasıyla ilgilidir. "*Kazanma isteği*"nin cisimleşmesi, ilişkileri, etkileşimleri ve kişiliği kendi ağları içinde tutmaya çalışan

[280] Sencer, a.g.e., s. 77-78.
[281] Hülür ve Akça, a.g.m., s. 338-339.

toplumun derinlerindeki geleneksel bağlar tarafından sürekli olarak sınırlandırılmış, bu durumda devlet ve seçkinler daha merkeziyetçi ve yetkeci bir tutumla "*çağdaşlaştırma*" seçeneğini benimsemişlerdir. Bireysel irade ve eylemin içinde baskın olarak yer almadığı ideolojik düzenin Osmanlıda ekonomik alanda hâkim olan kurumsal yapıca da desteklenmesi, özellikle mülkiyete devletin sahip oluşu değişimin yukarıdan başlatılması ve belirlenmesini zorunlu hale getirmiştir.[282]

Yapılan incelemelerde ilk dikkati çeken nokta Tanzimat modernleşmesinin başladığı 1839 tarihinden önceki 10 yıl aslında Tanzimat Dönemi için ciddi bir hazırlayıcı olmuştur. Makedonya'da Ohri, Debre gibi kazalarda Hristiyan halkın ibadet ve vergilerine karışılmaması (10 Ağustos 1828 tarihli bir ferman) ve ibadethanelerin yerel yöneticiler tarafından teftiş edilemeyeceği ve mahalli idarecilerin kiliselere müdahale etmemesi (26 Mart 1838 tarihli bir ferman) gibi "*değişim*" sürecinin sonucunda görmeye hazırlanılan idari merkezileşme ve düzenlemeler, daha erken tarihlerde mümkün olmaya başlamıştır. Yine Debre'de gayrimüslimlerin ayin öncesi hep yaptıkları gibi çıta çalma işini Manastır Avlusunda kimseyi rahatsız etmeden yapmaları gerekliliği uyarısı (15-24 Mayıs 1838) hem din özgürlüğünün hem birbirine saygının gerçekleştirilmesi adına önemli örneklerdir. Tarih 1839'a doğru giderken, özellikle gayrimüslim ve Müslüman unsurlar arasında görece bir huzur ve asayiş tesis etmeye çalışan devletin hem merkezileşmeye çalıştığı hem dönüşmeye çalıştığı bir dönem için önemli örneklerdir. 1840'lara varıldığında; devlet vergi gelirlerini kendi yöneticileri ile toplayabiliyordu. "*Sipahiliklerin ortadan kaldırılması mülkiyet haklarının yapısal açıdan modernleştirilmesi için dönüm noktası olacaktır.*" Taşınmaz mülkiyet hakkı feodal düzende ancak ima yolu ile mülk edinme hakkının varlığını sessizce kabul etmiş olmak demekti, bu medeni bir yasa ihtiyacını daha da kesinleştiriyordu. Gücün merkezîleştirilmesi ticaretin canlılığına; taşra yönetiminin denetim altına alınması eşkıyalığın bastırılmasına fırsat vermiştir. 1842'de Varna Sancağı'nda görülen "*şaşırtıcı ilerleme yapılan reformlar ve güvenliğin artmasından kaynaklı*" olduğu yorumu bunun en net göstergesidir. Toprak değeri; dış ticaret gelişmesi ve siyasal güvenliğin giderek düzelmesi ile kaynaksal zenginlik önemli bir sonuçtur.[283]

[282] Hülür ve Akça, a.g.m., s. 338.
[283] Palairet, a.g.e., ss. 47-49.

1850'lerde Bosna-Hersek, Karadağ ve Arnavutluk'ta olaylar çok iç içedir. Bu bölgelerin hepsinde Babıali'nin merkezileştirme çabaları vardı. Topraktaki otoritesini doğrudan göstermeye çalışan Osmanlı hükümetine tepki büyümektedir. Muhalefet olarak değerlendirilebilicek tutumlar hep yerel ileri gelenlerden gelmektedir. Yerel isyanların bastırıldığı Bosna Hersek ve Arnavutluk'ta Müslümanların hayal kırıklığı gittikçe büyümüştür. Merkezi reformlar imtiyazları ortadan kaldırıyor ve bu durumu telafi edecek faydalar da sunmuyordu. İmparatorluktaki nüfuzlu Müslümanlar Hristiyan büyük güçlerin İstanbul'daki artan nüfuzlarına itiraz ediyordu. İdari ve askeri sistemdeki değişikliklere karşı büyük bir muhalefet vardı. Vergi sistemini yenileme ve köylüye yardım etme noktasındaki çabalar da Müslüman liderlerin çıkarlarına zarar veriyordu. [284]

Tanzimat'ın sağladığı hizmet ve getiriler aslında merkezin daha fazla etki alanı bulmasını sağlamıştır. Halk ve topraklar, ücra sanılan alanlar ulaşılır olmuştur. Merkezin denetim ve düzenleme etkisi artmıştır. Yazarlar denetim ve düzenlemenin merkezdeki değerlerin de aktarımını içerdiği dolayısıyla da bunun halk tarafından istenmemesi söz konusu olduğunda ise bir direnişe ve isyana neden olduğunu Balkanlarda oluşan milliyetçi ve ayrılıkçı isyanlar ile örneklendirmektedirler. Buralardaki problemin kaynağı merkezin Müslüman-Türk değerleri ve milliyetçiliğinin yansımalarının bütünleşme yerine direnişi sağladığı şeklinde ifade edilmektedir.[285] Tanzimat'la birlikte merkezi yönetimin gücünü ve etkisini arttırılabilmesi için her ne kadar karayollarının geliştirilmesi amaçlansa da halkın gerektiğinde fiilen de çalışmasına rağmen beklenen düzeye ulaşmamıştır.[286]

Babıali'nin imparatorluğu etkin şekilde kontrol etmeye çalıştığı dönemde 19. yüzyıl Osmanlı yönetimi telgraf posta deniz ulaşımı ve deniz yolu ve demiryolu ile kontrol mekanizmasını iyice arttırmıştır.[287] Merkeziyetçi bir idarenin gelişmesi için bazı koşullar gerçekleşmeli idi.[288] Merkezileşme ile devletin genişleyen memur kadrosu için modern okullar bunlardan biridir.[289] En önemli sorun yol yapımıdır. Dönem yöneticilerin özellikle valilerin bu konuda çok ısrarla durdukları önemli bir

[284] Jelavich, a.g.e., s. 380.
[285] Kalaycıoğlu ve Sarıbay, a.g.e., s. 24.
[286] Tabakoğlu, a.g.m., s. 225.
[287] Gülten Kazgan, **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 34.
[288] Pamuk, a.g.e., s. 200.
[289] Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 54.

konudur. Posta şebekesi ıslah edilmeye çalışılmış, yabancı kumpanyalar bu dönemde demiryolu döşemeye başlamışlardır. Şüphesiz dönemin merkezileşmeyi sağlayan en önemli teknik aracı telgraf şebekesi olacaktır. Vapur kumpanyaları kurulmuş ve işletilmeye başlanmıştır. Fakat açıkça bellidir ki bu ulaşım ağı birbirine bağlanmaktan kısmen uzaktır.[290]

Tanzimat'ın en genel ve ayırıcı niteliği, farkı teokrasi ile bütünleşmiş olan mutlak monarşinin yetkilerinin evrensel hukuk ilkeleri ve yasalarla sınırlandırılmak istenmesidir. Evrensel hukukun uygulanmasıyla etkin vergi toplanmasıyla merkezin güçlenmesini sağlamıştır.[291]

3.2.6. Aydınlanan Sınıf

Osmanlı Devleti'nde bilginin yaygınlaştırıcı unsurlarını kullanıp milli bir olguyu halka daha hızlı nakletmeye çalışma konusunda önce harekete geçecek olanlar gayrimüslim gruplardır. Hem gayrimüslimlerin aydın sınıfı hem de Osmanlı Devleti'nin hâkim milleti içinden çıkacak olan aydınlar kendi aydın görüşlerini yine kendi hedefleri doğrultusunda halka ulaştırmaya çalışacaklardır. Fransız Devrimi'nin etkisiyle aydınlanan tek unsur Müslümanlar değildir. Gayrimüslimlerde dini telakkiler dışındaki milli yapılarını, etnik kökenlerine dair olguları yeni yeni öğrenmektedirler.

18. yüzyılda Balkanlar'da Osmanlı Hristiyanlarının çoğu geleneksel bir anlam dünyasında yaşarken aydınlar bilimsel akılcılık ve seküler tarihçilik anlayışı ile geleneksel özellikleri etkilenmeye başlamış ve yavaş yavaş ulusların etnik kökeni hakkındaki geçmişi ortaya çıkaran bir dil kullanmaya başlamıştır. Bu aydınların siyasi bağımsızlık düşüncelerinde kurtarıcı bir aydın despot başroldedir. Tarihin bir yönü belirlenmiş ve bu doğrultuda ifadeler ve yazımlarla bu etki güçlendirilmiştir. Halkın diline kültürel bir değer atfeden romantik milliyetçilik etkisi ile Yunanca yavaş yavaş etkisini kaybetmiştir. 19. yüzyıl başında Bulgar, Sırp, Romen aydınlar kendilerini yerel kültür ve dillerin aktarımına adayacaktır.[292] Balkanlarda Fransız

---

[290] İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, ss. 28-29.

[291] Mehmet Aktel, "Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması", **Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi"**, Sayı:3, 1998, s. 180.

[292] Mazower, a.g.e., ss. 116-120.

aydınlanmasının fikirleri ile halk doğrudan tanışma ve bunu 1797-1798 ve 1807-1814 tarihlerinde[293] yapabilmek gibi bir imkâna sahip olmuşlardır. Bağımsızlık öncesi Yunan aydınlarının devrimden etkilenmiş tipik ve etkili bir örneği de Teselyalı Rhigar Phezaior'dur. İnsanların dine ve soya bağlı olmaksızın eşit haklara sahip olmaları gerektiğini savunmuştur. Balkan konfederasyonuna bağlı demokratik bir yapıyı tasarlayan ilk kişidir. Birlikteliğin sağlanabilmesi için Fransız Devrimi'nin ezgilerinden esinlenen bir marş hazırlamıştır. Tüm Balkanlar'ı kapsayacak çok uluslu, devrimci hareketleri organize etme planları Fransa'daki hareketle bağdaşmaktadır. Rhigar'ın propaganda bildirileri ve ilk Yunan gazetesi Fransa da aynı matbaada basılacaktır.[294]

Ticaretin sağladığı kazançla kültür etkinliklerini de desteklenmiştir. 19. yüzyıl da ortaya çıkan Yunan, Sırp ve Bulgar "*milli rönesansları*" daha 18. yüzyılın son dönemlerinde, zenginleşen tüccarların Balkanlar'ın her köşesinde okulların ve kütüphanelerin kurulmasına para yardımı yapmalarıyla başlamıştı. Bunun sonucunda oluşan görece büyük kitap piyasası matbaaların açılmasına da neden olmuş, çeşitli halkların dillerinde kitaplar basılmıştı. 18. yüzyılda Osmanlı merkezi yönetimi adına Eflak ve Boğdan'da voyvodalık yapan zengin Fenerli Rumlar da bu etkinliklere destek olmuşlardır. Yönetici olarak bulundukları ülkelerde yabancı olmalarına ve çoğunlukla görevde kısa süre kalmalarına karşın kütüphanelere, ressamlara ve mimarlara destek oldular.[295]

19. yüzyıl Balkan ulusal lider ve düşünürleri Avrupa'nın siyasi doktrininden etkilenmiştir. Liberalizm ve 19. yüzyıl tarihselciliği ve milliyetçilik Balkan uluslarına bir yüzyıldır etki etmektedir. Hedefleri insanın mutluluğu ve refahının garanti altına alınması olan bu yazar ve düşünürler, devlet kurumlarının yönetenlere hizmet etmesini beklemişler ve halka da bu inancı aşılamışlardır. 19. yüzyıl milliyetçilik

---

[293] Dimitris Loules, "Fransız Devriminin Yunanistan Üzerindeki Etkisi", çev. Selda Kılıç, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:15, Sayı:26, Ankara, 1991, s. 294.

[294] Napolyon dönemindeki Fransa Yunan adalarını işgal edecekler bu esnada oluşturulan birliklerde pek çok Balkanlı, Yunan ve Sırp görev alacaktır. Bu tabur dağıldıktan sonra Fransa'nın devrimci ideolojisinin yeni misyonerleri ülkelerine döneceklerdir. Ayrıca batı Avrupa da öğrenim gören Sırp, Yunan, Romen ve diğer Balkanlı öğrencilerin de etkisi büyüktü. Batının politik ve sosyal reformlarını ülkelerine tanıtıyorlardı. Yarı politik çağdaş derneklerde çalışma ve faaliyetleri ile Balkanlı aydının oluşmasında önemli etkiler göstermişlerdir. Bunlardan biri Maconry'dir. Fransız devriminin Avrupa da etkisini yitirmesinden çok sonra pek çok Balkan ticaret merkezinde Mason locaları ortaya çıkmıştır. Bkz. Loules, a.g.m., ss. 294-295.

[295] Suraiya Faroqhi**, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Tarih Vakfı, 5. Baskı, İstanbul, 2002, s. 65.

düşüncesinde olanlar devletin ya da ulusun yazılı ya da sözlü bir toplumsal sözleşme ile bir araya gelebilecek kişilerin oluşturabileceği bir yapıyı örnek gösteriyorlardı. Milliyetçi doktrinler bireyden ziyade ulusa önem atfetmiş, bunun içinde ideolojiler belirlenmiş, ortak dil, tek bir din, benzer gelenekler ve uzun tarihsel birliktelikler hassasiyetle vurgulanmıştır. Milliyetçilerin dil çalışmaları, ulusun karakter kazanabilmesi açısından teşvik edilmiş, sadeleşme, yabancı kelimelerin belirlenmesi fayda beklenen konular arasında olmuştur. 19. yüzyıl milliyetçiliği Balkanlarda- iki doktrin arasında bazı zıtlıklar olsa da- milliyetçilik ve liberalizmi bir araya getirecek ve bunun vasıtaları ortaya konacak, yoksa da oluşturulacaktır.[296]

18. yüzyıl ilk yarıda Avrupa'daki gelişmelere paralel Yunan aydınlar ortaya çıkmıştır. Bunlar din adamı olmadıkları halde dini elbiseler giymekte; Yunan milletinin öğretmenleri olarak adlandırılmaktadır. Bu kişiler dini kisve altında elde edilen haklardan yararlanıp, güçsüzleşmekte olan Osmanlı Devleti'nin merkezinden uzak çalışmalarına devam etmişlerdir. Bu çalışmalar Balkan ülkelerindeki eğitim ve öğretimin yeni fikirlere göre yapılmasında etkili olur. Baskılara rağmen Yunan aydınlarının *bilinçlendirme* çabaları sonuçsuz kalmaz. Helen eğitim sistemini modernleştirme çabaları, Yunan milliyetçiliğini ve kendi kendini yönetme fikrini geliştirir. Bunun yanında Fransız Devrimi prensipleri halk arasında yayılmaktadır. Bu Paris gazetelerine de yansımıştır.[297] Tarihsel ulusçuluk; yani yanlı tarih kurgusu 19. yüzyılın ikinci yarısında Balkan devletlerinin yeniden inşasında, siyasi politikaların şekillenmesinde önemli bir hizmet aracı olmuştur.[298]

Osmanlı Bulgar basını Bulgar dilini sevdirmek, Bulgar tarihini, coğrafyasını okuyucuya belli amaçlar için anlatmak, Bulgar Edebi Dilini hayata ve kitleye mal etmek görev alanlarıdır.[299] "*Ljuboslovje*" isimli ilk Bulgar Gazetesi 1842'de İzmir'dedir. Politikası; Bulgar dilini ve tarihini öğretmektir. 1844'te çıkan "*Bulgarski Orel*" ise daha ateşli milliyetçi bir gazetedir. Yurttaşlık ve hür irade ise sloganı olmuştur. 1848'de Bulgar Basını İstanbul'a doğru yayılmış; bu yıllar Bulgar

[296] Jelavich, a.g.e., ss. 195-198.
[297] Loules, a.g.m., s. 293.
[298] Çağ, a.g.e., s. 51.
[299] Bulgar basını İmparatorluğu'nun büyük merkezlerinde örneğin ilk olarak İzmir'de aktif olacaktır. Leipzip, İstanbul ve Sırbistan diğer noktalardır. Bu basının hedefi bağımsız Bulgaristan'ın kurulmasıdır. Sırbistan'da gizli basılan kitap ve gazeteler Babıali kontrolünden kaçmayı başardıkları için; Bulgarların istediği hedefe hizmet sağlamıştır. Bkz. Ortaylı, "Bulgar Basını Üzerine Notlar", s. 253.

Kilisesi'ni Fener Patrikhanesi'nden ayırmak istedikleri yıllar olmuştur. Bulgar gazeteleri günlük halk dilini kullanmayı tercih etmiş Slavca kullanmamıştır. Balkanlarda Helenlerle-Slavların farkı; Yunanlılar klasikten esinlenerek suni bir dil kullanmak yerine, günlük dili edebiyat dili haline getirmişlerdir. 1840-1860'lar Bulgar ulusçuluk hareketi, okullar açılması, kilisenin bağımsızlık kazanması etrafında şekillendiği basın buna destek oluyordu. Makedonya'da 1860'lardan itibaren ilk Makedonyacı gazeteler de çıkmaya başlayacaktır.[300] Tabii aksine Pomak ve Helen Müslümanlar, Bosnalılar bazı dini metin ve ilahileri kendi dillerinde fakat Arap harfleriyle yazmışlardır.[301] Bu çabalar kendi milli iradeleri ile aydın sınıfların milliyetçi harekete destek vermeleri girişimleridir.

Türk fikir dünyasının, batı fikir dünyası ile etkilenme yönünden ilişkileri en açık şekliyle 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonrasına rastlanmaktadır. Türk fikir adamları fikir ve görüş yönünden en çok etkilendikleri Batılılar ise Fransızlardır. Bu etkilenmede şüphesiz en çok ilişkide bulunan devletin Fransa olmasının da etkisi vardır.[302] Tanzimatçı literatüre, siyasi görüşlerinde edebi duyuş ve anlayışlarında Fransız literatürünün eşlik etmiş olmasını da anlaşılır kılmaktadır. Bu etkilenmenin sonucu olarak, Fransız Devrimi'nin hazırlayıcısı olarak kabul edilen aydınlanma devri filozoflarının, o dönemdeki edebiyatçı ve fikir adamları üzerinde derin etkiler bırakmışlardır. Bu dönemde aydınlanma devri filozoflarının eserlerinin tercüme edilmesi de bunun en açık delilidir. Fransız Devrimi'nden etkilenen Rum[303] yazar, şair ve fikir adamları bu yeni akımlardan esinlenerek telif ve tercüme eserler ortaya koymuşlardır. [304] Tanzimat'ın siyasi-bürokratik hayatın gelişmesine bazı açılardan en büyük katkısı bu modernist kadroların gittikçe artan genişlemesi sivil bürokrasinin sosyo-kültürel görünümündeki başkalaşım ve eğitim fırsatlarının daha iyi koşullara taşınmasıyla yeni elitin ayırıcı niteliği olan fikirlerin toplumun daha geniş kesimlerine yayılmasında yatar. Tanzimat sivil bürokrasi üstünlüğü ve siyasi

[300] Ortaylı, "Bulgar Basını Üzerine Notlar", ss. 255-258.
[301] Ortaylı, "Tarih Üzerine Bir Mülakat", s.108.
[302] Mehmet Akgün, "1839-1920 Yılları Arasında Türk Fikir Dünyası'nda Temsil Edilen İki Felsefi Akım: Rasyonalizm ve Materyalizm", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 399.
[303] İlber Ortaylı, "Balkanlarda Milliyetçilik", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:4,** İstanbul, 1985, s. 1027.
[304] Murat Hatipoğlu, **Türk-Yunan İlişkilerinin 101 yılı (1821-1922**), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s.5.

dengesizlik dönemi olmuştur.[305] Fikrin teorisyenlerinin bürokratlar olmasının etkileri süreç içinde ve uygulamalarda zaman zaman kendini göstermektedir. Aslında fikrin teorisyenleri o devrin aydınları olmalıydı. Çünkü aydın kesim aslında toplumsal koşulları daha hünerli değerlendirebilirdi.[306] Osmanlı modernleşmesi mevzusu kanunlaşma hareketi, bürokratik yapıdaki değişim ve yeni aydın tipinin oluşumunun ötesinde veçheleri de içerisinde barındıran çok boyutlu bir sorunsalı işaret etmektedir. Devlet aygıtından devlet-birey ilişkisine, ekonomik dönüşüm ve teknolojik altyapıdan sosyo-kültürel üstyapıya topyekûn bir dönüşüm söz konudur. Çalışma içerisinde, teknoloji transferi, devlet-birey ilişkisi ve ekonomik dönüşüm gibi alanlardaki Anglosakson etkisi açığa çıkarılmış ve böylelikle literatürde ön plana çıkarılan Fransız etkisinin yanı sıra Anglosakson etkisinin altı çizilerek konuya dair daha geniş perspektifli bir analizin oluşumuna katkı sağlamaya çalışılmıştır.[307]

Tanzimat koşulları tartışma ortamı, güncel konular ve reformların değerlendirilmesi açısından eskiye görece farklı bir aydın sınıf ortaya çıkışına vesile olacaktır. Tebaanın mülkiyet haklarının garanti altına alınması ve bunun da eğitim yolu ile halka yayılmasının önemini fark etmişlerdir. Bu yapı milli bütünlüğün kurulmasında artı sağlayacağı gibi feodalizmin arta kalan problemlerini de ortadan kaldıracaktır. Bu ögeler "*kameralizm*" olarak adlandırılmıştır. Tanzimat ile birlikte kabul edilen uygulamalarda büyük çapta bu anlayıştan etkilenen bir aydın sınıf ortaya çıkmıştır.[308] Türk düşün ve anayasal tarihini en önemli isimleri de bu süreçte ve Tanzimat döneminin eğitim koşulları dahilinde yetişecektir. Osmanlı Devleti'nde meşruti bir yönetimi, demokrasiyi vatan olgusunu tartışan, fikirlerini ifade ederken çağdaş ve özgür yöntemlerle hareket eden bir sınıf ortaya çıkacaktır. Modernleşme cereyanı önce en üst düzeydeki idarecilerden gelmiş olmasına rağmen, zamanla bu aydınlara ve halka mal edilmiştir.[309]

---

[305] Findley, a.g.e., s. 186. Prens Metternich, İstanbul'daki sefiri Appony Kontuna şöyle yazmıştır: "*…kısacası; Osmanlı Devleti batıdan kendi toplum kurum ve değerlerine uygun reformları örnek almalı*." Bkz. Aydın, a.g.e., s. 16.

[306] Aydın, a.g.e., s. 17.

[307] Çağrı Erhan ve İrşat Sarıalioğlu, "Osmanlı Modernleşmesinde Anglosakson Etkisi (1839- 1852)", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt:16, Sayı:63, 2019, ss. 87-104.

[308] İlk temsilcileri şüphesiz Londra elçisi Sadık Rıfat Paşa ve Mustafa Reşid Paşa olacaktır. Fakat şurası kesindir ki bu uygulamalar esnasında Avrupa'nın çoktan başlattığı emperyalizm fikri ıskalanmıştır. Bkz. Mardin, **Makaleler 4**, s. 12.

[309] Nejat Göyünç, "Tanzimat'a Yöneltilen Eleştiriler", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 109.

"*Tanzimat, yanında olmak suretiyle saflarını tayin edenlerin göklere çıkardıkları, karşısında saf tutanların ise yere batırdığı bir muameleye tabi olmuştur. O nedenle, yüz elli yılı aşan bir tarihi olmasına karşın, böylesine harcıâlem bir mevzuya dönüşen Tanzimat Fermanı'nın ve Tanzimat Dönemi tarihinin hak ettiği bir yaklaşımla ele alındığını bugün bile söylemek güçtür.*"[310] Tanzimat'ın siyasi-bürokratik hayatın gelişmesine bazı açılardan en büyük katkısı bu modernist kadroların gittikçe artan genişlemesi sivil bürokrasinin sosyo-kültürel görünümündeki başkalaşım ve eğitim fırsatlarının daha iyi koşullara taşınmasıyla yeni elitin ayırıcı niteliği olan fikirlerin toplumun daha geniş kesimlerine yayılmasında yatar.[311] Tanzimat modernleşmesi kendi içinde ilerleme ve değişme ruhu barındırmasına rağmen, aynı yapı içinde direnç eğilimi de taşıyan bir özellik gösterir.[312] 1839 hareketi bir orta sınıf teşebbüsü olma vasfından uzaktır. Sosyal tabakalar piramidi içinde zirvede olan sınırlı sayıda bir idareci sınıf ile ekonomik şartları ve hayat üslupları onlarla aynı olan belli bir sınıfın gayretlerinden ibaret kalmıştır.[313]

Tanzimat reformları şekillenirken işlevsel yapısının boşluğu fazlasıyla göz önüne serilmişti. Reformların sultanın tebaalarının haklarıyla çıkarlarına etkin şekilde uygulanması, ulema ile otoritelerinin sağladığı hiçbir ara kuruluşa bağlı olamazdı. Uygulama tamamen sultanın fermanlarının otoritesine bağlıydı. Bunlarda çoğu zaman vezirlerin etkisi ile şekilleniyordu. Ülkede genç bir aydınlar sınıfı doğmuş. Bunlar reform sorununa ideolojik temelli siyasal bir çözüm aramaktan

---

[310] Coşkun Çakır, "Türk Aydınının Tanzimat'la imtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:2, Say:1, 2004, ss. 9-69.

[311] Findley, a.g.e., s. 186.

[312] Aslında bu yönü ile yeni aydın sınıfın muhalif fikir ve cereyanı da açığa çıkardığı kesindir. Şüphesiz bu öngörülemeyen ve önünde durulamayan değişimin farklı kanatlarda teori üretenleri, siyaset yapanları, taşıyıcıları, hızlandırıcıları ve uygulayıcıları bulunmaktadır. Bunlar içerisinde belki de en önemlisi yerli ve özgün bir karakter taşıyan ancak 18. yüzyılın hızlı değişim depremi içinde orijinal açılımlar sağlayamayan ulema sınıfı ve onun temel hareket mekanizması olan fıkıh dünyasındaki değişimidir. Sonrasında ise Avrupa modernleşmesinin temel sağlayıcılarından ve meşruiyet sahalarından biri olan ve Osmanlı'ya aktarım sürecinde bir mesele alam haline gelen 'sosyal bilimler' gelir. Bu alanın önde gelen temsilcileri etki alam, halk ve devlet ile olan ilişkisi, kudret ve kuvveti tartışmalı aydınlar sınıfıdır. Söz konusu aydınlar "*(Tanzimat'la ortaya çıkan) ne İlmiye ve Kalemiye ne de Seyfiye sınıflarına mensup gruplardandı; yeni bir kimlikle ortaya çıkmışlardı. Tarihini tam olarak bilmesek de bu yeni kimliği karşılayan terimler, 'münevver', 'mütefekkir' ve daha sonra 'aydın' olmuştur. Hâlbuki daha önceki dönemlerde bu kimlikler ve terimler yoktu.*" Üstelik bu yeni ortaya çıkan modem sınıfın devlet ve halk katmanlarındaki rol ve statüleri geleneksel ulemadan da hayli farklı gerçekleşmiştir. Bkz. Gündüz, a.g.e., s. 13.

[313] Dilaver Cebeci**, Tanzimat ve Türk Ailesi**, Panama Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 63.

yanaydılar. Abdülaziz saltanatını sürerken Tanzimat'ın sınırlı Batılılaşma reformlarına önayak olmakla yetinmeyip daha ileri gitmeyi ve devletin otokratik gücünü batılı anlamda sınırlamanın çarelerini aramaya başlamışlardır.[314]

"*Modern bir olgu olarak bilginin kitleselleştirilmesi ve avamileştirilmesi; büyük ölçüde kitle iletişim araçları ve eğitim yolu ile sağlanır. Tanzimat bilginin sadeleşmesi çabalarında her iki kanalı da kullanmaktadır*."[315] Fakat anlaşılan odur ki, bu açıdan okullar Babıali'ye memur yetiştirirken Tanzimat devri reformları ve yeni ihtiyaçlara ışık tutmaktan uzaktı. Padişah yayınladığı 1845 Hattı Hümayunla; ülkede uygulamaya konan reformlardan askeri reformlar dışında hiçbirinin istenilen düzeyde olmadığını iletecekti. Buna üzüldüğünü ve gerekli olanların yapılmasını isteyecektir.[316] Padişahın direktifine uygun okulların ilk olarak İstanbul'da açıldığını, 1853 yılında bu okullardaki eğitim ve başarıda sonuç alındıktan sonra ancak 1856'da Rumeli'de açılmasının mümkün olduğunu belirtmekte yarar vardır. İşkodra, Yenişehir, Yanya, Delvine, Manastır Vilayetlerinde birer adet Rüştiye açılıp eğitime başlamıştır. Dolayısıyla modern eğitimde Rumeli'de Tanzimat Fermanı döneminde beklenen başarı Islahat Fermanı dönemine kalmıştır. Mesleki ve Teknik Eğitim anlamında da Tanzimat Fermanında hiç temas olmamakla birlikte Islahat Fermanında az da olsa temas vardır.[317] 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal katmanlaşmasındaki değişmeler ve yaşanan reformlara paralel Müslüman kesimde eğitim yükseköğretim düzeyinden başlayarak ilk ve ortaöğretimde de yaygın hale gelmiştir. 19. yüzyıl ikinci yarısından sonra ise, eğitim kitleye dönük laik hale gelerek Osmanlı Devleti'nde aydınlanmayı hızlandırmıştır.[318]

Tanzimat yenileşmesi eğitimin devlet eliyle yürütülmesi fikrini ortaya koymaktadır. Modernleşme süreci açısından da devlet okullarının açılması, finansmanını devletin sağladığı laik eğitim sistemini mümkün kılar. Vakıf sistemine bağlı vakıf mektepleri ise reform hareketlerinin dışında tutulmuştur. Hatta eğitimdeki

---

[314] Kinross, a.g.e., s. 517.

[315] Eğitimin iyileştirilmesi konusunda en ciddi adım, II. Mahmud zamanında daha sonraki gelişmelerin lokomotifini oluşturacak atılımlarda yatmaktadır. Modernleşmede sivil okulların önemi büyük olduğu için Sıbyan ve mahalle mekteplerinin düzenlenmesi ve ona bağlı olarak mekteplerin açılması gündeme gelecektir. Okumuş, a.g.m., s. 142.

[316] Demirel, a.g.m., s. 50.

[317] Tayyip Duman, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi", **Türkler Ansiklopedisi, Cilt:15**, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002 ss. 61-72.

[318] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 194.

düalist yapının ana kaynağı bu olgudur.[319] Tanzimat fermanı eğitim konu doğrudan ele alınmamıştır. Fakat yine de toplum dönüştürülmesinde önemli bir etki de kalmıştır.[320] İlk modern sivil okulların 1840 civarında kurulması ile kendilerini dini bir kariyerin dışında bulacaklardır.[321] Eğitim halk arasında bağ kurabilir, birliktelik sağlayabilir ve en önemlisi bu duyguların ortaya çıkabileceği bir ortamı sağlayabilirdi. Eğitimde dil öğretimi sorunu da problem çözme niteliği ile ve devlet ile kurulan bağın kuvvetlendirilebilmesi, için bir önlem olarak düşünülmüştür.[322] Babıali beklentisi bu yöndeydi. Yaşanılan ortam, koşulları insanlar arası ilişkilerde ve toplumun eğitimden başat önem taşımaktaydı. "…*dağ sakinleri daha kavgalı ve sorunlu yaşıyorlar bu eğitimi de olumsuz etkiliyordu. Eğitime karşı genel bir isteksizlik, tayin olan hocalara hoş olmayan muameleler vardır…*"[323] Çoğunlukla medreseler her türlü yenilik ve gelişme karşısında duran bağnazların yetiştirildiği müesseseler olarak düşünülmüştür. Oysa medresenin gerileyişi ve çöküşü bu kurumun devlet için yavaş yavaş önemini kaybetmesi ve devletin önceliklerinin değişmesi ile ilgilidir. Bir İslam eğitim kurumu olarak devlet elitinin, memurların, müderrislerin, müftü, hâkim ve yargıçların ve diğer önemli devlet görevlilerinin eğitim ve yetiştirilmesinde çok önemli rol oynamıştır.[324]

Macar mültecilerin Türk dili ve Osmanlı modernleşmesinde etkisi büyüktür. Tanzimat döneminde Türk adının, ifadesinin, yazışmalarda öne çıktığı bir evreyi gündeme getirmekte büyük rol oynamışlardır. Mülteci olan Macar ve Polonyalı subaylar yeni bir Türk orta sınıfının ortaya çıkmaya başladığı dönemde Osmanlı toplumu ile ilişkiye girmiş bulunmaktadır. Tanzimat reformları Osmanlı toplumunda yeni bir grup, kendi felsefesini ve yaşam biçimini oluşturma çabasıyla Avrupa'yı model olarak almaktan çekinmeyen bir orta sınıf yaratmıştır. İslam'ı kabul etmiş olan Macar ve Polonyalı grupta birçok yeni düşünce ve uygulamayı ortaya çıkmakta olan Osmanlı orta sınıfına yayan bir kanal olmuştur. Dolayısıyla bu sayede en büyük etkiyi ideolojik alanda sağladıkları ifade edilebilir. Bu mültecilerin en büyük grubu Şumnu'da idi. Ekonomik durumları oldukça kötü, kaçma, karışıklık çıkarabilecekleri

[319] Kemal Şamlıoğlu, **Tanzimat Yeniliğinin Retorik Problemleri**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2020, s. 22.
[320] Şamlıoğlu, a.g.e., s. 127.
[321] Finley, **Modern Türkiye Tarihi**, s. 67.
[322] Gençoğlu, a.g.m., s. 28.
[323] Gençoğlu, a.g.m., s. 26.
[324] Yaşar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, İz yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 196-197.

dağlara gitme planları yapabilecekleri endişesi ile hükümet bir miktar para yardımı yapacaktı. Zira anlık olarak mali durumları yaşamaya alışkın oldukları şekilde değildir.[325]

Dil reformu ve Türk dili yeniden yapılanması 1839 ile birlikte başlayan sürecin dahilinde söz konusu olmuştur. Batıcı Tanzimat aklı, Tanzimat zihniyeti, bürokrasinin modernleşmesi ve merkeziyetçi bir yönetimin oluşmasına paralel bir Batıcı Tanzimat dilinden söz etmek mümkündür. Sosyal ve siyasi değişim dilde yerini bulmaya başlamıştır.[326] Kültürün en önemli aktarım unsuru olan dil toplumu anlamak için çok önemli bir araçtır. Yeni bir edebiyat, yeni bir bilgi sistemi yeni anlamlar dilde yerini bulmaya başlamıştır. 1856'dan sonra meyvelerini verecek olan Tanzimat Dönemi gazeteciliği çok daha etkin bir ortam sağlamıştır.[327] Türkçenin sadeleşmesinde yeni Batılı terimlerin Türkçeye dahil olmasında çok etkili olacaktır. Tanzimat ulusal bir dil oluşturulması konusunda etkili bir devlet politikası izleyememiştir. Sadece Osmanlıcı görüş kapsamında "*Lisan-ı Türki*", "*Zeban-ı Türki*" gibi ifadeler kullanılırken bu dönemde "*Lisan-ı Osmani*" ve "*Zeban-i Osmani*" gibi ifadeler kullanılmaya başlanacaktır. Bu dönemde eğitim dilinin sadeleşmesi, basın dilinin sadeleşmesi halkın daha kolay ulaşımı konusunda destek olacaktır.[328]

Modernleşme hareketlerinin halka inememiş olması, halk ile beklenen düzeyde buluşamaması ve halk tarafından tam olarak anlaşılamaması da ilerlemenin önündeki diğer büyük engellerden birkaçıdır. Batı'da toplumsal seferberlik olarak tezahür eden gelişmeler Osmanlı Devleti'nde eksik bir kanattır. Çünkü ve sonuç olarak modernleşmeyi üst tabaka tek başına tamamlamıştır. Tepeden inme, güce dayalı, kendisine gerekçesi izah edilmemiş, kendisine sorulmadan icabında özgürlüğü kısıtlanmış bu düzenlemelerin halk tarafından kolayca sindirilmesi zor meseledir. Neticede modernleşme birtakım kurallar ile gelmişti ve halkın da bu

---

[325] Kemal H. Karpat, **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, çev. Recep Boztemur, İmge Yayınları, Ankara, 2004, s. 150.

[326] Ejder Okumuş, "Tanzimat Dili", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:15, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 139-148.

[327] Okumuş, a.g.m., s. 141.

[328] Hüseyin Sadoğu, **Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 65-76.

sürece kurallara uyarak katılımı mecburidir. Fakat bazen dilini bile anlamadıkları düzenlemelerin ifade ettiği manaya ulaşmaları büsbütün zor olmuştur.[329]

[329] Sofuoğlu, a.g.e., s. 634.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
BALKANLARDA TANZİMAT REFORMLARININ UYGULAMA SONUÇLARI

4.1. DEVLET KARARLARINDA İSABET TARTIŞMASI

Osmanlı Devleti uzun yıllar azametli yapısını koruduktan sonra uzun yıllar Avrupa devletlerinin elinde şekillenen bir çağdaşlaşma hikâyesi ile sınır bütünlüğünü korumak uğruna mücadele vermiştir. 19. yüzyılda bu anlamda aldığı kararlar mesele olarak gündeminde bulunan konuların halline ilişkindir. II. Mahmud döneminde, daha önce olmadığı şekilde kalkışılan reform hareketi Avrupa'nın dikkatini çekmiştir. Bu dönemi öncekilerden ayıran en önemli taraf daha önce olan eski kurumların korunması anlayışının terk edilerek Batı'dan yeni kurumların edinilmesi olarak ortaya çıkmış ve bu durum Avrupa tarafından olumlu karşılanmıştır. Karar mekanizmasında sağlanan bu isabet uygulama sahasında başka sorunları beraberinde getirecektir.[1]

19. yüzyıl modernleşme süreciyle birlikte Osmanlı reformcuları, kurmayı düşündükleri ulus devlet modelinde bazı sorunlarla karşılaşmışlardır. Bunun için tüm etnik ve dini yapıların bir bütün haline getirilmesi önemlidir ki aslında reformlarda bunu hedeflemiştir. Hemen hemen reform yapılan her alanda yenileşme girişiminden geleneksel düzeni onarmada bir marifet beklenmiştir. Bir yandan yeni yapılar kurulurken, diğer yandan geleneksel yapı ve kurumların varlığını devam ettiriyor olması devletin sosyal yapısı içinde ikili ve tartışmalı bir yapı ortaya çıkarmıştır.[2] Kendi iç dinamikleri dolayısıyla Osmanlı reformlarının başarısı uzun yüzyıllar sağlıklı bir çizgide ilerlememiştir. Bu durumun ilk nedeni devlet yapısında "*yen*i" olarak uygulamaya konulan prensipler yanında "*eski"* olana da saygı ve bağlılığın devam etmesidir. Vergiler, askeri düzen, eğitim, hukuk… gibi her alanda ortaya çıkan ikilik Tanzimat'ın da içinden kolaylıkla sıyrılamayacağı bir alt yapıyı beraberinde getirmiştir. Devletin kararları konusunda en fazla üzerinde tartışılan

[1] Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt:2, çev. Mehmet Harmancı, 3. Baskı, E Yayınları, İstanbul 2010, s. 86.

[2] Ali Yaşar Sarıbay, "Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslam", **Toplum ve Bilim**, 29/30 Bahar-Yaz, 1985, s. 54.

konu aslında bu ikilik meselesidir. Ayrıca halk reformların sağlayacağı refah konusundaki beklentileri çok yüksektir. Dolayısıyla bu beklenti ile askeri ve idari alanda yapılan reformlarla mantıksal ve duygusal bağ kurmakta zorlanmışlardır. Hatta ortaya çıkan başarısızlıkları değerlendirirken Batı'nın kullandığı teknik altyapının üstünlüğü olarak görmek yerine, mevcut tekniğin yeterince kullanılmaması olduğu ile ilgili bakış açısına sahip olmuşlar sonucu bu ifadelerle açıklamışlardır.[3] En önemli aksaklık devletin isabetsiz kararlarında ya da uygulamalarında gözden kaçan en önemi husus aslında ayak uydurulmaya çalışılan yapı ile Osmanlı Devleti arasındaki kolay kolay kapatılamayacak olan farktır. Osmanlı Devleti Doğu toplumu olarak Batı kültürüne, modernizmine, hukukuna, teknolojisine belli bir ölçüde yaklaşabilir sonrasında tarihi ve kültürel farklar dolayısıyla araya çok büyük ayrımlar girebilirdi. Modernleşmek söz konusu olduğunda Osmanlı Devleti en fazla bu farklar dolayısıyla mücadelede eksik kalmıştır.

Alınan kararlar doğrudan çağdaş ve merkezi devlet olgusunu gerçekleştirebilmek ile ilgilidir. Fakat bunun ile ilgili uygulamalar çoğunlukla aksak ve eksiktir. Örneğin Tanzimat reformları için merkezde alınan kararlarla bölgelerdeki uygulamalar arasındaki ters ilişki dikkat çekici boyuttadır. Alınan reform önlemi ya hiç uygulanmamakta ya da uygulaması öylesine gecikmektedir ki reform tedbirlerinin anlamı kalmamaktadır. Cevdet Paşa'nın 1859'da Bosna teftişinde fark ettiği konu bu bağlamda mühimdir. Köylüler bazı vergilerden ve vergi toplamada yapılan zulümlerden şikâyet etmektedirler. Fakat şikâyet konusu olan vergiler aslında çoktan kaldırılmıştır. Bu emirler de bölgelere yollanmıştır. Hem Türkçe hem Boşnakça yazılarak iletilmiş bu kanunun üzerinden dört sene geçmesine rağmen bilinmeyişini hayretle izleyecektir.[4] Dolayısıyla uygulanması gereken bir kanun Tanzimat Fermanı döneminde bildirilmiş olmasına rağmen, Islahat Fermanı dönemine sarkmıştır.

Karşılaşılan güçlüklerden ilki bir programın var olmaması ile ilgilidir öncelikle. Vergi, için mal-mülk ve nüfus sayımı önemlidir. Tanzimat'ın öngördüğü,

[3] Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Amaç ve Yönleri", **Orta Doğuda Modernleşme**, (Ed. William R. Polk ve Richards L. Chambers), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 46-47.

[4] Taner Akçam, **Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 190.

mali, idari, askeri imparatorluğun bütününde aynı anda uygulanmaya başlanamamıştır. Dolayısıyla bu durum Avrupalı devletlere müdahil hallerini meşrulaştıracak bir veri sağlamıştır.[5] Tüm ıslahat hareketleri birbirine girmiş gibi görünmektedir. Yerel yöneticiler kuralların kendi bölgeleri de bildikleri gibi uygulamışlardır. Vakıfların serbest araziler haline dönüşmesi ve bunun neticesinde arazi vergisinin yeniden düzenlenmesi kararı yeni ve daha bağlayıcı tedbirlerin yolunu açacak fakat yeni sorunları da beraberinde getirecektir.[6]

Tanzimat Fermanı uygulamaları ile devlet memurlarının suiistimallerinin ve benzer davranışların olmasına izin verilmeyeceği ifadeye geçmiş hatta yüz kızartıcı ve devletin çökmesine neden olan rüşvet âdetinin de ortadan kalkacağı ifade edilmiştir.[7] Fakat çıkan ayaklanmalarda Balkanlarda reayanın ilk ve öncelikli şikâyeti padişahın kendilerini teslim ettiği bu devlet memurlarının bu uygulamaları olmuştur. Yeniliklerin uygulanması sorumluluğu ilk yıllarda valilere yüklenmiş onlardan da yeni anlayışa uygun olarak halk ve hazine yararına işler gerçekleştirmelerini istemiştir. Fakat Tanzimat ilanı ile birlikte Doğu Anadolu'da ve Balkanlarda çıkan ayaklanmalarda daha fazla asıl direnme, yurtluk ve ocaklık yöntemi ile toprak tasarruf edenlerden gelmiştir.[8] Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçte tüm ülkede aynı anda bir yenilik hareketi söz konusu değildir. Bazı vilayetlerde Tanzimat ile birlikte getirilen vergi, nüfus sayımı, askerlik usulü, maaş tahsisi gerçekleştirilirken; diğer yerlerde yüzyıllardır uygulanan sistem bozuk haline rağmen devam etmekteydi. Hangi alanda ne tür yeniliklerin yapılacağı, derinlemesine değil üstünkörü bile yapılmamış; gerekli bilgi eksikliği ve kadro ihtiyacı tamamlanmamıştır.[9]

Tanzimat sivil bürokrasi üstünlüğü ve siyasi dengesizlik dönemi olmuştur. Tanzimat esnasında Osmanlı siyasi hayatının merkezi teması merkezileşmenin sağlanabilmesidir. İltizam usulünün kaldırılması ve merkezileşmenin artmasına paralel olarak vergilerin paylaştırılması ve mal sandıklarına teslimi görevi cemaatlere

---

[5] Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 97.

[6] M. A. Ubicini, **Türkiye 1850 Maliye-Ordu-Millet**, 2. Cilt, çev. Cemal Karaağaçlı, Tercüman, s. 304.

[7] Ubicini, a.g.e., s. 313.

[8] Çadırcı, a.g.e, s. 99-100.

[9] Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:12, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 784.

verilmiştir.[10] Dolayısıyla merkezileşme için asıl düşünülen mali kaynak yapısı ilk ve öncelikle uygulayıcıların verimsizliği nedeni ile tehlikeye girmiştir.

Tanzimat ile gelen "*Hürriyet*", "*Eşitlik*" ve "*Demokrasi*" ideallerinden daha çok azınlıkların devlet yönetimine katılım şeklini etkilemiştir. Devlet Tanzimat'ın ruhuna uygun olarak azınlıkları yüksek memurluklara getirmiş, ayrıca onların ekonomik yönden güçlenmelerine yardımcı olmuştur. Bu imtiyazların, onları Osmanlı Devleti'ne bağlamak yerine, daha çabuk çözülmelerine yardımcı olduğu varsayımı üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.[11]

Osmanlı Devleti'nde yönetim ayrı toplumsal kimlikleri tamamen din tarafından belirlenen güçlü bir aidiyet duygusunun vasıtasıyla tanımlamıştır. 19. yüzyılda imparatorluğun zayıflaması, modern ulus-devletin örgütlenmesine ilişkin kendi millet sisteminin kavramları Avrupa'da ortaya çıkmış olan milli kavramlarla rekabet etmek hatta örtüşmek zorunda kalmıştır. Fakat şurası nettir; kurumsal miraslar, bağlılıklar ve yerel düzeydeki günlük uygulamalar inanç temelli toplulukların sınırlarını korumasına yardımcı olmuştur. Balkanlar'daki diğer mezhepler hakkında olduğu gibi; İslam hakkında yapılmış mevcut araştırmalar da dinin net, ulusal/etnik sınırları şekillendirmeye ve sınırlamaya hizmet ettiğine dair pek çok açıklama için örnek teşkil edecek husus vardır. Genel olarak din, ulusal kimliğin önemli ve sınırlandırıcı bir kaynağı olan "*etnik bir işarete*" indirgenmektedir.[12]

"*Pax Ottomana*"nın yüzyıllar boyunca belirli sosyal ve yasal ayrıcalıklara sahip egemen inancı İslam'dır. İmparatorluğun dağılmasından sonra yeni ulusal dini rejimlerin yeniden tasavvur edilmesi sürecinde siyasi mücadelenin ve toplum mühendisliğinin bel kemiği haline gelmiştir. 1829-1878 döneminde Osmanlı Balkan topraklarından ortaya çıkan ağırlıklı olarak Hıristiyan-Ortodoks devletler -Sırbistan, Yunanistan, Romanya, Karadağ, Bulgaristan ve Bosna- bütünlüklerini sağlamlaştırmak için kendilerini "*ortodoksluk*" ile özdeşleştirmişlerdir. Millet

[10] Carter Findley, **Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform: Babıali (1789-1922),** çev. Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 48.

[11] Hüsameddin Erdem, **Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar**, Konya, 1996, s. 37. Hatta yazar "*Artık onlar da Osmanlılığın Müslümanlık olduğunu anlamışlardı*." şeklinde ifade etmektedir gayrimüslimlerin bakış açısını.

[12] Creed'e göre, yerel kimlikler ve yerelleştirilmiş bilgi ve uygulama biçimleri pahasına etno-ulusal kimliklerin bilimsel olarak ayrıcalığı, "*mükemmel bir Balkanizm örneğini*" temsil eder. Bkz. Arolda Elbasani and Olivier Roy (Ed.), **The Revival of Islam in the Balkans From Identity to Religiosity**, Edited by: Palgrave Macmillan, New York, 2015, s. 3-4.

sisteminde önemli bir kırılmadır bu. Osmanlı milletine doğru evrilirken Müslümanlık kimliğinin bağlayıcılığı dahi kırılmaya uğramış bunun da büyük örneğini Arnavutluk vermiştir. Çoğunluğu Müslüman olan tek ülke olan Arnavutluk bile, "…*Müslüman nüfusunu Osmanlı geriliğiyle eşanlamlı olarak kabul etmekten vazgeçti*…" ve bu tür bir feragati devlet liderliğindeki temel ilke haline getirdi.[13] Oysaki devletin kararları doğrudan tek bayrak altında merkezi bir otorite üzerineydi. Fakat uygulamalarda bölgesel farklılıklar, niteliksiz memurlar, avantaj-dezavantaj hususunda fayda-zarar gözetip küskün kalanlar; devletin parçalanma sürecini kendi lehlerine meşrulaştırdı.

19. yüzyıl Avrupa'da milliyetçiğin yanı sıra parlamentarizm çağıdır. Örneğin Rusya'da bu dönemde meşruti idare konusunda yeni düzenlemeler açısından hareketliliğin olduğu bir süreçtir.[14] Elbette siyasal katılım beraberinde "*geneloy*" ilkesi ile sorunları da peşinden getirmiştir. Yüzyılın ilk yarısında sadece imtiyazlı sınıflar parlamento oluşturma hakkına sahiptir. Özellikle geniş etnili imparatorluklar için bir diğer problem bu olgunun peşinden gelen durum oluşan parlamentoların yapısında etnik bir görünümün açığa çıkmaya başlamasıdır. 19. yüzyılda geniş ölçüde Avusturya-Macaristan monarşisi daha sonra Osmanlı İmparatorluğu bu sürece eklenecek fakat etnik renkliliği parlamenter gelenek dahilinde etnik çatışma ya da ulusal talepler ileri sürülmesine neden olacak mahiyette olmayacaktır.[15] Osmanlı Devleti'nin bu süreç hakkında öngörüsü 1865 sonrasında aydın ekibin Osmanlı Devleti'nde de parlamenter çağı istemesi üzerine odaklanacağından habersizdir. İlk etapta sadece gerçekleştirilmeye çalışılan Avrupalı Devletlerin gayrimüslim tebaa üzerinde isteklerini yerine getirebilmiş olmaları ile ilgili durumdur. Padişahın yönetim kademesinde kendi gücünü kendi fermanı ile sınırlamış olması, uzun vadede devlet yönetiminde parlamenter sistemin talebine doğru evrilmesine neden olacaktır. Bu karar isabetli midir tartışılsa da bürokratların Osmanlı Devleti'nde parlamenter

[13] Elbasani-Roy, a.g.e., s. 5.

[14] Rusya'da devleti meşruti bir idareye kavuşturmak için ilk önemli hareket 14 Ekim 1825'te yapılmış, "*Dekabristler İsyanı*" adı verilmiştir. Hareket Napolyon orduları ile savaşırken Avrupa'yı görmüş Rus askerlerinin bazıları tarafından örgütlenmiş; Birinci Nikolay'a karşı hareket etmiş fakat başarılı olmamıştır. Pavel Pestel bu ekibin reisidir; idamından önce "*Benim en büyük kabahatim, tohumunu ekmeden meyvayı toplamak istemekliğimdir*" diyecektir. Bkz., Cafer Seydahmed Kırımer, **Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri**, Türk Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 1997, s. 44-45.

[15] İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I**, 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, ss. 213-216.

sistemin bu kadar erken tarihlerde mümkün olmasını tahmin etmemiş oldukları kuvvetli ihtimaldir.

Tanzimat'ın uygulanabilmesinin en önemli gerekliliği bürokratik kadro ve devlet mekanizmasını taşrada daim kılacak memur kadrosu. Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye görevini yerine getirmekte özellikle memur kadrosu dolayısıyla zorluk çekmiştir. Sistemde yeteri kadar yetişmiş ve sayı olarak da gerekliliği sağlamış memur ve insan sayısı azdır. Mekteb-i Maarifi Adliye'ye işlevsellik kazandırılsa da henüz istenen düzeyde değildir. [16]

1848 yılı sonunda Balkanlarda dolaşan bir Fransız subay raporunda, "…*bütün Osmanlı vatandaşlarının mal ve yaşam güvencesini sağlamak zorunda olan yasalara; Osmanlı hükümeti dışında ülkenin hiçbir tarafında uyulmadığı belirtilebilir*." diyecektir. Sadece Devletin yönetim katındakilerin en iyi şekilde anladıkları, halkın ve memurların büyük soru işaretleri ile yaklaştıkları bu durum hükümetinde fark ettiği bir husustur.[17] Diğer taraftan toplum içinde kanıtı da fark edilebilir durumdadır. Tanzimat Fermanından sonra köy kesiminde görülen eğilim yerel yönetici ve eşrafa karşı yapılan ayaklanmalar şeklindedir. Bu hareketler ayana, vakıf mütevellilerine karşıydı. Bazı Hristiyan köylüler cizye vergisine karşı ayaklanıyorlardı. Bu hareketler ayrılıkçı milliyetçilik faaliyetlerinin ilk örnekleri olarak görülebilir. Bunlar diğer taraftan Tanzimat'ın köylü yığınlarının hayatına kayda değer gelişmeler getiremediği anlamına da gelebilir.[18]

Tanzimat dönemi mali sistemde önemli reformlar gerçekleştirmiş, yeni bir mali düzen getirmiş fakat diğer taraftan da önce iç sonra dış borçlanmalarla imparatorluğun mali tarihi açısından önemli bir süreçtir. Tanzimat döneminin ilk resmi bütçesi 1863/64 dür. Hazine hesaplarıyla yani fiili devlet gelir ve giderleri ile ilgili olarak Tanzimat dönemi için hiçbir veri bulunmamaktadır. Bu eksikliğin nedeni mali durumun dış güçlere bilgi olarak sızdırılmamak istenmesi olabileceği yorumu Kılıç'a aittir. Diğer taraftan bu kadar büyük bir mali reform programı dahilinde en temel yapı olan bütçe hazırlanması ve bunun takibinin yapılmamasının akıl

[16] Yusuf Oğuzoğlu, "Balkanlardaki Türk Varlığı'nın Tarih İçinde Gelişmesi", **Balkanlardaki Tük Kültürünün Dünü Bugünü Yarını Uluslararası Sempozyum**, (Haz. Hasan Basri Öcalan), Bursa, 2002, s. 15.

[17] Oğuzoğlu, a.g.m., s. 16.

[18] Ahmet Tabakoğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:14, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2022, s. 208.

edilmemiş olmasını mantıklı bulmamaktadır.[19] Alınan kararların sağlıklı sonuçlara bağlanamaması açısından mühim bir eksikliktir.

Tanzimat'ın başarısı geniş ölçüde eğitim alanında yapılacak reformlara bağlıydı, fakat hiçbiri Tanzimatçı bu noktayı görmemiş ve eğitim birliği sağlanamadığından bu geniş çaplı reform hareketi ileri doğru birçok etkisine rağmen toplumda bir yama olarak kalmaktan kurtulamamıştır.[20]

Tanzimat kuşkusuz devlet yapısında temel değişim ve dönüşümlerin yaşandığı, devlet kurumlarının merkezi, modern ve çağın ihtiyaçlarına uygun olarak yapılandığı bir süreçtir. Diğer taraftan Tanzimat dönem itibariyle düalist bir yapı arz eder. Bu düalist yapının varlığına uygulamalarında tutarsızlığı ve hataları eklendiğinde ortaya çıkan sonuç farklı değerlendirmelerin gündeme taşınmasına izin vermiştir. "*Tanzimat zihniyeti Mustafa Reşid Paşa'dan itibaren el değiştire değiştire ve daima Müslümana düşman ve gayrimüslime yar bir tavır içerisinde günümüze kadar geldi*."[21] eleştirisi aynı zamanda "*Tanzimat Fermanı'nın vaadlere rağmen fiiliyatta önemli bir değişiklik olmamıştır*."[22] ifadesi bu yapıların tamamında devletin kararlarında isabetlilik tutumunu tartışmalı kılan uygulamalar dolayısıyla gelişmiş görünmektedir. Toplumda bu meyanda gelen önyargılar önemli bir sınırdır. Taraflar karşılıklı olarak birbirlerinin farklı ve ayrı taraflarına ve özellikle haksız çıkarabilecekleri noktalara yoğunlaşıyordu ki bu modernleşme önünde büyük bir engeldir.[23]

Osmanlıların şehir yaşamına bir kopuş mu yoksa devamlılık mı getirdiği hala tartışmalı bir konu olsa da şurası açıktır. Osmanlılar Balkanlara felaket getirmemişlerdir. Küçük bir kaleiçi yerleşiminden ibaret olan Belgrad ve diğer bazı şehirler Osmanlı egemenliğinde büyük ticari ve idari merkezlere dönüşmüştür. Şehirler imparatorluk için önemliydi çünkü imparatorluk şehirlerden yönetilmekteydi. Vergi kaynakları, ticaret, temel ihtiyaçların örgütlendiği yerler şehirlerdi. 17. yüzyılda Batı tipi bir sermaye gelişiminin önünde engeller vardı. Bu

---

[19] Tevfik Güran, **Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi, Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861**, Ankara, 1989'dan aktaran; Selda Kılıç, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Cilt:20, Sayı:31, Ankara, 2000, s. 193.

[20] Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İletişim, İstanbul, 1985, ss. 55-60.

[21] İhsan Süreyya Sırma, **Tanzimat'ın Götürdükleri**, 12. Baskı, Beyan Yayınları, 2018, s. 91.

[22] Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri**, MEB, İstanbul, 1969, s. 239.

[23] Ebubekir Sofuoğlu, "Osmanlı Modernleşmesinde Sorunlar", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:14, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 632.

dönemde ticaret Müslümanlar ile Yahudilerin elinden çıkıp yeni bir tür burjuva sınıfına sahip Ortodoks Hristiyanlara geçmiştir.[24]

4.2. TANZİMAT DÖNEMİNİN TAASSUP VE MUTAASSIP DUYGULARLA İMTİHANI

18. yüzyıl itibari ile Osmanlı Devleti'nde muhafazakâr yapının etkili ve toplumsal olay boyutunda geniş tesirli eylemleri gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. 1730'da Patrona İsyanı çıkmış sonrasında yenilikler ortadan kaldırılmıştır. Bu; Osmanlı Devleti'nde arzu edilmeyen devlet ricaline karşı sık sık olan isyanlardan farklıdır. Farkı; Avrupa'dan kaynaklanan ıslahatlara karşı muhafazakâr zümre ve bir nevi halk isyanı vasfını taşımaktadır.[25] Bundan sonra muhafazakâr zümre ve yeniçeriler Avrupa'dan olan ıslahatlara hep karşı çıkmışlardır.[26] Yenileşme davranışları ordu başarısızlığı temelinde Batı'nın üstünlüğünü kabul etmeye hazır devlet otoritesinden tepkilerde tüm yabancı tesirleri "*gavur*" icadı olarak gören fanatik görüşten gelmiştir.[27]

"*Diplomatik görevlerde veya yenileştirilmiş yönetim kademelerinde eğitilmiş, bütünüyle 'Batılılaşma yanlıları' tarafından hükumetle ilgili usullerin saray geleneğinden koparılarak biçimsel olarak 'Batılılaştırılması*'…" II. Mahmud'un saltanatının son zamanlarında mümkün olmuştur. Bu kadar uzun zaman almasında II. Mahmud'un stratejisinin neden olduğu zamansal bir konu vardır. Yeniçerilerin kaldırılmasına gerekli ortamı hazırlayıp tam olarak vakti geldiğinde Yeniçeri Ocağı'nı kaldırabilecektir. Modern algısı olan bir padişah olup bunun yansımalarını toplumda görmek isteyecek kadar da çağdaştır. Fakat toplumsal hoşnutsuzluğun kendini besleyecek argümanı da dini bir yapıdan beslenip o gün itibari ile oluşmaya başlayacaktır. Örneğin; "*fes*" kullanımına karşı çıkma, genellikle halk arasındaki

[24] Mark Mazower, **Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar**, çev. Ayşe Özil, Alfa Yayınları, İstanbul, 2010, s. 71.

[25] Islahatın karşılaştığı muhalefet (diğer); can, mal, din ve mezhep hürriyeti kanunlarla teminat altına alınmış gayrimüslimlerin Osmanlı camiasındaki hususi durumlarından ileri geliyordu. Bkz. Ahmet Cevat Eren**, Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, (Haz. Alişan Akpınar), Derin Yayınları, İstanbul, 2007, s. 17.

[26] 18. yüzyıl ile 19. yüzyıl ıslahatları arasında böyle bir karşılaştırma mümkün görünmektedir. Her iki dönemde de gayrimüslimlerin ayrıcalıklı durumları muhafazakâr Müslüman kesimin tepkisini çekmektedir. Benzer bir tepki Tanzimat dönemi içinde söz konusu olacaktır.

[27] Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1999, s. 20.

hoşnutsuzluğun sembolü olmuştur.[28] Hoşnutsuzluk açısından mutaassıp kaynaklı bir diğer yorum ve bakış açısı Tanzimat Fermanından hemen önce Mısır Meselesi hakkında olandır. Mısır Meselesi'nin çözümü için özellikle Avrupa devletlerinin yardımına ihtiyaç duyulması Tanzimat olgusundan hoşlanmayanlar tarafından eleştirilecek; "*…padişahın Frenkleştiğinden hatta Mehmet Ali Paşa'nın daha İslam kaldığından bahsedilecektir.*" [29] Bu ifade şüphesiz eski rejimin kural ve istibdadına alışmış olan cenahın yapmış olduğu açıklamadır. Osmanlı ülkesinin pek çok yerindeki Müslümanlar Mısır hıdivine karşı Hristiyan hükümetleriyle ittifak kuran Babıali'nin tutumundan rahatsızdır.[30] Müslüman ahali sarsılan Müslüman otoritesi karşısında güvensiz ve öfkelidir.

İlerleme, revizyon ve dönüşüm için gerekli bazı gereklilikler vardır. Tanzimat Fermanının metin içeriği bu revizyonların toplumsal statiğini dini gerekçelerle tehlikeye atmadan gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Okunduğu andan itibaren; İslam-Hristiyan toplumunun adetleri; Doğu-Batı kültürü ve hayat tarzının ne olduğu tartışılmaya başlanmıştır. O andan itibaren süren tartışmalarda Rum Patriği de muhafazakârlar arasındadır.[31]

Tanzimat Fermanı ile başlayan reform kanunu şeriatın yürürlüğüne bağlanmak istense de onun alanına pek çok zincirleme girişleri de içine toplamaktadır. Örneğin, doğrudan doğruya hiçbir alıştırma devresine lüzum görmeksizin 1850'de Fransız Ticaret Kanunu ya da 1856 Fransız Ceza Kanunu alınacaktır.[32] Tanzimat Fermanı belgesinin şeriata yapılan fazlaca vurgusu, uygulamaların ve reformların şeriat dayanaklarının sıklıkla açıklanması İnalcık tarafından "*…belgenin inkılapçı muhtevasının muhafazakârlardan gizlenmesi…*"

---

[28] Osmanlı tebaasını inançlarına bakılmaksızın bir tutmak için, ulemayı dervişlerden, tacirleri şehzadelerden, Hristiyanları Müslümanlardan ayıran çeşitli türde başlık yerine (ilk önceleri hükumet görevlileri arasında) tepesi kesik koni biçiminde, keseden yapılmış fesin giyilmesine başlanmıştır. Bu tür bütün düzenlemelerde, az sayıdaki Batılılaşma yanlısı grup yalnızca alt tabaka ulema tarafından değil, genelde Türklerin çoğu tarafından hoş karşılanmamıştır. II. Mahmud Yeniçerileri ortadan kaldırmaya, ancak onlar özerk soylu tabakanın büyük bölümünü yola getirmesine yardımcı olduktan ve aşikâr askeri başarısızlıkları kendilerine duyulan saygıyı kentli muhafazakârlar arasında bile kaybettirdikten sonra cesaret edebilmiştir. Bkz. Marshall. G. S. Hodgson, **İslamın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 244.

[29] Enver Ziya Karal**, Osmanlı Tarihi, Cilt:5, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri**, 9. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 186.

[30] Engelhard, **Tanzimat ve Türkiye**, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 52.

[31] İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 14.

[32] Gotthard Jaschke, **Yeni Türkiye'de İslamlık**, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, s. 11.

için olduğu şeklinde açıklanmaktadır.[33] Açıkçası "*Tanzimatçılar, içten içe ulemanın taassubundan ve intikamından korka korka belirsiz bir şekilde meşruti idarelerin hukuki esaslarını meydana sokuyorlardı. Fakat bu hal tam bir bünye inkılabı olamıyordu*."[34] Merkezi hükümet içten içe yaşadığı korkularla ferman uygulanmaya başladığı andan itibaren karşılaşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı ıslahatçıları halk nezdinde ne kadar az itibara sahip olduklarını kendileri de çok iyi bilmektedirler.[35] Mutaassıp duygu sahipleri hangi duygu ile Tanzimat Fermanı'nın karşısında olduğunu tam olarak da açıklayabilmiş değildir.[36] Daha ziyade içgüdüsel davranıyor ki, karşı çıkışını kuramsallaştıracak ya da bir teori ile açıklayacak marifete de sahip değildir.

Tanzimat Fermanı sonrasında yüksek mevkilere "*müteasıb mollalar*" yerine "*terakki ve yenilik taraftarları*" getirilmesi uygun görülmekteydi.[37] Tanzimatçılar, içten içe ulemanın taassubundan ve intikamından korksalar da belli belirsiz edalarla meşruti idarelerin hukuki esaslarını toplumda görünür kılmaya gayret etmektedirler. Oysaki bu aslında tam bir inkılap halini yansıtmaktan uzaktır. Taassup ile başa çıkmak görünmeyen ile mücadele gibi, gaybe dair bir husus olduğundan Tanzimat yeniliğinin tutumu çoğunlukla tutuk ve endişeli bir havayı içermiştir. Tanzimat Fermanı ilan edildikten sonra sosyal yapı içinde taassup daha önceki döneme nazaran soyut halinden sıyrılıp daha somutlaşabilmek için kendine alan bulmaya başlamıştır. Bu nedenle "*Reşit Paşa muhafazakâr rakiplerine karşı İngiltere'nin desteğini alarak reform programını uygulayacaktır*."[38]

Devletin dayanağı olarak İslamiyet mutlak hakimdir.[39] Kuran-ı Kerim ile medeni kanunlar aynı şeydir.[40] Osmanlı Devleti için mevcut durumda yapılması

---

[33] Ferman okunduktan sonra Abdülmecid hırka-i saadet odasına gelmiştir. Burada vükela ve vüzera önünde Tanzimat fermanının harfi harfine uygulanması konusunda yemin edecektir. Bkz. Tahsin Ünal, **Türk Siyasi Tarihi**, Cilt:1, Berikan Yayınları, Ankara, 2001, s. 302; Halil İnalcık, **Osmanlı ve Modern Türkiye**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 61.

[34] Enver Behnan Şapolyo, **Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, Güven Yayınevi, İstanbul, s. 183.

[35] Taner Timur, "Osmanlı ve Batılılaşma", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 140.

[36] Kemal Karpat, "Klasik Osmanlı Dini Kültürel Düzeninden Ulus Devlete", **Osmanlı Hoşgörüsü**, (Ed. Kemal Karpat ve Yetkin Yıldırım), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 42.

[37] Süleyman Kani İrtem ve Osman Selim Kocahanoğlu, **Abdülmecid Döneminde Saray ve Babıali**, Temel Yayıncılık, İstanbul, s. 86.

[38] Ali Akyıldız, **Osmanlı Merkez Bürokrasisi 1836-1856**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s. 299.

[39] Jaschke, a.g.e., s. 11.

[40] Engelhard, a.g.e., s. 13.

gereken önemli değişikliklerden biri devlet içinde dini kurum ve kuruluşlarının hükümet üzerindeki etkisinin en azından azaltılması gerekliliğidir. Fakat bu durum Osmanlı Devleti içinde hâkim konumda olan mutaassıp Müslüman reaya arasında hoşnutsuzluk ve kabulde zorlanma ile karşılanacaktır.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde din yükselişi görünür boyuttadır.[41] Hatta görünürlük, dönemin aydınlarının tutumunda etkili olmuş olan fikirlerin öz kaynağı hakkında da bilgi verici mahiyettedir. Bu dönemde Osmanlıların değer verdikleri eserlerin bir kısmı 11. ve 12. yüzyıllarda Gazneli Mahmud'un ve Selçuklu hükümdarlarının istekleri üzerine yazılmış "*Siyasetname*" ve "*Nasihatname*"lerdir. Yazıldıkları dönem göz önünde bulundurulduğunda içerikleri ile ilgili yapılacak yorumlar azalabilir. Fakat 19. yüzyılda ulemanın bu eserleri takip edip beğendikleri düşünüldüğünde tutuculuk boyutları anlaşılabilir.[42] Tanzimat Türkiye'sinin Batılılaşması karşısında İslamcı düşünce akımları bu nedenle güçlenmiştir. Cem; İslamcı akım ekonomik sorunları görememekle beraber imparatorluğun çöküşüyle memleketin bünyesine giren yabancı fikir ve kurumlar arasındaki ilişkiyi fark etmiştir derken bu ayrımı işaret etmektedir. Küçük bir kesim dışındaki halk özellikle tek sığınabileceği merciye daha sıkı sarılmıştır. Dolayısıyla "*Kendi geleneksel yaşantısına ve ancak öteki dünyada kavuşmayı hayal edebileceği bir mutluluğun tek ümit kaynağı olan dinine büyük bir kıskançlıkla, şuursuzca hatta Katolikçesine sarılmış…*"[43] gibi görünmektedir.

Temelini muhafazakâr muhalefetten alan algı; şüphesiz eğitim kanalı ile büyük bir etki kazanıyordu. Reformların karşısında "*kafir*" Batı'nın takdim ettikleri yapıya Osmanlı Eğitiminin Osmanlı üstünlüğünü[44] pekiştiren yapısı ile meşru söylemlerini oluşturacak bir alt yapı olarak kullanabiliyorlardı. Benzer şekilde Tanzimat reformları ile başlayacak süreçte Arap'lar da özellikle yöneticileri olan Müslüman-Türklerin şeriattan koptukları ve "*dinsizleşmeye başladıkları*" sanısıyla"[45] merkeze karşı ayrılıkçı bir direnişi meşrulaştırıcı araç olarak kullanmaya

[41] 1774-1876 arasında gerçekleşen bu yükselişte Tanzimat döneminin yeri ayrıcalıklıdır. Devlet yönetiminde Din ve İslami Modelin Yükselişi; Aslında Tanzimat döneminin İslami gelenekte öngöremediği halde yarattığı yükseliştir. Bkz., Eren, a.g.e., s. 53.

[42] Taner Timur, **Osmanlı Kimliği,** İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 95.

[43] İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 10. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 250.

[44] Shaw., a.g.e., s. 46.

[45] İlhan Arsel, **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, 6. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 263-264.

çalışacaklardır. Örneğin modern eğitim uygulamaları ve metodlarına geçildiği esnada Damat Said Paşa; "*…mektep çocuklarına böyle resimlerin gösterilmesi şeri'an caiz değildir*." diyerek harita kullanılmasını küfre nispet edecektir.[46] Ulemanın modernleşme karşıtı safta yer alabilmesinde Batı tipi eğitim kurumlarındaki yaygınlaşmanın, evrensel yazılı hukuk kurallarının çeşitli alanlarda uygulanmaya başlaması ve laik yargının oluşumu etkilidir.[47] Reşid Paşa Mehmet Ali Paşa'ya kılıcını kınına koydurduğu için başarılı bulunmuştur. Fakat "*Avrupalılar ile ziyade ihtilatından ve karantina tesisini terviç eylemek gibi usul-ü cedideye inhimakinden dolayı bazı mutaassıbın kendisinden hoşnud olmayıp ona umur-ı diniyyede mübalatsız nazariyle bakılmasından…*" kurtulamamıştır.[48]

19. yüzyıl Tanzimat dönemi devlet içinde muhafazakâr veya statükocular taraftarlarıyla; merkezde var olan Batıcılık ve Modernleşme taraftarlarını yaratacaktır. Bu iki grubun temeli ve aynı kabinede görev alan nitelik kazanmaları Tanzimat ile birliktedir.[49] Muhafazakârlar ilmi din yerine koymak ya da ilmi bir din gibi kullanmak eğilimindedirler.[50] Tanzimat uygulamalarında mutaassıp ve yobaz güruhun muhalefeti vardı.[51] Osmanlı Devleti birçok iç ve dış badirelerle uğraştığı için tabiatıyla demokrasiye geçiş adımları da sancılı olmuştur. Bunda aydın ve yöneticilerin muhafazakâr ve Batıcı olarak bölünmelerinin de etkisi olmuştur.[52] Tanzimat Fermanı'na kadar padişahların çağdaşlaşmadan yana olan tavrı genelde ulemanın tepkisi ile karşılaşmıştır. Rahatsızlık başta şeyhülislam olarak açık tavırla ortaya konmuyor aksine tahrik gizliden gizliye sürdürülüyordu. Tahrik daha ziyade ordu içindeki cahil unsurları hedef almaktaydı. Tanzimat'tan sonra taşlar biraz daha yerine oturmuştur. Tanzimat'la birlikte bu defa padişahlar biraz tutucu davranmışlar, bürokraside gelen dış görünümlü aydınlar biraz daha hukuk devleti gibi olmaya gayret etmişlerdir.[53] Modernleşmeye yönelik reformlar tartışmalara yol açmış, bazı

[46] İrtem ve Kocahanoğlu, a.g.e., s.74.
[47] Kalaycıoğlu ve Sarıbay, a.g.e., s. 11.
[48] Cevdet Paşa, **Tezakir, 1-12**, (Haz. Cavid Baysun), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 8.
[49] Kalaycıoğlu ve Sarıbay, a.g.e., s. 12.
[50] Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, 5. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1986, s. 185.
[51] Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, Cilt:6, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 2011, s. 2988.
[52] Samuel P. Huntington, **Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması**, çev. Mehmet Turhan ve diğerleri, 14. Baskı, Okuyan Us Yayınları, İstanbul, 2010, s. 215.
[53] Murat Çulcu, **Osmanlı'da Çağdaşlaşma-Taassup Çatışması**, Zafer Matbaası, İstanbul, 1990, s. 11.

Türk muhafazakârları gerçekleştirilen reformları Osmanlılığa ve Müslümanlığa dair her şeyin yozlaşması olarak değerlendirmiştir.[54] Örneğin Tanzimat Fermanı sonrasında "*mürted meselesi*" farklı koşul ve şekillerde zaman zaman Osmanlı Devleti'nin gündemini meşgul eden bir konudur.[55] Devlet Şer-i uygulamalar dolayısıyla mürtedlerin idamına karar verse de Avrupa normlarına uygun adım atmak gayreti ile bu karardan vazgeçilecek şehir değiştirmeleri uygun görülecektir.[56] Şeriat vurgusu ve buna uygunluk özellikle Avrupa tarafından kendi avantajları söz konusu olduğunda başvurdukları bir söylem şeklidir.

Osmanlı İmparatorluğunda muhafazakâr grupların genel olarak ıslahat programlarına hep bir şüphe ile bakmalarının temelinde tatbik edilen programların "*Avrupa'dan mülhem*"[57] olmasının çok önemli tesiri olduğu oldukça açıktır. Mutaassıp bakış açısının Tanzimat döneminde büyük eleştirilerinden biri de doğrudan Gülhane hattı hümayununun mimarı Mustafa Reşid Paşa'ya ithaf olunmuştur. Avrupalılarla geçirdiği mesai, Avrupai usullere fazla düşkünlüğü ve dini meselelerde tam istikametli olmayışı dindar insanlar nazarında kendisinin eleştirilmesine neden olmuştur. Cevdet Paşa bu iddiaların sahibi olarak mutaassıp kesimi görmektedir. "…*halk; bizi asırlarca muzaffer kılan ve hâkimiyetimizi sağlayan milli müesseselerimizi neden değiştirelim de vaktiyle bizim kılıç kuvvetimize karşı koyamamış yabancı müesseseleri kabul edelim demektedir.*" şeklinde ifade etmektedir.[58] Otoritenin dayatmaya çalıştığı fikirler, toplum içinde içten şiddetli tepkiler yağmıştır. Bunun en önemli nedeni; fikirler toplumun kendi içsel

[54] Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik**, çev. Güneş Ayas, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 132.

[55] Selanik'te Kâtip Muhiddin adında bir şahsın irtidat suçundan dolayı idam edileceği babı aliden bildirildikten sonra buna Fransa ve İngiltere kamuoyu çok büyük bir tepki gösterecektir. İstanbul'daki elçileri Babıali'den bu idamın yapılmayacağına dair garanti bekleyeceklerdir. Hatta Kral Luı Filip de bu davadan vazgeçilmesi konusundaki beklentisini şahsen iletecektir. Bkz. Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 2010, s. 556-557.

[56] Lord Stratford Canning Protestan inanca bağlıdır. Bazen hükümetinin belirlenmiş politikasının dışına çıkarak Hristiyanların şevkli desteği ve koruyucusu olmuştur. Kuran'ın dönmelere uygulanmasını emrettiği idama karşı çıkmıştır. Din değiştirenlerin idamları dolayısıyla Osmanlı'nın Avrupa'da sıkıntılı olduğunu Rıza Paşa'ya izah eder. Sonrasında İngiliz sefiri Fransız Sefiri ile birleşir. Mesele iki yıl süren Yabancı kabineler olayla çalkalanır. Babıali önce şeriatı uyguladığını savunsa da bunun kabul edilen uygulamalara ters düştüğünü anlar. En nihayetinde mürtedlerin idam edilmemesi ve şehir değiştirmeleri kararlaştırılır. Bkz. İrtem ve Kocahanoğlu, a.g.e., s. 83.

[57] Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı İlanı ve Tatbiki Meselesi", **150. Yılında Tanzimat**, Açık Oturumlar Dizisi:7, Aydınlar Ocağı, İstanbul, 1990, s. 8.

[58] Ahmed Akgündüz-Said Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s. 256.

dinamiğinin ürünleri olmaması ve dışarıdan alınarak uygulanmaya çalışılmasıdır. Kısacası bunlara sadece fanatik ve çağ dışı tepkiler olarak bakmamak uygun görünmektedir. Tanzimat öncesi ve sonrası girişilen her reform hareketi, inançlı Osmanlı halkının vicdanında nefret uyandırmış, en basit reformların bile şeriata uygunluğu ispat edilme zorunluluğu doğmuştur. Müslümanların inanç açısından konuya yaklaşımları önemli bir boyuttur.[59]

Tanzimat fermanı hükümetin büyük kuvvetlerinin sınırlarını değiştirmemiştir, sadece idareyle ilgilidir. Hatt-ı Şerif eşitlik fikri karşısında şeriat hükümlerinin çiğnendiği, "*Kafirlere Müslümanlarla aynı hakları tanıyarak Sultan Mahmud'un uygulamaya koymaya cesaret edemediği, Kur'an ahkamına aykırı bir kanunu ilan ediyordu*."[60] Bu sadece Müslümanlarda yaygın bir tutum olmamakla birlikte *"Hristiyan halkın bir arada yaşadığı yerler de taassup duygusuyla kaynaşmaktaydı.*"[61]

Tanzimat dönemi değerlendirilmelerinde kendi Hristiyan inanışının taassubu altında olan yazar ve seyyahlarında Tanzimat eleştirileri taraflıdır. "*Bunda Hristiyanlık taassubu ve şartlandırmalarının etkisinde kalmış olmaları*…" büyük etkendir.[62] Zira benzer tarihlerde Avrupa liberalleşirken Balkanlar muhafazakâr mı oluyor sorusunu akla getirecek gelişmelerde olmaktadır. Örneğin; Yunanistan Kralı Otto'nun 1844 Anayasası son derece muhafazakâr bir düşüncededir.[63] Görünen odur ki modernleşme çabasındaki memleketlerde din düşüncesi geçen yüzyıl pozitivist ideallerinden uzaklaşmış değildir.[64] Sadece Müslümanların değil, gayrimüslimlerinde din taassubu altında yeniliklerin izahatına yaklaştıkları durum söz konusudur.

19. yüzyıl bu anlamda din-bilim çatışmalarını Avrupa'da ve keza Osmanlı entelektüel çevrelerinde de din-bilim çatışmalarının insanlığın temel dinamiği olarak gören aydınlar vardır.[65] Modernleşme çabaları taraftar olan modernleşmeciler ve modernleşmeye direnen muhafazakârların önyargılarından dolayı ortak bir proje

---

[59] Aydın, a.g.e., s. 16.
[60] Engelhard, a.g.e., s. 44.
[61] Memurların endişesi nedeniyle İzmir'de Paskalya haftasında Rumların geleneksel gece ayinleri engellenmiştir. Bkz. Engelhard, a.g.e., s. 51.
[62] Dilaver Cebeci**, Tanzimat ve Türk Ailesi**, Panama Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 15.
[63] Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi, 18. ve 19. Yüzyıl**, Cilt:1, çev. İhsan Durdu ve diğerleri, 3. Baskı Küre Yayınları, İstanbul, 2009, s. 287.
[64] Güngör, a.g.e., s. 168.
[65] Şükrü Hanioğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih**, 2. Baskı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 16.

alanı bulamıyordu. Aslında tam olarak neyi savunup neye karşı oldukları noktasında kendi deneyim ve açıklamaları da yetersizdi.[66]

4.3. DİNİ KİMLİKLERİN YERİNİ MİLLİ KİMLİKLERE BIRAKMASININ ETKİLERİ

Fransız devriminin din kimliğinde bir körelmeyi sadece gün yüzüne çıktığını ifade edebiliriz. Asıl bununla ilgili "*Hristiyanlık*" kimliğinin çözülüşü ve kısmen önemini yitirmesi Napoleon Savaşlarından sonra olacaktır.[67] 18. yüzyılda Roma İmparatorluğu artık tarihi bir hatıradır. Çünkü kozmopolit dünya bitmiştir ve imparatorluklar millileşmektedir. Milliyetçiliğin doğması imparatorluk kültürlerinin yıkımı demektir. Bu örüntü içinde cemaatler arası meseleler bir mekân meselesi olduğu kadar bir zaman meseledir. Katolik Avusturya ile Ortodoks Rusya'nın yükselişe geçmesi cemaatler arası ilişkilere yeni gerilimler taşımıştır.[68] Bu dönemin ilk aydınlanan kesiminin Hrıstiyanlar olması dolayısıyla kimlik yapılanmalarında kuramları belirginleştirenler de Batı dünyası olacaktır.

18. yüzyılda Rum Ortodoks ruhban sınıfı Balkanlar'daki pek çok bağımsız din kurumunu ortadan kaldırarak kendi egemenliği altına sokmuştu. Dolayısıyla Peç Sırp Patrikliği'ni ve 1767'de Ohri Bulgar Eksarhlığını denetimi altına almıştır. Aynı şekilde Antakya Patrikliği de zaman içinde Rum piskoposlarının hükmü altına girdi. Dolayısıyla 18. yüzyıl sonunda hâkimiyet Rum Ortodoksluğunun elindeydi. Bir başka deyişle, 18. yüzyıl sonunda Hristiyan Rum Ortodoks kavramı, çok farklı etnik kökenlere sahip birçok Hristiyan cemaatini içine almaktaydı. İslam hukukunun Müslümanları bağlaması gibi Rum Ortodoks tebaa özel hukuk alanında Roma hukukunun metinlerine bağlıydı…"[69]

19. yüzyılda "*Müslüman*" ve "*Hristiyan*" nitelemeleri daha karmaşık bir hal alıp önemlerini yitirirken, etnik kimlikler önem kazanmakta; kişi ve cemaat kimliklerinde önemli değişimler meydana gelmekteydi. Etnik ayrımlar daha da önem kazanmış, ayrı ayrı kilise örgütlenmeleri ortaya çıkmıştır. "*İşin aslında 19. yüzyıl*

[66] Sofuoğlu, a.g.e., s. 632.
[67] Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848**, çev. Jülide Ergüder ve Alaeddin Şenel, V Yayınları, Ankara, 1989, s. 401.
[68] Mazower, a.g.e., s. 113.
[69] İlber Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Ankara, 2009, s. 110-111.

ayrılıkçı hareketleri sıklıkla Osmanlı idaresine karşı olduğu kadar Rum Ortodoks Kilisesi'ne ve onun kültür emperyalizmine de karşı savaştılar." Dolayısıyla kimliksel olarak din haneleri Hristiyan oluşlarını gösterse de 19. yüzyılda ortaya çıkan kiliseler ayrı ayrı etnik kimliklere vurgu yapmaktaydı. (Yunan, Sırp, Bulgar Eksarhlığı ve bağımsız Romen Kilisesi). "*Ortodoks Kilisesi*" Ortodoks tebaanın hemen hemen hepsini çatısı altına almışken, zamanla sadece etnik Rumları içine alan bir yapı haline geldi. Aynı sıralarda çeşitli cemaatlerdeki milliyetçiler kendi dillerini "*yabancı*" unsurlardan arındırma çalışması yapmaktaydılar. Dolayısıyla, örneğin Yunan milliyetçileri Osmanlı Rumlarının konuştuğu Türkçe'yi ortadan kaldırma çabasındaydılar. Sonuç olarak, Osmanlı Balkanlarında "*ayrı olma*"ya dair yeni anlayışların kendini gösterdiği kuşku götürmez şekilde ortaya çıkmıştı. 19. yüzyılda Balkanlarda "*ayrı olma*"ya dair yeni anlayışlar; yükselen milliyetçilik olgusu ile omuz omuza ilerlerken, diğer tarafta Osmanlı Devleti'nin birleştirici çabaları kendini gösterecektir.[70] Osmanlı Devleti de İslam Devleti modeli görüntüsünün birleştirici ögesi olarak Osmanlıcılık anlayışı dahilinde bütüncül bir kimlik tanımlamaya çalışacaktır.

19. yüzyıl ilk çeyrekte Hristiyan cemaatler arasındaki rekabet çoğalmıştır. Önceki dönem ile karşılaştırıldığında tek bir Hristiyan cemaati (millet-i nasara) "*millet*" statüsünde iken artık, pek çok Hristiyan mezhep millet statüsü elde etmek için rekabet ediyordu. Slone Balkanlarda Avrupalı devletlerin Balkan halklarının dağıtılması için kendi çıkarları peşine bilinçli çabalar dahilinde hareket ettiklerini ifade ederken şöyle demektedir;

> *"...hanedanlar açısından Avrupa'da üç devlet sistemi vardı: Romen Katolik, Grek Katolik ve Protestan. Birbirlerinden ayrı durmalarına karşın Protestan prensler evlenme yoluyla Grek hatta Romen Katolik olabilmekteydiler. Bu üç grup kan bağlarının yanı sıra çıkar bağlarıyla da birleşmekteydi. Hristiyan Balkan devletlerinin uygarlığını yükseltmede hanedan etkilerini birleştirme konusunda bilinçli çabalar harcanıyordu*." [71]

Dinsel farklılıkların çoğalması bilhassa Balkanlar'da etnik farklılıkların siyasallaşması ile eşzamanlı olmuştur ve ortaya çıkan çelişkinin özellikle coğrafi sınır meselelerinde en önemli nedeni budur. Üstelik Müslümanlar arasında da millet "*dinsel cemaat*" anlamının ötesinde etnik bir grup anlamı kazanmaya başlamıştır.

---

[70] Donald Quarted, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 269.

[71] William M. Sloane, **Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar**, çev. Sibel Özbudun, 2. Baskı, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008, s. 97.

"*…aynı şeyleri düşünmesi gereken Arnavut, Kırım, Anadolu Müslümanları arasında bir ittifak fikri yoktu. 19. yüzyılda dinde bir tölerans başlamıştır. Aynı şekilde dini olarak inançları aynı olan fakat mezhepleri farklı olan gayrimüslimlerde de ortak bir hareket şekli yoktu*." Din toleransının en büyük etkilerinden biri laikleşme olarak ortaya çıkacaktır. Din unsurları birbirine bağlayan bir bağ olma rolünü kaybetmeye başlayacak, bu da ülkelerin ayrılığında hızlanmayı meydana getirecektir. [72] Din yerine milli kimlikler başlığına: 19. yüzyıl ile birlikte yeni devletler, yeni mazilere sahip olmaya çalışacaklar ve bu algının malzemesi içinde modern dünyanın gerekliliği olan kurum ve işleyişlere doğru yöneleceklerdir.

19. yüzyıldan itibaren özellikle Balkanlarda uyanan milliyetçilik hareketlerini en fazla besleyen yapı ise dindir. Osmanlı özellikle Edirne Anlaşması sonrasında kaynaşma halindedir. Bu devlet idaresini sağlayanların dikkatini çeken bir konuydu. 150 yıl önce imparatorluğu ayakta tutan maya İslamiyet fikri ve Müslüman unsurun hâkim unsur olarak en başta himayesi iken şimdi tek bir zümreye dayalı devlet birliğini muhafazaya imkân kalmadığı anlaşılmaktaydı. Avrupa artık Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan tebaanın mahkûm ve birçok haklardan mahrum bir topluluk halinde kalmasına tahammül edemiyordu. Bu sebeple her fırsatta Osmanlı Devleti'ne karşı birleşiyorlardı.[73] Din milli rabt hususunda Balkan milliyetçilikleri için en önemli alandır. Bunun üzerinden geliştirilen argümanla, gelenek ve tarihsel bağlılıklarını bu bağ ile olgunlaştırıp harekete geçeceklerdir.

Sonuç olarak ortaya çıkan etnik unsurlarda kendi kimliklerini tanımlamak ve sınırlarını belirlemek ve bu sınırlar içinde haklarını talep etmek gayretinde olmuşlardır. Bu konuda kendilerine yardımcı olan aygıtlar farklı gibi görünmektedir. Örneğin, yönetici grubun da Müslüman Türk olması dolayısıyla Müslümanlar farklı bir konumda yer almış izlenimi doğmaktadır. Yaşanan gelişme ve tartışmalar ise Müslümanların hiç de böyle hissetmediği hakkındadır. Şikâyetleri, beklentileri gayrimüslim unsura tezat, onların karşısında konum belirlemelerine yardımcı olabilecek isteklerdir.

Tanzimat Fermanında millet kelimesi geçmekle birlikte tam olarak ne kastedilmek istendiği net değildir. Gayrimüslim dini cemaatlerin ayrıcalık elde etmek için "*tarihsel*" iddialar geliştirmede birbirleriyle rekabete girmeleri birçok tarihçinin

[72] Ünal, a.g.e., s. 284.
[73] Sertoğlu, a.g.e., s. 2980.

hatalı olarak Osmanlının son dönemlerindeki millet sistemini Osmanlı toplumunun geleneksel bir bileşeni olarak tanımlamasına neden olmuştur. Dinsel farklılıklar İslam dünyasında her zaman var olmuştu, ama mezhep farklılıklarının siyasallaşması en az etnisitenin siyasallaşması kadar modern bir olguydu. Kendi "*etnisitesi*" hakkında fikir üretmeye hatta çalışmaya başlaması ile İslam Devleti olarak kimliğini modern ve bütüncül olarak açıklayabilmenin fırsatını bulacaktı. Hatta ilk modern sivil okulların 1840 civarında kurulmasından sonra kendilerini dini bir kariyerin dışındaki alanlara hazırlamak için özel olarak tasarlanmış modern okullara sahip olabilmişlerdi. Modernlik kuramcılarının bireysel öznelliğe önem vermiş olmaları sayesinde Osmanlı'daki eşitlikçilik ve cemaatçilik-hiyerarşi bileşimi içinde birey kendi yerini sorgulama konusunda yetenek kazanmıştır.[74] Bu durum Müslüman kimliğin yanında etnik kimliğinin derinliğini görmesi açısından da algısını kuvvetlendirmiştir. Hali hazırda, etnik kimliği kültürel ve tarihsel öğelerle merkezi devlet kurumlarının varlığına bağlı Osmanlılık O'nun modernleşme döneminde tanımladığı -hatta içinde bir parça devlet topraklarının kutsal sınırı dahilinde halkı bir arada tutabilme kaygısı da taşınan- modern örüntülere sahip yeni kimliği idi.

Osmanlı Devleti'nde halk, fikirlerini mütemadiyen değişen olaylara ve koşullara tepki olarak ifade etmektedir. Dolayısıyla, 19. yüzyılda sıradan insanlar arasında kamuoyunun şekillenmesini -özellikle de dini cemaatlerin içindeki ve arasındaki ilişkilerle bağlantılı mevzuları- daha iyi anlayabilmek için, kamuoyunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha geniş dünyası içinde kavramsallaştırarak anlamak önemlidir. Sadece on yıl önce, Yunanistan, ayrı bir devlet olmuştur ve Balkanlar'daki ayrılıkçı hareketler tam da bu dönemde hız kazanmıştır. Tebaa olarak bağlı oldukları Osmanlı Devleti öğrencisi, askeri vatandaşı olmak onları 500 yıl rahatsız etmezken; artık Balkanlarda yeni kimliklerinin ulusal-milli aidiyetleri vurgulanıyor olması ile eskiye görece modern yapılarla başkaldırmaya, özgürleşmeye başlayacaklardır.

Genelde, Osmanlı imparatorluk kimliği, halk arasındaki gücünü muhafaza etse de bu kimlik yükselen milliyetçi akımın güçlü tehdidi altındadır. Bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaası, kimlikleri konusunda kendilerine seçenek ve alternatifler sunan bir kavşakta durmaktadırlar.[75] Bu dönemdeki kendini

[74] Findley, **Modern Türkiye Tarihi**, a.g.e., s. 66.

[75] Cengiz Kırlı, "Kahvehaneler: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamuoyu", **Osmanlı Kahvehaneleri**, (Ed. Ahmet Yaşar), Kitap Yayınevi, 2009, s. 118.

yeniden tanımlama dürtüsü, güçlü Avrupalı hamiler edinmelerini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli Avrupalı devletlere sunduğu ekonomik ayrıcalıklardan faydalanmalarını sağlıyordu. Çok sayıda Rum, İngiliz ya da Yunan; Katolik Ermeniler Fransız; Gregoryen Ermeniler ise Rus vatandaşlığına geçmişti. Avusturyalı İspiro'nun söyledikleri, çeşitli vatandaşlıklara geçmenin ne kadar kolay olduğunu gösterir:

> "*Ve şimdi bana bir reaya*[76] *gelse ve beni bir bandra altına koyuver dese ve kangı düvelden pasaporta istese alurum ve gemisi dahi olsa bandrasını yapdırırım. Geçenlerde bir Ermeni geldi ve Eflak pasaportası alıverdim her şartıyla ve gümrükde dahi tercüman ma'rifetiyle gösterdim bu şimdiden sonra Eflaklıdır deyu, lakin Ermeni dahi bana üç bin guruş verdi ve daha kim var ise ben yapdırırım*."[77]

Dolayısıyla kimlik kazanımı ve edinimi ile Osmanlı Devleti'nin parçalanması açısından yöntemler çeşitli gibi görünmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Balkanları her açıdan geri bıraktığı iddiasını belirten; Balkanlarda oluşturduğu düzeni bir boyunduruk olarak gören bir yapı vardır. Bu iddia Balkanlı olan ya da olmayan bazı tarihçiler tarafından ifade edilmiştir.[78] Şurası nettir ki; Balkan halklarını etnik manada zayıflatmak için uygulanan bir politikası olmadığı inancı 19. yüzyıl son demlerinde ancak zorunlu koşullarla ortaya çıkan Türkçülüğe kadar etnik bir kimlik tanımı yapmaya çalışmamasından bellidir. Etnik kimliğini Osmanlıcılık ile kurgulamış ve uygulamaya gayret etmiştir.

Din konusundaki ayrımın 500 yıl boyunca kendi kuralları dahilinde ortaya çıkardığı barış ortamı 19. yüzyıl ilk çeyrek itibari ile milliyetçilik tufanı ile sarsılacak; Hristiyan milletlerin Müslüman Devletin himayesinde yaşamalarının sürdürülemez olduğu anlayışı meşrulaştırılmaya çalışılacaktır.

4.4. KIRIM SAVAŞI VE ISLAHAT FERMANI

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için uzatma yüzyılıdır. İmparatorluğun en uzun yüzyılı, devleti ayakta tutan büyük oranda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü

---

[76] Raeaya hukuken hür bir insandır. Yönetici grup dışında kalan herkesi kapsar. Bkz. Halil Cin ve S. Gül Yılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, 2. Baskı, Çağ Üniversitesi Yayınları, Adana, 2000, s. 390.

[77] **İ.DH 1776**, 14 Nisan 1841'den aktaran Kırlı, a.g.m., s. 118

[78] Galip Çağ, **Avrupa'nın Ötekisi Balkanlar**, Karatekin Üniversitesi, Avrasya Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi, Avrasya Araştırmaları Serisi, Çankırı, 2012, s. 49.

savunan politikasıdır. Kırım Savaşı[79] da bu çerçevededir.[80] Rusya 1828 Harbi'nden itibaren takip ettiği politikasına "*manevi istila*" politikasını da temel almıştır. Yüzyılın bu dönemecinde manevi duyguların etnik kimlikleri beslemekteki faydası arttıkça Kutsal Yerler ile ilgili olarak geliştirilen politikalar da daha canlı bir hal almıştır.[81]

1848 İhtilali sonrası Babıali tarafından dikkate değer bir mesele yok gibi görünmektedir. Osmanlı Devleti reform taraftarlarının çalışması sonucu güvenlik içinde bir portre çizmektedir. Bu durum Katolik Fransa ile Ortodoks Rusya'nın savaşı göze alacak şekilde karşı karşıya gelmelerine kadar sürecektir.[82] Mukaddes yerler meselesi Osmanlı Devleti'nin geleceğini etkileyebilecek bir mahiyetteydi. Kırım Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti Rusya karşısında yeterince güçlü olmadığından kurtuluş "*Reşid Paşa'nın maharet-i kalemiye*"sine bağlanmıştı.[83] 1852 senesinde Rusya'nın savaş açacağına dair iddia Babıali'nin karşısına gelir. Abdülmecid savaştan yana olmayıp Reşid Paşa'da savaş yoluna gitmeden meseleyi kâğıt üzerinde çözmek için gayret göstermiştir. [84] Ali Paşa ve Fuad Paşa[85] Mustafa Reşid Paşa ile aynı fikirde iken, askeri kanadın galeyan halinde tetikte bulunmasına sebep Mehmet Ali Paşa'nın tutumu olmuştur. Mehmet Ali Paşa'nın bu tavır ile Reşid Paşa'yı halkın gözünden düşürmek maksadında bulunduğu açıktır.[86]

Kutsal yerlerle ilgili sorunların giderilmesi için bir komisyon kurulur ve 1851'de komisyon çalışmaya başlamıştır. Komisyonun 1852'de açıkladığı kararlara göre Roma Katoliklerinin etkisi azaltılmış, Ortodokslara daha fazla imtiyaz verilmiştir.[87] Osmanlı Devleti totalde Avrupa devletlerini hiçbir şekilde memnun

---

[79] Mahir Aydın, "Barışı Olmayan Savaş: Kırım", **Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856**), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007, s. 4

[80] Aydın, a.g.m., s. 2.

[81] Bilal Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 77.

[82] Engelhard, a.g.e., s. 98.

[83] Nevzat Kösoğlu, **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1990, s. 557.

[84] Alan Palmer, **1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Dünya'nın Doğuşu**, çev. Meral Gaspıralı, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999, s. 17.

[85] **Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri,** çev. ve haz. Engin Deniz Akarlı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.

[86] Cevdet Paşa, a.g.e., s. 23.

[87] Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgeleri Işığı altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914**), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 46-47.

edememiştir. Özellikle Rusya çözüm önerilerini reddetmiş savaş lehine tavır almıştır. "*Osmanlı-Rusya ilişkilerindeki soğukluk, 1853 yılında yeni bir krize dönüşecektir. "Kutsal Yerler"deki Fransız haklarını tartışmaya açan Rusya, Ortodoksların koruyucusu sıfatını ön plana çıkartıp Osmanlı Devleti'ni de koruyuculuğu altına almak istemektedir."*[88] Kutsal Yerler Sorunu nedeniyle[89] İstanbul'da bulunan Rusya'nın fevkalade elçisi Prens Mençikof, 5 Mayıs 1853'te Babıali'ye bir ültimatom vererek Rus Çarı I. Nikola'nın, Osmanlı ülkelerinde yaşayan bütün Ortodoksların hamisi sayılmasını istedi. Bu ültimatomun reddiyle Abdülmecid döneminin en ciddi askeri siyasi olayı sayılan, öncesi ve sonrasıyla Osmanlı Devleti'ni çok yönlü etkileyen Kırım Harbi süreci başlamıştır.[90] Kutsal Yerler Sorunu[91] Kırım Savaşına yol açmış; bu savaştan sonra Paris Barış Konferansı toplanmış, Islahat Fermanı da bu konferansı etkilemek adına ilan edilmiştir. Kutsal yerler meselesi Fransa ve Rusya arasında çatışmaya neden olmuştur. Hatta Fransız taleplerini gerçekleştirebilmek için çeşitli ülkelerden Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaları için destek istemektedir.[92]

Kırım Savaşı'nın başlamasına kadar olan reformun meyveleri hayal kırıklığı derecesinde azdır.[93] Kırım Savaşı sırasında canlanan Rus aleyhtarlığı Avrupa'daki Rus düşmanlığı, Rusya'da büyük bir reaksiyon uyandıracaktır. Tanınmış Rus tarihçi Pogodin Panslavizm sözcülüğünü üzerine almıştır ve halkı Slav Devleti kurmaya davet etmiştir.[94]

Stratford, Avusturya, Fransa ve Prusya'nın temsilcileriyle bir toplantı düzenlemiş ve Doğu Sorunu'na ilişkin ortak bir karara ulaşmayı hedeflemiştir. Kırım

---

[88] Hüner Tuncer, **Osmanlı ve Avusturya İlişkileri 1789-1853**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s. 147.

[89] Ali Fuat Türkgeldi, **Mesail-i Mühimme-i Siyasiye**, Cilt:1, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 1.

[90] Necdet Sakaoğlu, **Bu Mülkün Sultanları**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 417-418.

[91] Ş. Tufan Buzpınar, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Kırım Harbi", **Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007, ss. 181-192.

[92] Bozkurt, a.g.e., s. 48.

[93] Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 51.

[94] Hans Kohn, **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği**, çev. Agah Oktay Güner, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 15.

Savaşı, Doğu Sorunu ile ilgili en önemli ve ilk çatışma noktasıdır.[95] 1853 Kırım Savaşı sırasında Lord Palmerston Dışişleri Bakanı Lord Clarendon'a şöyle yazmıştır: "*Rus politikası daima zayıf, gevşek hükümetlere istediğini kabul ettirmeyi dener, enerjik bir mukavemetle karşılaştığında yeniden sıçrama imkânı aramak için siner*."[96] Dört devlet temsilcilerinin oybirliği ile vardıkları karar gereğince, Babıali, Rusya'nın taleplerini reddetmelidir.[97] 3 Temmuz 1853'te Rusya, Eflak ve Boğdan Beyliklerini işgal etmiştir. Bu hareketine gerekçe olarak, Rus Çarı, Ortodoksluğun koruyucusu olarak; bazı önlemlere başvurmak ve Tuna Beylikleri'ni elinde tutmak zorunda olmasını göstermiştir. İngiltere önerisi ile Babıali Rusya'nın işgaline karşı direnişte bulunmadı. Rusya'nın bu hareketi Avusturya ve Prusya'yı da yakından ilgilendirmektedir. Çünkü bu devletler Doğu Avrupa ve Balkanlarda güç dengesinden yanaydılar.[98]

Karl Marx 12 Nisan 1853 New York Daily'de İngiliz kamuoyunu özellikle Rusya'nın statükosu karşısında ilgisiz bulacaktır. İstanbul Boğazı değerli ve önemlidir. Rusya'nın daha fazlasını isteyeceğini bilir. Nisan 1853 de Karl Marx'ın karanlık tablosunu örnekleyen haberler ortaya çıkmaya başlar. Balkanlarda Panslav ve Pan Ortodoks Rus ajanları etrafı tahrik ediyordur.[99] Sırp matbuatı ve aydınlarının Balkanlardaki ayaklanmalarda tahrik etkisi[100] daha önceki ayaklanmalarda olduğu gibi tekrar gün yüzüne çıkmıştır.

1854'te İngiltere ve Fransa Rusya'ya savaş açarlar. Savaş devam ederken Viyana'da toplanan Prusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya bir metin hazırlamışlardır. Buna göre, Osmanlı Devleti Küçük Kaynarca ve Edirne anlaşmalarında yer alan Hristiyan dininin korunmasına dair maddenin lafzına ve ruhuna bağlı kalmıştı. Hiçbir devlet Osmanlı uyrukları üzerinde koruma hakkı iddia edemezdi. Fakat beş büyük devlet Osmanlının haklarına dokunmaksızın Hristiyanların ayrıcalıklarının devamına çalışacaklardı.

---

[95] David M. Goldfrank, "Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Savaşı'nın Çıkış Nedeni: Kaynaklar ve Stratejiler", çev. Mustafa Çufalı, **Türkler Ansiklopedisi,** Cilt:12, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 826.

[96] Kohn, a.g.e., s. 115.

[97] Kırım savaşı öncesinde Osmanlı padişahı Rus isteklerini reddetmiştir ki aslında bu durum yazarın da ifade ettiği gibi dış politikada önemli kararlar alırken başta İngiltere olmak üzere diğer devletlere danışmaktadır. Bkz., Tuncer, a.g.e., s. 150.

[98] Tuncer, a.g.e., ss. 149-151.

[99] Kohn, a.g.e., s. 118.

[100] Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, 3. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s. 42.

1853-1856 arasında Osmanlılar, askerleri Türklerle beraber Türk üslerinden hareketle Rusya'ya karşı bir savaşa katılan Fransız ve İngilizlerle müttefik olarak, kendilerini Kırım savaşının içinde buldular. Zaferle biten mücadelenin sonunda, Osmanlının diğer hususlarda "*hıristiyan*" olan Avrupa Birliği diplomatik sistemine kesin üyeliği kabul edilmiştir. Mantıksal olarak Tanzimat'la ulaşılan en yüksek nokta Avrupa'ya tam üyelik olmuştur. Kısaca, İslam toplumunun başlıca bölgelerinde, 19. yüzyılın orta kuşağı, hükümetlerin ve halkın en azından paralı kesimlerinin modern Batı yaşamını sindirmeye çabaladıkları bir kuşaktır. Bir zaman için, her tür direniş en aza inmiştir. Batı'nın liderliğine ve kontrolüne itaat ve hatta iyi niyetine bütünüyle duyulan güven, en üst düzeydedir. Müslümanlar kendilerine Avrupalıların gözleriyle bakmayı bu süreçte tekrar öğreneceklerdir.[101]

İlk kez Osmanlı Devleti'nin zımmi uyrukları koruduğu kabul edilmiştir. Kırım Savaşı'nın konumuz açısından önemi bu hususdan kaynaklanmaktadır. Başka ülkelerin bu görevi üstlenmeye çalışmasının Osmanlının şerefini zedeleyeceği - Osmanlı bu hususta hassasiyetini keskince ifade edip meseleyi şeref meselesi haline getirmektedir- belirtilmiştir. Bu noktadan itibaren sultandan beklenen zımmi uyrukların koruma hakkı değil; Hristiyan dininin korunması yolundaki taahhütleri olacaktır. Devam eden savaş 1855'te Avusturya'nın "*Osmanlı İmparatorluğunda Hristiyanların Müslümanlarla eşit haklara sahip olmaları*" ve benzer koşullarda yaptığı barış metninin Rusya tarafından kabulü ile barış yapılmıştır. Avrupa adetleri buna bağlı olarak zimmiler için reform yapılması konusunda Osmanlıyı baskı altında tutmuştur.[102]

Kırım Savaşı'ndan sonra ilk dış borçlanma gerçekleşmiştir.[103] 1850'lerde özellikle başarısız kâğıt para ihracından sonra büyük bir mali bunalımın eşiğine gelinmiştir. İngiltere ve Fransa'daki ödünç verilebilir fon fazlalığı bu ülkelerin Osmanlı Devleti'ne borç vermeye istekli olmalarına yol açmıştır. Sonunda Osmanlının geleneksel dış borç almaya direnci kırılmıştır.[104] Bu olgular bir İslam ekonomisi olarak öz kaynak ekonomisi olan Osmanlı Devleti'nde ekonominin klasik özelliklerini kaybetmeye başladığı[105] ve hatta Tanzimat dönemi mali reform

[101] Hodgson, a.g.e., s. 248.
[102] Bozkurt, a.g.e., s. 55.
[103] Faruk Yılmaz, **Batı Emperyalizmi ve Osmanlı Devleti**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007, s. 30.
[104] Tabakoğlu, a.g.m., s. 214. Osmanlı Devleti 1854-1874 arasında 15 defa dış borç alacaktır.
[105] Tabakoğlu, a.g.m., s. 213.

programında beklenen başarıya ulaşamadığı konusunda bir değerlendirme sunmaktadır. Kırım Savaşı sonrası kaimeye ordu kaimesi adında ilave yapılmıştır. İlk istikraz 1854 yılındadır.[106] Tanzimat'ta uygun gelir gider dengesini gözlemlemek için bütçe yapımı bu sürece denk gelmektedir.[107] Kırım Savaşı'ndan sonra yabancı sermaye madenciliğe el atmış ve imtiyazlar elde etmiştir.[108] Böylece Osmanlı borçlanmaları Avrupa çapında yatırım, kazanç, spekülasyon, komisyon ve rüşvet alanı olmuştur.[109]

Napolyon Savaşları sırasında ve ertesinde güç dengesi Osmanlı Devleti'nin aleyhine dönmüştür. Padişahların devleti merkezileştirmeye ve kurumlarını modernleştirmeye harcadıkları enerjinin önemli bir nedeni de budur. Başlangıçta imparatorluk Büyük Devletler Birliği denilen oluşumun dışında kalır. Ancak 1856 Kırım Savaşı sonrasında Paris Anlaşmasında ilk kez olarak Osmanlı Devleti'nin daha geniş bir uygarlığa girişine işaret eden bir ibare kamu hukuku ve Avrupa sisteminin bir parçasını oluşturduğunu tanımıştır. Kırım Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile eklemlenmesinin önemli sonuçları başta İstanbul olarak kentlere de yansımıştır.[110]

Paris Anlaşması sonrasında Karadağ, Eflak, Boğdan, Sırbistan gibi Balkanlar topraklarında meydana gelen ayaklanmalara karşılık verilen ayrıcalıklar Panslav propagandası için tahrikkar bir etki yaratacaktır.[111] Paris Anlaşmasının amacı Rusya'nın müdahalesini Balkanlar ve Karadeniz'de önlemek olduğu halde, müdahale mevzusu tüm Avrupa Devletlerinin ellerine bırakılmış olacaktır.[112] 1850 sonrası Osmanlı Devleti'nin gündemindeki gelişmelerde düvel-i muazzama ve özellikle İngiltere'nin etkisi büyük görünmektedir. 1854 dış borçlanması,[113] 1856 Paris

---

[106] Kütükoğlu, a.g.e., s. 318.

[107] Besim Özcan, **Kırım Savaşı'nda Mali Durum ve Teb'anın Harb Siyaseti 1853-1856**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1997, s. 20-21.

[108] Tabakoğlu, a.g.m., s. 221.

[109] Arzu Terzi, **Sarayda İktidar Mücadelesi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 25.

[110] Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 1.

[111] Mithat Aydın, **Balkanlar'da İsyan Osmanlı İngiliz Rekabeti, Bosna Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 45.

[112] Türkgeldi, a.g.e., s. 139-140.

[113] 1854-1856 ülkenin ekonomik anlamda yeni yapılanmalarla da karşılaştığı bir süreçtir. Yabancı devlet mallarının 19. yüzyıl başından itibaren ülkeye fazlaca girmeye başlamış olması ve kapitülasyonlar nedeni ile durdurulamaması, ayrıca bunlara herhangi bir gümrük duvarı konulamaması sonucu yerli sanayi gerilemiştir. Bu süreçle birlikte ülkeden hammadde ihracının artmıştır. İlk dış kredi anlaşması imzalanacak, ilk yabancı banka Osmanlı Bankası açılacaktır.

Kongresi ve akabinde Osmanlı reform başarısının büyük devletler tarafından takibi 1850 sonrası politikaların şekillenmesinde başrol oynayacaktır. Bu dönem diğer taraftan özellikle İngiltere'nin diplomatik himayesini elde eden Osmanlı uyruklarının oldukça arttığı bir zamandır.[114]

İngiltere'nin 1855 yılında köle konusundaki baskısını arttırmıştır. 1856 Kırım Savaşı sonrasında barış konferansı sırasında Osmanlı Devleti'nin hala beklenen önlemi almaması dolayısıyla uyarıya devam edeceklerdir. Bu Osmanlı Devleti tarafından dikkate alınacaktır. 1855'te Arnavutluk'ta köle ithalatında artış olduğuna dair raporlar İngiliz dışişlerine ulaşacaktır. İngiliz konsolosu Yanya Valisi İzzet Paşa'yı ticareti önlemek ve esircileri izlemekteki enerjik çabasından dolayı övüyordu. Avusturya bu sorunu Babıali'ye getirecektir. Yanya'da köle yasağı sürüyor gibi görünse de bu talimatın ihlal edildiği bildirilmiştir.[115]

Kırım Savaşı düzenlemelerin istenilen şekilde uygulanmasını engellemiştir.[116] Kırım Savaşı dolayısıyla geniş ölçüde siyasi faaliyetlerin merkezi haline gelen İstanbul'da siyasi müzakerelerde Mithat Paşa hazır bulunmuş, alınan siyasi ve idari kararlarda tartışmalara şahit olmuştur. 1854'te Balkanların ötesindeki karışıklık dolayısıyla gerekli tedbirleri almakla görevlendirilmiştir. Şumnu ve İslimiye bölgelerinde çalışmış ve bir layiha sunmuştur. Rumeli'de yapılması gerekli ıslahatı detaylıca anlatmıştır. Bunun da etkisi ile 1857'de Silistre eve Vidin valileri uygunsuz davranışları dolayısıyla şikâyet konusu olunca bu durumu incelemek ve 1857'de Tırnova'da Bulgarlar tarafından çıkarılan olayları halletmek görevi yine kendisine verilmiştir. Fakat yaptığı tahkikatta ulaştığı sonuç suçlarını ortaya koyduğu kişilerin saray mensubu olması dolayısıyla mabeyn tarafından kabul edilmemiş yerine yeni kişiler gönderilmiştir.[117]

1856 sonrası açılan gayrimüslim okullarındaki artış karşısında devlet Müslüman unsurlarının da eğitimi için harekete geçip konunun üzerinde daha

---

Devlet gittikçe parasal bağımlılığa doğru ilerlemiştir. Bkz. A. D. Noviçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, çev. Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara, 1979, s. 9.

[114] Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 86.

[115] Ehud R. Toledano, **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890**, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

[116] Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi,** (Der. Tülay Coşku), İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 63.

[117] Baykal, Mithat Paşa, a.g.e., s. 11.

ciddiyetle durup yeni okullar açma girişiminde bulunacaklardır.[118] Karşılaşılan özellikle ekonomik problemler halkın desteği ile aşılmaya çalışılmış, diğer yandan rüştiyelerin varlığı ve devamlılığı karşısındaki problem içinde yarım rüştiye formülü oluşturulmuştur.[119]

Kuzey Arnavutluk'ta Mirditler devlete sadakat ile bağlı askeri ve ayrıcalıklı bir sınıftır. Arnavut kabileleri içinde dikkate değer bir kabile olarak dikkati çekerlerken, özellikle Avrupa'nın politikaları ve talepleri söz konusu olduğunda bölgede Babıali'nin dikkatinin bu topluluk üzerinde toplanmasını sağlayacak özellikleri vardı. Osmanlı Devleti'nin sınırda denetim mekanizmasına müspet destek verdikleri örf ve âdet hukuku dahilinde devlettin bekasına yardımcı oldukları tutumlarında Tanzimat Fermanı sürecine girildikten bir süre sonra farklılık meydana geldiği de bir diğer gerçeklikti. Babıali Avrupa'nın talep ettiği reformların sağlanması sırasında Mirditlerin statüsünde değişiklik yapılması kanaatinde olmasına rağmen, Osmanlı makamlarına tabi olmayan hatta büyük oranda bağımsız hareket eden bu topluluk devletin destek birimi olmaktan ziyade sorun çıkaran bir grubu olmaya doğru evrilecektir. 1849'da Mirdit Kapetanı Bib Doda Babıali'ye Mirditlerin Osmanlı Devleti'ne verdikleri askeri hizmet dolayısıyla kazanç getiren işlerle uğraşamadıklarını iletecektir. Bu yazısına bazı vergi muafiyetleri ile daha fazla maddi destek beklediklerini eklemektedir. Fakat bu meddi destek büyük oranda Müslümanlara ait olan ve büyük sayıda İşkodra Hristiyanları ile istihdam edilen çiftliklerden olduğu için Babıali tarafından onaylanmamıştır. Bundan sonraki en büyük kırılma Kırım Savaşı sırasındadır. 1855 senesinden sonra Mirdit Kapetanı topluluğun Osmanlı Devleti'ne tabi olmadığı iletecek ve adetlere de uygun olmayan şekilde hareket etmeye başlayacaktır.[120]

Osmanlı Devleti'nin kendisini büyük devletlerin bölgeye yönelik siyasi, askeri, iktisadi rekabetin odağında bulacaktır.[121] Panslavizm, Paris anlaşmasından sonra politik bir hareket olarak siyaset alanına taşınmaktadır. Rusya 1856 Paris Anlaşması'ndan sonra yayılmacı politikasında ciddi değişiklikler yapmıştır. Avrupa

[118] Uyanık, a.g.m., s. 98.
[119] Uyanık, a.g.m., s. 104.
[120] Maurus Reınkowski, **Düzenin Şeyleri Tanzimat'ın Kelimeleri, 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması**, çev. Çiğdem Canan Dikmen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 114-124.
[121] Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 64.

bankalarına ihtiyacı vardır sermayesi zayıftır. Askerî açıdan Asya'da çok yayılmış olduğundan Avrupa devletleri karşısında bir cephe oluşturduğu sürece ne Balkanlar ne de Boğazlar üzerinde iddiada bulunamayacağını anlamıştır.[122]

Müslüman devlet olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu, 1856 Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Anlaşması ile "*Büyük Güçler*" arasındaki yerini almıştır. Bu anlaşma ile Avrupa'nın büyük güçleriyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu da temsil edilmektedir. Yani Hristiyan monarşisi topluluğunun bir üyesi konumunda Avrupa'da temsil edilme fırsatı bulmaktadır. Bu aslında bir tarafı ile yeni diğer tarafı ile eski bir tavırdı. Kısacası "*Osmanlı İmparatorluğunun korunması yeni bir ilke değildir, modern olduğu kadar gelenekseldir*."[123]

Kırım Savaşı Tanzimat Fermanı döneminde ülkenin maddi yapısının geldiği noktayı işaret etmesi açısından önemli bir konudur. Bunun yanında Rusya Panslav politikalarında daha ciddi sonuçlar talep etmek üzere harekete hazırlanacaktır. Zımmi uyruklar hakkındaki beklentinin geldiği nokta ise Avrupa'nın Tanzimat Fermanı reform programları ile tam olarak tatmin olmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Tanzimat Fermanı ağır aksak uygulanmaya çalışılsa da Avrupalı devletler gelişmelerden pek hoşnut değildir. Lübnan meselesinin kangren haline gelmesi, Kırım Savaşı'nda sebep olarak görünen Kutsal Yerler Meselesi Avrupalı devletler ile Osmanlı Devleti arasında müzakere edilen konuların daima gündemde kalmasının nedenleri arasındaydı. Savaş esnasında İngiltere ve Fransa güçlü bir Rusya'yı Balkanlarda çıkarlarına ters buldukları için istememekte olduklarından Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardı. İngiltere Fransa ve Avusturya Nisan 1855'de savaşın anlaşma maddelerini belirlemiş, Hristiyan[124] unsurların hukuki durumları için ayrıcalıklı bir tutum sergilemişlerdir. Viyana'da yapılan müzakerelerde Ali Paşa Osmanlı Devleti'nin iç işlerine fazlaca müdahale içeren bu tutumu engellemeye çalışsa da başarılı olamamıştır.

Fransa, İngiltere, Avusturya sefirleri; Tanzimat ile gayrimüslim tebaaya verilen ayrıcalıkların sadece din ve mezhep hürriyetini sağladığı; Osmanlı da müslim

---

[122] Aydın, a.g.e., s. 142.

[123] Roderic H. Davison, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernizasyonu", çev. Durdu Mehmet Burak, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı:11, Ankara, 2000, s. 856.

[124] Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", **Türkler Ansiklopedisi,** Cilt:12, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 785.

ve gayrimüslim tebaa arasındaki farkları ortadan kaldıramadığı, mahkeme-i şeriyelerin yetersiz kaldığı bu sebeple yeni çıkarılacak fermanda gayrimüslim tebaaya da medeni haklar açısından eşitliği sağlayacak hükümlerin konulması ve büyük Avrupa devletlerinin yeni kanunların uygulanmasında söz hakkına sahip olmaları konusunda ısrar ediyorlardı.[125] Islahat fermanı[126] ile bunu sağlayacaklardır. 28 Şubat 1856 tarihinde ilan edilmiştir.[127] Yeni ferman hukuki yönden ve şeklen Tanzimat Fermanından oldukça farklı olacaktır.[128] Tanzimat Fermanı uyrukların hak ve özgürlüklerinin garantisi ve onların can ve mallarının korunmasını garanti eder. Fakat bu belirgin anlamlar taşımamaktadır. Islahat Fermanı Müslüman olmayan uyruklar için daha somut adımlar içerir. Örneğin dinleri dolayısıyla ödediklerinin cizyenin kaldırılmıştır.[129] Tanzimat Fermanı Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki eşitliğin azami ölçüde sağlanmasını öngörüyordu. Ancak bunun için daha kapsamlı reformlar yapılmalıydı Avrupa'ya göre. Paris Anlaşması'nın imzalanmasından altı hafta önce Islahat Fermanı bu sebeple ilan edilmişti. Bu ferman da Tanzimat Fermanı gibi patriklerin ve hahambaşlarının hazır bulunduğu bir toplantıda ilan edilmiştir. Ancak Islahat Fermanı'nda artık Kuran'a ve eski düzene herhangi bir atıf yoktur. O zamana kadar Kuran'a aykırı olduğu düşünülen pek çok yeni düzenlemeye de yer verilmiştir. Bu fermanda öncelikle Fatih devrinden beri Gayrimüslim cemaatlere verilmiş imtiyazlar ile ruhani muafiyetlerin aynen devam edeceği belirtildikten sonra ancak bu imtiyazlar ile muafiyetlerin yeni şartlar ve ihtiyaçlarla telifi için hükümetin nezareti altında olmak kaydıyla patrikhanelerde hususi meclisler oluşturulacağı ifade edilmiştir. [130]

Islahat Fermanı özellikle Hristiyan tebaanın hukukunu arttırma düşüncesiyle ilan edilmiştir. Tüm tebaaların refahı ve saadeti gerçekleştirme gayreti fermanda işaret edilir. Tüm din ve mezheplerin hürriyet serbestisini, gayrimüslimlere daha önce verilen tüm ruhani imtiyaz ve muafiyetlerin kaldırılmasını, Müslüman ve gayrimüslim tüm tebaanın her hususta eşitliğini, vergilerin daha adilane ve eşit tarzda

[125] Eren, a.g.e., s. 101.
[126] Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 17-29.
[127] Karal, a.g.e., s. 248.
[128] Çadırcı, a.g.e., s. 63.
[129] Aktar, a.g.e., s. 26.
[130] T. Tankut Soykan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, Ütopya Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 247

düzenleneceğini ve yönetim, askeri, mali ve eğitim gibi pek çok sahada gerçekleştirilecek ıslahat, fermanın içeriğini oluşturmuştur.[131]

Osmanlı devlet adamlarının beklentisinin aksine, Islahat Fermanı'nın ilânıyla birlikte büyük güçlerin devletin iç işlerine daha fazla müdahale ettiği yeni bir sürece girilir. Mustafa Reşid Paşa buna dikkat çekerek fermanı eleştir.[132] Müslümanlar dış baskılar sonucunda neredeyse sadece gayrimüslimlere yönelik haklar sağladığı, gayrimüslim cemaat önderleri, cemaatleri üzerindeki güçlerini sınırlandırdığı için fermana karşı tavır aldılar. Hıristiyan ahali ise genelde fermanı olumlu karşıladı.[133] Islahat Fermanı 9. maddesine dayanarak Osmanlı yöneticileri Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışılması döneninin kapandığını umuyorlardı.[134] "*Fermanda yer alan hükümlerin çoğu gayrimüslim tebaanın imtiyazlarının tevsi' edilmesine ait idi. …böylece Müslümanlarla Hristiyanlar arasında mevcut olan farklar tamamen kaldırılıyordu*."[135]

Hristiyanların hak ve ayrıcalıkları konusu ilk defa İngiltere, Fransa ve Avusturya arasında kabul edilen "*Dört Nokta*" da ele alınmış ve bu hak ve ayrıcalıklar devletlerin ortak garantisi altına konulacağı bildirilmiştir.[136] Bunun amacı Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodokslar üzerindeki kontrolü ortadan kaldırmaktı. Bu konu Paris Kongresinde görüşülmüştür. Rusya'da hak ve ayrıcalıkların ortak garanti altına alınmasından yana ve bunun bir nedeni Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışabilmek.[137] Dolayısıyla Osmanlı Devleti kendi tebaasının hak ve ayrıcalıklarını bir fermanla tekrar vurgulama yolunu seçmiş olur.

Avrupa'yı sarsan devrimci hareketlerin bastırılmasından sonra, aydınlanma felsefesi taraftarları hüsrana uğramıştır. Düşünsel alanda boşluğun yaşandığı bu dönemde Charles Robert Darwin "*Doğal ayıklanma*" tanımı ile açıkladığı "*Biyolojik Evrim Teorisi*" ve 1859 da Londra'da yayınlanan *On the Origin of Species* (Türlerin Kökeni) isimli kitabı Batı'da geniş yankılar bulur. Biyolojik evrim teorisi ile yaratılış

---

[131] Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1946, s. 109.

[132] Yusuf Halaçoğlu, "Ma'ruzat ve Tezakir'de Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Erkanı", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 27.

[133] Ali Akyıldız, "Tanzimat", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:40, Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, ss. 1-11.

[134] Bilal Şimşir Röportaj, **Milliyet**, 1 Mayıs 1983. Aynı röportajda Balkanlar ve genel olarak Tanzimat döneminde Müslüman ve gayrimüslim tebaalar hakkında bilgi var.

[135] Eren, a.g.e., s. 58.

[136] Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 257.

[137] Armaoğlu, a.g.e., s. 258.

teorisi taraftarları dini alanda çok ciddi tartışmaya girerken bu teoriyi sosyal bilimlere uyarlamak isteyen filozoflar ve sosyal bilimciler Darwin'e sahip çıkmıştır. Bu teori ile Alman romantik düşün alanı girdiği kısır dönemden çıkıp "*Sosyal Darvinist*" düşüncesi üzerinde çalışıp doğal ayıklanma teriminin yani güçlünün hayatta kalması ve yaşamak için mücadele sloganlarını kitlelere tanıttılar. "*Sosyal Darvinistler, dünyada geçerli kavramın doğal haklar, özgürlük, eşitlik, kardeşlik gibi aydınlanma ilkeleri değil, aksine güç olduğunu ve "gücün yanında yer almak gerektiği fikrini savundular*." Biyolojik evrim teorisinin Almanya'da Sosyal Darwinizm yönünde uğradığı evrim aynı yoğunlukta olmasa da kimi Fransız, İngiliz ve ABD aydınlarını da etkilemiştir. Böylece büyük güçlerin Osmanlı Devleti'ne karşı "*çifte standartlı ve çıkarcı*" yaklaşımları daha kolay meşrulaşmıştır. Sürecin sonunda büyük devletlerin tutumu gittikçe yerleşik bir hal aldı. Osmanlı Devleti'nin reformları ise tüm Osmanlı halkının daha iyi yaşamasından ziyade büyük güçlerin talepleri ile ilgili bir durum haline gelmiştir.[138] Bu anlayış Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyanlara isyan hakkı veriyor ve devletin o isyanı bastırmasına imkân vermiyordu. Osmanlı güçlerinin isyanları bastırırken olan suçlu-suçsuz ayırmama tavrı, Avrupalı devletlerin isyan tutumlarını haklı görmelerini kolaylaştırıyordu. Uzun süreden beri devam eden Türk ve Müslüman karşıtı politikalar dolayısıyla "*Türklerin idareleri altındaki kendilerinden daha gelişmiş ve kültürlü toplumları yönetmeye ehil olmadıkları*" fikri ayrılıkçı uluslar tarafından kolayca slogan haline getiriliyor, benimseniyordu. Bu ortamda İngiltere ezilen "*Balkan ulusları*" ile dostluk politikaları geliştirme fikrini kolayca benimsemiştir. Oysaki Balkan ulusları gerçek Hristiyan olmasa da "*içlerinde ilerleme tohumları taşıyan Ortodoks Balkan Devletleridir*." Burjuva-liberal söylem Osmanlıları 19. yüzyılın büyük kavramı olan ilerleme önünde bir engel olarak görmeye başladı. Aynı dönemde başta Namık Kemal olmak üzere Osmanlı aydınları Avrupalı düşünürleri "*İslam'ın terakkiye (ilerlemeye) mâni olmadığına*" ikna etmeye çalışıyordu. Bu arada Rusya Yunanistan'a karşı tavırlıdır. Kuruluşuna verdiği desteğe rağmen Kırım Savaşı'nda yardımcı olmamış üstelik İngiliz hegemonyasına girmiştir.[139]

[138] Kutlu; bu konuda formülü şöyle ifade etmektedir: Uluslar ve ırklar hayatta kalmak için savaşır. Yetenekli ırklar diğerlerini ezdikleri zaman, özür dilemeleri gerekmez. Bkz. Kutlu, a.g.e., ss. 90-92.

[139] Kutlu, a.g.e., s. 92.

Driault şunu sorar; 1856 Hatt-ı Hümayu'ndan ne netice hasıl oldu? Müslüman ile Hrıstiyanlar arasında müsavat mı? Yazar Müslümanların daima Kuran'ı Kerim'e dayalı olarak idare etme hakkını kendilerinde gördüklerini; Hristiyanların ise kendilerine verilecek muhtariyet arzusuyla bir müsavat anlayışını istemediklerini belirtir. Yazar devlette iki Hristiyan Paşa olduğunu bunlarında memurinden olmadığını belirtir. İngiltere Konsolosları bir Hristiyan'ın bir Müslümana karşı genelde adaletli olamadığını söylemektedirler.[140]

1860-1870 arası dönemde kilise inşa sayıları artmış ve rakamlar Balkanlar hakkında olan belgelere yansımıştır. Bu durum Islahat Fermanı döneminde gayrimüslim unsur hakkında "*öncelik*" tartışmaları için bir yorum ve bakış açısı oluşturmaya fırsat vermektedir. Yabancıların imparatorluktaki imtiyazlarının eleştirildiği Tanzimat döneminde bir muhalefet ortaya çıkmaya başlayacaktır. Bunun yanında ilerleyen süreçte Tanzimat'tan bu yana Avrupa hatta Fransız kültürünün kazandığı öneme karşı çıkan Türk milliyetçileri oluşmaya başlayacaktır.[141]

Bürokratik yeniliklerin anlaşılabilmesi için yönetici sınıf ve yönetilen sınıf iyi anlaşılmalıdır. Bunun yanında Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan farklı gruplar ve sahip oldukları statüler uzun zamanlar boyunca aynı kalmış. Fakat 19. yüzyılda da resmi olarak ilan edilen farklı dinlerin mensupları arasındaki eşitlik prensibi eski özerk milletler sisteminin hukuki durumunu büyük ölçüde değiştirmiştir. Çeşitli nedenlerle özerk milletler sistemi ortadan kaldırılamamıştır. Dolayısıyla Osmanlıcılık resmi politikasının sürdürülmeye çalışıldığı bir düzen başlamıştır. Resmi görevlerde gayri Müslim sayısının hızla artmasını sağlayan 1856 Islahat Fermanı'yla başlayan eşitlikçi reformlar büyük farklılıklar getirmiştir. Gerçekte nerede olursa olsun reformların anlamlı olabilmesi için eşitlik ve Osmanlı ülkülerinin her şeyden önce yönetim kurumlarında fark edilir derecede değişiklikler ortaya çıkarması gerekiyordu.[142]

---

[140] Eduard Driault, **Şark Mes'elesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, çev. Nafiz, (Haz. Emine Erdoğan), Berikan Yayınları, Ankara, 2003, s. 253.

[141] François Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930**, çev. Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 9-10.

[142] Findley, a.g.e., s. 20.

Rusya Kırım Savaşı'nın yenilgisinin etkisi ile bir müddet Panslavizm çabaları açısından duracaktır.[143] Fransa'nın Prusya karşısında aldığı yenilgi onu cesaretlendirecek ve yine politikalarını Balkanlarda aktif bir pozisyona getirecektir.[144] Rumeli'de Paris Anlaşması sonrasında kaybettiği gücü tekrar yerine koyabilmek için hedefi bölge Hristiyanlarının etki altına alınıp eğitilmesi olmuştur. "*…Lehistan hariç bütün Slav memleketlerinde Türk düşmanlığı kaynamaktadır. Slavlara yardım Cemiyeti Türk idaresindeki Slav kardeşleri kurtarmak için gönüllü yazmaya başlamıştır…*"[145] 1857'de Panslavist maksatlar için Slav Yardım Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet Güney Slav kiliselerine yardım etmeyi, kilise ve okullara yardım malzemesi göndermeyi gaye edinmiş ve hızlıca güçlenmiş, yayılmıştır. [146] Slav kardeşliği namına Rumeli Hristiyanlarını birleştirmek çabası içindedir. Rumeli'de Hristiyan unsurlar arasında özellikle Bulgarları Osmanlı aleyhine kışkırtmıştır. Bunlar arasında pek çok gencin Rusya'da eğitim görmesini sağlamış; aşıladığı Slavcılık fikri ile tekrar Rumeli'ye dönemlerini ve burada öğretmenlik yaparak bu fikirlerin Hristiyan halk arasında yayılmasını temine çalışacaktır. Ayrıca Bulgar gençlerini silahlandırarak Rumeli'ye göndermiş; burada huzursuzluğun yaratılmasında ve asayişin bozulmasında etkin rol oynamıştır. En nihayetinde ise Avrupa devletlerini Osmanlı Devleti'nin idaresinde sorunlar olduğuna dair ikna etmeye çalışacaktır.[147] Bu yeni bir durum değildir. "*Karl Marx'ın 1855 'New York Tribune' gazetesinde yazdığı üzere: 'Her harpten evvel yüzlerce Rus ajanının Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinde, Ortodoksluk ve Islav kardeşliği maskesiyle çalıştıklarından ve bilhassa Rus altınının bu inhilali (bölünmeyi) canlandırmakta pek büyük rol oynadığından"* Osmanlı Devleti de farkındadır.[148]

Kırım Savaşı ve Osmanlı ülkesinin Avrupa devletleri arasındaki durumu, yeni bir ıslahat programının yürürlüğe girmesini gerekli kılmıştır.[149] Abdülmecid ölünceye dek (1861) ıslahat açısından cüz'i şeyler yapılmıştır. Osmanlı Devlet

[143] Hikmet Süer, **1877-1878 Osmanlı – Rus Harbi Rumeli Cephesi**, Genel Kurmay Basımevi, 1993, s. 5.
[144] Kuter Çelen, **Balkanlarda Osmanlının Acı Yılları**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 63.
[145] Kohn, a.g.e., s. 17-18.
[146] Kohn, a.g.e., s. 15.
[147] İsmail Selimoğlu, "Balkanlarda Türk İdare Sistemi (19. yüzyıl)", **Balkanlardaki Tük Kültürünün Dünü Bugünü Yarını Uluslararası Sempozyum**, (Haz. Hasan Basri Öcalan), Bursa, 2002, s. 118.
[148] Kırımer, a.g.e., s. 10.
[149] İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 45.

Adamı Ziya Paşa *"İmparatorluk 1592'den 1839'a gerileme yolunda at arabası hızıyla ilerlediyse, 1839'dan 1869'a bir tren hızıyla hareket etmiştir*." diyecektir.[150] Sultan Abdülmecid 1861'de Müslüman tebaayı da Hristiyan tebaayı da memnun edemeden ölmüştür.[151] Halefi Abdülaziz ıslahat konusunda oldukça meyilli davranmıştır.[152] Neticede bürokratların iktidar mücadeleleri, dış güçlerin müdahalesi ve reform karşıtlarının muhalefeti yüzünden reformlar zaman zaman yavaşladı, hatta bazen kesintiye uğrama noktasına geldi ve kurulan müesseselerde sık sık değişiklikler yapılmak zorunda kalınmıştır.[153]

4.5. TEPKİLER, TEBRİKLER

Devrimler, toplumların hayatında çıkmazlara gelindiğinde patlak verir. 18. yüzyılda devrimsel değişikliklerin sonucu veya hedefi, siyasal gücü devirmek olacaktır. Ancak böyle bir devrim Osmanlı da olmamıştır. Yani Osmanlı bozuk düzeninin yıkılmasını değil tersine sürmesini destekleyen şartların ağır basması ve böyle bir devrimi gerçekleştirecek durumda yeni gücün doğmayışı yüzünden ikisi de gelenekçi olan hatta ikisi de gerici olan güçlerin çarpışması toplumu çok etkilemiştir. Ne Osmanlı gücünün ıslahat tutumu ilerici olmuş ne de ona düşman olan derebeylik ve bazen da ulema güçlerinin tutumu ilerici olabilmiştir.[154]

Tanzimat Fermanı kendinden önce yapılmış yenilik hareketlerinin bir tekrarı olmadığı ve yeni prensipler getirdiği için genel bir ilgi uyandırmıştır. Tüm imparatorluk halkı ve yabancı devletler Tanzimat Fermanı karşısında lehte ya da aleyhte tavır ve davranışlar sergilemişlerdir.[155]

Mustafa Reşid Paşa Tanzimat'ın ilanı dolayısıyla çok heyecanlıdır. Heyecanı sadece bunun büyük bir tarihi vuku olmasından değildir. Diğer taraftan kendi canı ile ilgili olarak da kaygılıdır. Tanzimat'ın ilan edileceği günlerden önce yanına

---

[150] Fatma Müge Göçek, **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınları, Ankara, 1999, s. 115.

[151] Lord Kinross, **Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü**, çev. Meral Gaspıralı, Altın Kitaplar, İstanbul, 2009, s. 515.

[152] Driault, a.g.e., s. 248.

[153] Yasemin Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde 'Otoriter Modernleşme' ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,** Cilt: 21, Sayı:21, 2007, ss. 1-18.

[154] Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu,** Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 144.

[155] Karal, a.g.e., s. 185.

yaklaşamayan kethüdası Topçubaşızade Salih Bey o akşam gece yarısından sonra fırsatını bularak kendisine maruzatta bulunmak isteyince "…*efendim, sen ne düşüncelerdesin ben ne haldeyim. Ki akşama sağ çıkacağımdan ümidim yoktur*." diyecektir.[156] Bu duygusu aslında tepki beklentisinin ilk halidir.

Tanzimat kendinden önce yapılmış yenilik hareketlerinin bir tekrarı olmadığı ve yeni prensipler getirdiği için, genel bir ilgi uyandırmıştır. Tanzimat reformları toplamda İslam ve Hristiyan bütün tebaa için huzur ve güvenlik sağlıyordu. Bu sebeple ilk esnada ülke içinde ve dışında sevinçle karşılanmıştır.[157]

Tepki boyutuna gelmese de Tanzimat Fermanı dolayısıyla Reşid Paşa'nın reform gayretleri karşısında ilk memnun olmayan grup memurlardır. "…*Çera-gah-ı menasıbde mutlak ul-inan gezmeğe alışan me'murlar dahi Tanzimat-ı Hayriye bağları ile bağlanmaktan na-hoşnud idiler.*"[158] Hattın ilanı karşısında memlekette şaşkınlık havası vardır. "E*ski kafalı Müslümanlar…"* hattı lanetle anmışlardır. "*Şeriat çiğnendiği, Müslümanların gâvurlarla aynı seviyeye indirildiğini iddia ediyorlardı.*" Reform karşıtı Osmanlılar her yerde İslam'ı tahtından indiren, Hristiyanları himaye eden, eski düzenin değişmesini zorlayan Hristiyan Avrupa'yı görmüşlerdir.[159] Hristiyan tebaa ise hatta yeni bir çağın başlangıcı gözüyle bakmışlardır. Hattın ilanı İngiliz siyasetinin bir zaferi olarak yorumlanmıştır. Fermanın asıl değeri ile ilgili olarak halk arasında uyandırdığı akis ciddi bir belirteçtir. Reaya[160] arasında tesirine gelince, mesela servajın (derebeylik) kaldırılacağı haberi büyük heyecan yaratmış, Hat ilan olunur olunmaz reaya, önderlerinin teşvikiyle hürriyetlerini istemişlerdir.

Osmanlı imparatorluğunda yapılan yeni düzen hareketlerinin kuvvetli tepkiler uyandırması kesin bir kural hükmünde gibi bir görüntüye sahiptir. Geleneklerin uzun yıllar akıllarda ve davranışlarda sağladığı köklü algılar zaman içinde "*adet*" şekline evrilmeyi başarmıştır. Ayrıca geçmişte her yeni düzene başkaldırıyı "*adet*" haline getirmiş bir topluluğun yapısal devamı olarak başkaldırı; soyut bir durumdan daha

---

156 Sertoğlu, a.g.e., s. 2981.
157 Karal, a.g.e., s. 185.
158 Cevdet Paşa, a.g.e., s. 8.
159 Mark Mazower, **Selanik: Hayaletler Şehri Hrıstiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950),** çev. Gül Çağalı Güven, YKY Yayınları, İstanbul, 2007, s. 181.
160 Reaya için özellikle gayrimüslim ve özellikle Hristiyan halklara vurgu yapılmıştır.

somut bir anlama doğru şekil kazanmıştır. Rumlar Hristiyan tebaa arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

> "*…bir dereceye kadar Osmanlı idaresine iştirak ettirilmişlerdi…Rumlar Ermeni, Yahudi ve daha başka Hristiyan tebaanın malik olmadığı imtiyazlara sahipti…Rumların dışında kalan Hristiyan tebaa Tanzimat'ın gelişmesi sıralarında Gülhane hattının tebaa eşitliğini belirten prensibinin gereği gibi yürütülmediğini ileri sürerek*," kendileri için yeni haklar isteyeceklerdir.[161]

Tanzimat ilanından sonraki on yılda "*talepler*" daha yaygın ve ifade edilebilir bir hal almıştır. Taleplerin şikâyetlere göre daha yaygın bir hal almasında Tanzimat ile gelen yeni uygulamaların eski ayrıcalıklara olan etkisi büyük olmalıdır. Konumsal farklılığa düşen Müslim ve gayrimüslim unsurlar özellikle "talepleri" vasıtasıyla merkeze ulaşıp ki bunu 18. yüzyıldan itibaren şikâyet defterleri ile de yapabiliyorlardı- Tanzimat ile de merkeze ulaşabilme yetisi hız kazanmıştır. Eskiye görece oluşan farkı kendi yararlarına azaltmaya çalışmışlardır. Talepleri duydukları rahatsızlıklara bir çözüm gibidir. Başlıca itiraz "*cahiller sınıfından*" gelir. Buradaki temel eleştiri Müslüman ile Hristiyan kesimin nasıl eşit olabileceği hakkındadır. Bu durum şeriatın ihlali olarak değerlendirilmiştir. Hatta bu zihniyet devletin gerilemesini hep Hristiyanlara yüz vermesine bağlamaktadır. Tanzimat'a karşı gelenler arasında eski rejimden faydalananlar mültezimler de kolayca zengin olmalarını sağlayan usullerin kaldırılmasından sonra şikayetçi olacaklar ve Hristiyanlara verilen ayrıcalıkların şeriata aykırı olduğunu vurgulayacaklardır.[162]

Abdülmecid'in 1845'te meclis açılışında yaptığı konuşmada reformların gerekli verimi sağlayamadığına yönelik düşüncesi nettir. Buradaki başarısızlıkta yapılmaya çalışılanların gereğince ciddiye alınmamasının da etkisinin olduğunu düşünmektedir.[163]

Mebuslarda temsil ettikleri halkların sorunlarını dile getirmekle Tanzimat tepkilerini dile getirmişlerdir. Sorunlar daha çok geldikleri yerlerin sorunları ile ilgilidir. Rumeli mebuslarının şikâyet ve dilekleri konu ile ilgili olarak önem kazanmaktadır. Eleştiriler vilayetlerdeki ehliyetsiz valiler; hırsız defterdarlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Fakat Rumeli Vilayetlerinden gelen bir iki mebus özellikle

---

[161] Karal, a.g.e., s. 187.
[162] Karal, a.g.e., s. 187.
[163] **BOA, İ. MSM**, nr.44, (12 Muharrem 1261)'den aktaran Metin Ünver, "Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması: İmar Meclislerinin Kurulması Süreci", **Eski Çağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar**, (Ed. Feridun M. Emecen), Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 126.

Vilayet meclislerinde müslim-gayrimüslim olanların eşit oranda temsil edilmesini eleştirmişler; nüfus esasına göre seçim istemişlerdir. Özellikle Selanik mebusları Mihalaki ve Vasilaki Efendilerle, Yanya Mebusu Kantarcı Efendi bu talepleri ileri sürerken Anadolu ve Rumeli'nin Müslüman mebusları ve Mezopotamya ve Anadolu'nun Hristiyan mebusları bu fikre karşı çıkmışlardır. Arabistan'ın bazı mebusları tamamen pratik nedenlerle Türkçe bilme şartının kaldırılmasını isteyeceklerdir. Osmanlı parlamentosu etnik bir renkliliğe sahip olsa da bu durum, önemli bir etnik çatışmaya, ya da ulusal talepler ileri sürülmesine neden olmamıştır. Parlamento dış örgütler ve kitle hareketleriyle organik bağlar içinde değildir.[164]

Osmanlı Devleti'ne eşitlik fikrini aşılayan devletlerin tebaası aslında ırki ve dini bütünlük dahilinde yaşayan topluluklar değildir. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın da Müslüman tebaaları vardır. Karşılaştırıldıklarında bu Müslümanlar siyasi haklardan, medeni haklardan mahrum olarak yaşamakta oldukları görülmektedir.[165]

Tanzimat ve ona bağlı çıkarılan fermanların ifade etmek istedikleri halk tarafından ve memurlar tarafından kolaylıkla anlaşılamamış bu yüzden uygulamada güçlükler çıkmış; hatta uygulanamamıştır.[166] Diğer taraftan Osmanlı halkının radikal kesimi temelde İslami olan bir uygarlıkta Batılı düşüncelerin uygulanmasının sonuçlarından korkmuş gibi görünmektedir. Bu radikal güçler, dinler ve ırklar açısından ayrımcılığı ortadan kaldırmayı hedefleyen Tanzimat hareketinin Hristiyanların yararına olmayacağı gibi, Müslümanların da aleyhine sonuçlar doğurabileceği görüşündedirler.[167] Beklenen reform programları ile Avrupa müdahalesinin ve gayrimüslim ayrılıkçı hareketlerin engellenmesi olmakla birlikte; Tanzimat reformları bu hedeflere ulaşmada başarılı olamamıştır.[168] Bozkurt bunu; devletin reform çalışmaları Müslüman olmayan toplumları da Müslüman olan kesimi de memnun edememiş ve kısa bir süre sonra milliyetçi duygulara kapılacak olan

[164] Ortaylı, **Osmanlıda İktisadi ve Sosyal Değişim**, s. 215.
[165] Ziya Nur Aksun, **Yozlaşma, Yenileşme, Değişim Kıskacında Dört Muzdarip Padişah**, (Haz. Erol Kılınç), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2011, s. 297-298.
[166] Kazım Yetiş, "Tanzimat Karşısında Tavırların Tasnifi", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü**, Uluslararası Sempozyumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 115.
[167] Tuncer, a.g.e., s. 134.
[168] Gül Tokay, **Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908**), AFA Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 12.

gayrimüslim kesim reformlarla sağlamlaştırılmaya çalışılan yeni ve güçlü Osmanlı düzeninde rahatsız olmuşlardır şeklinde ifade edecektir.[169]

Uyumun sağlanamadığı bir diğer konu mali sahada alınan tedbirlerde hem Müslüman hem gayrimüslim ve özellikle ruhban sınıf arasında gelişen muhalefettedir. Kilise vakıflarını idare edenler; yeni sistemle eski kazançlarını sağlayamadıklarından Tanzimat'tan memnun olamadılar. Tanzimat reformları her ne kadar gayrimüslimlerin ayrılıkçı isteklerini engellemek üzere oluşturulmuş olsa da Tanzimat reformları bunu gerçekleştiremedi.[170]

Osmanlı Devleti içindeki ıslahatlar muhalefetin kargaşası nedeniyle mütemadiyen sekteye uğramıştır. Müslümanlar sahip oldukları imtiyazlardan mahrum olduklarından; elde ettikleri haklardan cüret alan Hristiyanlar ile aralarında daima mücadeleler olmakta ve durum gittikçe vahimleşmiştir. Bu durum aslında ıslahat hareketinin en başından sonuna kadar süregelen en mühim sonucudur. Bu sonuçtan yola çıkarak bazıları ıslahatın ehli olduğunu, bazıları da ıslahatın karışıklıklar yüzünden tükendiğini iddia ediyordu.[171] Fermanlarda herhangi bir yaptırım yoktur; aşikâr olan odur ki asıl zorlayıcı güç dış baskılardır. Bu ıslahat çabalarının en büyük sonucu, Hristiyan azınlıkların kazancı lehine; Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü aleyhine *yerli işbirlikçiler (kompradorlar)* yaratmış olmasıdır.[172] Bu durum milli kimliklerine ulaşmak için gerekli ekonomik yapının sağlamlaşması adına gerekli ortamı yaratacaktır.

Tanzimatçılar Hristiyanları Türk vatandaşı olarak yetiştirmek için tüm samimiyetleri ile çalışırken önemli bir noktayı kaçırırlar. Vatandaşlık hissi imtiyazlar vasıtasıyla mümkün kılınmaya çalışılacaktır. Bu durum Tanzimat Fermanı'nın Müslüman-Türk unsura fazla bir şey temin edememesi[173] Türk olmayan bölgelere ise elden gelenin yapılmış olması eleştirisine neden olmuştur. Tanzimat'ın getirdiği imkânlar daha çok gayrimüslim tebaaya yaradığı ve bunun Türklerin aleyhinde olduğundan yazarların çoğu birleşmektedir.[174]

---

[169] Bozkurt, a.g.e., s. 3.
[170] Tokay, a.g.e., s. 12.
[171] Driault, a.g.e., s. 252.
[172] Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 25-26.
[173] Halide Edip Adıvar, **Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri**, Can Yayınları, İstanbul, 2009, s. 94-95.
[174] Yetiş, a.g.e., s. 120.

Tanzimat döneminde genel bir sabırsızlık ve tatminsizlik havası vardır. Engelhard Tanzimat değişikliklerinin halk tarafından oldukça yüksek ses ve şiddetle talep edildiği, diğer taraftan statükonun devam ettirilmesinin ise sabırsızlığa ve kinlerinin artmasına neden olduğu kanısındadır. Tanzimat ilanı ile; mutasarrıf, voyvoda ve mültezimler (sivil yöneticiler) buna karşı çıktılar. Aynı zamanda kişisel çıkarlarına düşkün devlet adamları karşı çıkmıştır. [175]

Köylüler Balkanlar'da yeni düzen karşısında ayaklanmakta pek haksız değil Mazower'e göre. Zira hayatlarına bir miktar mal güvencesi ve sükûnet gelmiş olmasına rağmen toprak üzerindeki nüfuz baskısı sona ermiş değildir. Nüfus baskısı Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan bağımsızlığı sonrasında da devam etmiş devlet yöneticileri bu konuda halkların karşısında sürekli zor durumda kalmıştır. Yüzyıllar boyunca köy ünitesi Balkan halklarının vatanı olmuştur. Hayatı örgütleyen temel siyasi, idari ve askeri birim olmuştur. Köylüleri hem devlet katında hem de davetsiz misafirler karşısında ihtiyar heyeti temsil eder. 19. yüzyılda bu kendi içine kapalı örgütlenme biçimi değişmeye başladığında köylüler bu duruma uyum sağlamakta zorlanmıştır.[176]

19. yüzyıl başlarında dağınık ve karışık görünen vakıfların bir nizam altına Evkaf Vekaleti ile alınmaya çalışıldığı söylenebilir. Fakat vakıf gelirlerinin belirtilen yerlere değil de merkezi hazineye aktarılması gerekliliği, vakıfların da gittikçe nüfuzunu kaybetmelerine neden olmuştur. Batılılaşma süreci içinde vakıflar genişlerken güç kaybetmeye başlamışlardır. Vakıfların varlığı ve yönetimi özellikle Balkanlarda yaygın olduğu için bölgede daha da önem arz eden bir konudur. Yine de taşınmazların Müslümanların elinden çıkmasını zorlaştırdığı için sömürgeci yapının siyasetini engellemeye devam etmektedirler. Tanzimat'ın tımar gibi vakıf sistemini de bertaraf etmeye yeltendiği ifade edilebilir. Fakat bu ifade bu yapıların her koşulda ayakta kalmalarına neden olacak keskin bir durum yaratamamıştır. Tanzimatçıların benimsediği liberalist doktrin vakıflar aleyhine ileri sürülen görüşlerin temel nedenidir. Bu doktrin aslında vakıfları engel olarak görmektedir. [177]

---

[175] Mustafa Nuri Paşa, **Netayic'ül Vukuat Kurumlarıyla Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Cilt:III-IV, (Sad.: Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 287.
[176] Mazower, a.g.e., ss. 76-79.
[177] Tabakoğlu, a.g.m., s. 216.

Fermanla birlikte merkezi yapının güçlendirilmesi, vergi ile ilgili baskı ve yolsuzlukların azaltılması ve böylece geniş halk kitlelerinin daha fazla memnun edilmesi gibi hedefler ortaya konmuşken reformları uygulamada karşılaşılan problemler eskisine nazaran daha ciddi sıkıntılar yaratmıştır. Niş İsyanı (1841) bu sürecin bir örneğidir. İsyan'da gayrimüslimlerin etkisi ve özellikle Sırp baskısı da vardır. Niş İsyanı'nda olduğu gibi Rumeli'de öncelikle vergi ve benzeri gerekçelerle ortaya çıkan halk hareketleri, dış tahrik ve müdahalelerin de etkisi ile kolaylıkla dini ve milli bir nitelik kazanmıştır. [178]

Osmanlı halkı öncelikle dini açıdan Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler olarak ayrılmakla birlikte, dil ve din gibi ayırıcı unsurlar vasıtasıyla etnik olarak da birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Müslüman kimliğinin yanında Arnavut, Boşnak, Bulgar'dır. Hrıstiyan kimliği yanında Sırp, Yunan, Makedon'dur. Balkanlardaki Slav milletleri, Sırplar, Bulgarlar, Hırvatlar, Makedonlar ve diğer Slav olmayan milletlerle birlikte yeniden kültür doğuşu yaşamışlar bunun için Mustafa Reşid Paşa'ya minnettar olmuşlardır.[179] Karahasanlı, Tanzimat'la birlikte Balkanlardaki Slav milletlerin diğerleriyle birlikte: Yunanlılar, Romenler ve Arnavutların kendi tarihsel şanslarına ulaştıkları kanaatindedir. Ayrıca Sırp gazetelerinin Tanzimat'ı öven cümleleri de bu olumlu hissi ifade eder boyuttadır.[180]

Özellikle büyük Devletlerin Tanzimat değerlendirmeleri de önemlidir. Fermana yönelik ilk olumlu tepkiler dışarıdandır. Kendi etkilerinin olduğunu bildikleri ferman Batılı devletleri memnun edecektir. Uygulamaların önündeki büyük engellerden biri de yabancı temsilcilerinin Tanzimat reformları üzerindeki çeşitli yorumlarının tamamen kendi uygulamak istedikleri siyasete uygun olması ile

---

[178] Ahmet Uzun, **Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841),** Eren Yayıncılık, İstanbul, 2002, ss. 10-14.

[179] Karahasanlı, a.g.e., s. 422.

[180] Karahasanlı, Sırp gazetesi *Sırpske Novine*'nin görüşlerine yer vermiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarına karşı olumlu bir tavır vardır. Gazete de yer alan makalelerden, bu anlaşılmaktadır. Fakat yazara göre gerçek böyle değildir. Gazete diğer taraftan Balkan milletlerinin kendi geleceğinin üzerinde durmuştur. Yazar kısacası şunu işaret etmektedir: Sırp gazeteleri devlet merkezinden uzak ve sansürden etkisiz de olsalar; Türk devletinin lehine ve güzel sözlerle durumu açıklayıp, basın tarihine böyle geçmişlerdir.! Gazetedeki makaleler doğrultusunda yazar şu tespiti yapmaktadır; Türk milleti ile Hristiyanlar yani Sırplar, Bulgarlar, Makedon ve diğer milletler arasında kinin azalması ve sevginin artması Tanzimat reformlarının gerçekleşmesi sürecinde güncel sorun olmuştur. Yazar ayrıca Türk milleti ve Osmanlı Devleti'ni eşitleştirmek adına da yorumlar yapmıştır. Lamartine (tarihçi) burada geçen ifadesine göre padişahın Sırp gazetesinde "…*Siz kardeşsiniz*!" şelkinde konuşması vardır. Bkz. Karahasanlı, a.g.e., ss. 406-416.

ilgilidir. [181] Tanzimat döneminde Marks ve Engels'de Tanzimat destekçisi[182] Sultandan "*Hristiyanların tahkir edilmeyeceği ve eziyet görmeyeceğine dair*" bir söz almıştır. İngiltere hükümdarı Kraliçe Victoria sultana tebrik mektubu iletir.[183]

İrtem ve Kocahanoğlu'na göre fermanın hariçte bıraktığı etki şöyledir: iyimserler, fermanda bir ihya görmüşler; bezginler ise Avrupa'ya karşı bir taklit, nümayiş ve büyük bir yalan görmüşlerdir.[184] Rusya Tanzimat'tan memnun kalmamıştır, fakat bunu fırsat olarak değerlendirmiş ve fermandaki ilkelerin Ortodoks tebaaya iyi uygulanmadığı konusunu şikâyet haline getirip devlete akıl öğretmek istemiştir. İngiltere ve Fransa ise Tanzimat'tan memnun kalmışlardır. Çünkü öncelikle bu fermanın gözettiği değerler dolayısıyla Rusya'ya engel olunacağı düşüncesindedirler. Bununla birlikte İngiltere Protestanların, Fransa ise Katoliklerin haklarını savunmuş ve korumaya da çalışmışlardır. Fransa hükümeti ıslahat konusunda teşvik etmede hep aynı gayreti göstermiştir. Türkler'in Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm unsurların Rusya, Avusturya ve İngiltere tarafından ortadan kaldırılmasına engel olacak tek güç olduğunu her zaman göz önünde bulundurmuştur.[185]

Rumlar büyük hoşnutsuzluk içinde, çünkü eşitlikle gelen ayrıcalıktan hoşlanmamışlardır. Fenerli Rumlar, dışişleri ve divan tercümanlıklarında görev almışlar, Eflak-Boğdan beyleri onlardan atanmışlardır. Onları telaşlandıran devlet yönetimindeki bu etkinliklerinin ortadan kalkmasından çekinmeleri olmuştur.[186]

Avusturya, Tanzimat'a açıktan açığa muhalifliğini ifade etmiştir. Avusturya Başvekili Meternich Avrupa usullerinin Osmanlı Devleti'ni zayıf düşüreceğini ileri sürerek Türklerin eski rejime bağlı kalmaları gerektiğine inancını diler getirmektedir. Osmanlı Devleti'nin daha kuvvetli olmasını istediği için değil; reform programlarının kendi devlet yapısının aleyhine örnek teşkil etmesinden çekincesi dolayısıyla bu yönde tavır almıştır.[187] Metternich kısaca ifadesi şöyledir: "*Türk kalın, şeriata uygun hükümetinizi, padişah ile tebaası arasındaki başlıca bağlantıyı yapan dini*

[181] Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:12, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 784.
[182] Karahasanlı, a.g.e., s. 430-431.
[183] Kinross, a.g.e., s. 485.
[184] İrtem ve Kocahanoğlu, a.g.e., s. 76.
[185] Driault, a.g.e., s. 249.
[186] Armaoğlu, a.g.e., s. 226.
[187] Karal, a.g.e., s. 188.

müesseselere saygı üzerine kurun."[188] Prens Metternich Tanzimat'ı boş ve hatta zararlı bir düşüncenin ürünü olduğunu iddia ediyor; Osmanlı'da eski kanunlara dönüşü takdir ediyordu.[189] Bir diğer tavsiyesi de yalnız kalıp Avrupa'ya yaklaşmaması yolunda olmuştur. Fakat Osmanlı bu açıdan da Metternich'i dinlemez mümkün olduğunca yakınlaşmaya çalışır.[190]

Kısacası; Avrupa'nın tutumu hakkında "…*göz ardı edilmemesi gereken husus Batılı Hristiyan devletlerin Hristiyan halkların bir Müslüman devlet tarafından yönetilmesini bir türlü hazmedememiş olması*…" önemli ve tarihsel bir meseledir. İngiltere ve Fransa Tanzimat hareketine olumlu yaklaşırken, Rusya ile Avusturya liberal düşüncelere karşı oldukları için Tanzimat'ı olumlu karşılamayacaktır. İngiltere Hindistan'a giden ticaret yollarının güvenliğini sağlamak açısından, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması politikasını savunmuş; Fransa'da Akdeniz'deki ayrıcalıklı konumunu sürdürebilmek amacıyla Doğu Akdeniz'e inmeyi isteyen güçlü Rusya yerine güçlü bir Osmanlı Devleti görmek istemektedir. İngiltere ve Fransa daha güçlü bir Osmanlı Devleti istedikleri için Tanzimat'ı desteklemişlerdir.[191] İngiltere Tanzimat reformlarının uygulanamaması karşısında düş kırıklığına uğrayacaktır. Reformların uygulanamamasında neden olarak padişah ve sadrazamı görmüşlerdir.[192] İngiltere'nin reform programını değerlendirmesinde; Lord Stratford Canning en önemli isimdir. Şahsında gördüğümüz yapı da İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin yapacağı reformlara nezaret etmek istediği gerçeğini vurgulamaktadır.[193] Tanzimat Fermanı ilanıyla birlikte İngiltere, Hünkâr İskelesi Anlaşması sonrası ulaştığı Osmanlı modernleşmesinin gerekliliği fikrine hedefsel olarak daha da yaklaşmıştır. Canning, Palmerstone'a 7 Şubat 1851'de bir rapor yazmış ve burada Tanzimat'ın gereği gibi olmadan

---

[188] Armaoğlu, a.g.e., s. 225.
[189] Engelhard, a.g.e., s. 72-73.
[190] Engelhard, a.g.e., s. 77.
[191] Hüner Tuncer, **Osmanlı ve Avusturya İlişkileri 1789-1853**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s. 132.
[192] Tuncer, a.g.e., s. 134.
[193] İngiltere'nin Tanzimat döneminde devletin reform programlarının çoğu noktasında etkisi vardır. Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti'nin yüzünün İngiltere'ye dönük olduğu hakkında ifade edilebilecek önemli bir örnek kölelik meselesi le ilgilidir. Osmanlı Devleti İngiltere'ye hoş görünebilmek için kölelik ve esir pazarını kapatma konusunda politik davranmışa benzemektedir. Padişah, köle pazarını, köle sahiplerinin alışılagelmiş amansız davranışına maruz kalan siyah ve diğer kölelere merhamet duyduğu için kapatmış gibi görünse de Aslında İngiltere'nin isteği bunda büyük etki sağlayan nedendir. Bkz. Y. Hakan Erdem, **Osmanlı'da Köleliğin Sonu, 1800-1909**, çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 126-127.

uygulanmakla birlikte geçici ferahlama sağladığı, "*Babıali'nin Hristiyanlık dünyasının sempatisini kazanarak*" kendi geleceğine bir adım attığını belirtmiştir.

İmparatorluğun her yanında geniş yankılar uyanmış, her ulus bunu kendi açısından açıklamıştır. Büyük ümitlere kapılan gayrimüslim unsurlar, ondan yararlanarak düzensizlikler çıkarmışlar, kendilerine sağlanan yeni haklardan kısmen memnun olmakla beraber; gelen yeni sorumluluklardan rahatsız olmuşlardır. Osmanlılık duygusundan yoksun bu ulusların ruhani liderleri, özel hak ve çıkarlarını kaybetmekten kaygılanmış, ülkenin ekonomisini ellerinde tutan gayrimüslim mültezimler, bankacı sarraf, çorbacı ve kocabaşılar, başta papazlar olmak üzere, buna karşı çıkmış, yabancı ülkelerle özellikle Rusya ile düzenlerini sürdürmüşlerdir.[194]

Garianoff, E. Driault, Ubicini, Engelhard gibi Batılı yazarlar Tanzimat ilanını ve hareketini değerlendirmeleri; Tanzimat Fermanı Osmanlı ordusunun Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa kuvvetlerine yenilmesi üzerine ortaya çıkan durum karşısında Avrupa devletlerinin yardımını alabilmek için acele olarak alınan kararlar ve ilerde uygulanması konusunda pek de samimi olmayan niyetlerden oluşmakta[195] olduğu hakkındadır. Oysaki Tanzimat'ın hazırlık koşulları II. Mahmud döneminde zaten başlamıştır.

Tanzimat reformları imparatorlukta çok az kimseyi tatmin etmiştir. Eski konumlarını kaybedenler mağdur hissediyor, muhafazakârlar ise daha radikal tedbirler istemişlerdir. En büyük güce de 1876'da ulaşmışlardır.[196] Modernleşme bir ithal malzeme gibi Batı'dan alınmaya çalışırken toplumda egale edilen yok sayılan unsurlar ve olgular, modernleşmenin sağlayıcı ve uygulayıcıları arasında gittikçe büyüyen sorun ve problemleri perçinledi. Reformların yarattığı huzursuzluk nedeni içerikte yer alan uygulamaların tam olarak uygulanamaması ve kağıt üzerinde kalması ile ilgilidir.[197] Abdülmecid devrinde aydınlar Şapolyo'ya göre tamamen yeni bir inkılap kararındadırlar ve Tanzimatçılar yerine geçeceklerdir.[198] Yeni Osmanlılar

---

[194] Sonyel, a.g.m., s. 344-345.

[195] Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi,** Cilt:6, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 2979.

[196] Jelavich, a.g.e., s. 314.

[197] Çelen, a.g.e., s. 61.

[198] Türkiye'de "*liberalizm*" hakkında düşünce ve edebi yönde kendi ifadeleri ile bir temel oluşturmaya, bunun Osmanlı Devleti niteliğinde kuramsal hale gelmesi için hazırladıkları zemin dolayısıyla Tevfik Çavdar Türkiye'de Liberalizm kitabının tarihini 1860'lardan başlatmaktadır. Bkz. Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm, 1860-1990**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.

1840'ların genç Avrupa hareketinden aldıkları[199] ön bilgi ile bu dönemde doğmuştur.[200] Tanzimat fermanı dönemi isyanlarının en önemli tarafı vergi, eşitlik, askerlik gibi konular yani Tanzimat Fermanı reformlarının uygulama alanlarına ilişkindir. Fakat Islahat Fermanı döneminde çıkan isyanlar doğrudan milliyetçi karakterdedir. İmparatorluğun gittikçe derinleşen iktisadi ve mali çöküşü, halkın ve memurların taassup ve güvensizliği, derin çıkar ilişkileri, Tanzimat siyasetinin halk tarafından benimsenememesi Dış ve İç Sorunların çokluğu bu dönemde Tanzimat Fermanları karşısında halkın genel olarak hoşnutsuzluk nedenleridir. Tanzimat fikirlerinden aldıkları meşru kaynakla, Tanzimat uygulamalarına direnirken, aslında Batı devletlerinin desteği ile; yine Batı'ya ait modern yöntem ve uygulamalara karşı direnç geliştirmiş olabilmesi aslında Balkanlarda durumun sadece coğrafi anlamda yaşanan bir kargaşa değil de toplumun doğrudan kendisi ile ilgili olduğu hakkında da tarihi bir gerçeklik ortaya koyar.

Ferman beklenen etki ve iyileştirmeyi sağlayamamıştır.[201] Tanzimat Fermanı ile başlayan sürecin imparatorluğun dâhilinde istenen kaynaşmayı, sükûn ve refahı getirememesinin nedenleri vardır.[202] Türk sosyal düşüncesi 18. yüzyılın son çeyrekte Türk toplumunun bir kriz dönemine girdiğini işaretlemiş ve ıslahat projesi ile krize son vermeyi denemiştir. Fakat ıslahat projeleri istenileni vermemiş, Tanzimat reformlarının başarılı olmadığı ise ancak II. Meşrutiyet döneminde ortaya konulabilmiştir.[203] III. Selim ve II. Mahmud saltanatları Hristiyan olduğu kadar Müslüman halklarında ayaklandığı, toplumsal ve ulusal devrimler dönemiydi. İstanbul merkezi gücün otoritesini onarmak için, Balkanlar Anadolu ve Arap eyaletlerinde üç yönde yerel seçkinlerle savaşmak durumunda kalmıştır. Müslüman isyancılara uygulanan şiddet Hristiyanlara uygulanandan az gibi görünmemektedir. Her ikisi de Müslüman olan Bulgar Pasvandoğlu ve Yanyalı Arnavut Tepedelenli Ali Paşa'nın karşılaştığı şiddeti, Bulgar ve Yunanlı Hristiyanlarla karşılaştırıldığında fark

[199] Craig Calhoun, **Milliyetçilik**, çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 33.
[200] Şapolyo, a.g.e., s. 152.
[201] Sırma, a.g.e., s. 51.
[202] Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, s. 6.
[203] Aykut Edibali, **Sosyal Sistemlerin Temelleri**, Otağ Yayınları, İstanbul, 1979, s. 85.

yoktur. Hatta "*Müslümanlara çok daha sert davranılmış olduğunu söyleyebiliriz*." yorumunda bulunan tarihçiler de vardır.[204]

Bakıldığında "*1839 ile 1856 yılları arasında devrim sahasında kaydedilen başarılar sınırlı…"* kalmıştır.[205] Fermanın ilan edildiği tarih 1839 olsa da uygulamaların başlayabildiği tarih 1840'tır. Müslümanlar gayrimüslimlere verilen ayrıcalıklardan hoşnut olmamışlardır.[206] Eleştirilerin iki temel noktasını, gayrimüslimlere yeni haklar verilmesi ve kurulan yeni meclislerde başkanlığın kadıdan alınıp vali, muhassıl veya kaza müdürlerine verilmesi teşkil etmiştir. Buna karşın gayrimüslimlerde kendilerine tanınan ayrıcalıkların yeterli olmadığını ileri sürdüler. Ayrıca cizyenin kaldırılmaması ve din adamlarına vergi muafiyeti olmamasını eleştirmişlerdir. [207]

Tanzimat Müslümanları kırmış, gayrimüslimleri ise tatmin edememiş fakat hırslarını arttırmıştır. Arnavutluk, Bulgaristan ve Girit'te başlayan isyanlar süratle söndürülür. Lübnan[208] ve Suriye'deki karışıklıklar ise bitmez, Şark Meselesi'nin bir parçası haline gelir. Yapılan ıslahatlar umulan sonuçları vermemiştir. Belli bir kesimin Avrupa'dan borç para alarak yaşadığı hayat karşısında halk hoşnut değildir. Yabancılar sık sık müdahale etmekte, padişahta sık sık sadrazam değiştirmektedir. Islahat uygulamaları da ağır gelmiştir. Kırım Harbi'nden sonra fiyatlar yükselmiş, geçim sıkıntısı başlamıştır. Cami kürsülerinde Osmanlı hükümeti açıktan açığa tenkit edilmektedir.[209]

Tanzimat devrinin hattı hümayunlarının hiçbiri anayasa mahiyeti taşımamaktadır. Bunlar sadece devletin acil ihtiyaçlarını karşılayacak ve bir zümre tarafından yapılmaları zorunlu görülmüş ıslahat ve yenilik çalışmalarıdır. Devletin

---

[204] Dimitri Kitsikis, **Türk-Yunan İmparatorluğu Ara Bölge Işığında Osmanlı Tarihine Bakış,** çev. Volkan Aytar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 192.

[205] Salahi Sonyel, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 173.

[206] Sonyel, a.g.e., s. 348.

[207] Coşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001, s. 102.

[208] Lübnan'da Müslümanları işaret eden Dürziler ile Hristiyan Maruniler Osmanlı tabiiyetinde bir emir tarafından idare edilirler. Mısır Meselesi sırasında Lübnan'ın Hristiyan olan emiri Mehmet Ali Paşa'nın yanında yer alacaktır, halk ise Osmanlı Devleti'nin yanında olacaktır. Tanzimat ilan edildikten sonra denetim için Hristiyan ve Müslümanlardan oluşan bir komisyon Dürzi mezhebinden Müslümanları rahatsız edecek, isyan edeceklerdir. Hristiyan köylerini basacaklardır. Bu duruma Osmanlı Devleti müdahale etse de kendisini Katolik Marunilerin hamisi olarak gören Fransa olaya müdahil olacaktır. Fransız hâkimiyetinden hoşlanmayan İngiltere ise kendi projeleri namına devreye girecektir. Bakıldığında ülkenin batısı ile doğusu arasında Doğu Sorunu'nun işletilmesi hakkındaki politikalar son derece benzer mahiyettedir. Bkz. Kösoğlu, a.g.e., s. 555.

[209] Kösoğlu, a.g.e., ss. 558-562.

siyasi çehresinde bir değişiklik amaçlamamışlardır. İktidarı hem dini hem de siyasi açıdan elinde bulunduran hükümdarı frenleyecek hiçbir mekanizma geliştirmemiştir.[210] Tanzimat devri hükümdar karşısında fertlerin haklarını temsil edecek bir meclis oluşamamıştır. Gerçek manada bir parlamento rejimi bakımından en küçük bir eser bile meydana getirememiştir. Tanzimat; padişahın geniş yetkileri karşısında milletin varlığını ifade eden, halk tarafından seçilen, hükümdar karşısında istiklaline sahip bulunan bir organ geliştirememiştir.[211]

Tanzimat sonuçlarını ve "*reformcu paşaları*" sonrasında eleştiren iki önemli isim Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp olacaktır.[212] İkisi de Tanzimat döneminde açılmış modern okullarda eğitim almıştır. Devletin siyasi ve kurumsal değişiminin yetersiz kaldığı konusunda aynı fikirdedirler. Paşaların siyasi icraatlarının imparatorluğun parçalanmasını durdurmaktaki başarısızlığını Tanzimat'ın ülke kapılarını Avrupa'nın mamul maddelerine ve sermayesine ardına kadar açtığı ve bunun yerel zanaatlerin yıkılmasına temel olduğu fikrinde birleşirler. Tanzimat'ın kültür politikasına da karşı çıkarlar, bir ikiliğin ortaya çıktığı bunun da toplumda bir kopuşa neden olduğu düşüncesindedirler. Medrese reformuna gidilmeden koşut bir modern eğitim sistemi ortaya çıkarmış olmaları medrese mezunları ile modern eğitim kurumlar mezunları arasında doğrudan bir çatışma ortamı yaratmıştır fikrindedirler.[213]

4.6. BALKAN İRREDENTİZMİ

19. yüzyıl itibari ile irredentist[214] yani kurtarımcılık pek çok devletin uluslararası politikasında belirleyici olmuştur. İtalyanca kökenli bu kavramın negatif anlam boyutu ile dil, din, soy ve kültür birlikteliği olduğu hâlde herhangi bir devletin sınırları dışında yer alan halk ile söz konusu devletin birleşmesi fikridir. Kavram 20. yüzyıla aittir. İrredentist hareketler, bir ülkenin komşu ülkede yaşayan ve aralarında etnik, dil, kültürel bir bağ olduğuna inandığı akraba topluluğu yaşadıkları toprakla

---

[210] Okandan, age., s. 55.
[211] Okandan, age., ss. 56-62.
[212] Nejat Göyünç, "Tanzimat'a Yöneltilen Eleştiriler", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 110.
[213] Georgeon, a.g.e., s. 99.
[214] İrredentismo: 1870'ten sonra İtalya'nın Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna bırakılarak kendine "*bağlanmamış*" topraklar üstünde, daha sonra da İtalyanlaşmış saydığı topraklar üzerinde hak iddiası. Bkz. "İrredentismo", **Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, Cilt:6, (Haz. Safa Kılıçlıoğlu ve diğerleri), Meydan Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 404.

birlikte sınırlarına katma hedefine sahiptir. İrredentist yaklaşımlar uygulanırken iki aktörün önemi ve etkisi olmaktadır. Bu aktörler başka ülkede yaşayıp anavatanı ile birleşme isteği içinde olan akraba topluluk ile bu topluluğu yaşadıkları kara parçasıyla birlikte sınırlarına katma hedefinde olan akraba devlettir.[215] Devletlerin ayrılık yanlısı hareketlere yardım etmelerinin farklı nedenleri bulunmaktadır. Bunlar literatürde iki ana başlık altında toplanmıştır: Araçsal nedenler ve duygusal nedenler. Araçsal nedenlerin varlığı genel olarak, stratejik çıkarları geliştirme, rakip veya düşman olarak görülen devletlerin gücünü kontrol altına almakla birlikte onları zayıflatma, rakip veya düşman devletle hesaplaşma, etki alanlarını genişletme gibi durumlara bağlıdır. Araçsal nedenler ekonomik kazanç, siyasi çıkar ve stratejik avantaj elde etme, prestij, uluslararası nüfuz kaygısı ve içsel nedenler olarak sayılabilmektedir. Duygusal nedenlerin ortaya çıkmasında ise, etnik kimlik, din, ideoloji, tarihsel haksızlığa uğrandığı düşüncesi, irredentizm gibi temel nedenlerle birlikte insani düşünceler, ırksal-kültürel yakınlık, ayrılıkçı lidere veya onun müttefiklerine duyulan kişisel bağ gibi güdülerin etkili olduğu savunulmaktadır. Bununla birlikte etnopolitik duygusal güdüler bir ulus-devletin, başka bir ulus-devletin içinde yasayan soydaşlarına koruma, kullanma ya da onlar üzerinde hak iddia etme (irredentist) şeklindeki güdülerdir. Bu doğrultuda etnik gruplar arasındaki soy veya kan bağı durumu belirleyici olmaktadır. İrredentizm Olanağı: Ayrılık iddiasında bulunan etnik grubun dünyanın herhangi bir yerinde akraba topluluklarının bulunup bulunmaması ile alakalı bir durumdur. Akraba topluluklardan meydana gelen bir devletin varlığı ayrılıkçı hareketin başarı şansını artıran bir etken olarak gün yüzüne çıkmaktadır. Akraba olan bir devletin olmaması ise, tersine bir etkide bulunarak ayrılıkçılığın başarı şansını azaltmaktadır.[216] Devletlerin akrabalıklarının örtüşmesinde öncelikle din sonra da dil ilk sırada yer alan donelerdir. Osmanlı sonrası Balkanlar'da etno-dini karışıklığın, karışıklıkların ve devlet inşa sürecinin çatışmalarının tarihsel seyrinde; yüzyıllarca süren Osmanlı yönetimi ve dinin ayrı toplumsal kimlikleri tanımladığı millet örgütlenme sistemi,

[215] Donald L. Horowitz, **Ethnic Groups in Conflict**, Berkeley: University of California Press, 1985, s. 286.'dan aktaran Mehmet Öztürk, **Hatay'ın Türkiye'ye Katılımının İrredentizm Çerçevesinde Değerlendirilmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2019, s. 8.

[216] Abdülgazi Yıkıcı ve Tuğba Salman, "21. Yüzyılda Ayrılıkçılık: Katalan Örneği", **Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi,** Sayı:1, 2020, s. 70.

neredeyse tamamen din tarafından belirlenen güçlü bir aidiyet duygusunu beslemiştir. 19. yüzyılda imparatorluğun zayıflaması, modern ulus-devletin örgütlenmesine ilişkin Avrupa kavramlarının rekabet etmesine yol açmış ve örtüşen kimliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, dinin rakip kimlik kaynakları tarafından aşındırıldığı yerlerde bile, kurumsal miraslar, bağlılıklar ve yerel düzeydeki günlük uygulamalar, devam eden inanç temelli toplulukların sınırlarının korunmasına yardımcı olmuştur.[217]

İrredentizm coğrafi bölgeler üzerinde hak iddia etme ve neticesinde hak iddia edilende tarihi, etnik, coğrafi nedenlerden dolayı milliyetçi ajitasyon oluşmasıdır. Yunanistan'ın Makedonya üzerinde hak iddia etmesi bu duruma bir örnektir. Kavram her ne kadar uluslararası ilişkiler biriminin ilgi alanı olsa da multidisipliner çalışmaların önemi ve özelikle Balkanlarda tarihi ve coğrafyanın girift durumunun karşılaştırmalı tarih çalışmaları açısından sağladığı elverişli yapı,[218] konuya kuramsal açıdan başka bir perspektifle yaklaşılmasını mümkün kılmaktadır.

Kimlik eksenli ve toplumsal algılara dayalı bir kuram olan sosyal inşaacılık, Balkanlar'daki çatışma gerçekliğinin ifade edilebilmesi noktasında önemli bir dayanak noktası sunmaktadır. Zira Balkanlar'da çatışma faktörünün iş birliğine üstün gelmesinin en önemli nedeni sosyal olarak inşa edilmiş olan toplumsal kimlikler üzerinden şekillendirilen devletlerarası düşmanlık algısıdır. Balkan halklarının her biri, kendi grup kimliği üzerinden toprağa dayalı ve güç odaklı irredentist projeler ortaya koymakta ve böylece rekabet ve çatışmayı yüceltmektedir. [219]

Kendi içerisinde çok ciddi bir etnik ve dinsel çeşitlilik gösteren Balkan halkları arasındaki etkileşim, genel itibarıyla çatışma faktörünü kuvvetlendiren ve irredentist özellikler taşıyan bir mahiyet arz etmektedir.[220] Ulusal kendi kaderini tayin düşüncesi bu kavrama verdiği destek ile 19. yüzyıl Balkan uluslarında yaşanan beklentiyi doğrudan karşılar mahiyettedir.[221] Balkanlarda Rusya'nın büyük ölçekteki

---

[217] Arolda Elbasani and Olivier Roy (Ed.), a.g.e., s. 4.

[218] Nedim Yalansız, "Karşılaştırmalı Tarih, Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım," **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Volume 2/9, 2009, ss. 493-498.

[219] Göktürk Tüysüzoğlu, "Çatışma ve İşbirliği Dikotomisi Bağlamında Balkanlar'ın Siyasal Görünümü", **Avrasya Etüdler**, Sayı:42, 2012, s. 102.

[220] Tüysüzoğlu, a.g.m., s. 86

[221] Bilgin Çelik, "Berlin Statükosunun Çöküşü: Balkan Milliyetçiliğinin Yükselişi 1912-1913", **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Uluslararası Tarih Sempozyumu-I**, 2011, ss. 16-18.

hak iddiası bu kavrama karşılık gelmektedir.[222] "*19. yüzyıl Türk dünyası için zor yaşanmış, yoğun bir cezr zamanıdır.*[223] *19. yüzyılda kayıplar artmış, 1829'da Yunanistan, 1878'de Sırbistan Karadağ Romanya 1908'de Bulgaristan ve 1913'te Arnavutluk yönetimden ayrılmıştır*."[224] Osmanlı Avrupa'dan adım adım kanlı bir biçimde çekilmektedir; Avrupalı devletler gelişmelere göre Osmanlıya değişik yüzler göstermekte, himaye etmekte ya da yüz çevirmektedir.[225] Batı kendi üstünlüğünün bilinci içindedir; kendisinden geri kalmış ülkeleri "*adam etme ödevine*" inanmaktadır. Uygarlık için model sayıyordu kendisini. Ve "*sende benim gibi ol*" teorisi ile zorlama politikası uygulamıştır. Fakat bu büyük ölçüde siyasal kurumlar ihracı ile olmuştur. "*Islahat*" ısrarları buna dayanmıştır. Ne var ki ıslahat geri kalmış ülkeleri sosyo-ekonomik açıdan geliştirici ve kalkındırıcı olmamıştır. Osmanlı Devleti de bunlardan biridir.[226]

Quarted, Osmanlı İmparatorluğu içinden çıkan her yeni devlette, önce uluslaşmak sonra devlet kurmak değil, önce devlet kurup sonra uluslaşmak söz konusu olduğu kanısındadır. Bağımsız devletlerin kuruluşu tabandan doğan yığın hareketlerinin değil, bu toplumların, Osmanlı egemenliği altında sağlayamadıkları ekonomik ve siyasal ayrıcalıkları elde etme peşinde olan belirli zümrelerinin eylemleri sonucu olduğunu düşünmektedir. Bu yeni devletlerin muhtemelen kendi nüfuzları altına gireceğine inanan ve genellikle haklı çıkan Rusya, Avusturya-Macaristan, İngiltere veya Fransa, Balkan topraklarında bu emelleri destekler. Balkanlardaki bütün Hristiyanların aklında olan olgu, Osmanlılardan ayrılma düşüncesi değildir. 19. yüzyılda bağımsız Balkan devletlerinin kurulmuş olması, Balkanlardaki Hristiyan tebaada, Osmanlı yönetimine karşı kitlesel bir hoşnutsuzluk

---

[222] Rusya Osmanlı Devleti iç işlerine müdahil olurken, kendisi de aslında Osmanlı Devleti ile aynı durumu yaşamaktadır. Rusya'da Dekabristler meşruti yönetimi ilk defa dile getirecek olan grup olmuştur. Bkz. Mark Pinson, "Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period-The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)", **Middle Eastern Studies**, Vol.11, No.2, 1975, ss. 103-146.

[223] Osmanlı'nın şansızlığı Yakın Doğu'yu öne çıkaracak Napoleon'un savaşlardan yenik çıkması ve İngilizlere karşı üstünlüğü ele geçirememesidir. Açık deniz egemenliği ve toplumlararası ilişkilerdeki üstünlük İngilizlerin elindedir. İngilizlerin bu üstünlük ve egemenliği elinde tutması için Osmanlı coğrafyasına ihtiyacı yoktur. Ancak Osmanlı'ya yönelik bir siyasetin oluşturulması ve Osmanlı'nın denetim altında tutulması gerekmektedir. Tanzimat'a bu açıdan bakmak ve değerlendirmekte yarar bulunmaktadır. Devlet yeni politikasını belirlemiş, tercihini yapmıştır. Bkz. H. Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi Ön Koşullar**, 3. Baskı, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 73.

[224] Tabakoğlu, a.g.m., s. 208.

[225] Kösoğlu, a.g.e., s. 526.

[226] Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı Batı Diyaloğu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İletişim, İstanbul, 1985, s. 142.

olduğunun da kanıtı değildir. Ancak bu devletlerin ortaya çıkışı ayrılıkçıların kararlılığına, örgütlenme becerilerine ve zamanın büyük devletlerinin onlara verdiği desteği açıkça ifade eder niteliktedir.[227]

19. yüzyıl Balkanları özellikle milliyetçi hareketliliğin din üzerinden şekil almasının tarihi örneklerini ortaya koyacaktır. Bu durumda Doğu ve İslam Devleti kimliğindeki Osmanlı Devleti, köklerini büyük oranda Roma kültürü ve dininden alan bir dünyaya karşı korunma ve savunma politikaları devreye sokacaktır. Ancak, kardeş halkların birliği, başka halkları esir etmeyi, onların topraklarını ele geçirmeyi hedef edindiğinde, "*birleştirici milliyetçiliğini*" kurtuluş ideolojisini hükmetme ve saldırganlık ideolojilerine dönüştürmüştür. Osmanlı Devleti'ne yönelik siyasetinde Çarlık Rusya'sının uyguladığı Panslavizm, müstakbel fetihleri hazırlama ve aklama maksadını güden politikalara misaldir.[228] 1840 itibari ile Rusya'nın Balkanlardaki politikası tamamen Osmanlıyı parçalama ve yıkmaya yöneliktir.[229]

Bünye olarak Osmanlı Devleti Rusya'ya benzemektedir. Tanzimat'la kalkınmanın başlaması, kendi tebaalarına örnek olması açısından Avusturya ve Rusya devletinin hoşuna gitmemiştir. Rusya belki de bu sebeple reformların uygulanmadığı fikrine odaklanmaktadır. Zira Rusya fermanda belirtilen ıslahatların Bulgaristan'da ve Sırbistan'da yapılmadığı aksine buralarda Ortodokslara zulmedildiği bahanesi ile müdahalelere başlamakta gecikmemiştir. Meternich ise padişaha yazdığı mektubunda "…*yaşayış tarzınıza uymayan kural ve kanunlardan uzak durunuz, siz Müslüman ve Türk kalınız, Hristiyan tebaayı himaye ediniz, onları paşalara ezdirmeyiniz.*" diye uyaracaktır. İngiltere ve Fransa Rus tehlikesinden çekindikleri için Tanzimat'ı memnuniyetle karşılamışlardır. Osmanlıların başlangıçta kendi istekleri ile başlayan ıslahat hareketi, müdahaleler nedeni ile yabancıların arzularını yerine getiren bir hareketmiş gibi görünmeye başlayacaktır.[230]

Osmanlı Devleti'nde değişimin "*yukarıdan*" geldiği pek çok ülkede olduğu gibi, devlet sadece siyasi, idari ve ekonomik alanlarda değil, reform dönemlerinin içinde bulunan müdahaleci ve yönlendirici etkisiyle, toplumsal normların

---

[227] Donald Quarted, **Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 270.
[228] Rafael Muhammetdin, **Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1998, ss. 171-172.
[229] Ahmet Aksın ve Arzu Aytekin, "19. Yüzyılda Rusya'nın Balkanlarda Uyguladığı Dini Politikalar ve Athos (Ayranoz) Dağı'ndaki Faaliyetleri" **Balkan Tarihi,** Cilt:2, (Ed. Zafer Gölen ve Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, 2016, s. 83-84.
[230] Ünal, a.g.e., s. 309-310.

değişiminde en önemli aktör olmuştur. Merkezi devlet yanında bu topyekün değişim dahilinde, bürokrasi, seçkin sınıf ve sorgulayan yapısı ile muhalefet eder bir yapıda ortaya çıkan aydın kesim de oldukça etkin bir rol oynamışlardır. Toplumsal dönemüşümde merkezi otoritenin kullanılarak "*devletçi-seçkinci*" bir anlayışla tepeden yönlendirme geleneği, Tanzimat Fermanı ile başlayıan Cumhuriyet döneminde de devamının geldiği bir yapıyı belirgin kılmıştır. değişim için gerekli önkoşullara ve sosyal aktör ve dinamiklere sahip olmayan bir toplumun "*Otoriter modernleşme*" diye de tanımlanabilecek bu süreç içinde yasal düzenlemeler ile değiştirilmesi söz konusu dönemin en belirgin özelliğidir.[231]

Timur; 19. yüzyılda devlet felsefesinde köklü bir değişiklik olmuş mudur cevap verirken yaygın görüşlerin aksine "…*bu reform belgesinin ciddi bir özgürlükçü ve laik düşüncenin ürünü olmaktan çok "Şark Meselesi" adı altında özetlenen diplomatik buhranın sonucu olmuştur diyecektir*."[232] Şark nerdeyse tümden Avrupa'ya özgü bir buluştur. Sadece Avrupa'nın komşusu değil, Avrupa'nın en büyük, en zengin, en eski sömürgelerinin mekânı uygarlıkları ile dillerinin kaynağı, kültürel rakibi, en sık, en derin yinelenen öteki imgelerinden biridir.[233] Doğu Sorunu hakkında yapılan en çarpıcı tespit meselenin özünde sorunun "*değiştirme*" konusuna odaklanması hakkında olandır. Marriot, Avrupa'nın bu bakış açısıyla Doğu Sorunu'nu, Ortaçağ'a kadar uzanan İslamiyet ve Hristiyanlık arasındaki mücadele olarak açıklayacaktır.[234] Bu açıklama İslam ve Hrıstiyan kesişimini Tanzimat Balkanları hakkındaki Doğu Sorunu hususunda elzem hale getirmektedir. Driault, Doğu Sorunu'nu İslam'ın politik gücünün yıkım sorunu olarak tanımlayacaktır. Marriot bu genişlikte bir tanıma katılmamaktadır.[235] Miller ise Türk İmparatorluğu'nun yavaş yavaş ortadan kalkmasının Avrupa da yarattığı

---

[231] "*Otoriter*" ya da "*yetkeci*" modernleşme pratiğinin toplumsal ve ekonomik alanda merkezileşme ile birlikte değerlendirilmesi için Bkz., Himmet Hülür ve Gürsoy Akça, "İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:7, Bahar 2005, ss. 311-339.

[232] Timur, a.g.e., s. 100.

[233] Edward W. Said, **Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Arayışları**, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 11.

[234] Marriot İngiliz diplomasisinde kelimenin 1821-29 Yunan Bağımsızlık Savaşı'na kadar izlenebilir olmadığı, fakat 1517 İnebahtı Deniz Savaşı'na kadar geri götürülebileceğini ifade etmektedir. "*Question"* hem tatmin edici hem de otoriter bir tanım için zor bir kelime demektedir. Bkz. J. A. R. Marriot, **The Eastern Question, a History of the Ottoman Turks and of European Diplomacy in the Balkans to 1917**, Oxford at the Clerandon Press, 1918, s. 246.

[235] Mariot, a.g.e., s. 247.

boşluğu doldurma sorunu olarak tanımlama yoluna gidecektir. II. Mahmud, ıslahat meselesi ve Mora İsyanları ile meşgulken; Doğu Sorunu'nun etkili bir darbesi ile karşılaşmıştır.[236]

Balkanlarda devletlerin irredentizmi ciddi yayılmacı bir politikaya sahiptir. Bunun için kendi tarihsel ve dinsel argümanlarından fazlası ile beslenmişlerdir. Osmanlı Devleti de çağın gereklerine özgü çözüm metodları ile hayatta kalma sürecini mümkün olduğunca uzatma gayretinde olmuştur.

Dünya üzerine genel bir düşünce olarak felsefi sistemler, bilgi ve eylem ilkeleri, bir dünya görüşü ve tutum alışlar bütünü sunar. Bir öğreti, olayların yorumlanmasına ve insan eylemine referans oluşturan, gerçek olarak sunulmuş önermeler bütünüdür. Din söz konusu olduğunda öğretiden bahsetmeye insanlar daha alışkındır. Ama bu kavram çoğu zaman yazılı olan her türlü referans ilkesine uygulanır. Öğretiden kolaylıkla ideolojiye geçilir. İdeoloji bir grubun fikirlerinin kuramsal bir sistem olarak örgütlenmesidir. Öğreti gibi ideoloji de bir dünya görüşünü ve o dünya görüşü ile ilgili davranışları açıklamaya ve haklılaştırmaya, yani sonuç olarak ideolojinin rasyonel ifadesi olduğu zihniyeti oluşturan gerideki değerleri haklı göstermeye yarayan entelektüel bir yapıdır. Örneğin "*geleneksel kırsal zihniyet*" denilen durumda, bu tipteki köylü, önce düzene saygılı ve istikrar arayan bir gelenekçidir. Bilgileri öylece pratik ve somuttur. Bu bilgiler kuramlardan çok gözlem ve içgüdüye dayanır.[237] Yeniçağ öncesinde endüstri devrimi ya da çağdaş kapitalizm, kolonicilik öncesi toplumlarda yani klan kabile toplumlarında ırkçılık bilinci, ırk ayrımı yoktur.[238] Bir kabile toplumu olarak değerlendirebileceğimiz Arnavutlarda; ayrıca Boşnak ve Bulgarlarda ırk düşüncesinin modern ve kapital dünyada ortaya çıkması bu anlamda daha anlaşılır olabilir.

19. yüzyılda altın çağını yaşayan bilimcilik sadece her şeye kadir bir bilim ideolojisini merkeze yerleştirmekle kalmıyor, felsefe, insan davranışları ve toplumsal bilimlerinde deneysel bilimlere ait yöntemlerle yapılmasını gerektiğini

---

[236] Ahmed Cevad Eren, "Tanzimat", **İslam Ansiklopedisi,** Cilt:11, 1989, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, s. 715.

[237] Alex Mucchıellı, **Zihniyetler,** çev. Ahmet Kotil, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 33-34.

[238] Alaeddin Şenel, **Irk ve Irkçılık Düşüncesi**, 2. Baskı, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1993, s. 42.

savunuyordu.[239] Dolayısıyla Rusya Balkanlarda aktif Panslavizm uygulamalarında, toplumlar üzerinde etki yapısını sadece yönlendirmeler ile değil; tarih, bilinç ve insan hakları gibi toplumlarda deneysel sonuçları paylaşabildiği kurgular ile aktif kılmaya çalışmıştır. Bu esnada Osmanlı Devleti'nde geleneksel öğreti yerini modern tekniklerin kullanıldığı ideolojik altyapı ile devlet sınırlarının bütünlüğünü korumaya adayacaktır.

[239] Hanioğlu, a.g.e., s. 15.

SONUÇ

Osmanlı Devleti 600 yıllık ömrünün ciddi bir kısmını çağdaşı diğer devletleri gölgesine alacak nitelikte yaşamış, 18. yüzyıldan sonra ortaya çıkan çöküş evresi ile de yeni yol arayışlarına sürüklenmiştir. Burada belirleyici unsur Osmanlı Devleti'nin eski yönetimsel gücünü sağlayacak uygulamaların mümkünse keşfedilip uygulanması olarak ortaya çıkmıştır. Eski düzenin ihyası amacı ile reformlar sağlanmak temel amaçtır. Bu anlayış 19. yüzyılda değişime uğramıştır. Reformun kaynağı olarak modern Avrupa'dan sağlanan bilgi aktarımıyla yeni bir düzen inşa edilecektir. Modernleşmenin yapısal kaynağı Avrupa olup, içeriğini tanımlamamıza fırsat veren olgular bütününün yapısını ve sınırı da Avrupa kaynaklı ölçeklerdir. Modernleşme nedir? ilk temel sorudur. Modernleşme temelde bir "*değişim*" hikâyesidir. Bu hikâyeye Osmanlı Devleti 18. yüzyıl sonları itibariyle dâhil olmaya başlayacak, 19. yüzyıl boyunca "*değişim*", ivmesi farklılıklar göstererek devam edecektir. 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başında reformcuların elinde şekillenmeye çalışan modernlik hikâyesi toplumun tüm yapısına Batı bilgi birikimi ve deneyiminin yerleştirilmesi isteği ve çabası olarak ortaya çıkacaktır. Osmanlı'da yenileşme politikalarının ilk muhatabı olan askeri yapı, süreç içerisinde modernleşmenin en önemli taşıyıcısı haline gelmiştir. Geleneksel toplumun çözülmesi sürecinde ordu, en örgütlü toplumsal kurum olarak öne çıkmaktadır. Tanzimat Fermanı ile birlikte ise artık reformcular daha geniş bir modernleşme programı ile hareket etmeye başlayacaklardır. Reform ihtiyacı artık daha kapsamlıdır ve reformistler de bunun farkındadır. Osmanlı devlet adamlarının nedenlerle gerekli gördüğü ıslahat hareketleri, siyasi, ekonomik, idari ve yasal alanları kapsamaktaydı. Ayrılan kaynaklar açısından en önemli ıslahat askeri alana aittir. Bu değişimin iç ve dış dinamikleri değişimin bütününü büyük oranda etkileyecektir. Modernleşme kuramsal olarak 19. yüzyılda hem dünyadaki hem de Osmanlı Devleti'ndeki lokal değişim ve farklılaşmaları izah edebilmek açısından önemli bir çerçeve çizmektedir. Avrupa'da gelişimini toplumda yeni grupların ortaya çıkması, sanayileşmenin, burjuvanın oluştuğu ve siyasal hak talebinin arttığı bir süreci takip edebildiğimiz modernleşme Osmanlı Devleti'nde birbirine bağlı gelişememiştir. Tanzimat Fermanı dönemi ile ortaya ayrışmış, birbirinden farklı, kopuk gruplar çıkmıştır. Üstelik Tanzimat

Fermanı dönemi yenilikleri bu ayrımı ortadan kaldırma konusunda gerekli yeteneği gösterememiştir.

Modernleşme algısı doğrudan toplumlar hakkındaki ilerlemeyi ifade eder. Burada esas olan modernleşmenin dönüştürücü etkisi ve bu yöndeki beklentidir. Osmanlı Devleti açısından da Tanzimat Fermanı döneminde tam olarak modernleşmeden iyileştirici bir etki talep edilmiş, devlet aygıtları, kanun koyucuları bu yönde çalıştırılmıştır. Diğer bakış açısına göre ise modernleşme toplumlararasında "*eşitlenme süreci*" başlatmıştır. Metinde bahsedildiği gibi Kongar, modernleşmeyi insanoğlunun gelişmesi yönünden sadece bir ilerleme değil aynı zamanda bir eşitlenme süreci olarak ifade etmiştir.

Avrupa kaynaklarından ve politikalarından ayrı düşünülemeyecek olan modernleşme yanında devletlerin Osmanlı Devleti ile ilişkilerindeki dengeleri belirleyen asıl hikâye Doğu Sorunu hakkında olandır. Doğu Sorunu'nun özünde "*değiştirme*" isteği vardır. Avrupa devletleri özellikle İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti üzerindeki değişimi Tanzimat Fermanı üzerinden desteklemişlerdir. Bunun en önemli nedeni Rusya karşısında Osmanlı Devleti'ne aldırmak istedikleri pozisyondur. Bu anlayış, Osmanlı Devleti'nin modernleşmede ortaya koyduğu çabayı pekiştirecek bazen de zorlaştıracaktır. Osmanlı Devleti'nde bu değişim sürecini mümkün olduğu şekilde sağlamaya çalışacaktır. Rusya ve Avusturya ile çatışma halinde olan ilişkilerin İngiltere ve Fransa ile sürdürülebilir bir uzlaşma içinde olması dönemin önemi bir özelliğidir. Kısacası bu süreçte Doğu Sorunu özelinde göstermeye çalıştığı bir uyum söz konusudur demek yanlış olmayacaktır. Avrupa değiştirmek; Osmanlı Devleti de değişmek istemektedir. Rusya ise bu esnada değişimin yetersizliği bahanesiyle ile Osmanlı Devleti'ne karşı cephe almaktadır.

Osmanlı Devleti; Doğu ve Batı toplumlarının kesiştiği, Müslüman ve gayrimüslim unsurların sınırlarının kaynaştığı Balkanlar'da Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne dayattığı gerekçelere uyum gösterme yeteneğinin boyutlarını da göstermektedir. Tanzimat Fermanı dönemi reformları; özellikle Müslüman ve gayrimüslim halk arasında farlılıkları önceye göre biraz daha belirgin kılmıştır. Bu belirginlik kasıtlı olarak açığa çıkarılmış değildir. Zaten planlı ve programlı bir Tanzimat uygulaması olmamış, anın şartları karşında alınan tedbirler uygulanmıştır. Fakat düzeltilmek istenen ve ulaşılmak istenen hedef, halkın memnuniyeti ve refahı

olduğundan sorun tespitlerinde ister istemez farklar ve hatta en baştan gelen yanlış uygulamalar da görülmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti en başından beri "*Osmanlı Barışı*" olarak adlandırılan ve bilinen tutumunu din özgürlüğü temeline dayandırmış bir imparatorluk olmuştur. Osmanlı'ya ilişkin olup 19. yüzyıl tarihi hakkında yazılan eserler mutlak koşulda önce hoşgörü düzenine vurgu yaparlar. Sosyal boyut incelemesini derinleştirmeyi tercih ettiğini gördüğümüz yeni nesil eserler bu hoşgörü olgusunu bir adım daha ileri taşıyıp, bunun imparatorluk geneline sağladığı esneklik ve çeşitlilik olarak tanımlamaya çalışırken ana grup olarak gayrimüslim tebaayı işaret ederler. Nihayetinde kesin sayılacak önemli bir yargı şudur ki; Osmanlı Devleti'nde mezhep ve din gözetilmeksizin tüm gayrimüslim tebaa eşit olarak görülmüş ve algılanmış; hukuk, eğitim, din uygulamaları gibi önemli toplumsal mekanizmalarda özgür bırakılmışlardır.

Tanzimat Fermanı'nın Balkanlarda yarattığı etkinin izlerine ulaşabilmek adına, bu etkiyi karşılayabilecek gruplara ve özellikle Müslüman ve gayrimüslim unsurlar olarak ortaya çıkan ayrıma dikkat çekilerek incelenen kaynaklarda bu kriter üzerinde yoğunlaşılmıştır. Siyasal, ekonomik ve toplumsal açıdan etkilenmeleri, farklı gelenek ve din bağlantılarına bağlı olarak değişiklik göstermekte ve bu farklar gittikçe ortaya çıkmaktadır. Algısal olarak da derin bir farklılaşma olup hatta zaman zaman bu tepkisel bir şaşkınlık olarak da açığa çıkmıştır. Elbette amaç tüm halkın Tanzimat Fermanı'nı benimsemesi ve uygulamaya yardımcı olmasıdır. Fakat unutulmamalıdır ki muhakkak menfaati zarar gören gruplar olacaktır. Örneğin; Müslümanlar, gayrimüslim unsurla eşit hak ve şartlara sahip olmaktan yana şikâyetçidir. Diğer taraftan gayrimüslim unsurlar arasında daha önce muaf oldukları bazı vergileri ödemek durumunda kaldıkları için rahatsız olan gruplar vardır. Hatta tepkisel olarak Tanzimat Fermanı döneminde hem Balkanlarda hem de Doğu Eyaletleri'nde görebileceğimiz sosyal isyanların en temelinde bu vardır. Yazarların bir kısmı Tanzimat Fermanı'nın getirdiği imkânların daha çok gayrimüslim unsurlara yaradığı ve hatta bunların Müslümanların aleyhinde olduğu konusunda birleşmektedirler. Tanzimat reformları, imparatorluk genelinde gayrimüslimlere şeriat dışı sayılabilecek eşitlik ve özgürlük alanında yeni birtakım uygulamaları hayata geçirmiş olmasını Müslümanların aleyhine olarak değerlendiren çalışmalar az değildir. Osmanlı Devleti'nde sultanın otoritesi zamanla tartışılmaz iken, ayrıca

devletin Müslüman niteliği vurgulanır iken ortaya çıkan değişim anidir. Eyaletlerin farklı özelliklerine anlayışla bakan bir sistem; yeni kural, uygulama ve memurları devreye sokmuştur. Müslüman olan ya da olmayan uyrukların alışkanlıklarını, geleneklerini, yaşam biçimlerini, sosyal koşullarını koruma, uyarlama hatta düzeltip iyileştirme olanağı sağlayan – kendine özgü – kanunnameler, merkezi gücün etkisini arttıracak bir mahiyet kazanmıştır. Bu durum eyaletlerde ve özellikle de Balkanlarda bulunan Hristiyan eyaletlerde yüzyıllarca korunmuş yerel dillerin, dinlerin hatta siyasal ve sosyal kadroların milliyetçi bir olguyu destekler hal almasına neden olacaktır. Dolayısıyla son tahlilde Balkanların kaybıyla gerçek manada sonlanacak olan açıklamalar aslında en özde bu realiteden beslenmekte ve bu durum Osmanlı dağılışını, Balkan ayaklanmalarını ve tutumlarını anlaşılır kılmaktadır.

Tanzimat Fermanı dönemi reformları karşısında gelişen gayrimüslim tepkilerinin kaynağı -her ne kadar Tanzimat belgesinin kendisinin de İslamik olduğu değerlendirilse de- din kaynaklı bağlantı ve gelişmeler değildir. Daha ziyade reform politika ve uygulamalarının kendisine dair karşı koyuşlar meydana gelmiştir. Balkanlarda ortaya çıkan ayaklanmalar birbirine benzer sebeplerle ortaya çıkmıştır. Askerlik meselesi, gelire göre vergi düzenlemesi konuları köylülerin ayaklanmalarında önemli nedenlerdir. Osmanlı Devleti ordularında görevli asayişi ve devletin geleceğini temin için çalışan Arnavut, Boşnak veya Bulgar Müslüman askerler Tanzimat Fermanı sonrasında en temel sosyal kaynağını mali bozuklukta gördüğümüz serzeniş ile ayaklanacaklardır. Osmanlı Devleti'nde Müslüman tebaanın ağırlıklı sorumluluğudur askerlik. Bu nedenle Makedonya'da yaşayan Müslümanlar, Müslüman Arnavutlar, Müslüman Bulgar ve Müslüman Boşnaklar Tanzimat Fermanı karşısında tutum alırken bu sorumluluklarını zayıflatarak tepki gösterme eğiliminde olmuşlardır. Örneğin Kırım Savaşı esnasında orduya asker göndermekle mükellef yapılar, asker gönderimini geciktirecek ya da göndermeyecektir.

Uzun yıllar Osmanlı yönetiminde yaşayan Arnavutlar, diğer Balkan uluslarından farklı olarak Osmanlı ile en fazla yakınlaşan ve kader birliği eden halktır. Arnavutluk, Osmanlı Devleti yönetiminde diğer yapılardan farklılıklar gösterecek şekilde önemli ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerini de diğer Balkan halklarından görece daha farklı şekilde yürütmüş ve konumlandırmış bir yapıdadır. Devlet içinde toplu ihtidaların görülür olması, Osmanlı Devleti'ne karşı kendilerini

garantörlüğü altına almış bir Avrupa devletinin bulunmaması ve özellikle geliştirilen argüman ile Osmanlı milletinden farklı bir kimlik oluşumunu kendi kimliksel tanımlamalarıyla başarı bir şekilde yapmaya muktedir olmaları bu farklardan bazılarıdır. Bu itibarla Arnavutların ulusal bilincinin oluşması diğer Balkan uluslarından daha geç gerçekleşmiştir. Arnavutlar ancak Balkanlar'daki ayrılıkçı ve milliyetçi hareketler (Sırp, Yunan, Bulgar gibi) ortaya çıkıp bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra ve Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yeni yönetim anlayışı sayesinde milli meselelerini konuşmaya başlamışlardır. Artık Arnavutlar yaşadıkları coğrafyada koruyucu Osmanlı gücüne sahip değillerdi. Meydana gelen milliyetçi isyanlar, Arnavutları komşuları karşısında olumsuz etkiliyordu. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı ile karşılaştıklarında da içinde bulundukları koşulları değerlendirme ya da tepki gösterme hızları diğer Balkan halklarından daha farklı şekilde olmuştur. Sosyo-ekonomik yapının oldukça bozuk olması ve bunun Tanzimat Fermanı ile hızlıca toparlanabilmesi pek mümkün olamadığından devletin beklentisiyle ilgili durum karşılığını bulamayacak, Arnavutluk içinde o kadar Müslüman bulunmasına rağmen ayrılıkçı beklenti ile ilgili bir sürece girecektir. Tanzimat reformlarına karşı Arnavut muhalefeti beklenmekteydi. Bosnalılar gibi Müslüman Arnavutların önde gelenleri de İstanbul'dan gönderilen memurları istemiyor ve kendi beyleri tarafından yönetilmeyi tercih ediyordu. Askeri reformlardan ve modern ordudan da hoşlanmamışlardı. Arnavutluk askerleri her zaman Osmanlı İmparatorluğu için savaşmıştı; fakat geleneksel süreçleri muhafaza etmek ve savaşta kendi liderlerini takip etmek istiyorlardı. Bosna'da olduğu gibi Arnavutluk'ta da Babıali Kırım Savaşı için çok fazla asker temin edememişti. Bu Müslüman toplumda kararlarından herhangi birini uygulamak Babıali için gerçekten de çok zor olmuştu. Dağlık alanları da kontrol etme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Buralarda halk meselelerini yerel kurallar ve gelenekler uyarınca aşiret liderlerinin kontrolünde sürdürmeye devam etmiştir.

Niş İsyanı'nın önemli çıktılarından biri; Arnavutların hareket meylinin Avrupa tarafından Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim tebaanın desteklenmesi konusundaki tavırlarının meşrulaştırıcı karakter kazanabilmesi ile ilgilidir. Arnavutlar, Rumeli coğrafyasında dahil oldukları eşkıyalık faaliyetleri dolayısıyla Müslümanların gayrimüslimlere eziyet ettiğine ilişkin şikâyetlerin Batılı devletlerin

gündemine sık düşmesi, gayrimüslimlerin bu hareketlere dini bir mahiyet kazandırmasına ve Batılı ülkelerin desteğini kazanmalarına uygun ortamı hazırlamıştır. Babıali de bölgeden Arnavutlar hakkında gelen bu şikayetlerden rahatsızdır. Niş İsyanı sonrası yeni alınan önlemler askerin halkın üzerindeki yükünün alınması, halka ekonomik girişimlerinde destek verilmesinin sağlanacağını iletilmesi, eski yönetim unsurlarının kaldırılması ve halkın yönetimle diyaloglarının açık kalmasına itina gösterilmiştir. Asayiş konusunda asker ve halkın mümkün olduğunca az temas etmesinin sağlanacağı bir ortam yaratılmaya çalışılmıştır. Niş İsyanı'ndan sonra devlet isyan sebebini ortadan kaldırmak maksadı ile vergi konusunda ilgili şikayetlerin giderilmesini sağlamak için çalışacak bunu bölgenin asayişi konusunda çok önemseyecektir

Sonuçta Tanzimat Fermanı reformları dolayısıyla ortaya çıkan yüksek beklentiler, 1840 ve 1850'de Niş ve Vidin çevresinde köylü isyanlarına yol açmıştır. Artık halk yerel suistimalleri normal olarak görmediğinden bu durum göreli yoksunluk algısını yaratmıştır. Öte yandan, tüm Osmanlı tebaasının eşitliği kavramı, küçük bir Bulgar milliyetçi hareketinin ortaya çıkmasını teşvik etmiştir. Etnik kökenlerine dayalı bir tür kurumsal temsil talepleri, yalnızca dini toplulukları tanıyan ve şimdi onlara Tanzimat'ın bir parçası olarak eşit statü vaat eden mevcut Osmanlı çerçevesinde pek bir anlam ifade etmiyordu. 1840'lardaki Bulgar hareketi bir fark yaratacak kadar güçlü de değildi. Zira Rusya bu dönemde Bulgar yanlısı bir siyaseti kendi tarihi geçmişi açısından biraz şüpheli görmekteydi.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çıkan ayaklanmalarda siyasal gelişmeler Hrıstiyan-Müslüman çatışması olarak algılanmaya müsaittir. İmparatorluğa yönelik tehditlere karşı Osmanlı Devleti'nin yanında olan Boşnak toplumu içinde farklı sosyal gruplar arasında yakınlaşma yaşanmış, Müslüman ayan ve reaya ilişkileri farklılaşmış bir anlamda kader birliği yapmışlardır. İslam, Bosna Müslümanları için birleştirici bir siyasal ideoloji ve ortak bir kültürel faktör özelliği kazanmıştır. 1850 sonrasındaki siyasal gelişmelerin Bosna Müslümanlarının Müslümanlık kimliğini pekiştirecektir.

Bosna'da Tanzimat'ın genel hükümlerinin uygulanacağı duyulduktan sonra Bosna beyleri ve Müslümanları durum karşısında memnuniyetsizliğe kapılmışlardır. Bosna Avrupa topraklarında Osmanlı gücünün en sağlam kalesi gibidir. Hristiyanlara

daha fazla hak verilmesi olarak değerlendirdikleri fermanın uygulanacak olması, Müslümanlığın üstünlüğünün sonu olarak değerlendirildi ve bu Tanzimat hareketine muhalif olmalarına neden oldu. İstanbul'dan izin alınmaksızın, silah kullanmak yasak olduğu için Vecihi Paşa kargaşa çıkası ihtimaline karşı izin almış, fakat merkezi hükümet bunu Vecihi Paşa'nın Tanzimat karşıtlığı olarak yorumlamış, aksi bir tutumun itibarı etkileyebileceği endişesi ile asilere güzel sözlerle nasihat etmesi iletilmiştir. Aslında bu Tanzimat aleyhtarlarının gerekli çalışmalarını tamamlamalarına fırsat yaratacaktır. Sadece Müslümanlar değil gayrimüslimler de bu süreçte Tanzimat karşıtı faaliyetlere katılacaklar, 1840'ta Saraybosna'da başlayan hareket Banaluka'ya kadar ilerleyecektir.

1845 itibari ile Tanzimat ülkenin tamamında uygulamaya konmak istenecektir. Fakat bakıldığında özellikle sınır bölgelerde halkın memnuniyetsizliği devam etmiştir. Sınır bölgelerde gerginlik Avusturya ile Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kalmalarına neden olacak mahiyettedir. Osmanlı Avusturya'nın memnuniyeti üzere bir siyaset takip edecektir. Bu asayişsizlik bir taraftan hala memnun olmayanların faaliyetleri için uygun koşullar hazırlamaya devam edecektir.

Kırım Savaşı Tanzimat Fermanı döneminin sonuna doğru Rusya'nın Panslavist politikasının etkisi ile ortaya çıkacaktır. Rusya 1774'ten beri Ortodoksların hamisi olarak görülüyordu. Büyük Güçlerin Osmanlı gayrimüslimleri üzerindeki etkisi o kadar arttı ki bu 1853 yılında Kırım Savaşı'nın en önemli nedenlerinden biri oldu. İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak katıldığı Kırım Savaşı döneminde (1853-1856) Büyük Güçler Osmanlı hükümetinden Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki eşitsizlikleri kaldırmasını talep edeceklerdir. Osmanlı hükümeti bu taleplere olumlu cevap vermiş 1855 yılında cizye kaldırılmıştır. Cizyenin kaldırılması ile birlikte Müslüman-gayrimüslim eşitliği hedefleniyordu. Bu şekilde gayrimüslimler için askerlik zorunluluğu getirildi. Fakat gayrimüslimlerin askerliğe sıcak bakmaması nedeniyle "*askerlik bedeli*" adıyla ve miktarı cizye miktarına yakın bir vergi getirilerek askerlikten muafiyetleri devam etmiş 1856 Islahat Fermanı ile bu reformlar teyit edilmiştir. Kırım Savaşı sonunda imzalanan Paris Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'nin kazandığı statü açısından büyük bir değeri vardır. Bu sayede Osmanlı Devleti uluslararası devletler hukukuna ait bir yapı olarak değerlendirilecektir. Fakat buna uygun gereklilikler Osmanlı Devleti

açısından Islahat Fermanı döneminde de gözlemlenir nitelik göstermeyecektir. Rusya'nın Kırım Savaşı sonrası Panslavist politikalar açısından bir süreliğine durması daha güçlü bir yapıda yüzyılın üçüncü çeyreğinde ortaya çıkmasının koşullarını hazırlayacaktır. Balkan irredentizmi, Tanzimat Fermanı dönemi Balkanlar değerlendirmeleri açısından yerinde bir kavram gibi görünmektedir. Sadece topraksal bir akrabalık değil, kan ve din bağı ile özellikle Rusya'nın Balkanlarda yayılmacı politikası milliyetçi ayrılıkçı hareketlere dolayısıyla da bölgenin tarihine yön verecektir.

Tanzimat Fermanı hadiselerin mecbur ettiği bir bilinç ile de olsa Osmanlı Devleti'ni Avrupa'ya yaklaştıracak bir ıslahat hareketi olarak tasarlanmış ve bu tasavvur, söz konusu hareket hakkındaki genel tutumu tayin etmiştir. Tanzimat hareketinin doğuş sebebi olarak devletin etrafındaki gelişme ve olaylara bağlı olarak sarsılan desteğini yenileme ve kuvvetlendirme ihtiyacı diğer taraftan Tanzimat hareketinin diğer ıslahat hareketlerinden farkını da açıklamaya çalışan bir yapı arz etmektedir.

KAYNAKÇA

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Cevdet Dahiliye (BOA, C.DH.,): 110/5493, 111/5505.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3): 8/85.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO): 154/49, 283/56, 567/51.

Hatt-ı Hümayun (BOA, HAT.): 434/22007.

İrade Dâhiliye (İ.DH): 4/147, 7/293.

Sadaret Ahmedi Kalemi Evrakı (BOA, A.}AMD.): 38/65.

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (BOA, A.}MKT.MVL.): 8/62.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (BOA, A.}MKT.MHM.): 2/57, 2/69.

2. KİTAPLAR

Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, (Sad. Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1985.

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. **Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Oktay Özel ve Canay Şahin, İmge Kitabevi.

Adıvar, Halide Edip. **Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri**, Can Yayınları, İstanbul, 2009.

Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Cild:1, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.

Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Cilt:6, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.

Ahmed Refik**, Lale Devri**, (Sad. Dursun Gürlek), Timaş Yayınları, İstanbul, 1997.

Akçam, Taner. **Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Akçura, Yusuf. **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (18. ve 19. Asırlarda),** TTK Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Akgündüz, Ahmed ve Said Öztürk. **Bilinmeyen Osmanlı**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.

Akgündüz, Ahmet. **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

Aksun, Ziya Nur. **Yozlaşma, Yenileşme, Değişim Kıskacında Dört Muzdarip Padişah**, (Haz. Erol Kılınç), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2011.

Aktar, Cengiz. **Türkiye'nin Batılılaştırılması**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.

Akyıldız, Ali. **Osmanlı Merkez Bürokrasisi 1836-1856**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018.

Akyürek, Göksun. **Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Alan, Gülbadi. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

Alp, İlker. **Pomak Türkleri, (Kumanlar-Kıpçaklar),** Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Edirne, 2012.

Alptekin, İlker. **Balkanlarda İdari İnisiyatif**, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Altun, Fahrettin. **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017.

Anderson, Benedict. **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.

Anderson, Matthew Smith. **Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Andrews, P. Alford. **Türkiye'de Etnik Gruplar**, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1992.

Anthony, D. Smith. **Milli Kimlik**, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Apaydın, Bahadır. **Kapitülasyonlar ve Osmanlı Türk Adli ve İdari Modernleşmesi,** Adalet Yayınevi, Ankara, 2013.

Arık, Remzi Oğuz. **İdeal ve İdeoloji**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.

Armaoğlu, Fahir. **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Arsel, İlhan. **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, 6. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

Arslantürk, Zeki. **Naima'ya Göre Osmanlı Devleti'nin Çöküş Sebepleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Aslantaş, Selim. **Osmanlı'da Sırp İsyanları, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.

Avcıoğlu**,** Doğan. **Türklerin Tarihi**, Dördüncü Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.

Ayar, Talip. **Osmanlı Devleti'nde Fetva Eminliği, 1826-1922**, DİB Yayınları, Ankara, 2014.

Aydın, Mithat. **Balkanlar'da İsyan Osmanlı İngiliz Rekabeti, Bosna Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007

Ayni, Mehmet Ali. **Milliyetçilik**, Maarif Basımevi, İstanbul, 1943.

Bağış, Ali İhsan. **Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları 1750-1839**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983.

Bahadır, Gürbüz. **Batıdan Doğuya Uzanan Çizgide, Balkanlar ve Türkler**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002.

Barkey, Karen. **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi**, çev. Ebru Kılıç, Versus Kitap, İstanbul, 2011.

Barthold, W. **İslam Medeniyeti Tarihi**, çev. Fuad Köprülü, 4. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

Baykal, Bekir Sıtkı. **Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti**, 100. Kuruluş Yılı Armağanı, Ziraat Bankası, İstanbul, 1964.

Bayraktutan, Yusuf. **Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996.

Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri, çev. ve haz. Engin Deniz Akarlı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.

Belin, M. **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi**, çev. Oğuz Ceylan, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1999.

Berkes, Niyazi. **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, 3. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

Berkes, Niyazi. **Türk Düşününde Batı Sorunu,** Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

Berkes, Niyazi. **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (Haz. Ahmet Kuyaş), 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Bilirli, Tahir. **Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri 1845-1846**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Bosnavi, Ömer. **Tarih-i Bosna Der Zaman-ı Hekimoğlu Ali Paşa,** (Haz. Kamil Su), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

Bozkurt, Gülnihal. **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Budak, Ali. **Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat**, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Budak, Ali. **Osmanlı Modernleşmesi ve Gazetecilik**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014.

Calhoun, Craig. **Milliyetçilik**, çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Carr, Edward Hallet. **Milliyetçilik ve Sonrası**, çev. Osman Akın, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990

Castellan, George. **Balkanların Tarihi**, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.

Cebeci**,** Dilaver. **Tanzimat ve Türk Ailesi**, Panama Yayıncılık, Ankara, 2017.

Cem, İsmail. **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 10. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.

Cevdet Paşa, **Tezakir, 1-12**, (Haz. Cavid Baysun), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Cevdet Paşa, **Tezakir, 13-20**, (Haz. Cavid Baysun), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Cihan, Ahmet. **Osmanlı'da Eğitim**, 3F Yayınevi, İstanbul, 2007.

Cin, Halil ve S. Gül Yılmaz. **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, 2. Baskı, Çağ Üniversitesi Yayınları, Adana, 2000.

Clogg, Richard. **Modern Yunanistan Tarihi**, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Çadırcı, Musa. **Tanzimat Sürecinde Türkiye Askerlik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

Çağ, Galip. **Avrupa'nın Ötekisi Balkanlar**, Karatekin Üniversitesi, Avrasya Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi, Avrasya Araştırmaları Serisi, Çankırı, 2012.

Çakır, Coşkun. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.

Çavdar, Tevfik. **Türkiye'de Liberalizm, 1860-1990**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.

Çelen, Kuter. **Balkanlarda Osmanlının Acı Yılları**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2014.

Çelik, Bilgin. **İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu,** Büke Kitapları, İstanbul, 2004.

Çelik, Mehmet. **Balkanlarda Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti Valiliği 1864-1868**, 2. Baskı, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Çetin, Atilla. **Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği**, Özel Baskı, İstanbul, 1998.

Çulcu, Murat. **Osmanlı'da Çağdaşlaşma-Taassup Çatışması**, Zafer Matbaası, İstanbul, 1990.

Davison, Roderic H. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

Davison, Roderic H. **Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)**, çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınevi, 2004.

Deringil, Selim. **19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad**, çev. Ayşen Anadol ve Taciser Ulaş Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Deringil, Selim. **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

Doğru, Halime. **XIII.-XIX. Yüzyıllar Arasında Rumeli'de Sağ Kolun Siyasi, Sosyal Ekonomik Görüntüsü ve Kozluca Kazası**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2000.

Driault, Eduard. **Şark Mes'elesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, çev. Nafiz, (Haz. Emine Erdoğan), Berikan Yayınları, Ankara, 2003.

Edibali, Aykut. **Sosyal Sistemlerin Temelleri**, Otağ Yayınları, İstanbul, 1979.

Edirneli, Metin. **Balkanlar ve…,** TRT Kurumu, Ankara, 2016.

Eisenstadt, S. N. **Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim**, çev. Ufuk Coşkun, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007.

Ekinci, Ekrem Buğra. **Osmanlı Hukuku**, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.

Ekinci**,** Ekrem Buğra. **Osmanlı Mahkemeleri Tanzimat ve Sonrası**, 2. Baskı, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2017.

Elbasani, Arolda ve Olivier Roy. (Ed.), **The Revival of Islam in the Balkans From Identity to Religiosity**, Edited by: Palgrave Macmillan, New York, 2015.

Engelhardt. **Tanzimat ve Türkiye**, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

Eraslan, Cezmi ve Olgun, Kenan. **Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento**, 3F Yayınları, İstanbul, 2006.

Ercan, Yavuz. **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.

Erdem, Hakan. **Osmanlı'da Köleliğin Sonu, 1800-1909**, çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

Erdem, Hüsameddin. **Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar**, Konya, 1996.

Erdost, Muzaffer İlhan. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülkiyet İlişkileri Asya Biçimi ve Feodalizm**, Onur Yayınları, Ankara 1984.

Eren, Ahmet Cevat. **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, (Haz. Alişan Akpınar), Derin Yayınları, İstanbul, 2007.

Ergenç, Leman. **Bulgar Yayınlarında Türkler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Eroğlu, Haldun. **Osmanlılar Yönetim ve Strateji**, 2. Baskı, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2007.

Eryılmaz, Bilal. **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1990.

Eryılmaz, Bilal. **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.

Faroqhi, Suraiya. **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, çev. Elif Kılıç, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Fatma Aliye Hanım, **Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı**, (Sad. Metin Hasırcı), Pınar Yayınları, İstanbul, 1994.

Findley, Carter. **Dünya Tarihinde Türkler**, çev. Ayşen Anadol, 2. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Findley, Carter. **Modern Türkiye Tarihi, İslam Milliyetçilik ve Modernlik**, çev. Güneş Ayas, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Findley, Carter. **Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform: Babıali (1789-1922),** çev. Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Forbes, Nevill ve D. G. Hogarth, D. Mitrany, Arnold J. Toynbee. **The Balkans a History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey**, Clarendon Press, Oxford, 1915.

Gay, du Paul. **Bürokrasiye Övgü,** çev. Engin Yıldırım ve diğerleri., Değişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Geertz, Clifford. **Gerçeğin Ardından Bir Antropoloğun Gözünden İki İslam Ülkesinin Son Kırk Yılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Gellner, Ernest. **Uluslar ve Ulusçuluk**, çev. Büşra Ersanlı ve Günay Göksu Özdoğan, 2. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2008.

Georgeon, François. **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930**, çev. Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Geyikdağı, V. Necla. **Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye, 1854-1914**, Hil Yayın, İstanbul, 2008.

Giddens, Anthony. **Modernliğin Sonuçları**, çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994.

Goodwin, Kevin. **The Tanzimat And the Problem of Political Authority in the Ottoman Empire, 1839-1876**, History Honor Thesis, 2006.

Gorce, La. **Çağlar Boyu Yunanlılar**, (Haz. Doğu Araştırma Merkezi), Belge Yayınları, İstanbul, 1986.

Göçek, Fatma Müge. **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınları, Ankara, 1999.

Gökalp, Ziya. **Malta Konferansları**, (Haz. Fahrettin Kırzıoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

Gölen, Zafer. **Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.

Gözler, Kemal. **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000.

Greenfeld, Liah. **Milliyetçilik Moderniteye Giden Beş Yol İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve Amerika Örnekleri**, çev. Abdullah Yılmaz, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

Guenon, Rene. **Modern Dünyanın Bunalımı**, çev. Mahmut Kanık, 4. Baskı, Hece Yayınları, 2014.

Gümüşel, Günseli. **The Times Gazetesine Göre Tanzimat Dönemi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2020.

Gümüşoğlu, Hasan. **Devlet-i Aliyye'nin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014.

Günçe, Şüheda. **III. Selim Dönemi Ulema-Siyaset İlişkisi**, SAMER Yayınları, Kahramanmaraş, 2009.

Gündoğdu, Abdullah. **Ümmetten Millete**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Gündüz, Mustafa. **Osmanlı Mirası Cumhuriyetin İnşası, Modernleşme Eğitim Kültür ve Aydınlar**, Lotus Yayınları, Ankara, 2010.

Güngör, Erol. **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, 5. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1986.

Halkın, Leon E. **Tarih Tenkidinin Unsurları**, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Hamzaoğlu, Yusuf. **Balkan Türklüğü, Araştırmalar İncelemeler (Makedonya Sırbistan Hırvatistan**), Cilt:1, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Hatipoğlu, Murat. **Türk-Yunan İlişkilerinin 101 yılı (1821-1922**), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.

Hatzopoulos, Pavlos. **The Balkans Beyond Nationaliszm and Identity,** L. B. Tauris, London-New York, 2008.

Hayrettin Bey, **Kırım Harbi**, (Haz. Şemsettin Kutlu), Tercüman Yayınları, İstanbul, (tarih yok).

Heinzelmann, Tobias. **Cihaddan Vatan Savunmasına, Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856**, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.

Hobsbawm, E. J. **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik Program, Mit Gerçeklik**, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.

Hobsbawm, Eric J. **Devrim Çağı: 1789-1848**, çev. Jülide Ergüder ve Alaeddin Şenel, V Yayınları, Ankara, 1989.

Hodgson, M. G. S. **İslamın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Hodgson, M. S. G. **İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Hourani, Albert. **Avrupa ve Ortadoğu**, çev. Ahmet Aydoğan ve Fahrettin Altun, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2001.

Hourani, Albert. **Batı Düşüncesinde İslam**, çev. Celal A. Kanat, Doruk Yayımcılık, İstanbul, 2010.

Hroch, Miroslav. **Avrupa'da Milli Uyanış Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi**, İletişim Yayınları, çev. Ayşe Özdemir, İstanbul, 2011.

Huntington, Samuel P. **Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması**, çev. Mehmet Turhan ve diğerleri, 14. Baskı, Okuyan Us Yayınları, İstanbul, 2015.

İnalcık, Halil. **Osmanlı Devleti Toplumu ve Ekonomisi**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

İnalcık, Halil. **Osmanlı ve Modern Türkiye**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

İnalcık, Halil. **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, 3. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

İrtem, Süleyman Kani. **Abdülmecid Devrinde Saray ve Babıali**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayıncılık, İstanbul, 2007.

İrtem, Süleyman Kani. **Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali**, (Der. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, 2004.

Jaschke, Gotthard. **Yeni Türkiye'de İslamlık**, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972.

Jelavich, Barbara. **Balkan Tarihi, 18. ve 19. Yüzyıl**, Cilt:1, çev. İhsan Durdu ve diğerleri, 3. Baskı Küre Yayınları, İstanbul, 2009.

Kaçmazoğlu, H. Bayram. **Türk Sosyoloji Tarihi Ön Koşullar**, 3. Baskı, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2. Baskı, Ankara, 1997.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi, Cilt:5, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri**, 9. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Karal, Enver Ziya. **Tanzimat-ı Hayriye Devri**, Cumhuriyet, 1999.

Karatepe, Şükrü **Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme**, 3. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Karpat, Kemal. **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, çev. Recep Boztemur, İmge Yayınları, Ankara, 2004.

Karpat, Kemal. **Etnik Yapılanma ve Göçler**, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Karpat, Kemal. **Osmanlı'da Değişin, Modernleşme ve Uluslaşma**, çev. Dilek Özdemir, İmge Yayınevi, Ankara, 2006.

Karpat, Kemal. **Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Kaygı, Abdullah. **Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma,** Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.

Kaynar, Reşat. **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.

Kazgan, Gülten. **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Kedourie, Elie. **Avrupa'da Milliyetçilik**, çev. Haluk Timurtaş, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971.

Keleş, Erdoğan. **Anadolu'da Tanzimat ve Teftiş 1850-1853**, Gece Akademi, Ankara, 2019.

Kenanoğlu, M. Macit. **Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek**, 3. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.

Keyder, Çağlar. **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1983.

Kınlı, Onur. **Osmanlı'da Modernleşme ve Diplomasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Kırımer, Cafer Seydahmed. **Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri**, Türk Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 1997.

Kitsikis, Dimitri. **Türk-Yunan İmparatorluğu Arabölge Gerçeği Işığında Osmanlı Tarihine Bakış,** çev. Volkan Aytar, İletişim Yayınları, 1996.

Kocabaşoğlu, Uygur. **Majestelerin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Koçak, Arif. **Tarihte Türk Bulgar İlişkileri**, Genel Kurmay Başkanlığı Basımevi, 1976.

Kohn, Hans. **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği**, çev. Agah Oktay Güner, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Kongar, Emre. **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı Cilt:1-2,** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981.

Kongar, Emre. **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981.

Koray, Enver. **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1991.

Köksal, Yonca ve Davut Erkan. **Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2007.

Köprülü, Fuad. **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1983.

Köse, Ertan. **Yunanistan ve Bitmeyen Kin**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Kösoğlu, Nevzat. **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1990.

Kuran, Ahmet Bedevi. **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Kutlu, Sacit. **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Külçe, Süleyman. **Osmanlı Tarihinde Arnavutluk**, İzmir, 1944.

Kütükoğlu, Mübahat S. **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Lewis, Bernard. **Demokrasinin Türkiye Serüveni**, çev. Hamdi Aydoğan ve Esra Ermert, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 38.

Lewis, Bernard. **Ortadoğu: İki bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, çev. Selen Y. Kölay, 3. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2003.

Llbera, Joseph R. **Modernliğin Tanrısı Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi**, çev. Emek Akman ve Ebru Akman, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007.

Lord Kinross. **Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü**, çev. Meral Gaspıralı, Altın Kitaplar, İstanbul, 2009.

Mahmud Fuad. **Tabiiyyet**, (Haz. Cihan Osmanağaoğlu), Derin Yayınları, İstanbul, 2006.

Mantran, Robert. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt:II, çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

Mardin, Şerif. **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Mardin, Şerif. **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Mardin, Şerif. **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 3. Baskı, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Marriot, J. A. R. **The Eastern Question, a History of the Ottoman Turks and of European Diplomacy in the Balkans to 1917,** Oxford at The Clerandon Press, 1918.

Mazower, Mark. **Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar**, çev. Ayşe Özil, Alfa Yayınları, İstanbul, 2010.

Mazower, Mark. **Selanik: Hayaletler Şehri Hrıstiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950),** çev. Gül Çağalı Güven, YKY Yayınları, İstanbul, 2007.

McCarthy, Justin. **Müslümanlar ve Azınlıklar Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu**, İnkılap Kitabevi, çev: Bilge Umar, İstanbul, 1998.

McCarthy, Justin. **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus**, çev. İhsan Gürsoy, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1995.

Methodieva, Milena B. **Empire and Nation, Muslim Reform in the Balkans**, Stanford University Press, Stanford, California, 2021.

Millas, Herkül. **Yunan Ulusunun Doğuşu**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Moreau, Odile. **Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri "Yeni Düzen"in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914**, çev. Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Mucchıellı, Alex. **Zihniyetler,** çev. Ahmet Kotil, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Muhammetdin, Rafael. **Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1998.

Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, (Der. Tülay Ercoşkun), İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

Mustafa Nuri Paşa, **Netayic'ül Vukuat Kurumlarıyla Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Cilt:III-IV, (Sad.: Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

Myrdal, Jan and Kessle, Gun. **Albania Defiant**, çev. Paul Britten Austin, Monthly Rewiev Press, New York and London, 1976.

Neumann, Christoph K. **Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Noviçev, A. D. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, çev. Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara, 1979.

Okandan, Recai G. **Amme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1946.

Okumuş, Ejder ve diğerleri. **Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**, Özgü Yayınları, İstanbul, 2006.

Okumuş, Ejder. **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017.

Ortaylı, İlber. **Gelenekten Geleceğe**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Ortaylı, İlber. **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I**, 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004.

Ortaylı, İlber. **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Ortaylı, İlber. **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.

Ortaylı, İlber. **Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, Hil Yayın, İstanbul, 1985.

Ortaylı, İlber. **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2009.

Osmanlı Belgelerinde Ohri, (Haz. Cevat Ekici), Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2006.

Özcan, Azmi. **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, İSAM Yayınları, Ankara 1997.

Özcan, Besim. **Kırım Savaşı'nda Mali Durum ve Teb'anın Harb Siyaseti 1853-1856**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1997.

Özkan, Ayşe. **Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı 1830-1878**, IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Özkaya, Yücel. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1977.

Özkırımlı, Umut. **Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008.

Öztuna, Yılmaz **Tanzimat Paşaları Ali ve Fuad Paşa**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.

Öztuna, Yılmaz. **Devletler ve Hanedanlar Avrupa Devletleri**, Cilt:4, 3. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

Palairet, Michael. **Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Evrim**, çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2000.

Palmer, Alan. **1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Dünya'nın Doğuşu**, çev. Meral Gaspıralı, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2007.

Pamuk, Şevket. **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, 12. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

Poole, Stanley Lane. **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, çev. Can Yücel, 2. Basım, Yurt Yayınları, Ankara, 1988.

Poulton, Hugh and Miranda Vickers. **The Kosovo Albanias Muslim Identity and the Balkan States**, (Ed. Hugh Poulton ve Suha Taji-Farouki), Biddles, United Kingdom, 1997.

Quarted, Donald. **Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Rasim, Ahmet. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri,** (Haz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1987.

Reınkowski, Maurus. **Düzenin Şeyleri Tanzimat'ın Kelimeleri, 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması**, çev. Çiğdem Canan Dikmen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.

Roberts, J. M. **Avrupa Tarihi**, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2016.

Romeran, Gabriyel. **Tepedelenli Ali Paşa**, çev. Ali Kemal Aksüt, İkbal Kitabevi, İstanbul, 1939.

Sadoğu, Hüseyin. **Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Said, V Edward. **Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları**, çev. Berna Ülner, 7. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.

Sakaoğlu, Necdet. **Bu Mülkün Sultanları**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.

Salahi Sonyel, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Sander, Oral. **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, İmge Kitabevi, 1993, Ankara.

Sarıkaya, Yaşar. **Medreseler ve Modernleşme**, İz yayıncılık, İstanbul, 1997.

Sayar, Ahmed Güner. **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

Sencer, Muzaffer. **Türkiye'nin Yönetim Yapısı**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Sertoğlu, Midhat. **Mufassal Osmanlı Tarihi, Cilt:5**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Sertoğlu, Midhat. **Mufassal Osmanlı Tarihi, Cilt:6**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Sevil, Muharrem. **Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler**, Vadi Yayınları, İstanbul, 1999.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Sharon, Moshe Sevilla. **Türkiye Yahudileri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt:2, çev. Mehmet Harmancı, 3. Baskı, E Yayınları, İstanbul 2010.

Sırma, İhsan Süreyya. **Tanzimat'ın Götürdükleri**, 12. Baskı, Beyan Yayınları, 2018.

Sloane, William M. **Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar**, çev. Sibel Özbudun, 2. Baskı, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008.

Smith, Anthony D. **Milli Kimlik**, çev. Bahadır Sina Şener, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Smith, Anthony. **Etno Sembolizm ve Milliyetçilik**, çev. Bilge Firuze Çallı, İstanbul, 2017.

Smitth, Anthony D. **Toplumsal Değişme Anlayışı: İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi**, çev. Ülgen Oskay, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996.

Solnon, Jean-François. **Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa**, çev. Ali Berktay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019.

Sommerville Story (Ed.), **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, çev. Adnan İslamoğulları ve Rubin Hoxha, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, (Bilgin Çelik'in Önsöz yazısından).

Soykan, T. Tankut. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, Ütopya Kitabevi, İstanbul, 2000.

Soysal, Mümtaz. **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974.

Süer, Hikmet. **1877-1878 Osmanlı – Rus Harbi Rumeli Cephesi**, Genel Kurmay Basımevi, 1993.

Şamlıoğlu, Kemal. **Tanzimat Yeniliğinin Retorik Problemleri**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2020.

Şapolyo, Behnan. **Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, Güven Yayınevi, İstanbul.

Şeker, Fatih M. **Modernleşme Devrinde İlmiye Cevdet Paşa – İbnülemin Örneği**, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.

Şenel, Alaeddin. **Irk ve Irkçılık Düşüncesi**, 2. Baskı, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1993.

Şentürk, Hüdai. **Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi 1850-1875**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

Şişman, Adnan. **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Öğrenciler 1839-1876**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

Tabakoğlu, Ahmet. **Türk İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınevi, İstanbul, 2005.

Tanör, Bülent. **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, YKY, İstanbul, 2006.

Taşkesenlioğlu, M. Yasin. **Meclis-i Ali-i Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. **Cumhuriyetin Harcı, 3 Cilt**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003-2004.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

Tekin, Yusuf ve Çağatay Okutan. **Türk Siyasal Hayatı**, Orion Kitabevi, Ankara, 2019.

Terzi, Arzu. **Sarayda İktidar Mücadelesi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Tilly, Charles. **Avrupa'da Devrimler 1492-1992**, çev. Özden Arıkan, Alfa Yayıncılık, 2016.

Timur, Taner. **Osmanlı Kimliği**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Timur, Taner. **Osmanlı Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002.

Tokay, Gül. **Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)**, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Toledano, R Ehud. **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890**, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Toprak, Serap. **19. Yüzyılda Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri ve Avrupalı Devletlerin Balkanlar Politikası**, Gece Akademi, Ankara, 2019.

Touraine, Alain. **Modernliğin Eleştirisi**, çev. Hülya Tufan, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

Tuğcu, Tuncar. **Yabancılaşma Problemi Hıristiyanlığın ve Marksizmin Kökleri**, Alesta Yayınevi, Ankara, 2002.

Tuncer, Hüner. **Osmanlı ve Avusturya İlişkileri 1789-1853**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

Turhan, Mümtaz. **Kültür Değişmeleri**, MEB, İstanbul, 1969.

Turhan, Sel Fatma. **Eski Düzen Adına, Osmanlı Bosna'sında İsyan**, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.

Türkdoğan, Orhan. **Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği**, Mayaş Yayınları, Ankara, 1985.

Türkgeldi, Ali Fuad. **Rical-i Mühimme-i Siyasiyye**, (Haz. Hayrettin Pınar ve Fatih Yeşil), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.

Türkgeldi, Ali Fuat. **Mesail-i Mühimme-i Siyasiye**, Cilt:1, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

Ubicini, M. A. **Türkiye 1850 Maliye-Ordu-Millet**, 2. Cilt, çev. Cemal Karaağaçlı, Tercüman.

Uras, Ufuk. **İdeolojilerin Sonu Mu? Söylem ve Eylem Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım**, Chivi Yazıları Yayınevi, İstanbul, 2004.

Uzer, Tahsin. **Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1997.

Uzun, Ahmet. **Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841),** Eren Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Ülken, Hilmi Ziya. **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1999

Ünal, Tahsin. **Türk Siyasi Tarihi**, Cilt:1, Berikan Yayınları, Ankara, 2001.

Ünlü, Mucize. **Kosova Vilayeti**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014.

Vevchenko, Denis. **Containnig Balkan Nationalism, Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856– 1914**, Oxford University Press, USA, 2016.

Wagner, Peter. **Modernliğin Sosyolojisi**, çev. Mehmet Küçük, Doruk Yayınevi, Ankara, 2003.

Weismann, Itzchk ve Fruma Zachs. **Osmanlı Reformları, Taşrada Uygulanışı ve Etkileri**, Türkçesi: Oktay Etiman, Islık Yayınları, İstanbul, 2017.

Wheatcroft, Andrew. **Osmanlılar**, 2. Basım, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1998.

Yeniçeri, Özcan. **Küreselleşme Karşısında Milliyetçilik ve Kimlik**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Yerasimos, Stefanos. **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimattan I. Dünya Savaşı'na**, çev. Babür Kuzucu, 8. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2008.

Yılmaz, Faruk. **Batı Emperyalizmi ve Osmanlı Devleti**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007.

Yorulmaz, Hüseyin. **Osmanlı'nın Batı Yakası Bosna**, 3F Yayınevi, İstanbul, 2007.

3. TEZLER

Özkan, Ela. **19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1914),** (Yayınlanmış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ, 2017.

Öztürk, Mehmet. **Hatay'ın Türkiye'ye Katılımının İrredentizm Çerçevesinde Değerlendirilmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2019.

Ahmetaj, Muhamed. **Berlin Kongresi ve Sonuçlarının Osmanlı Devleti ve Arnavutlar Üzerindeki Etkisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2011.

Küçükkoyuncu, Senem. **Bir Üst Kimlik Projesi Olarak "İttihad-ı Anasır" Kavramına İktidar ve Muhalefetin Yaklaşımları (1908-1913)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2010.

Demir, Şerif. **Osmanlıcılık Düşüncesinin Doğuşu ve Uygulanışı (1839-1871),** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1999.

4. MAKALELER

"İrredentismo", **Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, Cilt:6, (Haz. Safa Kılıçlıoğlu ve diğerleri), Meydan Yayınevi, İstanbul, 1987 s. 404.

"Makedonya", **Türk Ansiklopedisi**, (Ed. Yılmaz Öztuna), Cilt: XXIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1976, ss. 198-203.

Abadan, Yavuz. "Tanzimat Fermanının Tahlili", **Tanzimat I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara,1999, ss.31-58

Ak, Mehmet. “Makedonya’da Eşkiyalık ve Bulgar Asi Çakalarof”, **Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, 2011, ss. 13-31.

Akgün, Mehmet. “1839-1920 Yılları Arasında Türk Fikir Dünyası’nda Temsil Edilen İki Felsefi Akım: Rasyonalizm ve Materyalizm”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 399-411.

Akgündüz, Murat. “Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna Hersek” **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:18, İzmir, 2003, s. 111-130.

Aksın, Ahmet ve Arzu Aytekin. “19. Yüzyılda Rusya’nın Balkanlarda Uyguladığı Dini Politikalar ve Athos (Ayranoz) Dağı’ndaki Faaliyetleri” **Balkan Tarihi,** Cilt:2, (Ed. Zafer Gölen ve Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, 2016, ss. 83-103.

Akşin, Sina. “1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti’nin Uluslararası Durumu”, **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 5-12.

Akşin, Sina. “Sened-i İttifak ile Magna Carta’nın Karşılaştırılması”, **Tarih Araştırmaları Dergisi,** 1992-1994, Cilt:16, Sayı:27, Ankara, 1994, ss. 115-123.

Aktay, Yasin. “Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dini Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü”, **Bilimname**, Cilt:VI, Sayı:3, 2004, ss. 131-151.

Aktel, Mehmet. “Tanzimat Fermanı’nın Toplumsal Yansıması”, **Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi”**, Sayı:3, 1998, ss. 177-184.
Akyıldız, Ali. “İnsanı Yazmak”, **Osmanlı Araştırmaları, İSAM**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 2017, ss. 219 -247.

Akyıldız, Ali. “Meclis-i Meşveret”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:28, Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, ss. 248-249.

Akyıldız, Ali. "Tanzimat", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:40, Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, ss. 1-11.

Arslan, Ali. "Makedonya'da Rum-Ulah Çatışması", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı:4, 2003, ss. 1-25.

Atalay, Bülent. "Osmanlı İmparatorluğu'nun En Uzun Yüzyılının Sonu ve En Kısa Yüzyılının Başlarında Balkanlarda Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Rum Olmayan Ortodoksları Rumlaştırma Teşebbüsleri", **Uluslararası Balkan, Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri 8-10 Nisan 2010, Tiran-Arnavutluk**, Trakya Üniversitesi Balkan araştırma Enstitüsü, Edirne, 2013, ss. 99-112.

Avcı, Yasemin. "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde 'Otoriter Modernleşme' ve Kadının Özgürleşmesi", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt:21, Sayı:21, 2007, ss. 1-18.

Aydın, Mahir. "Barışı Olmayan Savaş: Kırım", **Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856**), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007, ss. 1-10.

Aydın, Mehmet. "Tanzimat'la Aranan Hüviyet", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss.

Aydın, Mustafa. "Modern Toplumlarda Gelenek, Din ve İslam", **Tezkire, Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi**, Sayı:40, Eylül-Ekim 2004, ss. 50-67.

Babinger, Franz. "Rumeli", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, ss. 766-773.

Babuna, Aydın. "Osmanlı Döneminde Bosna ve Boşnaklar", **Osmanlılar I**, Sayı:51, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, ss. 181-190.

Baysun, Cavid. “Mustafa Reşid Paşa”, **Tanzimat 2,** MEB, 1999, İstanbul, 1999, ss. 723-746.

Bellah, Robert N. “Religious Aspects of Modernizatin in Turkey and Japan”, **American Journal of Sociology**. Cilt:64, Sayı:1, 1958. 1-5.

Bozdağ, İsmet. “Tanzimat ve Mustafa Reşid Paşa”, **150. Yılında Tanzimat**, Aydınlar Ocağı, İstanbul, 1990, ss. 29-39.

Buzpınar, Ş. Tufan. “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Kırım Harbi”, **Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007, ss. 181-192.

Büyüktolu, Recep ve Seher Karakuş. “19. Yüzyılda Osmanlı Balkan Vilayetlerinin Genel Durumu” **ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:12, Sayı:1, Nisan 2021, ss. 196-222.

Collas, Bernard Camille. **1864’te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni**, Bileşim Yayınevi, İstanbul, 2005.

Coşkun, İsmail. “Modernleşme Kuramı Üzerine”, **İstanbul University Journal of Sociology**, Cilt 3, Sayı 1, 1989, 289-314.

Çadırcı, Musa. “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim”, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 203, Ağustos 1988, ss. 601-626.

Çadırcı, Musa. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler” (1840-1856), **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Çağatay, Neşet. "Tanzimat ve Türk Eğitimi", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 62-63.

Çakır, Coşkun. "Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasi Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2004, ss. 9-69.

Çakmak, Zafer. "1875 Hersek İsyanı", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:8, 2003, ss. 241-254.

Çanlı, Mehmet. "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:14, Ankara, 2001, ss. 57-73.

Çelik, Bilgin. "Arnavut Ulusal Hareketi İçinde İlginç Bir Dönemeç: Ortodoks Arnavutlar'ın Patrikhaneden Ayrılma Çabaları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı:16, 2004, ss. 131-150.

Çelik, Bilgin. "Berlin Statükosunun Çöküşü: Balkan Milliyetçiliğinin Yükselişi 1912-1913", **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Uluslararası Tarih Sempozyumu-I**, 2011, ss. 1-25.

Çelik, Bilgin. "Geleneksel Yapı ile Modernite Arasındaki Gerilime Bir Örnek: Arnavutluk'ta Kan Davaları ve II. Meşrutiyet Döneminde Çözüm Arayışları", **Studies of the Ottoman Domain**, Cilt:4, Sayı:7, Ağustos 2014, ss. 18-41.

Çetinsaya, Gökhan. "Mithat Paşa", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt:1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 60-65.

Çınar, Tuba. "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hukuku: Evlenme ve Boşanma", **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, 2018, VII/2, ss. 106-152.

Çırakman, Aslı. "Avrupa Fikrinden Avrupa Merkezciliğe", **Doğu Batı Düşünce Dergisi, Avrupa**, Yıl:4, Sayı:14, Ankara, Şubat, Mart, Nisan 2001, ss. 28-46.

Çiftçioğlu, Ferdi. "XIX. Yüzyılda Tırhala Sancağı'nın İdari Taksimatı ve Yönetimi", **SUTAD**, (44) Güz 2018, ss. 105-127.

Çiğdem, Ahmet. "Türk Batılılaşması'nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı: Batılılaşma, Modernleşme ve Modernizasyon", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,** Cilt:3, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 68-81.

Davison, Roderic H. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernizasyonu", çev. Durdu Mehmet Burak, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı:11, Ankara, 2000, ss. 849-861.

Dönmez, Ahmet. **Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi diplomasi ve Reform 1833-1841**, KitapYayınevi, İstanbul, 2014.

Draganova, Slavka. "Tuna Vilayetindeki (Köstendil Kazası) Ağalık Topraklarının Tabi Tutuldukları Vergiler", **Türkler Ansiklopedisi**, çev. Melahat Pars, Cilt:14, (Ed. Hasan Celal ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 364-370.

Duman, M. Zeki. "*Nilüfer Göle'nin Eserlerinde İslami Kimlik Arayışı ve bu arayışın Avrupa ve Türkiye'deki Tezahürü*", **Mukaddime**, 10/2, 2019, ss. 544-560.

Duman, Tayyip. "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi", **Türkler Ansiklopedisi, Cilt:15**, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002 ss. 61-72.

Dumont, Paul. "Tanzimat Dönemi (1839-1878)", **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt:2, (Ed. Robert Mantran), çev. Server Tanilli, Adam Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 59-143.

Egro, Dritan. "Arnavut Milliyetçi Doktrininde Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Avrupa'nın Algılanışı", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt:33 Sayı:33, 2013, ss. 31-41.

Eren, Ahmed Cevad. "Tanzimat", **İslam Ansiklopedisi,** Cilt:11, Milli Eğitim Basımevi, 1989, Ankara, ss. 709-765.

Eren, Cevdet. "Tanzimat" **İslam Ansiklopedisi**, C. XI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, ss. 729-765.

Erhan, Çağrı ve İrşat Sarıalioğlu. "Osmanlı Modernleşmesinde Anglosakson Etkisi (1839- 1852)", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt:16, Sayı:63, 2019, ss. 87-104.

Gencer, Ali İhsan. "Tanzimat Fermanı İlanı ve Tatbiki Meselesi", **150. Yılında Tanzimat**, Açık Oturumlar Dizisi:7, Aydınlar Ocağı, İstanbul, 1990, ss. 7-20.

Gençoğlu, Mustafa. "Dâvud Şükrü'nün Notlarından Osmanlı'nın İşkodra Vilâyetindeki Eğitim Politikası (1870-1876)", **III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu 10-12 Mayıs 2012**, (Haz. Ünal Şenel), Celal Bayar Üniversitesi, Süleyman Demirel Kültür Merkezi, Manisa, 2012, ss. 23-31.

Georgeon, François. "Müslüman ve Dönme Selanik", **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 113-128.

Georgiadou, Kirki. "Selanik Yunanlıları", **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 151-162.

Goldfrank, David M. "Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Savaşı'nın Çıkış Nedeni: Kaynaklar ve Stratejiler", çev. Mustafa Çufalı, **Türkler Ansiklopedisi,** Cilt:12, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 826-839.

Gökbilginli, Tayyip. "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri," **Belleten**, C. XXXI, 1965, ss. 95-99.

Göle, Nilüfer. "Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine", **Modernleşme ve Batıcılık, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt:3, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 56-67.

Gölen, Zafer. "Osmanlı Devleti'nde Islahat Hareketleri ve Tanzimat", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Şubat 1999, ss. 547-572.

Gölen, Zafer. "Yenileşme Çağında Boşnaklar", **Türkler Ansiklopedisi**, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Cilt:14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 123-132.

Göral, Özgür Sevgi. "19. Yüzyıl İstanbul'unda Suç, Toplumsal Kontrol ve Hapishaneler Üzerine Çalışmak", **Osmanlıda Asayiş Suç ve Ceza, 18. ve 20. Yüzyıllar**, (Der. Noemi Levy ve Aleksandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 17-33.

Göyünç, Nejat. "Tanzimat'a Yöneltilen Eleştiriler", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 105-111.

Gülalp, Haldun. "Türkiye'de Modernleşme Politikaları ve İslamcı Siyaset", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, (Ed Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba), 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Gündüz, Ahmet. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Ağustos 2008, ss.109-136.

Habermas, Jürgen. "Modernlik: Tamamlanmamış Proje", **Postmodernizm**, (Der. Necmi Zeka), çev. Gülengül Naliş, 2. Baskı, Kıyı Yayınları, İstanbul, 1994, ss.31-45.

Halaçoğlu, Yusuf. "Ma'ruzat ve Tezakir'de Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Erkanı", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 25-29.

Hamza, Yusuf. "1839-1876 Yılları Arasında Makedonya Slav Unsurunun Eğitim ve Kültür Yaşamında Tanzimat Islahatlarının Yankıları", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 489-499.

Hanioğlu, Şükrü. "Osmanlıcılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 1389-1393.

Haruni, Seyfettin. "Boşnaklarda Arap Dili Öğretimi, Mahiyeti ve Kronolojisi", **Balkanlar ve İslam – Balkanlarda İslam Dini ve Kültürel Hayat**, Cilt:2, (Ed. Abdullah Taha İmamoğlu ve diğerleri), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2020. 93-116.

Hülür, Himmet ve Gürsoy Akça. "İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:117, 2005, ss. 311-341.

Itzkowitz, Norman. "Algılamalar Sorunu", **İmparatorluk Mirası Balkanlar ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, (Der. L. Carl Brown), çev. Gül Çağalı Güven, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 50-62.

İnalcık, Halil. "Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği", **İmparatorluk Mirası Balkanlar ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, (Der. L. Carl Brown), çev. Gül Çağalı Güven, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 32-49.

İnalcık, Halil. "Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar", **GAMER**, 1/1, 2012, ss. 1-10.

İnalcık, Halil. "Rumeli", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:35, Türkiye Diyanet Vakfı, 2008, ss. 232-235.

İnalcık, Halil. "Tanzimat Nedir?", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012.

İnalcık, Halil. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 6,** İletişim Yayınları, 1985, ss. 1536-1544.

İnalcık, Halil. "Türkler ve Balkanlar", **Bal-Tam Türklük Bilgisi 3,** Prizren 2005, ss. 20-44.

Jazeski, Olsi. "Depicting the Enemy: the Image of the Turk and the Muslim in Albanians High School Textbooks", **Osmanlı Mirası ve Günümüz Balkan Müslüman Toplumları**, (Ed. Halit Eren ve diğerleri), Balkanlar Medeniyet Merkezi, 2009, s. 72.

Jeanniere, Abel. "Modernite Nedir?", **Modernite Versus Post Modernite,** (Der. Mehmet Küçük), çev. Nilgül Tutal Küçük, Say Yayınları, 2011, ss. 15-25.

Kalaycıoğlu, Ersin ve Ali Yaşar Sarıbay. "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Akademi, Bursa, 2007, ss. 9-38.

Karabağ, Gülin. "Disiplinlerarası Tarih Çalışması", **Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji**, (Ed. Ahmet Şimşek), 2. Baskı, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, ss.

Karahasan, Mustafa Kemal. "Tanzimat'ın Temelleri ve Balkanlardaki Slav Milletlerin Toplumsal, Hukuksal Haklarının Artmasına Bağlı Yankıları"

Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 395-467.

Karpat, Kemal. "Klasik Osmanlı Dini Kültürel Düzeninden Ulus Devlete", **Osmanlı Hoşgörüsü**, (Ed. Kemal Karpat ve Yetkin Yıldırım), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, ss.35-57.

Kaya, İbrahim. **Sosyal Teori ve Geç Modernlikler Türkiye Deneyimi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Kaya, Yaşar. "Modernleşme", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:13, 1999, ss. 447-454.

Kılıç, Selda. "Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:20, Sayı:31, Ankara, 2000, ss. 193-207.

Kılıçbay, Mehmet Ali. "Osmanlı Batılılaşması", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İletişim, İstanbul, 1985, ss. 55-60.

Kırlı, Cengiz. "Kahvehaneler: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamuoyu", **Osmanlı Kahvehaneleri**, (Ed. Ahmet Yaşar), Kitap Yayınevi, 2009, ss. 95-119.

Kırmızı, Abdülhamit. "19. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinin Kozmopolit Yapısı ve Rum Devlet Adamları", **Türkiye Günlüğü,** Sayı:42, Eylül-Ekim 1996, ss. 119-125.

Kırmızı, Abdülhamit. "Mülkiye Binasını Bütün Bütün Yeniden Kurmak' Erken Tanzimat Devrinde Taşra Teşkilatı", **Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 286-305.

Kızıltan, Yılmaz. "I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan-ı", **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergis**i, Cilt:26, Sayı: I, Ankara, 2006, ss. 251-272.

Kocabaşoğlu, Uygur. "Sunuş", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt:3, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 13-17.

Kodaman, Bayram. "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 71-75.

Konstantinov, Yulian. "Strategies for Sustaining a Vulnerable Identity: The Case of the Bulgarian Pomaks", **Muslim Identity and the Balkan States**, (Ed. Hugh Poulton and others), Biddles, United Kingdom, 1997, ss. 33-53.

Korlaelçi, Murtaza. "Bazı Tanzimatçılarımızın Pozitivistlerle İlişkileri", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 25-45.

Köksal, Yonca. "Tanzimat ve Tarih Yazımı", **Doğu Batı Düşünce Dergisi, Osmanlılar I,** Aralık 2010, Ankara, ss. 193-216.

Kurt, Yılmaz. "29 Numaralı Saraybosna Tımar Yoklama Defteri", **Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri**, (Ed. Zafer Gölen ve Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, ss. 403-420.

Kuzucu, Kemalettin. "Osmanlı Bürokratlarının Raporlarında Arnavutlar ve Arnavutluk", **Uluslararası Balkan, Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri 8-10 Nisan 2010, Tiran-Arnavutluk**, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü, Edirne, 2013, ss. 215-229.

Küçük, Cevdet. "Millet Sistemi ve Tanzimat", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 1007-1024.

Küçük, Cevdet. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 13-23.

Levy, Noemi. "19. Yüzyılda Osmanlı'da Kamu Düzeni Konusunda Çalışmak: Bibliyografya Üzerine Bir Değerlendirme", **Osmanlıda Asayiş Suç ve Ceza, 18. ve 20. Yüzyıllar**, (Der. Noemi Levy ve Aleksandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 55-68.

Lewis, Bernard. "Tanzimat ve Sosyal Eşitlik", **Belleten**, Cilt: LXII, Sayı: 234, Ağustos 1998, ss. 577-588.

Lory, Bernard. "Solun, Bir Slav Kenti Mi", **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 138-148.

Loules, Dimitris. "Fransız Devriminin Yunanistan Üzerindeki Etkisi", çev. Selda Kılıç, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, **1990-1991,** Cilt:15**,** Sayı:26, Ankara, 1991, ss. 291-296.

Maden, Fahri. "Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler", **Avrasya Etüdleri**, Cilt:44, Sayı:2, 2013, s. 136-171.

Malhut, Mustafa. "Osmanlı-Türk Modernleşmesi ve Modernleşme Aşamalarının Değerlendirilmesi", **Sanat ve Sosyal Bilimler Sempozyumu Tam Metin Bildiriler Kitabı**, (Ed. Nagihan Çetin ve diğerleri), Paradigma Akademi, Çanakkale, 2021, ss. 297-325.

Mardin, Şerif. "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Akademi, Bursa, 2007.

Marufoğlu, Sinan. "Osmanlı Taşra Eyaletlerinde Hizmetler ve Ücretler", **History Studies**, Volume 3/3, 2011, ss. 195-214.

Molho, Rena. “Yenilenme”, **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 68-85.

Moutsopulos, N. C. “İki Yüzyıl Arasında Kalan Bir Kent”, **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 24-43.

Muhlis Etem Bey, “Balkan Konferansları”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt:10, Sayı:61, ss. 150-160.

Mumcu, Ahmet. “Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşit Paşa”, **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 38-47.

Mustafa Gencer, “Osmanlı Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İşleri”, **Turkish Studies,** Volume 3 / 2 Spring, 2008, ss. 354-370.

Neumann, Christoph K. “Dar Zamanda Benlik Arayışı, Son Dönem Osmanlı Tarihyazımında 1850-1900 Kimlik Tanımlamaları ve Kalkınma Stratejileri”, **Osmanlı ve Balkanlar Bir Tarih Yazımı Tartışması**, (Der. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi), çev. Beril İdemen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 71-96.

Oğuzoğlu, Yusuf. “Balkanlardaki Türk Varlığı’nın Tarih İçinde Gelişmesi”, **Balkanlardaki Tük Kültürünün Dünü Bugünü Yarını Uluslararası Sempozyum**, (Haz. Hasan Basri Öcalan), Bursa, 2002, s. 15.

Okandan, Recai. “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, **Tanzimat I,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, ss. 97-128.

Okumuş, Ejder. “Tanzimat Dili”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:15, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 139-148.

Olgun, Said. “Katolik Bir Osmanlı Bürokratı ve Arnavut Milliyetçisi Paşko Vasa Paşa (1825-1892)”, **Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Cilt:8, Sayı:2, Aralık 2019, ss. 295-332.

Oran, Baskın. “Balkan Türkleri Üzerine İncelemeler (Bulgaristan, Makedonya, Kosova)”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:48, Sayı:1, 1993, ss. 121-147.

Ortaylı, İlber. “Balkanlarda Milliyetçilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:4**, İstanbul, 1985, ss. 1026-1031.

Ortaylı, İlber. “Bulgar Basını Üzerine Notlar”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:15, Sayı:26, Ankara, 1991, ss. 253-260.

Ortaylı, İlber. “Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler: Rum-Ortodoks Kilisesi”, **Tanzimat’ın 150. Yılı Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, ss. 383-388.

Ortaylı, İlber. “Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları**”**, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, ss. 481-487.

Ortaylı, İlber. “Tanzimat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi** Cilt:6, İstanbul, 1985, ss. 1545-1547.

Osmanağaoğlu, Cihan. “Tanzimat Fermanı’ndan II. Meşrutiyet’e Osmanlı Vatandaşlığı”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:182, Şubat 2009, ss. 86-92.

Önsoy, Rifat. “Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü”, **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 91-96.

Özgişi, Tunca. “Osmanlı Devleti’nin Balkanlarda Birlikte Yaşama Kültürünü Geliştirmek İçin Uyguladığı Politikalara Örnekler”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Sayı:26, 2014, ss. 345-356.

Peri, Oded. “The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times”, **Christianity Under Islam in Jerusalem the Ottoman Empire and Its Heritage Politics, Society and Economy**, Edited by, Suraiya Faroqhi and Halil İnalcık, Volume:23, Boston, 2001, ss.97-111.

Petrosyan, İ. YE. “XIX. Asır Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform Hareketi Gelenekler ve Yenilikler”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 21-25.

Pinson, Mark. “Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period-The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)”, **Middle Eastern Studies**, Vol.11, No.2, 1975, ss. 103-146.

Sancaktar, Caner. “Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyeti ve Siyasal Mirası”, **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt:2, Sayı:2, 2011, ss. 21-47.

Sarıbay, Ali Yaşar. “Türkiye’de Siyasal Modernleşme ve İslam”, **Toplum ve Bilim**, 29/30 Bahar-Yaz, 1985, ss. 45-64.

Saydam, Abdullah. “Tanzimat Devri Reformları”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:12, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 782-804.

Saydam, Oktay. “Avrupa’da Balkanlar ve Arnavutluk İmgesinin Düşünsel ve Yazınsal Kökenleri ve Yazınsal Kurgu-Düşünsel Gerçeklik Etkileşimi”, **Uluslararası Balkan, Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri 8-10 Nisan 2010, Tiran-Arnavutluk**, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü, Edirne, 2013, s. 395.

Selimoğlu, İsmail. "Balkanlarda Türk İdare Sistemi (19. yüzyıl)", **Balkanlardaki Tük Kültürünün Dünü Bugünü Yarını Uluslararası Sempozyum**, (Haz. Hasan Basri Öcalan), Bursa, 2002, ss. 117-141.

Serbestoğlu, İbrahim. "Teftiş Raporlarına Göre Tanzimat Döneminde Balkan Şehirlerinin Sorunları", **Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri**, (Ed. Zafer Gölen ve Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, ss. 421-443.

Seyhan, Salih. "Bosna Vilayet Gazetesi Bosna'nın Kısa Tanıtımı ve İlk Dört Sayısının Sadeleştirilmiş Özeti", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:17, 2013, ss. 141-160.

Sezer, Hamiyet. *"Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışının Taşraya Yansıması",* **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:XIX, Sayı:30, Ankara, 1998, ss. 215-239.

Shabani, Fation. "1560-1590 Yıllarında Osmanlı Devleti'ne Karşı Arnavut İsyanlarının Sebepleri", **İhya Uluslararası İslam araştırmaları Dergisi**, Cilt:6, Sayı:1, Bahar, 2020. 139-161.

Shaw, Stanford J. "19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Amaç ve Yönleri", **Orta Doğuda Modernleşme**, (Ed. William R. Polk ve Richards L. Chambers), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 46-52.

Shaw, Stanford J. "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar Sorunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, ss. 1002-1006.

Sofuoğlu, Ebubekir. "Osmanlı Modernleşmesinde Sorunlar", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:14, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 631-640.

Somel, Selçuk Akşin. "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt:1, İletişim yay., İstanbul, 2004, ss. 88-116.

Sonyel, Salahi. "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğunun Gayrimüslim Uyruklar Üzerindeki Etkileri", **Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 339-353.

Stojchev, Aleksandar. "Makedonya'da Osmanlı Devleti Zamanında Makedon Kimliği", **Tarih Boyunca Türk-Makedon İlişkileri**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2016, ss. 103-114.

Sulstarova, Enis. "Islam and Oreantalism in Contemporary Albania", **Islam and Nationalism the Revival of Islam in the Balkans**, (Ed. Arolda Elbasani and Olivier Roy), Palgrave Macmillan, New York, 2015, ss. 23-42.

Sungu, İhsan. "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," **Tanzimat II**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, ss. 777-857.

Sürgevil, Sabri. "Çağdaşlaşma Sürecinde Milliyetçilik Kıskacında Balkanlar", **Tarih ve Milliyetçilik**, 1. Ulusal Tarih Kongresi Bildiriler, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Mersin, 1997, s. 273.

Süsheim, Karl. "*Arnavutluk*", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:1, Milli Eğitim Basımevi, 1993, ss. 573-592.

Şallı, Ayşe. "Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi", **Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, Yıl: II, Sayı: IV, 2017, ss. 55-82.

Şen, Hasan. "Osmanlı'da Hapishane Mefhumu", **Osmanlıda Asayiş, Suç ve Ceza (18. ve 20. Yüzyıllar)**, (Der. Noemi Levy ve Aleksandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

Şimşir, Bilal. "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 77-89.

Şimşir, Bilal. Röportaj, **Milliyet**, 1 Mayıs 1983.

Tabakoğlu, Ahmet. "İktisadi ve Sosyal Yönlerden Tanzimat", **150. Yılında Tanzimat**, Aydınlar Ocağı, İstanbul, 1990, ss. 41-45.

Tabakoğlu, Ahmet. "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:14, (Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2022, ss. 207-240.

Taşcan, Arzu. "Prens Ferdinand ve Ekzarh Yosif Arasındaki Bazı Mektuplaşmalarda Makedonya ve Komitalar", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı: XII / 2, Kış 2012, ss. 235-248.

Timur, Taner. "Osmanlı ve Batılılaşma", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 139-146.

Todorova, Maria. "Balkanlardaki Osmanlı Irası", **İmparatorluk Irası Balkanlar ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, (Der. L. Carl Brown), çev. Gül Çağalı Güven, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 70-112.

Toksöz, Meltem. "Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012.

Tunaya, Tarık Zafer. "Osmanlı Batı Diyaloğu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İletişim, İstanbul, 1985, ss. 142-143.

Turhan, Fatma Sel. "İstanbul'da İlan Edilir Bosna'da Kutlanır: 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı Resmi Törenlerinin Bosna Eyaletindeki Yansımaları", **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi,** Cilt 6, Sayı:2, Aralık 2017, ss. 341-360.

Türköne, Mümtaz'er. "Tanzimat Ne Zaman Başladı?", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:14, (Ed. Hasan Celal ve diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 681-687.

Tüysüzoğlu, Göktürk. "Çatışma ve İşbirliği Dikotomisi Bağlamında Balkanlar'ın Siyasal Görünümü", **Avrasya Etüdler**, Sayı:42, 2012, ss. 83-110.

Uyanık, Ercan. "Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştiyeler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı:49 (2009/1), İstanbul, 2010, ss. 91-111.

Uzun, Turgay ve Gülbahar Atasever, "Türkiye'de Modernleşme Süreci Bağlamında Oryantalist ve Oksidentalist Bakışlar", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:26, Nisan 2010, ss. 175-182.

Ünlü, Mucize. "Priştine Kazasının Tanzimat Sonrası Gelişimi", **Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri**, (Ed. Zafer Gölen ve Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, ss. 443-467.

Ünver, Metin. "Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması: İmar Meclislerinin Kurulması Süreci", **Eski Çağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar**, (Ed. Feridun M. Emecen), Kitabevi, İstanbul, 2009, ss. 119-160.

Ürer, Levent. "Kimlik Tartışmalarında Politik Bir Özne Olarak Makedonya", **Türkiye Makedonya İlişkileri**, (Ed. Yeliz Okay ve Tuncay Babalı), Doğa Kitabevi, İstanbul, 2012, ss. 71-88.

Veinstein, Gilles. "Seküler Bir Paradoks", **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 51-78.

Vergin, Nur. "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış", **Toplum ve Bilim**, 29/30 Bahar-Yaz, 1985, ss. 9-28.

Yalansız, Nedim. "Karşılaştırmalı Tarih, Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım," **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Volume 2/9, 2009, ss. 493-498.

Yararcan, Taylan. "Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Bosna Hersek'te İsyanlar ve Sebepleri", **Bosna-Hersek**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992 ss. 31-38.

Yerolumpos, Aleandra ve Vassilis Colonas. "Kozmopolit Bir Kentleşme", **Selanik 1850-1918**, (Der. Gilles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 167-186.

Yetiş, Kazım. "Tanzimat Karşısında Tavırların Tasnifi", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü, Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 107-134.

Yıkıcı, Abdülgazi ve Tuğba Salman. "21. Yüzyılda Ayrılıkçılık: Katalan Örneği", **Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi,** Sayı:1, 2020. s. 67-78.